

ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΠΜΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΝΕΟΤΕΡΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ: ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ

ΘΕΜΑΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ: ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Ο μηχανικός Ηρακλής και η Λερναία Ύδρα της ανταρσίας

Κριτικές παρατηρήσεις επί της μαρξικής κατηγορίας της αλλοτρίωσης και στοιχεία
για μια μαρξιστική θεωρία των μηχανών

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Βασίλης Παναγιώτης Μητάνης

A.M. 1122m032

Αθήνα, 2024

Διμελής Επιτροπή

Γιώργος Φουρτούνης, Αναπληρωτής Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου
(Επιβλέπων)

Γιώργος Φαράκλας, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Βασίλης – Παναγιώτης Μητάνης, 2024

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας πτυχιακής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της πτυχιακής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της πτυχιακής εργασίας από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Στη Νένα, όπως πάντα

Εν είδει σημείωσης: κεντρικό επιχείρημα σε όσα ακολουθούν είναι πως σε κάθε υλική πρακτική βρίσκεται πάντοτε-ήδη υλοποιημένη μια ιδεολογία. Όπως είναι γνωστό, η φετιχιστική παράσταση των εμπορευμάτων αναφέρεται ευθέως στην ίδια την διαδικασία παραγωγής των τελευταίων, ενώ ο φετιχισμός του κεφαλαίου, ως παράσταση του αξιογενετικού χαρακτήρα των μηχανών ή ως ιδιότητα του σταθερού κεφαλαίου εν γένει να θέτει σε κίνηση ένα πλήθος ακανόνιστων εργασιακών δυνάμεων, συστοιχεί αναγκαία προς την κεφαλαιοκρατική οργάνωση της παραγωγικής διαδικασίας κατά την ανάπτυξη της μεγάλης βιομηχανίας. Αντίστοιχα, στο είδος του εγχειρήματος που αναλαμβάνεται εδώ συστοιχεί μια παράσταση διαχωρισμένης δραστηριότητας που εκβάλλει σε ατομικά προϊόντα ατομικών νόων. Σε ό,τι μας αφορά, μια απ' τις πιο κρίσιμες πτυχές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας συνίσταται στην υπόμνηση πως ό,τι γράφεται στις σελίδες που ακολουθούν δεν συνιστά παρά την πύκνωση και την λιγότερο ή περισσότερο γόνιμη επεξεργασία συσσωρευμένων προϊόντων συλλογικής εργασίας.

Υπό αυτή την έννοια, οφείλει την ύπαρξή του σε ένα φάσμα κοινωνικών πρακτικών, μέρος μόνο του οποίου αφορά την θεωρητική πρακτική, την επιστήμη. Όσα αναπτύσσονται εδώ, οσοδήποτε δόκιμα ή παραγωγικά, δεν θα μπορούσαν να γραφούν χωρίς την συντελεσμένη ιστορία της ταξικής πάλης, τη διαλεκτική της με την επαναστατική θεωρία – ως εντασιακή ενότητα αμφοτέρων των σειρών παρουσίασης του *Κεφαλαίου*, για να προοικονομήσουμε κάποια απ' όσα λέγονται παρακάτω – και, φυσικά, χωρίς εκείνες και εκείνους που φροντίζουν σήμερα για τη διαφύλαξη της ταξικής μνήμης και αναλαμβάνουν το έργο εκείνης της «ανελέητης κριτικής όλων όσων υφίστανται» από την προοπτική της εργατικής τάξης, μέσα σε εξαιρετικά δυσχερείς και διαρκώς επιδεινούμενες συνθήκες.

Περιεχόμενα

Περίληψη	6
Abstract	7
Εισαγωγή	8
Προκαταρκτικές παρατηρήσεις: αστική πολιτική οικονομία, αλλοτρίωση και μια μαρξική αποσιώπηση	15
Γενικά στοιχεία για την κατηγορία της αλλοτρίωσης: απόσπαση και ξενότητα	23
Παρέκβαση για την εκμηχάνιση	39
Η μαρξική οντολογία της εν γένει εργασιακής δραστηριότητας	47
Συνοψίζοντας: οι τέσσερις τροπισμοί της αλλοτρίωσης	62
Η ένσταση του σπινοζικού δομισμού: η στιγμή Αλτουσέρ	71
Ιστορικότητα, ασταθμητισμός και βία	106
Προλεγόμενα για μια υλιστική θεωρία των μηχανών	161
Καταληκτικά	208
Βιβλιογραφία	211
Βιβλία	211
Ελληνόγλωσσα	211
Ξενόγλωσσα	214
Άρθρα	216
Ελληνόγλωσσα	216
Ξενόγλωσσα	217
Διδακτορικές διατριβές	217
Άρθρα Εφημερίδων	218
Ηλεκτρονικοί σύνδεσμοι	218

Περίληψη

Αντικείμενο της παρούσας εργασίας συνιστά η κριτική παρουσίαση των κεντρικότερων στοιχείων της μαρξικής πραγμάτευσης της κατηγορίας της αλλοτρίωσης, όπως αυτή εκτίθεται στις δέκα σελίδες που ο Marx αφιερώνει στην αλλοτριωμένη εργασία, στο πλαίσιο του πρώτου χειρογράφου των *Οικονομικών και Φιλοσοφικών Χειρογράφων του 1844*. Θα επιχειρήσουμε να αποσυσκευάσουμε το μαρξικό σχήμα που περιγράφει τις τέσσερις όψεις της αλλοτρίωσης και να εξετάσουμε την κριτική της αστικής πολιτικής οικονομίας ως το κεντρικό επίδικο το οποίο κινητοποιεί την επεξεργασία των θέσεων για την πολλαπλή αποπτώχευση του προλεταριακού πόλου, αιτούμενοι ταυτόχρονα την κατάδειξη συναφειών και αποκλίσεων μεταξύ του εν λόγω κειμένου και των έργων του ύστερου Μαρξ, ιδιαίτερα του *Κεφαλαίου*. Θα επιδιώξουμε, επίσης, να καταδείξουμε τις οφειλές της μαρξικής σύλληψης της αλλοτρίωσης στην ιδεαλιστική φιλοσοφία του Feuerbach, την εγγεληνή εκφραστική θεωρία αιτιότητας και την καρτεσιανή αναπαράσταση του υποκειμένου. Τούτο θα μας επιτρέψει να αντιπαραβάλουμε το σχήμα των *Χειρογράφων* σε εκείνο που ο Louis Althusser θα προσδιορίσει ως *μαρξιστικό* έργο του Μαρξ, δια της συζήτησης της αλτουσεριανής κριτικής της πρώιμης μαρξικής θεωρίας ιδεολογίας, της επίσκεψης στην, θεμελιωμένη στην σπινοζική οντολογία, αλτουσεριανή έννοια της δομικής αιτιότητας και, τέλος, την γόνιμη συνάντηση ανάμεσα στον ασταθμητισμό της δομής, την ταξική πάλη και τις θεωρητικές επεξεργασίες του ιταλικού εργατισμού. Ταυτόχρονα, και σε συνάφεια με την αποφασιστική θέση του κειμένου – πως η κατηγορία της αλλοτρίωσης συνιστά μια έννοια που θα πρέπει να απορριφθεί από το θεωρητικό οπλοστάσιο του ιστορικού υλισμού – θα εξετάσουμε μια εναλλακτική δυνατότητα ανάγνωσης της, θεματοποιούμενης στα *ΟΦΧ*, μηχανοποίησης της ανθρώπινης εργασίας – σύστοιχη της εκμηχάνισης της παραγωγής –, βασισμένη στη θεωρία των μηχανών του ύστερου Μαρξ αλλά και το γενικό σχήμα για την δομή της ιδεολογικής πρακτικής, όπως αυτό αντλείται από τον αλτουσεριανό δομομαρξισμό.

Λέξεις κλειδιά: αλλοτρίωση, εργασία, δομική αιτιότητα, εργατική αρνητικότητα, υποκείμενο, μηχανές

The mechanical Hercules and the Lernaean Hydra of Insubordination

Critical remarks on the Marxian concept of alienation. Elements of a Marxist theory of machines

Vasilis Panagiotis Mitanis

Abstract

The aim of this essay is to explore, in a critical manner, the central elements of the Marxian theory of alienation, as it is articulated in the ten pages that Marx dedicated to alienated labor in the first manuscript of the *Economic and Philosophic Manuscripts of 1844*. We will attempt to unpack Marx's theoretical architecture of the four aspects of alienation and examine the critique of bourgeois political economy as the central aim that motivates the elaboration of the arguments regarding the multifaceted impoverishment of the proletariat, while also aiming to demonstrate the similarities and divergencies between the *Manuscripts* and Marx's later works, particularly *The Capital*. We will also seek to highlight the theoretical affinity between the Marxian conception of alienation and Feuerbach's idealist philosophy, Hegel's theory of expressive causality and the cartesian representation of subjectivity. This will allow us to juxtapose the theory of alienation articulated in the *Manuscripts* with that which Louis Althusser will identify as Marx's *Marxist* works, through a reconstruction of the Althusserian critique of the early Marxian theory of ideology, an examination of Althusser's notion of structural causality, based on Spinoza's ontology, and, finally, through the fruitful encounter between the concept of the contingency of social structures, class war and the theoretical corpus of Italian workerism. Simultaneously, in alignment with the essay's decisive idea, that the concept of alienation is a notion that should be removed from historical materialism's theoretical arsenal, we will explore an alternative reading of the, discussed in the context of the *Manuscripts*, mechanization of human labor, based on the theory of machines discussed in Marx's later works and also on the general structure of the ideological practice, as it is presented in Althusserian structural Marxism.

Keywords: alienation, labor, structural causality, working class negativity, subject(ivity), machines

Εισαγωγή

Η μαρξική κατηγορία της αλλοτρίωσης συνιστά, όπως είναι ευρέως γνωστό, έναν από τους πλέον φορτισμένους τόπους στο εσωτερικό της παράδοσης που σχηματικά αποδίδουμε με τον όρο «δυτικός μαρξισμός»: συνιστά, από τη μία πλευρά, μια έννοια αναφοράς για τα ρεύματα εκείνα εντός του που καταφάσκουν ένα είδος φιλοσοφικής – οσοδήποτε ανασκευασμένης – συνέχειας μεταξύ του εγγελιανού και του μαρξικού corpus, ενώ, από την άλλη πλευρά, αποτελεί ένα από τα κεντρικότερα αντικείμενα κριτικής για εκείνο το τμήμα της μεταπολεμικής μαρξιστικής θεωρητικής παραγωγής το οποίο εντοπίζει στο εσωτερικό της μαρξικής θεωρίας της αλλοτρίωσης τον οντολογικό πυρήνα μιας ουσιοκρατικής και, κατά τούτο, ριζικά ανιστορικής προοπτικής, η οποία προσδιορίζεται ως ασύμβατη με το έργο της ωριμότητας του Μαρξ. Πρόκειται φυσικά για τον ιδιότυπο αλτουσεριανό σπινόζικό «δομισμό» και την εκ μέρους του καταγγελία του, θεμελιωμένου στην ιδεαλιστική φιλοσοφία των Hegel και Feuerbach, *θεωρητικού ανθρωπισμού* του πρώιμου μαρξικού έργου, το οποίο – δια της κριτικής του αυτής – εξοβελίζεται από την μαρξιστική, δηλαδή εγγεγραμμένη στην επικράτεια της επιστήμης της κοινωνίας και της ιστορίας, ύστερη μαρξική παραγωγή.

Από την πλευρά μας, προσερχόμαστε σε τούτο το εγχείρημα κριτικής παρουσίασης των σελίδων των *Οικονομικών και Φιλοσοφικών Χειρογράφων 1844*, εντάσσοντας εαυτούς σε αυτήν ακριβώς την τελευταία αλτουσεριανή χειρονομία. Παρόλα αυτά, δεν επιδιώκουμε να εξαντλήσουμε την πραγμάτευσή μας στην κατάδειξη του ιδεαλιστικού χαρακτήρα της κατηγορίας της αλλοτρίωσης· στόχος μας είναι, αντίθετα, εκκινώντας από την κριτική της, να προσδιορίσουμε τις οντολογικές εκείνες δεσμεύσεις της που υπονομεύουν το εγχείρημα μιας, υλιστικής και διαφυλάσσουσας την έννοια της ιστορικότητας, κριτικής της κλασικής πολιτικής οικονομίας και να υποβάλουμε το ώριμο μαρξικό έργο, εστιάζοντας στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου* και αντλώντας από την παρέμβαση του Αλτουσέρ, σε έναν αντίστοιχο έλεγχο. Τούτο το εγχείρημα, κρίσιμη στιγμή του οποίου συνιστά η κεντροθέτηση της ταξικής πάλης, θα μας επιτρέψει, έτσι, να συνδέσουμε την κριτική της θεωρίας της αλλοτρίωσης – πιο σωστά, τον εξοβελισμό της από την προβληματική του ιστορικού υλισμού – με την κριτική των ιδεαλιστικών επιβιώσεων στο *Κεφάλαιο*, προκειμένου να αντλήσουμε τις φιλοσοφικές και πολιτικο-θεωρητικές προϋποθέσεις μιας μαρξιστικής θεωρίας των μηχανών. Εξηγούμαστε.

Στο πρώτο κεφάλαιο, προσφέρουμε ορισμένες προκαταρκτικές παρατηρήσεις για την κατηγορία της αλλοτρίωσης στα *ΟΦΧ*, από κοινού με τα κεντρικότερα στοιχεία της πρώτης αυτής συστηματικής, εκ μέρους του Μαρξ, κριτικής της κλασικής πολιτικής οικονομίας, τα οποία απουσιάζουν από τις σελίδες για την αλλοτριωμένη εργασία. Σε αυτό το πλαίσιο, θέτουμε το ζήτημα της βίας και της υπαγωγής του φορέα της εργασιακής δύναμης στην προοπτική του κεφαλαίου, με τη μεσολάβηση της πολιτικής και της ιδεολογίας, αλλά η προσέγγισή μας είναι ακόμη επαμφοτερίζουσα: βρισκόμαστε εντός της πρώιμης μαρξικής προβληματικής, επισημαίνοντας μόνο ορισμένες αποσιωπήσεις του Μαρξ. Χωρίς να έχουμε ακόμη αναμετρηθεί με την, συμμετρικά ιδεαλιστική προς την θεωρία της αλλοτρίωσης, πρώιμη μαρξική θεωρία ιδεολογίας, επισημαίνουμε ένα αγωνικό στοιχείο της κλασικής πολιτικής οικονομίας, ενώ ψηλαφίζουμε τις βάσεις μιας – απύσας στα *ΟΦΧ* – πολιτικής διάστασης της καπιταλιστικής οργάνωσης της εργασίας.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, εξετάζουμε τις πρωταρχικές αποσπάσεις στη σφαίρα της παραγωγής. Επισημαίνουμε την εκ μέρους του Μαρξ απουσία αναφοράς σε τάξεις και την αντ' αυτής κεντροθέτηση της φιγούρας του εργάτη. Πράγματι, παρότι ο ίδιος αντλεί από τις πρώτες παρατηρήσεις για την αποπτώχευση του εργάτη και την ένταση της εξάρτησής του από την καπιταλιστικά οργανωμένη εργασία, δεν προσδιορίζει ρητά πολιτικές επικράτειες που αντιστοιχούν σε τάξεις. Τούτο συμβαίνει διότι η πρώτη αυτή κριτική της πολιτικής οικονομίας, δεν επερωτά το εννοιολογικό της σύστημα, αλλά αντίθετα, επιδιώκει να αναδείξει την αναντιστοιχία μεταξύ *Begriff* και *Wirklichkeit*. Δείχνουμε πώς η κριτική της κλασικής πολιτικής οικονομίας συνιστά καταγγελία της φυσικοποίησης του κοινωνικού ανταγωνισμού, ως, εξωτερικού της οικονομικής διαδικασίας, εκτύπου της ανθρώπινης φύσης. Υπό αυτή την έννοια, επισημαίνουμε ότι η θεωρία της αλλοτρίωσης μοιάζει να συνιστά μια κριτική της υπερβατικότητας. Εισάγουμε, τέλος, τη διάκριση μεταξύ εν γένει και αλλοτριωτικής εξαντικειμενίκευσης, που θα μας οδηγήσει, παρακάτω, στην εξέταση της πρώιμης μαρξικής οντολογίας της εργασίας.

Ακολουθώντας αυτό που υποστηρίζεται πως συνιστά την αποφασιστική διαφορά μεταξύ της πρώιμης μαρξικής και της εγγελιανής εννόησης της κατηγορίας της αλλοτρίωσης, προσδιορίζουμε, στο τρίτο κεφάλαιο, το ζεύγος που της αντιστοιχεί: την εν γένει εργασιακή δραστηριότητα και την αλλοτριωμένη, ιστορικά προσδιορισμένη, υπαρκτικότητά της, προετοιμάζοντας έτσι την εξέταση του πρώτου όρου του ζεύγους

αυτού, η οποία θα αποτελέσει αντικείμενο του τέταρτου κεφαλαίου. Εξετάζουμε προκαταρκτικά την διπλή όψη της φυσικής αντικειμενικότητας, την διττότητα δηλαδή των «μέσων διαβίωσης», για να θυμίσουμε τον μαρξικό όρο των *ΟΦΧ*, αλλά στρέφουμε το ενδιαφέρον μας στο ζήτημα της εκμηχάνισης του προτσές εργασίας, από μια προοπτική *θεωρητικής συνέχειας* μεταξύ του πρώιμου και του ύστερου μαρξικού έργου, την οποία θα επιδιώξουμε να ανατρέψουμε στα επόμενα κεφάλαια, ενώ, παράλληλα, επαναφέρουμε στη συζήτηση την αποσιωπημένη, *πολιτική* πάλη μεταξύ του κεφαλαίου και της εργατικής τάξης.

Στο πλαίσιο αυτής της πρώτης επίσκεψης στο ζήτημα της εκμηχάνισης, εντοπίζουμε στην εισήγηση της αντικατασιμότητας του εργάτη από την μηχανή, όπως αυτή εκτίθεται στα *ΟΦΧ*, την μαρξική οφειλή στις εγελιανές παρατηρήσεις για τον χαρακτήρα της εργασιακής δραστηριότητας που αντιστοιχεί στην οργάνωση του «συστήματος των αναγκών» και, ακολούθως, επιχειρούμε, από το έδαφος των μαρξικών θέσεων των *Grundrisse* και του *Κεφαλαίου*, να παρακολουθήσουμε τις συνέπειες της ανατροπής που επιφέρει η εκμηχάνιση και η μετάβαση από τη μανιφακτούρα, ως ιστορικό τόπο οργάνωσης της εργασίας, στο καπιταλιστικό εργοστάσιο, για τον προλεταριακό πόλο, ακολουθώντας το σχήμα της αντιστροφής υποκειμένου και αντικειμένου. Κλείνοντας το κεφάλαιο, εστιάζουμε στην μαρξική απόρριψη της υπόθεσης της μηχανογενούς υπεραξίας και προετοιμάζουμε, επισημαίνοντας τον διαρκώς ανολοκλήρωτο χαρακτήρα της απόθησης των εργατών από τις μηχανές, όσα θα υποστηρίξουμε στο τελευταίο κεφάλαιο για την πολιτικο-ιδεολογική, αγωνική λειτουργία του συστήματος των μηχανών, έχοντας πια εγκαταλείψει το σχήμα της φοϋερμπαχιανής αντιστροφής και τις φιλοσοφικές και πολιτικές συνέπειες της πρώιμης μαρξικής θεωρίας της αλλοτρίωσης, από κοινού με την ίδια την τελευταία.

Στο τέταρτο κεφάλαιο επιστρέφουμε στην σχέση μεταξύ της εργασιακής δραστηριότητας και της φυσικής αντικειμενικότητας, εξετάζοντας την πρώιμη μαρξική οντολογία της μη ημαρτημένης εργασίας και την διαλεκτική συν-συγκρότηση ανθρώπου και φύσης. Αποσυσκευάζουμε την απόφαση πως η ενότητα των άνω όρων αποδίδει την μαρξική σύλληψη της ανθρώπινης φύσης με τους όρους μιας *εξανθρωπισμένης φύσης* και ενός *νατουραλισμένου ανθρώπου*. Σε αυτό το πλαίσιο, εξετάζουμε την επιχειρηματολογία υπέρ της απουσίας μιας ουσιοκρατικής φιλοσοφικής ανθρωπολογίας από το πρώιμο μαρξικό corpus, για να επιχειρήσουμε,

ακολουθώντας, μια κριτική της μη εξωτερικότητας φύσης και ανθρώπου, αντλώντας από το ζεύγος της *τυπικής* και *πραγματικής* υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο, δηλαδή από την, μεσολαβητική της διαδικασίας συγχρονικής συν-συγκρότησης, προϋπόθεση μιας πρωτογενούς εξωτερικότητας. Έτσι, από τη μία πλευρά, δείχνουμε πως η εισηγούμενη ως *εμμενής* σχέση μεταξύ του φυσικού και του ανθρώπινου πόλου συνιστά μια δευτερογενή παράσταση που αναδύεται στο έδαφος μιας πρωτογενούς μεταβατικότητας και, από την άλλη πλευρά, προετοιμάζουμε τους όρους του χειρισμού της διάκρισης μεταξύ τυπικής και πραγματικής υπαγωγής, από το έδαφος, πλέον, ενός αυθεντικά υλιστικού και εγγυούμενου την δυνατότητα της ιστορικότητας, θεωρητικού σχήματος.

Σε αυτό το πλαίσιο, η εκ μέρους μας επερώτηση της μη ουσιοκρατικής παράστασης της μεταξύ ανθρώπου και φυσικής αντικειμενικότητας διαλεκτικής, κατατείνει στην επισήμανση του ελλειπτικού χαρακτήρα της πρώιμης μαρξικής οντολογίας της εργασίας: η μη εμμενής σχέση των δύο όρων συνεπάγεται την αναγκαιότητα μιας θεωρίας μετάβασης από το υποκείμενο της *βιολογίας*, ακριβώς δηλαδή μια ζωικής πρωταρχικότητας, σε εκείνο των *κοινωνικών σχέσεων*, η οποία αφενός απουσιάζει και, αφετέρου, θέτει, κατά τρόπο απαράκαμpto, το ζήτημα του προσδιορισμού εκείνης της (ουσιακής) *ιδιαιτερότητας του ανθρώπινου ζώου*, η οποία καθιστά δυνατή τη μετάβαση. Θα κλείσουμε αυτό το κεφάλαιο αναφερόμενοι σε μια οντολογική δέσμευση αυτού του πρώιμου μαρξικού αναπτύγματος – που, ωστόσο, μοιάζει να ανακάμπτει στο *Κεφάλαιο* – η οποία αποτυπώνεται εν προκειμένω ως διάσταση μεταξύ *δυνάμει* και *ενεργεία* και, αντίστοιχα, ως μια *πολιτική* σχέση μεταξύ των διεργασιών της *σύλληψης* και της *υλοποίησης*.

Στο πέμπτο κεφάλαιο επιστρέφουμε στις σελίδες για την αλλοτριωμένη εργασία και επιχειρούμε, εκκινώντας από τις πρωταρχικές, υλικές αποσπάσεις στη σφαίρα της παραγωγής να συναγάγουμε τις δύο έτερες. Κεντροθετούμε την διάρρηξη της ενότητας της εργασιακής δραστηριότητας και του αντικειμένου της και επιχειρούμε, ήδη από το έδαφος της ουσιοκρατικής προβληματικής της αλλοτρίωσης, να αναδείξουμε την *προσφορά* και την *επωφελή*, με τον τροπο που η έννοια προσδιορίζεται από τις απαιτήσεις του προτσές αξιοποίησης σε κάθε δεδομένο συγκεκριμένο, *κατανάλωση του εμπορεύματος «εργασιακή δύναμη»* ως ανεξάλειπτη προϋπόθεση της σχέσης κεφάλαιο. Σε αυτή ακριβώς την καταστατική εξάρτηση θα επανέλθουμε, έχοντας καθορίσει τους όρους μιας υλιστικής και αυθεντικά ιστορικής

θεωρίας της πολιτικής οικονομίας και της ιστορίας, στα τελευταία κεφάλαια του παρόντος. Προχωρούμε εξετάζοντας την αλλοτριωμένη υπαρκτικότητα της ίδιας της παραγωγικής διαδικασίας, επισημαίνοντας ταυτόχρονα μια κεντρική ένταση της τάσης καθολίκευσης που ενέχεται στην αρχιτεκτονική της αλλοτρίωσης. Έχοντας εκθέσει τις δύο πρώτες όψεις της αλλοτρίωσης, επιστρέφουμε στην μαρξική οντολογία της εργασίας και δείχνουμε πως η τρίτη διάσταση του χωρισμού, η αποξένωση από την ειδολογική ουσία, θεμελιώνεται ακριβώς στην διάρρηξη της συγχρονικής αμοιβαίας συγκρότησης μεταξύ του ανθρώπου και της αντικειμενικότητας. Τέλος, επεκτείνουμε όσα εξετάσαμε στο διανθρώπινο σχετίζεσθαι και συζητούμε τον χωρισμό από την ετερότητα, την τέταρτη δηλαδή όψη της αλλοτρίωσης, υπό το πρίσμα της φοϋερμαχικής αντιστροφής.

Στο έκτο κεφάλαιο εστιάζουμε στις πτυχές της θεωρίας της αλλοτρίωσης που έχουμε ως εδώ προβληματοποιήσει, καταδεικνύουμε την αποφασιστικά ανάκαμψη της ανιστορικότητας και την έκκεντρη θέση της ταξικής πάλης ως αποτυχία της πρώτης μαρξικής κριτική της πολιτικής οικονομίας να ανταπεξέλθει στην απο-φυσικοποιητική στοχοθεσία της και κεντροθετούμε τα τρία οντολογικά θεμέλια του πρώιμου μαρξικού έργου, την δέσμευση στην φοϋερμαχική αντιστροφή, την κατάφαση μιας – εγγελιανής καταγωγής – εκφραστικής θεωρίας αιτιότητας και τον οντολογικό δυϊσμό της καρτεσιανής φιλοσοφίας, ως τα κατεξοχήν αντικείμενα μιας κριτικής που εξερευνεί τις δυνατότητες μιας αυθεντικά υλιστικής και ιστορικής θεωρίας του κοινωνικού και της ιστορίας. Σε αυτό το πλαίσιο, αντλούμε από την αλτουσεριανή προβληματική, εστιάζοντας στην κριτική της πρώιμης μαρξικής θεωρίας ιδεολογίας, του μηχανιστικού υλισμού των *ΟΦΧ* και της κατηγορίας της *Praxis*, παρουσιάζοντας ταυτόχρονα ορισμένες, κρίσιμες για τούτο το έργο, διαστάσεις της σπινοζικής οντολογίας. Επισκεπτόμαστε, έτσι, τις έννοιες της *φαντασίας* και της *εμμένειας* και αντιπαραθέτουμε στην πρώιμη μαρξική θεωρία αιτιότητας, το σχήμα της αλτουσεριανής *δομικής αιτιότητας*. Η καταληκτική θέση του κεφαλαίου, στο έδαφος της κατάδειξης του ιδεαλιστικού χαρακτήρα της θεωρίας της αλλοτρίωσης, είναι πως η τελευταία θα πρέπει πράγματι να εγκαταλειφθεί.

Έχοντας, λοιπόν, προσδιορίσει την κατηγορία της αλλοτρίωσης ως πολλαπλά ασύμβατη με μια αυθεντική κριτική της ουσιοκρατίας και της ανιστορικότητας, στο έβδομο κεφάλαιο επισκεπτόμαστε το ώριμο έργο του Μαρξ, προκειμένου να καταδείξουμε τις επιβιώσεις εντός του της εγγελιανής τελεολογίας. Σε αυτό το πλαίσιο,

συζητούμε την ιδεολογική κατηγορία της *γένεσης* και παρακολουθούμε τις επισημάνσεις του Αλτουσέρ, όπως αυτές αναπτύσσονται στο *Υπόγειο ρεύμα του υλισμού της συνάντησης* και το *Η έννοια του οικονομικού νόμου στο Κεφάλαιο*, σε σχέση με την τάση αποκατάστασης της ουσιοκρατίας και της ανιστορικότητας στον μαρξικό χειρισμό της έννοιας του τρόπου παραγωγής. Αυτό θα μας επιτρέψει να εισαγάγουμε την έννοια της *συνάντησης* και του *αστάθμητου*, τις οποίες θα αντιμετωπίσουμε ως κεντρικές κατηγορίες δια των οποίων είναι εφικτή η απόδοση της κεντρικής θέσης που τους προσιδιάζει, τόσο στην ταξική πάλη όσο και στην εργατική αρνητικότητα, ως ακριβώς την άρνηση της παράστασης της παθητικότητας στη σφαίρα της παραγωγής.

Θα προσπαθήσουμε να δείξουμε πως στο εγχείρημα αυτό αντιστοιχεί μια θεωρητική αντιπαράθεση με την *αναγκαία* παράσταση της ομαλής αυτό-παραγωγής των εννοιών του θεωρητικού πεδίου που αντιστοιχούν στην πρωτεύουσα σειρά παρουσίας του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*, καθώς και με την μαρξική απόφαση για το ενιαίο της Denkprozess του τελευταίου. Η αντιπαράθεση αυτή θα μας φέρει, στη συνέχεια, αντιμέτωπους με το ζήτημα της σχέσης των λογικών ολότητων του *Κεφαλαίου* – ή αλλιώς, με τη σχέση μεταξύ της θεωρίας της πολιτικής οικονομίας και της *ιστορικότητας* – και των *προοπτικών* που τους αντιστοιχούν κατά τρόπο που θα υπονομεύσει μια λογιστική-αλγεβρική κατανόηση της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης και θα διανοίξει τον θεωρητικό χώρο για την εκ μέρους μας ανασυγκρότηση του εγχειρήματος του Γιώργου Φουρτούνη, να κεντροθετήσει την κοινωνική βία σε αναφορά προς την αλτουσεριανή δομική αιτιότητα. Από το έδαφος των παραπάνω, θα προσεγγίσουμε ξανά την διάκριση μεταξύ τυπικής και πραγματικής υπαγωγής και θα επιχειρήσουμε μια πρώτη «συνάντηση» μεταξύ της αλτουσεριανής προβληματικής και της παράδοσης του *εργατισμού*, στη βάση της αδυνατότητας του κεφαλαίου να αποδεσμευτεί ποτέ πλήρως από την εργατική τάξη – εκεί ακριβώς θα θεμελιώσουμε τον δεύτερο όρο του τίτλου της εργασίας: την διαρκώς παρούσα Ύδρα της Ανταρσίας. Με αυτόν τον τρόπο, θα προετοιμάσουμε το έδαφος για το τελευταίο κεφάλαιο, συζητώντας ορισμένες όψεις της εκμηχάνισης της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής.

Στο τελευταίο κεφάλαιο, επανερχόμαστε στην εκκρεμότητα της επεξεργασίας της διαδικασίας ζωοποίησης του προλεταριακού πόλου, όπως αυτή θεματοποιείται στα *ΟΦΧ* ως, διαμεσολαβημένη από την μηχανική οργάνωση της εργασίας, απονέκρωση της δυνατότητάς του να αναγνωρίζεται στον κόσμο και να εποπτεύει τον τελευταίο, ως αντικείμενο της συνείδησης. Αυτή η όψη της αλλοτρίωσης είναι που, στον πρώιμο

Μαρξ, αποδίδει τον διχασμό μεταξύ της ζωής και του βίου. Από την πλευρά μας, εμμένοντας στην αναγκαιότητα του εξοβελισμού της αλλοτρίωσης από το θεωρητικό σώμα του ιστορικού υλισμού, επιχειρούμε μια διαφορετική ανάγνωση: εξετάζουμε την διαδικασία εκμηχάνισης του προτσές παραγωγής με τους όρους ενός *μέσου του κεφαλαίου* στην πάλη του εναντίον της εργατικής τάξης: πρόκειται για τα εγχειρήματα *απονέκρωσης της εργατικής αρνητικότητας και υπαγωγής* του φορέα της εργασιακής δύναμης στην *προοπτική και τις τεχνικές απαιτήσεις* του – απ’ τη σκοπιά της εκμηχανισμένης επιχείρησης – σταθερού κεφαλαίου. Υπό αυτό το πρίσμα, δεν αναφερόμαστε σε μια απόσπαση από την ειδολογική ουσία, αλλά σε πολλαπλές υλικές, πολιτικο-ιδεολογικές χειρονομίες εξασφάλισης των *κανονικών όρων* της παραγωγικής διαδικασίας και της ίδιας της εργασιακής δύναμης, αντιπαραθέτοντας στην έννοια της ζωοποίησης, εκείνη μιας οιονεί μηχανοποίησης του πόλου της ζωντανής εργασίας.

Προκειμένου να το πράξουμε αυτό, ξεκινούμε από την επερώτηση των *αντικειμενιστικών* παραστάσεων του ύστερου Μαρξ, επισημαίνοντας αφενός την αναγκαιότητα της ρήξης με το εγγελιανό σχήμα της *αντιστοιχίας/ αναντιστοιχίας μεταξύ μορφής και περιεχομένου* και, αφετέρου, την προτεραιότητα των παραγωγικών σχέσεων επί της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων. Αυτή η προοπτική μάς επιτρέπει να παράσχουμε στοιχεία για μια υλιστική θεωρία των μηχανών, η οποία, παρότι αντιμετωπίζει τις τελευταίες με τους όρους μιας επικαθορισμένης πολιτικο-ιδεολογικής λειτουργίας στο πλαίσιο ενός καθορισμένου τρόπου παραγωγής (πρόκειται ακριβώς για τον πρώτο όρο του τίτλου, τον *Μηχανικό Ηρακλή*), διαφεύγει εντούτοις (και το κατορθώνει διαφυλάσσοντας την έννοια της ιστορικότητας) από μια *τεχνοφетиχιστική* παράσταση της τεχνολογίας. Ακολουθώντας, και διατηρώντας την κεντρική θέση που έχουμε αποδώσει στην ταξική πάλη και την εργατική τάξη, προχωρούμε σε ορισμένες νύξεις σχετικά με την «διαχωρισμένη» ταξική λειτουργία του αστικού κράτους και, τέλος, μεταφέρουμε το επίπεδο της ανάλυσης, από την έκθεση των συνεπειών της εκμηχάνισης για το προλεταριάτο στις σφαίρες της *παραγωγής και της κυκλοφορίας*, σε εκείνη της *κοινωνικής του αναπαραγωγής*, αντλώντας από τις παρατηρήσεις του Gramsci για την *φορντική* οργάνωση της παραγωγής.

Προκαταρκτικές παρατηρήσεις: αστική πολιτική οικονομία, αλλοτρίωση και μια μαρξική αποσιώπηση

Θα ξεκινήσουμε την πραγμάτευση της κατηγορίας της αλλοτρίωσης, σκιαγραφώντας το γενικό πλαίσιο της επεξεργασίας από τον Μαρξ. Τούτο είναι η πρώτη συστηματική απόπειρα του Γερμανού στοχαστή να διατυπώσει μια κριτική της αστικής πολιτικής οικονομίας¹. Στις σελίδες που προηγούνται εκείνων για την αλλοτριωμένη εργασία, ο Μαρξ (2021: 218) αναφέρεται στο *Ο πλούτος των εθνών* του Smith. Εκεί, ο Σκωτσέζος θεωρητικός αναγνωρίζει πως, παρότι «αρχικά και σύμφωνα με την έννοιά του το συνολικό προϊόν της εργασίας ανήκει στον εργάτη» (ό.π.: 219, οι επισημάνσεις διατηρούνται), εντούτοις ο τελευταίος καρπώνεται εν τέλει, στην πράξη, «το μικρότερο και άκρως απαραίτητο τμήμα του προϊόντος» (ό.π.).

Ο Μαρξ θα κεντροθετήσει αυτήν την αντίφαση, η οποία έχει βαρύνουσα σημασία για δύο λόγους: πρώτον, γιατί, στο ώριμο έργο του, ο τελευταίος θα θεματοποιήσει, υπό τις συγγενείς έννοιες της *απόλυτης* και *σχετικής υπεραξίας*, αυτή την απόκλιση όχι ως ειδική στρέβλωση μιας δεδομένης ιστορικής πραγματικότητας, ένα επιφανόμενο μιας διαδικασίας ατελούς πλήρωσης του αφηρημένου, γενικού νόμου της αστικής πολιτικής οικονομίας στο επίπεδο της υλικής πραγματικότητας ενός κοινωνικού σχηματισμού, αλλά ως τον απολύτως αναγκαίο, παρότι οσοδήποτε συσκοτισμένο από την ιδεολογική βαθμίδα ή κρυσταλλωμένο διά της θεσμικής βίας της πολιτικής βαθμίδας, όρο της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης.

¹ Ο Μαρξ καταπιάνεται ήδη από την εποχή που αρθρογραφεί στην *Rheinische Zeitung* με οικονομικά ζητήματα, αλλά όχι ακόμη από την προοπτική της κριτικής της πολιτικής οικονομίας· η θέση εκφοράς της κριτικής είναι εκεί η πολιτική και η νομική και η συμπύκνωση του εγχειρήματος αποτυπώνεται, το 1843, στο χειρόγραφο του Kreuznach [*Κριτική της Εγγελιανής Φιλοσοφίας του Κράτους και του Δικαίου*] (Musto, 2008: χς). Είναι τα *Χειρόγραφα του 1844*, στα οποία – έστω και ατελώς – η προοπτική πράγματι μεταβάλλεται, όπως μαρτυρεί η επισήμανση του ίδιου του Μαρξ στον πρόλογο: «Στη συνολική αυτή εργασία θα δείξω τη σχέση ανάμεσα στα διάφορα μέρη και θα προσπαθήσω να κάνω μια κριτική της θεωρητικής μεταχείρισης του υλικού. Αυτός είναι ο λόγος που η παρούσα εργασία αγγίζει την εσωτερική σύνδεση που υπάρχει ανάμεσα στην πολιτική οικονομία και στο κράτος, στο νόμο, στην ηθική, στην πολιτική ζωή, κλπ., μόνο στο βαθμό που η ίδια η πολιτική οικονομία αγγίζει τα θέματα αυτά» (Marx, 1975: 42, οι επισημάνσεις προστέθηκαν). Τη θέση αυτή περί της μεταστροφής της προοπτικής επαναβεβαιώνει και ο Althusser: «Τι ριζικά νέο κομίζουν; Η απάντηση περιέχεται στο εξής γεγονός: τα *Χειρόγραφα* αποτελούν το προϊόν της συνάντησης του Μαρξ με την πολιτική οικονομία. Ασφαλώς, δεν είναι η πρώτη φορά που ο Μαρξ ‘αναγκάζεται’ [...] να εκφέρει άποψη για ζητήματα οικονομικής τάξης [...], αλλά τότε δεν συναντούσε από την Οικονομία παρά μόνο οικονομικά ζητήματα, και δη από την οπτική γωνία πολιτικών συζητήσεων· κοντολογίς, δεν συναντούσε την πολιτική οικονομία αλλά ορισμένα αποτελέσματα μιας οικονομικής πολιτικής, ή ορισμένες οικονομικές συνθήκες των κοινωνικών συγκρούσεων (*Κριτική της εγγελιανής φιλοσοφίας του κράτους*). Το ’44 ο Μαρξ έρχεται αντιμέτωπος με την ίδια την πολιτική οικονομία» (Althusser, 2015: 225-226, οι επισημάνσεις διατηρούνται).

Δεύτερον, διότι θα του δώσει την ευκαιρία, ακόμα και από την περίοδο της σύνταξης των *Χειρογράφων*, να υπαινιχθεί τον αζεδιάλυτο συγκερασμό που καθιστά την εργασιακή δύναμη ένα πράγματι ιδιότυπο εμπόρευμα: την αδυνατότητα της τελευταίας να «αποσπαστεί» από τον ένσαρκο τόπο της, τον καθέκαστο εργάτη ως πραγματική σωματικότητα· δηλαδή ως ενότητα σώματος και συνείδησης, απαραίτητη αφενός για την πώληση του μόνου εμπορεύματος που κατέχει και, αφετέρου, για τον μετασχηματισμό της σε εκείνη τη δύναμη, το μη εμπόρευμα², που διαμεσολαβεί την κύκλωση $X - E - X'$, την εργασία³. Πράγμα που επίσης σημαίνει: ως ενότητα σώματος και συνείδησης που έχει τη δυνατότητα να παρεμβληθεί σε αυτή τη διαμεσολάβηση αρνούμενη τη, αρνούμενη το μετασχηματισμό της *εργασιακής δύναμης* σε *εργασία* ή υπονομεύοντας τον, ωφέλιμο για το κεφάλαιο, ρυθμό αυτού του μετασχηματισμού.

Φυσικά, ο Μαρξ των *ΟΦΧ* δεν θα προχωρήσει σε αυτή τη διατύπωση. Θα επιμένει στην κεντροθέτηση των γνωστών φιλοσοφικών θεμάτων που αντλεί από τη

² «Στην έκφραση ‘αξία της εργασίας’ η έννοια της αξίας δεν έχει μόνο εξαφανιστεί εντελώς αλλά έχει μεταστραφεί στο αντίθετό της. Πρόκειται για μια *φανταστική έκφραση*, όπως είναι, για παράδειγμα, η αξία της γης. Αυτές οι φανταστικές εκφράσεις πηγάζουν εντούτοις από τις ίδιες τις παραγωγικές σχέσεις. Αποτελούν κατηγορίες για τις μορφές εμφάνισης ουσιαστών σχέσεων. Το γεγονός ότι στην εμφάνισή τους τα πράγματα παρασταίνονται συχνά ανεστραμμένα είναι ευρέως γνωστό σε όλες τις επιστήμες, εκτός από την πολιτική οικονομία» (Marx, 2016: 497, οι επισημάνσεις προστέθηκαν). Η συγκεκριμένη διευκρίνιση του Μαρξ δεν διακρίνει μόνον μεταξύ της εργασίας, ως πρακτικής μετασχηματισμού, και της μορφής εμπόρευμα – στο βαθμό που αναδεικνύει μια στρέβλωση η οποία, διαμεσολαβείται από τη μορφή του μισθού και έγκειται στην εμφάνιση της εργασίας ως εκείνου που στην πραγματικότητα ανταλλάσσεται με μεταβλητό κεφάλαιο – αλλά, πολύ περισσότερο – και αυτό έχει άμεση σχέση με όσα θα υποστηρίξουμε ασκώντας κριτική στην εννόηση της κατηγορίας της ιδεολογίας που λανθάνει στον μαρξικό χειρισμό της αλλοτρίωσης –, αντιμετωπίζει την στρέβλωση αυτή ως σύστοιχη της κεφαλαιοκρατικής οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων. Υπό αυτή την έννοια, πρόκειται πράγματι για μια μυστικοποίηση, η οποία ωστόσο, δεν εδραιώνεται δευτερογενώς στην πραγματικότητα των αστικών κοινωνικών σχέσεων, αλλά, αντίθετα, εμφανίζει την ίδια αναγκαιότητα με τον φετιχισμό του εμπορεύματος – παρότι η μετατροπή ανθρώπινων ιδιοτήτων σε εμπράγματα, ως *μετάθεση*, και η *αντιστροφή* δεν συνιστούν ταυτόσημες έννοιες (Heinrich, 2017: 112, υπ. 7) – και, συν τοις άλλοις, συνιστά παραγνώριση με διαταξικό χαρακτήρα. Εν τέλει, η παράσταση της ανταλλαγής καταβεβλημένης εργασίας με ημερομίσθιο, «χρονομίσθιο» ή «πληρωμή με το κομμάτι» (δηλαδή εργασίας που έχει καταβληθεί ανά μονάδα χρόνου ή παραγόμενου εμπορεύματος), στρεβλώνει την πραγματικότητα της ανταλλαγής που συντελείται στη σφαίρα της κυκλοφορίας μεταξύ εργασιακής δύναμης και μεταβλητού κεφαλαίου και, ακριβώς γι’ αυτό, συσκοτίζει την αξιογενετική ιδιότητα της πρώτης. Όπως γράφει ο Heinrich, «με το να εκλαμβάνεται ο μισθός ως πληρωμή για την ‘αξία της εργασίας’, κάθε εργασία εμφανίζεται σαν πληρωμένη εργασία. Έτσι, φαίνεται σαν να μην υπάρχει υπερεργασία, σαν να μην υπάρχει απλήρωτη εργασία» (ό.π.).

³ Για τη διάκριση μεταξύ εργασιακής δύναμης και εργασίας, ο Μαρξ σημειώνει: «Όποιος λέει εργασιακή ικανότητα δεν λέει εργασία, όπως και αυτός που λέει ικανότητα χώνευσης δεν λέει χώνευση. Ως γνωστόν, γι’ αυτή την τελευταία διαδικασία χρειάζεται κάτι περισσότερο από ένα καλό στομάχι. Όποιος λέει εργασιακή ικανότητα δεν αφαιρεί από τα μέσα διαβίωσης που είναι απαραίτητα για την ύπαρξή της. Πολύ περισσότερο, η αξία τους εκφράζεται στην αξία της. Εάν δεν πωληθεί, τότε δεν ωφελεί διόλου τον εργάτη, και αυτός το νιώθει, πολύ περισσότερο, ως φρικτική φυσική αναγκαιότητα το ότι η εργασιακή ικανότητά του έχει απαιτήσει ένα συγκεκριμένο ποσό μέσων συντήρησης για την παραγωγή της και το απαιτεί διαρκώς εκ νέου για την αναπαραγωγή της. Ανακαλύπτει τότε, μαζί με τον Sismondi, ότι: ‘Η εργασιακή ικανότητα [...] δεν είναι τίποτε αν δεν πωληθεί» (Marx, 2016: 148).

θεωρησιακή φιλοσοφία του Χέγκελ και την φοϋερμπαχιανή αντιστροφή υποκειμένου και αντικειμένου. Υπό αυτήν την έννοια είναι που θα πρέπει να κατανοηθεί – τουλάχιστον πρωταρχικά – ο δυισμός ανθρώπου και εργάτη στην απόφαση πως η αντίφαση που ο ίδιος επισημαίνει στην πραγμάτευση του Σμιθ, αντανακλά την υπαγωγή της προλεταριακής μορφής στη (γενική) κατηγορία του ελάχιστου, μια όψη του οποίου είναι η απόδοση σε αυτήν «μόνο όσο[υ] είναι απαραίτητο για να υπάρχει όχι ως άνθρωπος αλλά ως εργάτης, όχι για να αναπαράγει την ανθρωπότητα αλλά για να αναπαράγει τη δουλικά τάξη των εργατών» (ό.π.: 219-220).

Η δεύτερη ανάγνωση, ωστόσο, για την οποία μιλάμε, ισχυριζόμαστε πως είναι δυνατόν να σχηματιστεί – ακόμη και στην πλέον πρωτόλεια και ανεπεξέργαστη της μορφή – σε τούτα τα μαρξικά στοιχεία για την αλλοτριωμένη εργασία. Προς τούτο, πιστεύουμε ότι κατατείνει και μια ανάγνωση της μαρξικής κριτικής της κλασικής πολιτικής οικονομίας ως ακριβώς εκείνου του είδους της αστικής ιδεολογίας, η οποία επιβάλλει στο προλεταριάτο – ή, αν θέλετε, στη μορφή του εργάτη που κυριαρχεί στις σελίδες των *ΟΦΧ* έναντι της τάξης – την οπτική της σχέσης κεφάλαιο: την αποσιώπηση της αρνητικότητας της εργασιακής δύναμης ως ιστορικής (με άλλα λόγια, πολιτικής) δυνατότητας των εκμεταλλευομένων χάριν της μονοσήμαντης ετερο– και αυτο–αναγνώρισής τους ως αλγεβρικών μεταβλητών, υπαγόμενων στην κατηγορία του μεταβλητού ή, ορθότερα σε σχέση με την προοπτική του ατομικού κεφαλαιοκράτη, *κυκλοφορούντος κεφαλαίου*. Αυτό, δηλαδή, που ισχυριζόμαστε εν προκειμένω είναι πως η αστική πολιτική οικονομία, υπό την προοπτική της κριτικής εξέτασης στην οποία την υποβάλλει ο ιστορικός υλισμός, συνιστά ιδεολογική πειθαρχία υπό αμφότερες τις δύο κεντρικότερες εννοήσεις του όρου στη μαρξιστική παράδοση του 20ού αιώνα⁴: δηλαδή, αφενός, ένα πλέγμα θέσεων το οποίο εμπίπτει στο ζεύγος της *επιστημολογικής διαφοράς* και απαξιώνεται ως ψευδές σε ό,τι αφορά τη σχέση του προς την (πρότερη, λογικά ασύμπτωτη προς αυτό και κατά τούτο και οντολογικά ανατιμώμενη) υλική πραγματικότητα και, αφετέρου, ως ιστορικά συγκεκριμένη μορφή της γενικής δομής

⁴ Με αυτή την παρατήρηση δεν ισχυριζόμαστε φυσικά πως οι δύο, ριζικά διάφορες μεταξύ τους, προσεγγίσεις της κατηγορίας της ιδεολογίας είναι εναλλάξιμες, αλλά πως το είδος της ιστορικής δραστηριότητας της κλασικής πολιτικής οικονομίας που μας απασχολεί εδώ, είναι δυνατόν να αποτιμηθεί ως ιδεολογικό και από τις δύο. Στο πλαίσιο του παρόντος, θα επιχειρήσουμε, άλλωστε, μια συνοπτική αντιπαραβολή των ανωτέρω τρόπων χειρισμού της ιδεολογίας, επιδιώκοντας να συνδέσουμε την αλτουσεριανή επισήμανση της υλικότητας της ιδεολογίας αφενός με την διαδικασία αναδιοργάνωσης της εργασιακής διαδικασίας και μετασχηματισμού της σύνθεσης της εργατικής τάξης και, αφετέρου, με την – απ' την πλευρά του κεφαλαίου – αγωνική επιδίωξη της υπονόμευσης της εργατικής αρνητικότητας, το ένα σκέλος της οποίας διέρχεται από την συγκρότηση, σύστοιχων σε κάθε νέα οργάνωση της παραγωγικής διαδικασίας, εργατικών φιγούρων.

της ιδεολογικής πρακτικής η οποία «διέπει τη ριζική εσωτερικότητα των φορέων των κοινωνικών πρακτικών στις πρακτικές που αυτοί 'φέρουν'» (Φουρτούνης, 2007: 218, οι επισημάνσεις διατηρούνται) διά της ειδικής της αρμοδιότητας να συγκροτεί, με την χειρονομία της έγκλισης, υποκείμενα – και να επαναβεβαιώνει διαρκώς τούτη την συγκρότηση – και να τα κατανέμει στις κοινωνικές πρακτικές κατά τρόπο που – όχι υπό όρους αυτοποιητικού συστήματος και σίγουρα όχι δίχως να ενέχεται στη γενική διαδικασία ένα αγωνικό στοιχείο – επιτελεί την αναπαραγωγή των κυρίαρχων σχέσεων παραγωγής.

Όταν ο Μαρξ αναφέρεται στην προοπτική υπό την οποία η αστική πολιτική οικονομία θεματοποιεί την προλεταριακή μορφή, σημειώνει πως η πρώτη την προσλαμβάνει αποκλειστικά υπό την ιδιότητά της ως εργάτη, δηλαδή ως παράγοντα του προτσές της παραγωγής (ό.π.: 223)· ο ίδιος μάλιστα, εξισώνοντας την πρόσληψή του με την πρόσληψη ενός *αλόγου*, υπογραμμίζει πως ο εργάτης «θα πρέπει να πορίζεται τόσο όσο για να μπορεί να εργάζεται. Δεν τον εξετάζει στον άνεργο χρόνο του, ως άνθρωπο, αλλά αφήνει αυτή την εξέταση στην ποινική δικαιοσύνη, στους γιατρούς, στη θρησκεία, στους στατιστικούς πίνακες, στην πολιτική και στον αστυφύλακα» (ό.π.). Υπό το φως όσων προτείναμε παραπάνω, αυτό που αντανάκλαται εδώ είναι ακριβώς μια *ιδεολογική – πολιτική* λειτουργία της αστικής πολιτικής οικονομίας: η επιβολή της προοπτικής του κεφαλαίου επί των φορέων της *σχέσης χρήσης των μέσων παραγωγής*.

Με άλλα λόγια, εάν το γενικό σχήμα που σκιαγραφεί το μαρξικό ζεύγος των *Entfremdung* και *Entäußerung* στις σελίδες για την αλλοτριωμένη εργασία είναι η, διαμεσολαβημένη από μια ιστορικά προσδιορισμένη και ημαρτημένη οργάνωση της εργασίας, αντιστροφή της σχέσης υποκειμένου και αντικειμένου, εκκινούσα από τη σφαίρα της παραγωγής – τον υλικό χωρισμό του εργάτη από το *προϊόν* και τα *εργαλεία* της παραγωγής – και αντανακλώμενη στο σύνολο του κοινωνικού πραγματικού κατά τρόπο τέτοιο, ώστε η αστική κοινωνία να μπορεί να συλληφθεί ως μια αλλοτριωμένη εκφραστική ολότητα με κέντρο της (όχι τη μορφή του εμπορεύματος εδώ, αλλά) την αλλοτριωμένη εργασία, η παραπληρωματική ανάγνωση που προτείνουμε κεντροθετεί έναν ακόμη, διττό, χωρισμό, διαμεσολαβημένο από την ιδεολογία και την πολιτική, τον χωρισμό του φορέα της εργασιακής δύναμης από την δυνατότητα εκδήλωσης της αρνητικότητας. Τούτες οι δύο διαστάσεις του χωρισμού αυτού αποτελούν ιστορικό

διακύβευμα και συντελούνται τόσο στη σφαίρα της παραγωγής, εντός δηλαδή του «κρυφο[ύ] τόπο[υ] της παραγωγής» (Marx, 2016: 150), όσο και εκτός αυτής.

Υπό αυτή την έννοια, και διατηρώντας εδώ την πρώιμη μαρξική δέσμευση στην *μεταβατικότητα υλικού και ιδεατού*, την οποία θα εξετάσουμε στη συνέχεια, η αστική πολιτική οικονομία κατανοεί τους εργάτες αποκλειστικά *ως εργάτες* επειδή σε αυτήν αντανakλώνται πολλαπλές διαδικασίες επιτήρησης και πειθάρχησης του ένσρκου φορέα, για τον οποίο η δυνατότητα της *άρνησης* (ή *υπονόμευσης*) του παραγωγικού μετασχηματισμού του εμπορεύματος του οποίου είναι ιδιοκτήτης, στο απαραίτητο για την κεφαλαιοκρατική παραγωγή μη εμπόρευμα – δηλαδή σε εργασία –, θα πρέπει είτε να εμπίπτει στην επικράτεια του *άσκεπτου*, είτε να εμπίπτει στην ειδική αρμοδιότητα του *κράτους* ως μηχανισμού της ένοπλης αναπαραγωγής της ταξικής κυριαρχίας της αστικής τάξης.

Και είναι ακριβώς υπό αυτή την έννοια επίσης που οι μαρξικοί υπαινιγμοί των *Χειρογράφων* παραμένουν, ανεξάρτητα από τον βαθμό της γονιμότητας μιας δευτερογενούς ανάγνωσης, αποκλειστικά τέτοιοι: διότι εκείνο που απουσιάζει, συνεπεία και του ειδικού προσανατολισμού της συγκεκριμένης παρέμβασης – ο οποίος, μεταξύ άλλων, εκφράζεται και στον διμέτωπο αγώνα που ο Μαρξ αναλαμβάνει εναντίον των ρεφορμιστών και του Proudhon (Marx, 2021: 223), κεντροθετώντας ακριβώς το ζήτημα του εργατικού μισθού, δηλαδή το κατεξοχήν ζήτημα γύρω από το οποίο οργανώνονται οι αγώνες της εργατικής τάξης στη σφαίρα της κυκλοφορίας – είναι η ταξική πάλη *ως πολιτική πάλη*, καθώς και οι δύο θεμελιώδεις όροι της, η εκμεταλλεύτρια και η εκμεταλλευόμενη τάξη *ως τάξεις*. Αντ’ αυτών, ο Μαρξ κεντροθετεί τη φιγούρα του εργάτη – η οποία επέχει, μάλιστα, εν πολλοίς, θέση μετωνυμίας της έννοιας του ανθρώπου, επιρρωνύοντας τις μεταγενέστερες επισημάνσεις του Althusser στο *Μαρξισμός και Ανθρωπισμός* – και του (ατομικού και όχι συλλογικού) κεφαλαιοκράτη. Ακόμη και αν οι τελευταίες ιδωθούν ως συμπυκνώσεις ανταγωνιστικών δεσμών συμφερόντων, η εστίαση του μαρξικού επιχειρήματος αφορά περισσότερο, όπως σημειώσαμε, τη σφαίρα της κυκλοφορίας. Ισχυριζόμαστε προκαταρκτικά πως ακριβώς υπό αυτό το πρίσμα τούτης της συγκροτητικής έλλειψης θα πρέπει να κατανοηθεί το γεγονός πως ο Μαρξ αναφέρεται εν προκειμένω σε ένα φάσμα κρατικών διαμεσολαβήσεων της πειθάρχησης της εργατικής τάξης, χωρίς να αναφέρεται σε αυτό το σημείο ρητά στη μορφή κράτος. Σε

επόμενο κεφάλαιο θα επιχειρήσουμε να αποδώσουμε τούτη την αμηχανία σε μια αντίφαση που υπερβαίνει κατά πολύ το πρώιμο μαρξικό corpus.

Έχοντας επισημάνει τα παραπάνω, μπορούμε, στο επόμενο κεφάλαιο, να εστιάσουμε την προσοχή μας σε ένα από τα κεντρικά αντικείμενα τούτης της πραγμάτευσης, τις σελίδες για την αλλοτριωμένη εργασία (ό.π.: 249-260), όπου ο Μαρξ κεντροθετεί τον αλλοτριωμένο χαρακτήρα της εργασιακής δραστηριότητας του εργάτη, με πρώτη στιγμή του τον χωρισμό μεταξύ του άμεσου παραγωγού και του προϊόντος της εργασίας του, ως θεμέλιο της γενικής αλλοτρίωσής του. Προκειμένω, ωστόσο, να διαυγαστεί ευκρινέστερα το μαρξικό επιχείρημα, έχει σημασία να συνοψίσουμε εδώ ορισμένες κριτικές παρατηρήσεις του Μαρξ σε σχέση με τα πορίσματα της αστικής πολιτικής οικονομίας.

Κατά τον Μαρξ (ό.π.: 221), η καπιταλιστική οργάνωση της εργασίας, και ειδικότερα ο προσιδός της καταμερισμός, παράγει δύο μεταξύ τους αντίστροφες κινήσεις: πρώτον, την αύξηση της παραγωγικότητας της ανθρώπινης εργασίας και, κατά τούτο, του παραγόμενου πλούτου. Δεύτερον, την καταρχήν υλική αποπτώχευση της μορφής του εργάτη, ο οποίος ταυτόχρονα «εξαθλιώνε[ται] μέχρι το επίπεδο της μηχανής» (ό.π.). Η διαδικασία αυτή της αποπτώχευσης συναρθρώνεται με την ένταση της εξάρτησης του εργάτη από τη μορφή του κεφαλαιοκράτη. Η ρίζα της εντοπίζεται από τον Μαρξ στην κεφαλαιοκρατική μορφή της οργάνωσης της ιδιοποίησης των παραγωγικών μέσων, δηλαδή στην ασυμμετρία της αναγκαιότητας του χωρισμού κεφαλαίου, γαιοκτησίας και εργασίας μεταξύ των ανταγωνιστικών μορφών· απλούστερα, κατά τον Μαρξ, τούτος ο διαχωρισμός είναι αναγκαίος – υπό την έννοια ότι αποτελεί συνθήκη δυνατότητας της υπαρκτικότητας του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής – μόνο σε ό,τι αφορά την προλεταριακή μορφή: «το κεφάλαιο και η γαιοκτησία δεν χρειάζεται να παραμείνουν σ’ αυτή την αφαίρεση σαφώς όμως χρειάζεται να παραμείνει η εργασία του εργάτη» (ό.π.: 206).

Σε κάθε περίπτωση, ωστόσο, το κρίσιμο στοιχείο συνίσταται στον διαχωρισμό του παραγωγού και του προϊόντος και των μέσων παραγωγής. Αν η ασυμμετρία μπορεί να ερμηνεύσει την κατανομή των ζημιών ανάμεσα στο κεφάλαιο και την γαιοκτησία κατά τη διάρκεια μιας περιόδου ξαφνικών αρνητικών διακυμάνσεων των τιμών, είναι ο τελευταίος αυτός διαχωρισμός που εξασφαλίζει, κατά τον Μαρξ, την αποπτωχευμένη κατάσταση της μορφής του εργάτη κατά την περίοδο αύξησης του συνολικού

κοινωνικού πλούτου: αντλώντας και πάλι από τον Σμιθ, ο Μαρξ επισημαίνει πως σε μία τέτοια περίπτωση, η ζήτηση για εργασιακή δύναμη από την πλευρά των κεφαλαιοκρατών, υπερβαίνει την προσφορά εργασίας (ό.π.: 212-214). Ο ενδο-αστικός ανταγωνισμός επιφέρει εν προκειμένω αύξηση της τιμής της εργασιακής δύναμης, πράγμα που σημαίνει, όμως, ταυτόχρονα, «υπερεργασία μεταξύ των εργατών» (ό.π.: 212, οι επισημάνσεις διατηρούνται), οι οποίοι «όσο περισσότερο θέλουν να κερδίσουν, τόσο περισσότερο πρέπει να θυσιάσουν το χρόνο τους και, αλλοτριώνοντας πλήρως όλη την ελευθερία, εκτελούν δουλικά εργασία στην υπηρεσία της απληστίας» (ό.π.).

Η άμεση επίπτωση αυτού του φαινομένου είναι η επίταση της φθοράς του φορέα του ανατιμώμενου εμπορεύματος, ως σώματος. Ο Μαρξ αποδίδει αυτή τη διαδικασία αποσύνδεσης της βιολογικής φθοράς ενός μέρους της εργατικής τάξης από την βελτίωση της διαπραγματευτικής της θέσης στη σφαίρα της κυκλοφορίας με χαρακτηριστικό τρόπο: «η τάξη αυτή πρέπει πάντα να θυσιάζει ένα τμήμα του εαυτού της για να μην αφανιστεί τελείως» (ό.π.: 212-213). Έχουμε εδώ πράγματι μία ακόμη περίπτωση όπου το προλεταριάτο, θεωρημένο ως τάξη και αναγόμενο (και τούτο, όπως σημειώσαμε, αποτελεί πολιτικό επίδικο για την εκμεταλλεύτρια τάξη), από την προοπτική της *εργασιακής διαδικασίας, εργασιακή δύναμη* και, από την αντίστοιχη της διαδικασίας *αξιοποίησης του κεφαλαίου, σε μεταβλητό κεφάλαιο*, μοιάζει να αποσπάται από τον ενσώματο εαυτό του και μάλιστα ως το σημείο όπου ένα τμήμα του τελευταίου εκλείπει και με βιολογικούς όρους⁵.

Η φυσική φθορά, ωστόσο, δεν είναι η μόνη συνέπεια του παραδείγματος που εξετάζει ο Μαρξ. Όπως υπογραμμίζει (ό.π.: 213-215), εφόσον η αύξηση του κοινωνικού πλούτου εκφράζει την αύξηση της συσσώρευσης του κεφαλαίου, εκφράζει ταυτόχρονα και το παράγωγό της, ήτοι την αύξηση του καταμερισμού εργασίας και την επακόλουθη επέκταση της μισθωτής σχέσης. Αλλά και «αντιστρόφως, ο αριθμός των εργατών πολλαπλασιάζει τον καταμερισμό της εργασίας, όπως και ο καταμερισμός της εργασίας πολλαπλασιάζει τη σύρρευση των κεφαλαίων» (ό.π.: 213-214). Έτσι, λοιπόν, ο εργάτης βρίσκεται στο κέντρο ενός αυτοτροφοδοτούμενου κύκλου, αποτέλεσμα του οποίου είναι η ένταση αφενός της εξάρτησής του από την καπιταλιστικά οργανωμένη εργασία και, αφετέρου, του ανταγωνισμού με τους υπόλοιπους εργάτες, ως αποτέλεσμα

⁵ Ο Μαρξ θα επαναλάβει αυτή τη θέση στο *Κεφάλαιο*: «Υπ' αυτές τις συνθήκες η απόλυτη αύξηση αυτού του τμήματος του προλεταριάτου απαιτεί μια μορφή η οποία διογκώνει τον αριθμό του, αν και τα στοιχεία που το απαρτίζουν φθείρονται γοργά. Συνεπώς γοργή εναλλαγή εργασιακών γενεών (ο νόμος αυτός δεν ισχύει για τις λοιπές τάξεις του πληθυσμού)» (Marx, 2016: 602).

της επέκτασης της μισθωτής σχέσης. Το τελικό αποτέλεσμα τούτης της δεύτερης συνέπειας είναι η μείωση της τιμής της εργασιακής δύναμης, συνεπικουρούμενη και από την σταδιακή μείωση του ενδο-αστικού ανταγωνισμού για την εργασιακή δύναμη, συνεπεία της συγκεντροποίησης του κεφαλαίου, όπως αυτό προκαλείται από το γεγονός πως «σε μια κοινωνία που βρίσκεται σε προοδεύουσα ευημερία μόνο οι πολύ πλούσιοι μπορούν να ζήσουν από τους τόκους των χρημάτων. Όλοι οι υπόλοιποι πρέπει να επιδοθούν σε μια επιχείρηση με το κεφάλαιό τους ή να το κατευθύνουν στο εμπόριο» (ό.π.: 214-215).

Συνεπώς, το αποτέλεσμα της αύξησης του ανταγωνισμού μεταξύ των ατομικών κεφαλαιοκρατών είναι προοπτικά η μείωσή του· κατά τη διάρκεια της μετάβασης από τη *συγκέντρωση* στην *συγκεντροποίηση* του κεφαλαίου, ένα τμήμα της εκμεταλλεύτριας τάξης εκπίπτει στην επικράτεια της εξαρτημένης εργασίας, αυξάνοντας περαιτέρω τον αριθμό των εργατών. Υπό αυτήν την έννοια, το θεωρητικό παράδειγμα που εκκίνησε από την υπόθεση της αύξησης του εργατικού μισθού, στο μέτρο που η τελευταία «προϋποθέτει τη σώρευση του κεφαλαίου και την προκαλεί» (ό.π.: 216), εξέβαλε εν τέλει στην όξυνση της εξάρτησης της προλεταριακής μορφής από την καπιταλιστικά οργανωμένη εργασία, η οποία καθιστά τον εργάτη «όλο και περισσότερο μονόπλευρο» (ό.π.: 216), στην φυσική φθορά του ενσώματου φορέα του αρχικά ανατιμημένου εμπορεύματος και, εν τέλει, στην εκ νέου υποτίμησή του συνεπεία του ανταγωνισμού από τους έτερους εργάτες ή, όπως συμπληρώνει ο Μαρξ – προτείνοντας ταυτόχρονα μια οργανική σχέση μεταξύ του υποβιβασμού του εργάτη στο επίπεδο της μηχανής και της δυνατότητας της πραγματικής αντιμετώπισης της τελευταίας από τους ατομικούς κεφαλαιοκράτες ως αντικαταστράτριάς του – από τις μηχανές. Στο *Κεφάλαιο*, ο Μαρξ πραγματεύεται ξανά το ίδιο ζήτημα, με σαφώς πληρέστερο τρόπο. Ωστόσο, οι βασικές θέσεις που αναπτύσσονται σε αυτό το σημείο των *Χειρογράφων* διατηρούνται: η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας και η αύξηση της συσσώρευσης κεφαλαίου, δηλαδή – και με βάση τα όσα εκθέσαμε παραπάνω – η αύξηση του απόλυτου αριθμού εκείνων που υπάγονται σε σχέση εξαρτημένης εργασίας, οδηγεί επίσης στην αύξηση του σχετικού μεγέθους εκείνων που συναποτελούν τον *βιομηχανικό εφεδρικό στρατό*. Ο λόγος του εφεδρικού προς τον ενεργό εργατικό στρατό καθορίζει, ακολούθως, το επίπεδο του λιμνάζοντος σχετικού υπερπληθυσμού, δηλαδή το ποσοστό εκείνου του τμήματος του προλεταριάτου που έχει αποκλειστεί από τη

σταθερή απασχόληση και ζει «κάτω από το μέσο κανονικό επίπεδο της εργατικής τάξης» (Marx, 2016: 603).

Γενικά στοιχεία για την κατηγορία της αλλοτριώσης: απόσπαση και ξενότητα

Η πραγμάτευση του Μαρξ επί της κατηγορίας της αλλοτριωμένης εργασίας εκκινεί από την συμπύκνωση όσων έχει ήδη επισημάνει για το ζήτημα του ανταγωνισμού για τη διαμόρφωση του εργατικού μισθού και τις κεντρικές αντιφάσεις των θεμελιωδών προκείμενων της αστικής πολιτικής οικονομίας, ιδίως όπως αυτή εκπροσωπείται στις σελίδες των *Χειρογράφων*, από το έργο του Άνταμ Σμιθ. Σε όσα έχουν προηγηθεί, ο Μαρξ έχει εξετάσει την εσωτερική συνοχή και την πραγματολογική εγκυρότητα της πολιτικής οικονομίας κατά τρόπο που δεν επερωτά – και ιδίως πολιτικά – το εννοιολογικό της σύστημα: «ξεκινήσαμε από τις προϋποθέσεις της οικονομικής επιστήμης. Αποδεχθήκαμε τη γλώσσα της και τους νόμους της» (ό.π.: 249). Με άλλα λόγια, τούτη η πρώτη άρθρωση της μαρξικής κριτικής της κλασικής πολιτικής οικονομίας δεν κεντροθετεί, με τον εμβριθή, και συστηματικό τρόπο που αυτό συντελείται λ.χ. στο *Κεφάλαιο*, ούτε τη διαδικασία αξιοποίησης του κεφαλαίου αλλά ούτε και την εργασιακή διαδικασία υπό τους όρους της σαφούς διάκρισης μεταξύ *μέσων παραγωγής* και *εργασιακής δύναμης*. Φυσικά, στοιχεία της τελευταίας είναι εμφανή στην παρέμβαση του 1844, αλλά όχι με αποκρυσταλλωμένο τρόπο· αυτή η θεωρητική έλλειψη του πρώιμου Μαρξ αντανakλάται εν προκειμένω σε δύο στοιχεία: πρώτον, την κεντροθέτηση ταξικών φιγούρων και όχι τάξεων. Παρότι οι τελευταίες υπονοούνται συχνά και κάποτε εμφανίζονται ακόμη και ρητά – όπως στην πρώτη από τις σελίδες για την αλλοτριωμένη εργασία – η εστίαση στη μορφή του εργάτη, η οποία χρησιμοποιείται συχνά, στο συγκείμενο των *Χειρογράφων*, ως μετωνυμία της κατηγορίας «άνθρωπος», αντανakλά την ισχυρή ακόμη δέσμευση της μαρξικής φιλοσοφικής σκέψης στην φοϋερμπαχιανή παρέμβαση και, κατά συνέπεια, στην εξέταση των αποτελεσμάτων της σχέσης κεφάλαιο για την εσωτερικότητα της καθέκαστης εαυτότητας.

Δεύτερον, στην ουσιαστική απουσία της ταξικής πάλης ως αντικειμενικής διαδικασίας που χαρακτηρίζει κάθε ταξικό, δηλαδή αρθρωμένο ακριβώς στη βάση του χωρισμού του παραγωγού από τα μέσα της παραγωγής που κεντροθετεί ο Μαρξ στα *Χειρόγραφα*, σχηματισμό· ενώ, όπως θα επιχειρήσουμε να καταδείξουμε, η αλλοτριωμένη, κεφαλαιοκρατικά οργανωμένη και βιομηχανική ως προς την κύρια

χωρικότητά της, εργασία διαμεσολαβεί – αν ακολουθήσουμε τη μορφή της μαρξικής επιχειρηματολογίας στα *ΟΦΧ* – την αντιστροφή υποκειμένου και αντικειμένου και, επομένως, καθορίζει δύο *πολιτικές* επικράτειες – εκείνες της κυριαρχίας και της υποτέλειας – και τοποθετεί την προλεταριακή φιγούρα εντός της δεύτερης, η συλλογική, *πολιτική* στην πλέον οξυμένη μορφή της, θέση μάχης του υποτελούς πόλου ως *τάξης*, απουσιάζει. Ισχυριζόμαστε πως οι δύο αυτές ελλείψεις μπορούν να ερμηνευτούν τόσο σε αναφορά προς το αγωνικό περιεχόμενο της κριτικής των *Χειρογράφων* – δηλαδή, την επισήμανση ζητημάτων ως κρισιμότερων και παραγωγικότερων στο πλαίσιο μιας συγκεκριμένης κατάστασης που επιζητά τη συγκεκριμένη κριτική της από έναν Μαρξ που, εξάλλου, μόλις έχει ξεκινήσει τη μελέτη της αστικής πολιτικής οικονομίας –, όσο και στην ίδια τη δέσμευση του τελευταίου προς την ιδεαλιστική φιλοσοφία: εάν, από το έδαφος της φιλοσοφικής ανάκλησης της κριτικής του Φόουερμπαχ στο φαινόμενο του χριστιανισμού, ο Μαρξ επιχειρεί να αποδώσει την ημαρτημένη οργάνωση της εργασίας ως *medium* αντιστροφής της σχέσης του εργάτη με το προϊόν της εργασίας του στη σφαίρα της παραγωγής, όπου το τελευταίο εμφανίζεται αυτονομούμενο, ξένο και κυρίαρχο, η ίδια μαρξική χειρονομία, αυτή τη φορά στο επίπεδο της θεωρίας, είναι η κατάδειξη του γεγονότος πως «αυτή η κατάσταση αποξένωσης εκφράζεται [και θα πρέπει να κατανοήσουμε αυτόν τον όρο ως αποδίδοντα την *μεταβατική αιτία* της ιδεολογικής στρέβλωσης, δηλαδή την πρώτη αντιστροφή στην παραγωγή – BM] [σ]την πολιτική οικονομία, ως αντίφαση μεταξύ έννοιας και πραγματικότητας» (Φαράκλας, 2018: 91).

Υπό αυτήν την έννοια, η κεντροθέτηση της κατηγορίας της αλλοτρίωσης δεν κατατείνει απλώς στην μαρξική εστίαση στην εσωτερικότητα της εργατικής μορφής, αλλά – πολύ περισσότερο – καθορίζει τον γενικό μεθοδολογικό προσανατολισμό αυτής της πρώτης κριτικής της κλασικής πολιτικής οικονομίας: η αφετηρία του Μαρξ είναι η μη επερώτηση του εννοιολογικού συστήματός της επειδή η στοχοθεσία του συνίσταται στην επισήμανση τριών αντιφάσεων και μίας συνακόλουθης αντιστροφής. Έτσι, το βασικό αντικείμενο της μαρξικής κριτικής είναι η αναντιστοιχία μεταξύ, αφενός, της φιλελεύθερης εργασιακής θεωρίας της αξίας, όπως αυτή διατυπώθηκε αρχικά από τον Locke και επικαιροποιήθηκε από τον Σμιθ, που θεμελιώνει το δικαίωμα της ατομικής ιδιοκτησίας στην εργασία, την απόσπαση ενός στοιχείου από τη φυσική εξωτερικότητα, στο κληροδότημα της θείας πρόνοιας στην ανθρώπινη κοινότητα εν συνόλω, η οποία διαμεσολαβείται από την ανάμιξή του με ανθρώπινο παραχθέν έργο,

και, αφετέρου, της εμπειρικής πραγματικότητας, όπως αυτή βιώνεται από την προλεταριακή προοπτική. Τούτη η απόσταση μεταξύ Begriff και Wirklichkeit, που εμφανίζεται εδώ ως προσπορισμός ενός ελαχίστου μέρους της παραγωγής εκ μέρους του εργάτη παρά την υπόμνηση του Σμιθ πως του ανήκει «όλο το προϊόν της εργασίας», αναδύεται ξανά στη σχέση μεταξύ του εργατικού μισθού και του κέρδους, όπου εκείνο που εμφανίζεται στην πολιτική οικονομία ως «παρακράτη[ση] από τον εργατικό μισθό» (Marx, 2021: 249), είναι στην πραγματικότητα το αντίστροφο: ο εργατικός μισθός είναι, in der Wirklichkeit, μία παρακράτηση που παραχωρείται στην ζωντανή εργασία από το κεφάλαιο.

Και έπειτα, η ίδια απόκλιση παρουσιάζεται για τρίτη φορά, σε αυτό που, στο *Κεφάλαιο*, ο Μαρξ θα αποδώσει ως τον «απόλυτ[ο] γενικ[ό] νόμ[ο] της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης» (Marx, 2016: 604), δηλαδή στην αναλογία μεταξύ της μάζας του βιομηχανικού εφεδρικού στρατού και της ένδειας του προλεταριάτου που, με τη σειρά του, αντανακλά τη συγγραμμικότητα μεταξύ της αύξησης της συσσώρευσης κεφαλαίου, της παραγωγικότητας της εργασίας και του απόλυτου μεγέθους του προλεταριάτου, από τη μία πλευρά, και της μάζας του εφεδρικού στρατού από την άλλη. Αποδιδόμενη στη γλώσσα των *Χειρογράφων*, αυτή η απόκλιση εκφράζεται ως προοδευτική εξαθλίωση του εργάτη μέσα σε γενικές συνθήκες αύξησης του κοινωνικού πλούτου.

Τούτο κατατείνει σε μία αντιστροφή, διαμεσολαβούμενη από την ζωοποίηση του εργάτη: την απόσπαση της *γεωλογικής* από την *ατομική* ζωή. Η ίδια κίνηση υπαγάγει, αντιστρέφοντας την ουσιώδη, μη ημαρτημένη σχέση τους, την πρώτη στην δεύτερη (Φαράκλας, 2018: 91-94). Θα εξετάσουμε, αργότερα, το περιεχόμενο της ζωοποίησης της προλεταριακής μορφής και την τελευταία αντιστροφή. Όσα σημειώσαμε ως τώρα αρκούν προκειμένου να κατανοηθεί η μαρξική εστίαση στις αντιφάσεις της κλασικής πολιτικής οικονομίας, διά της οποίας αποκαλύπτεται – με όλες τις ελλείψεις, τη μονομέρειά της, την έκκεντρη θέση της και *δευτερογενώς*, από την εργασία της ανάλυσης – η ταξική πάλη ως οσοδήποτε λανθάνουσα αλλά αντικειμενική και μη συγκυριακή (πιο απλά, συγκροτητική) διαδικασία, ενύπαρκτη σε κάθε σχηματισμό αρθρωμένο στη βάση της ατομικής ιδιοποίησης των μέσων παραγωγής. Εκείνο, λοιπόν, που επισημαίνει ο Μαρξ είναι η αντιστροφή σχέση μεταξύ της παραγωγικότητας της εργασίας του προλετάριου και της ένδειάς του, ο, με άλλα λόγια, υποβιβασμός του στη μορφή του εμπορεύματος και μάλιστα του *αθλιότερου*

μεταξύ όλων των ομοειδών του. Εκείνο που, επίσης, υπογραμμίζει είναι η λειτουργία της συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης του κεφαλαίου στην απαλοιφή της διάκρισης μεταξύ των ιδιοκτητών κεφαλαίου και γης, από τη μία πλευρά, και μεταξύ των ιδιοκτητών αποκλειστικά της εργασιακής τους δύναμης στην πόλη και την ύπαιθρο, από την άλλη, κατά τρόπο που αποκρυσταλλώνει την ταξική διάρθρωση ενός σχηματισμού στον ανταγωνισμό μεταξύ δύο τάξεων, «των *ιδιοκτητών* [αφενός] και των *ακτημόνων εργατών* [αφετέρου]» (Marx, 2021: 249).

Η κλασική πολιτική οικονομία, λοιπόν, συσκοτίζει αυτόν τον ανταγωνισμό ως *συγκροτητική* διαδικασία των ταξικών κοινωνιών και την αντιμετωπίζει όχι ως «αναγκαί[α], αναπόφευκτ[η] και φυσικ[ή] συνέπει[α] του μονοπωλίου, του σωματείου και της φεουδαλικής ιδιοκτησίας», αλλά ως «τυχαί[α], εμπρόθετ[η], βίαι[η] συνέπει[α]» (ό.π.). Φυσικοποιεί την κατηγορία της ατομικής ιδιοκτησίας και αποδίδει την *αξιοποίηση* [Verwertung], ως πραγματοποίηση μιας αύξησης της αξίας διά του καταναγκασμού της προλεταριακής μορφής στην παραγωγή πλεονάσματος που ιδιοποιείται ο κάτοχος της ιδιοκτησίας, για την οποία η ατομική ιδιοκτησία είναι προϋπόθεση και *medium* μαζί, σε αφηρημένους νόμους. Αυτή η συσκοτίση της κεντρικότητας του χωρισμού του εργάτη από τα μέσα και το προϊόν της εργασίας του για τη διαδικασία της συσσώρευσης του κεφαλαίου, αποκρύπτει τον γενικό χαρακτήρα της κεφαλαιοκρατικής αξιοποίησης: αφενός την εκμετάλλευση, όπως αυτή θα αποκρυσταλλωθεί θεωρητικά στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*, μέσω της εισήγησης της ιδιοτυπίας του εμπορεύματος «εργασιακή δύναμη» και της ιδιοποίησης – εκ μέρους του κεφαλαιοκράτη – της πρόσθετης αξίας που δημιουργείται από την κατανάλωση της εργασιακής δύναμης στο προτσές παραγωγής⁶, και, αφετέρου και ειδικά στις σελίδες των *ΟΦΧ*, την αλλοτρίωση, ως πλέγμα πολλαπλών αποσπάσεων και αποκεντρώσεων που πλήττει τον προλεταριακό πόλο.

Σε αυτό το σχήμα των συσκοτίσεων, ο θεμελιωμένος στον διαχωρισμό μεταξύ του προλεταριάτου και των μέσων παραγωγής ανταγωνισμός με την εκμεταλλεύτρια τάξη, εμφανίζεται εξωτερικός τόσο της ατομικής ιδιοκτησίας στην ιστορική

⁶ Σε αυτό το σημείο, για λόγους απλούστευσης, υπαγάγουμε την κατηγορία της υπεραξίας σε μια ουσιοκρατική παράσταση της μαρξικής θεωρίας της αξίας, η οποία αντλεί αποφασιστικά από την ρικαρδιανή εργασιακή θεωρία της αξίας. Στο τελευταίο κεφάλαιο, θα εγκαταλείψουμε τούτη την πρώτη θέση, άμεση συνέπεια της οποίας είναι η «εγκατάσταση» της διαδικασίας αξιοποίησης αποκλειστικά στη σφαίρα της παραγωγής.

υπαρκτηκότητά της, όσο και της διαδικασίας αξιοποίησης του κεφαλαίου. Με τα λόγια του Μαρξ,

αυτός [ο ανταγωνισμός] εξηγείται με εξωτερικές συνθήκες. Κατά πόσο όμως αυτές οι εξωτερικές, φαινομενικά τυχαίες συνθήκες αποτελούν την έκφραση μιας αναγκαίας εξέλιξης επ' αυτού δε μας διδάσκει τίποτε η οικονομική επιστήμη [...] οι μοναδικοί τροχοί τους οποίους θέλει σε κίνηση η οικονομική επιστήμη είναι η *πλεονεξία* και ο *πόλεμος μεταξύ των πλεονεκτών*, ο *ανταγωνισμός* (ό.π.: 249, οι επισημάνσεις διατηρούνται)

,δηλαδή μια φιλοσοφική ανθρωπολογία με την πλήρη έννοια του όρου, μια φυσικοποίηση και αιωνιοποίηση μιας ιστορικά προσδιορισμένης κοινωνικής διαδικασίας που έχει αποσπαστεί από την προσίδα σφαίρα της και έχει μετασχηματιστεί, με την ιδεολογική διαμεσολάβηση της γλώσσας των αστών οικονομολόγων, σε εξω-ιστορική σταθερά της ανθρώπινης κατάστασης.

Υπό αυτό το πρίσμα, το επίδικο της κριτικής της αστικής πολιτικής οικονομίας είναι η εξέταση και αποκάλυψη της αναγκαίας σχέσης ανάμεσα σε εκείνα που το αντικείμενο της κριτικής παρουσιάζει ως συγκυριακότητες – την ατομική ιδιοκτησία, την πλεονεξία, τον ανταγωνισμό κτλ – και τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, ή όπως το θέτει ο Μαρξ των *Χειρογράφων*, το *χρηματικό σύστημα* [Geldsystem]. Σε αυτό το εγχείρημα, οργανικός όρος της κριτικής της πολιτικής οικονομίας είναι η απόρριψη του μεθοδολογικού μέσου που επιτελεί τη φυσικοποίηση· δηλαδή, η εκκίνηση «από ένα οικονομολογικό, *παροντικό* δεδομένο» (ό.π.: 250) και όχι η εισήγηση της – έστω ανταγωνιστικής εκείνης που αξιοποιεί η αστική φιλοσοφία και η οικονομική επιστήμη – λογικής κατασκευής της *status naturalis*. Μια τέτοια εισήγηση θα συνιστούσε μια μετάθεση της παροντικής μυστικοποίησης στο απώτατο παρελθόν (ό.π.). Υπό μία δεύτερη ανάγνωση, τούτη η μεθοδολογική δέσμευση του Μαρξ μοιάζει να προοικονομεί την κριτική που ο ίδιος θα αρθρώσει έναν χρόνο αργότερα στον εποπτικό υλισμό του Φόουερμπαχ, ιδιαίτερα στην 6^η και την 7^η θέση. Ισχυριζόμενοι πως δεν υποβάλουμε το μαρξικό επιχείρημα των *Χειρογράφων* σε υπέρμετρη βία, μπορούμε να πούμε: η αστική πολιτική οικονομίας ως μορφή της αστικής ιδεολογίας που επιτελεί τη συσκότιση στην οποία αναφερθήκαμε, «ανάγει» (ό.π.: 361), σε τελική ανάλυση (και εφόσον η κεφαλαιοκρατική οργάνωση της εργασίας συνιστά την αιτία των πολλαπλών αποσπάσεων), «την *ουσία* της εργασίας όπως υπάρχει σήμερα» (στο Φαράκλας, 2008: 92) «στην ανθρώπινη ουσία» (Marx, 2021: 361).

Έτσι, η πολιτική οικονομία πρέπει κατ' ανάγκη, καθότι δε μπορεί να συλλάβει το κατ' επίφαση συγκυριακό ως συγκροτητικό, «να αφαιρέσει από την ιστορική πορεία και να παγιώσει δι' εαυτ[ήν]» την ουσία της αλλοτριωμένης εργασίας, «όπως και να προϋποθέσει ένα αφηρημένο – απομονωμένο – ανθρώπινο άτομο (ό.π.: 361). Είναι, με άλλα λόγια, αναγκασμένη να επιβάλει μια ανιστορική ροβινσονική αφήγηση στην ιστορικότητα, στο μέτρο που αδυνατεί να εγκιβωτίσει στην τελευταία την αλλοτριωμένη εργασία και το υποκείμενό της (ό.π.: 362). Υπό αυτή την έννοια, η μαρξική κριτική μοιάζει να λαμβάνει τη μορφή μιας κριτικής της υπερβατικότητας, μιας καταγγελίας κάθε φιλοσοφικής ανθρωπολογίας. Στο πλαίσιο του παρόντος, θα επιχειρήσουμε, μεταξύ άλλων, να προβληματοποιήσουμε αυτήν την τελευταία απόφαση.

Εκκινώντας, λοιπόν, από το επίπεδο της παροντικότητας, ο Μαρξ επανέρχεται στην αναλογία μεταξύ της αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας και της έντασης της ολικής αποπτώχευσης του εργάτη. Αυτό που συναντάμε εδώ είναι μια ευθεία συσχέτιση μεταξύ των μετασχηματισμών στο επίπεδο της διαδικασίας δημιουργίας αξίας και στους αντίστοιχους σε εκείνο της οργάνωσης της εργασιακής διαδικασίας.

Επιπλέον, οι μετασχηματισμοί στο τελευταίο αντανakλώνται – σε ένα σχήμα που διατρέχει όχι μόνο τις σελίδες των *ΟΦΧ* αλλά ευρύτερα την σκέψη του πρώιμου Μαρξ και αντλεί από μια καρτεσιανού τύπου εννόηση της σχέσης μεταξύ του υλικού και του ιδεατού πόλου – στο επίπεδο της ολότητας, κατά τρόπο που μπορεί να συνοψιστεί ως εξής: εκείνο που αναπαράγει την κεφαλαιοκρατικά οργανωμένη εργασία και εκείνο που η κεφαλαιοκρατικά οργανωμένη εργασία αναπαράγει, είναι η αλλοτρίωση, θεωρημένη αρχικά υπό την πλέον στενή (και υλική) έννοια της απόσπασης του προϊόντος της εργασίας και εξακτινώμενης, εν συνεχεία, ώστε να περιλάβει εν τέλει το σύνολο (σχεδόν) της κοινωνικής δραστηριότητας της προλεταριακής μορφής και τη σχέση της τελευταίας με το κοινωνικό πραγματικό. Ο Μαρξ, λοιπόν, σημειώνει: «Με την *αξιοποίηση* του κόσμου των πραγμάτων αυξάνεται ευθέως ανάλογα η *απαξίωση* του ανθρώπινου κόσμου» (ό.π.: 250, οι επισημάνσεις διατηρούνται). Εκείνο που προοικονομείται εδώ είναι η αυτονόμηση της εργασιακής διαδικασίας, της κατεξοχήν πράξης της ανθρώπινης εξαντικειμενίκευσης, η απόσπασή της από κάθε περιεχόμενο πλήρωσης/έκφρασης της εργαζόμενης εαυτότητας και η επιστροφή της, ως αντι-κείμενης στο υποκείμενό της ξενότητας, με όρους ακαταγώνιστης εχθρικής δύναμης· τούτη η αντιστροφή του αντικειμένου παράγει μια

συμμετρική κίνηση για το υποκείμενο, το μετασχηματισμό του υποκειμένου της εργασίας σε υποκείμενο σε αυτήν.

Η μεσολάβηση της αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας για την περάτωση τούτης της αντιστροφής, συνιστά ζήτημα στο οποίο ο Μαρξ επανέρχεται στο 23ο κεφάλαιο του *Κεφαλαίου*. Εκεί, επιστρέφει τις παρατηρήσεις του τέταρτου μέρους, αφιερωμένου στην πραγμάτευση της κατηγορίας της *σχετικής* υπεραξίας, αναγκαίοι όροι για την αύξηση της οποίας είναι μια επαναστατικοποίηση των όρων της παραγωγής είτε διά της βελτίωσης των χρησιμοποιούμενων μηχανών, είτε διά της βελτίωσης της μεθόδου της εργασίας, για να επισημάνει (Marx, 2016: 287) πως στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής,

όλες οι μέθοδοι για την αύξηση της κοινωνικής παραγωγικής δύναμης της εργασίας εφαρμόζονται εις βάρος του ατομικού εργάτη· όλα τα μέσα ανάπτυξης της παραγωγής μεταστρέφονται σε μέσα κατεξουσιασμού και εκμετάλλευσης του παραγωγού, ακρωτηριάζουν τον εργάτη καθιστώντας τον μερικό άνθρωπο, τον απαξιώνουν σε εξάρτημα μηχανής, αφανίζοντας με τα δεινά της εργασίας του το περιεχόμενό της, τον αποξενώνουν από τις πνευματικές δυνάμεις της εργασιακής διαδικασίας στον ίδιο βαθμό στον οποίο στη διαδικασία αυτή ενσωματώνεται η επιστήμη ως αυτοτελής δύναμη (ό.π.: 605).

Υπό το φως των παραπάνω, τούτη η τελευταία θέση του Μαρξ αποκτά ιδιαίτερη σημασία. Πρώτον, επειδή *μοιάζει να επαναβεβαιώνει, από τις σελίδες πλέον του Κεφαλαίου, έναν τουλάχιστον βαθμό θεωρητικής δέσμευσης στην εξέταση και προβληματοποίηση της κεφαλαιοκρατικά οργανωμένης εργασίας υπό την φιλοσοφική κατηγορία της αλλοτρίωσης, όπως αυτή αναπτύσσεται στα ΟΦΧ, επερωτώντας παράλληλα την εγκυρότητα των πλέον άτεγκτων εννοήσεων της αλτουσεριανής σύλληψης της επιστημολογικής τομής.*

Δεύτερον, διότι εισηγούμενος την έννοια της σχετικής υπεραξίας ως κεντρικής για την κατανόηση των αποτελεσμάτων που ο μετασχηματισμός της παραγωγικής διαδικασίας – στοιχείο του οποίου συνιστά και η ανατροπή των μορφών οργάνωσης της εργασίας που συνέπιψαν ιστορικά με την μανιφακτούρα – παράγει για τον προλεταριακό πόλο, επαναβεβαιώνει, επιπλέον, τη μεθοδολογική δέσμευση της αποφυσικοποίησης, ως αναπόσπαστο στοιχείο της κριτικής της αστικής πολιτικής οικονομίας. Εξηγούμεστε: όπως σημειώσαμε, η πολιτική οικονομία συνιστά μια ιδεολογική πειθαρχία, διότι συσκοτίζει την οργανική σχέση μεταξύ της ατομικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής και του κοινωνικού ανταγωνισμού, μεταθέτοντας τον

τελευταίο εκτός της ιστορίας, στα συγκροτητικά χαρακτηριστικά της ανθρωπινότητας, σε μια σύστοιχη της πρώτης, δεύτερη φυσικοποίηση: εκείνη του αστικού, ειδικού ως ιστορικά καθορισμένου ανθρωπότυπου, που προβάλλεται από την μεσολάβηση της αστικής φιλοσοφίας στο σύνολο της ανθρώπινης ιστορίας.

Εάν, λοιπόν, η υπόμνηση των ανταγωνιστικών ταξικών συμφερόντων συνιστά, στο έδαφος των *Χειρογράφων*, μια χειρονομία αποκατάστασης της σχέσης μεταξύ κοινωνικού ανταγωνισμού και ιστορικότητας σε ό,τι αφορά το, παρόν σε κάθε ταξικό σχηματισμό, ζεύγος εκμεταλλεύτριας και εκμεταλλευόμενης τάξης, η εξέταση της κατηγορίας της σχετικής υπεραξίας αποκτά, στο έδαφος πια του *Κεφαλαίου*, τον χαρακτήρα μιας χειρονομίας υπόμνησης της σχέσης ανταγωνισμού και ιστορικότητας και σε ό,τι αφορά το εσωτερικό της εκμεταλλεύτριας τάξης. Εάν, λοιπόν, η διαδικασία αξιοποίησης του κεφαλαίου προϋποθέτει το τελευταίο «να ανατρέχει τους τεχνικούς και τους κοινωνικούς όρους της εργασιακής διαδικασίας» (ό.π.: 287) προκειμένου να αυξηθεί η παραγωγικότητα της εργασίας και να μειωθεί η αξία της εργασιακής δύναμης, η τελευταία διαμεσολαβείται αναγκαστικά από την αύξηση της παραγωγικότητας σε ειδικούς κλάδους της καπιταλιστικής οικονομίας, δηλαδή σ' εκείνους που επηρεάζουν την αξία των (ποσοτικά σταθερών για δεδομένη ιστορική περίοδο και πολιτισμικό συγκείμενο) αναγκαίων μέσων συντήρησης.

Η εκπλήρωση, ωστόσο, τούτης της προϋπόθεσης δε συνιστά αποτέλεσμα της εμπρόθετης επιδίωξης του ατομικού καπιταλιστή να «μειώσει την αξία της εργασιακής δύναμης και συνεπώς pro tanto τον αναγκαίο εργάσιμο χρόνο» (ό.π.: 288)⁷. Αντίθετα, αυτό που *εμφανίζεται*⁸ να κινητοποιεί τη διαδικασία που εν τέλει απολήγει στη μείωση

⁷ Όπως παρατηρεί ο Heinrich (2017: 120, οι επισημάνσεις διατηρούνται): «Τα πράγματα όμως έχουν αλλιώς όταν αυξάνεται η παραγωγικότητα της εργασίας. Αν, για παράδειγμα, ένας παραγωγός τραπεζιών αυξήσει την παραγωγικότητα, τότε τα τραπεζία γίνονται φθηνότερα. Αλλά η αξία της εργασιακής δύναμης θα φθηνώνει μόνο αν και στο μέτρο που η αξία των τραπεζιών υπεισέρχεται στην αξία της εργασιακής δύναμης. Η επίδραση είναι ελάχιστη και ως επί το πλείστον αργεί να φανεί. Άρα, ως *ατομικό κίνητρο* για αύξηση της παραγωγικότητας, αυτό το μικρό και αβέβαιο όφελος είναι ελάχιστα αποτελεσματικό».

⁸ Συζητώντας το ζήτημα των μηχανών, θα επιχειρήσουμε να δείξουμε πως παρότι η εκ μέρους του ατομικού κεφαλαιοκράτη απόφαση για την εκμηχάνιση της παραγωγικής διαδικασίας (σε κλάδο της παραγωγής που δεν έχει εκμηχανιστεί) πράγματι κινητοποιείται από την επιδίωξη της μείωσης του ατομικού κόστους παραγωγής ή, με άλλη διατύπωση, από την επιδίωξη του προσπορισμού του πρόσθετου κέρδους που προκύπτει όταν καθίσταται δυνατή η παραγωγή ενός εμπορεύματος σε χρόνο μικρότερο του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας για την παραγωγή του (με όριο εδώ την γενίκευση της χρήσης των μηχανών στον εν λόγω κλάδο, συνέπεια της οποίας είναι η «αναπροσαρμογή» του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας προς τα κάτω και, επομένως, η εξάλειψη της δυνατότητας για πρόσθετη υπεραξία και κέρδος), η *πολιτική* διάσταση της απόφασης δεν μπορεί να παραβλεφθεί, στο βαθμό που, δυνάμει της συγκροτητικής εξάρτησης του κεφαλαίου από την εργασιακή δύναμη και από

της αξίας των αναγκαίων μέσων συντήρησης και τη συνολική μείωση του κοινωνικά αναγκαίου εργάσιμου χρόνου, ως «άθροισμα των συντομεύσεων σε όλους τους ιδιαίτερους παραγωγικούς κλάδους» (ό.π.) είναι ο ανταγωνισμός μεταξύ των ατομικών καπιταλιστών. Η κλασική πολιτική οικονομία αντιστρέφει, ωστόσο, τη σχέση μεταξύ των «γενικ[ών] και αναγκαί[ων] τάσε[ων] του κεφαλαίου» και των «μορφ[ών] εμφάνισής τους» [Erscheinungsformen] (ό.π.: 289).

Με άλλα λόγια, αυτό που επικυρώνει, από μια διαφορετική οπτική, τον ιδεολογικό χαρακτήρα της είναι μια αντιστροφή παραπληρωματική της αντίφασης μεταξύ *Begriff* και *Wirklichkeit* που εμφανίζεται στο *Χειρόγραφο*: πλάι στη διάσταση μεταξύ των θεωρητικών της προκειμένων και της πραγματικότητας, εμφανίζεται τώρα το επιστημολογικό σφάλμα της μετατροπής των μορφών εμφάνισης (του ανταγωνισμού, για παράδειγμα) σε αιτίες. Έτσι, η αστική πολιτική οικονομία, θεματοποιώντας εξωτερικούς σε σχέση με την κατηγορία της ατομικής ιδιοκτησίας, *νόμους* του ανταγωνισμού, συσκοτίζει και πάλι την πραγματική πηγή: την ατομική ιδιοποίηση των μέσων παραγωγής ως αιτίας του ανταγωνισμού μεταξύ της αστικής και της εργατικής τάξης και του συνακόλουθου ενδο-αστικού ανταγωνισμού για την απόσπαση κατά το δυνατόν υψηλότερου ποσοστού κέρδους.

Τρίτον, διότι ενοποιεί, ακόμη και εάν η έμφαση στον πολιτικό χαρακτήρα της σχέσης παραμένει ασθενής, δύο έννοιες που κεντροθετούνται στις σελίδες των *Χειρογράφων*: τις έννοιες της *αποξένωσης* [Entfremdung] και *αυτοαποξένωσης* [Selbstentfremdung]. Καταδεικνύει, δηλαδή, ότι το αποτέλεσμα του χωρισμού μεταξύ του εργάτη και του προϊόντος της εργασίας του, η αδυνατότητα αναγνώρισης του καθέκαστου παραγωγού στο αποτέλεσμα της (αλλοτριωτικής) εξαντικειμενίκευσής του, η πρώτη εμφάνιση της ξενότητας, είναι μια «εσωτερική στην ίδια την παραγωγική δραστηριότητα» (Φαράκλας, 2018: 89) αυτονόμηση της διαδικασίας της εργασίας έναντι του υποκειμένου της. Η σχέση μεταξύ του προλεταριάτου και της διαμεσολάβησης της εξαντικειμενίκευσής του ανατρέπεται, ακολουθώντας την αντιστροφή της σχέσης τους προς το αποτέλεσμα της. Και εκείνη εμφανίζεται πλέον αυτονομημένη, ξένη προς τον εργάτη και καταναγκαστική· η διαμεσολάβηση της έκφρασης των σωματικών και διανοητικών τους δυνάμεων μετατρέπει πια τις τελευταίες σε μέσα για την αναπαραγωγή της και η επιτέλεσή της συνιστά ένα διαρκές

την παραγωγική της κατανάλωση, συνιστά αναγκαίο στοιχείο για την εξασφάλιση (ή την προσπάθεια να εξασφαλιστεί) αυτή ακριβώς η παραγωγική κατανάλωση.

πάσχειν. Όπως σημειώνει ο Φαράκλας σχετικά, «η αποξένωση με την πρώτη έννοια [Entfremdung] εξηγεί το φαινόμενο της εκμετάλλευσης, και μπορούμε να πούμε ότι με την δεύτερη έννοια ο Μαρξ [Selbstentfremdung] εξηγεί το φαινόμενο της καταπίεσης» (Φαράκλας, 2018: 89).

Επιστρέφοντας, λοιπόν, στο κείμενο των *Χειρογράφων*, ο Μαρξ θα επισημάνει πως πέραν της παραγωγής εμπορευμάτων, η εργασία του προλετάριου παράγει επίσης «αυτή την ίδια και τον εργάτη ως ένα *εμπόρευμα*» (Marx, 2021: 250, οι επισημάνσεις διατηρούνται). Τούτη η θέση του Μαρξ αντανακλά το στοιχείο της εκμετάλλευσης που επισημαίνει ο Φαράκλας και, ταυτόχρονα, εισάγει στις σελίδες για την αλλοτριωμένη εργασία την πρώτη ξενότητα στην οποία αναφερθήκαμε: το προϊόν της εργασίας του προλεταριακού πόλου έχει αποσπαστεί από τον ίδιο και του αντιτίθεται «ως ένα ξένο *on* [fremdes Wesen], ως μια δύναμη ανεξάρτητη [unabhängige Macht]» (ό.π.: 250).

Σε αυτό το σημείο, η μαρξική κριτική προχωρά σε μια, σύστοιχη του γενικού αιτήματος αποκατάστασης της σχέσης αλλοτρίωσης και ιστορικότητας, υπόρρητη διάκριση μεταξύ *εν γένει* και *αλλοτριωτικής* εξαντικειμενίκευσης. Αντλώντας ευθέως από την εγγελιανή *Φιλοσοφία του πνεύματος*, όπου η εργασία ορίζεται ως κεντρική διαμεσολάβηση της εξαντικειμενίκευσης της εαυτότητας, ως μια κίνηση κατά την οποία η εγώτητα εξέρχεται του εαυτού της, αντιπαρατίθεται στην εξωτερικότητα μορφοποιώντας την – μετατρέποντας την *πραγμότητα σε ενεργό πραγματικότητα* – και με την ίδια κίνηση μορφοποιεί το ίδιο της το είναι, επανερχόμενη στον εαυτό και αναγνωρίζοντας εκείνο που της αντίκειται ως μετέχον σε αυτήν, ο Μαρξ υπογραμμίζει πως «το προϊόν της εργασίας είναι η εργασία η οποία παγιώνεται σε ένα αντικείμενο, έχει γίνει εμπράγματη, είναι η *εξαντικειμενίκευση* της εργασίας. Η πραγματοποίηση της εργασίας είναι η εξαντικειμενίκευσή της» (ό.π.: 250). Θα επιμείνουμε σε αυτή τη μαρξική θέση για τον γενικό χαρακτήρα της εργασιακής διαμεσολάβησης.

Παρότι το καταγωγικό του υπόστρωμα είναι η εγγελιανή φιλοσοφία της ιστορίας, τελεολογική ως προς τον χαρακτήρα της (Μελάς, 1990: 233), και κεντροθετούσα μια σύλληψη περί σπερματικής ενύπαρξης του αποτελέσματος στις αιτίες του, η μαρξική θεματοποίηση της διαλεκτικής – δηλαδή η θεματοποίηση της αλλοτρίωσης θεωρημένη υπό διαφορετικό πρίσμα (ό.π.: 232) –, διαφοροποιείται από

την αντίστοιχη εγελιανή⁹. Τούτο το σημείο έχει σημασία μεγαλύτερη από τη διαύγαση της διακριτότητας αλλοτριωμένης και μη εξαντικειμενίκευσης, καθότι συνιστά, στο πλαίσιο των *Χειρογράφων*, τον κοινό τόπο της κριτικής της εγελιανής φιλοσοφίας και της αστικής πολιτικής οικονομίας. Εξηγούμαστε. Εάν το γενικό θεωρητικό κέλυφος της εγελιανής διαλεκτικής και της αλλοτρίωσης προϋποθέτει τη σχάση μιας υπάρχουσας ενότητας, την ανάδυση των αποτελεσμάτων της ως αντι-κείμενων ξενοτήτων και, εν τέλει, την αναγνώριση της ενύπαρξης καθενός στην ετερότητα, το Άλλο του – μια αναγνώριση που δεν συνιστά τυπική αποκατάσταση αλλά αποδίδεται φιλοσοφικά από το αμφίσημο περιεχόμενο της *Aufhebung*, ως ταυτοχρονία της άρσης και διατήρησης σε ένα ανώτερο, πια, επίπεδο –, η κρίσιμη διαφορά εν σχέση με την μαρξική θεματοποίηση των δύο εννοιών συνίσταται στην ανατροπή της σχέσης έννοιας και αντικειμένου (επομένως και της συμμετρικής κατηγορίας του υποκειμένου), όπως αυτή εμφανίζεται στην θεωρησιακή φιλοσοφία του Χέγκελ.

Στο επίπεδο της φιλοσοφίας της ιστορίας, τούτη η εμφάνιση αντανακλάται σε αυτό που ο Μελάς (1990: 233) θα αποκαλέσει «αναγωγή του Είναι σε γίνεσθαι» και ο Αλτουσέρ θα αποδώσει ως *ιδεολογική κατηγορία της γένεσης*, αντιπαραθέτοντάς την προς την όψιμη μαρξική θεματοποίηση της ιστορικής συγκρότησης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής με τους όρους της *συνάντησης*. Τούτη η παρατήρηση συνδέει ευθέως την εγελιανή μεταχείριση της κατηγορίας της αλλοτρίωσης με τον τελεολογικό χαρακτήρα της φιλοσοφίας της ιστορίας: «οι κατηγορίες του Λόγου γίνονται αντιληπτές από τον Hegel ως αυτό-αναγώγιμες οντότητες. Τα αντικείμενα δεν υπάρχουν, δεν υφίστανται, παρά μόνο σαν έννοιες που έχουν υλοποιηθεί, σαν υλοποιημένες έννοιες» (Μελάς, 1990: 233). Υπό αυτήν την έννοια, η φιλοσοφία της ιστορίας του Χέγκελ, κινητήριος μοχλός του θεωρητικού σχήματος που περιγράφει την αυτο-εκδίπλωση της οποίας είναι η κατηγορία της αλλοτρίωσης, εμφανίζει κατ' ανάγκην την τελευταία ως ανιστορικά *wertfrei* κατηγορία. Την ίδια στιγμή, η εγελιανή φιλοσοφία του δικαίου και η μαρξική κριτική της αντανακλούν μια ουσιώδη διάσταση στη σχέση λογικής έννοιας και υπαρκτών υποκειμένων (Μελάς, 1990: 234). Κατά τον Μαρξ, εκείνο που συντελείται στο εσωτερικό της εγελιανής φιλοσοφίας του δικαίου, είναι μια αντιστροφή, του τύπου που

⁹ Σε ό,τι μας αφορά, στο τελευταίο κεφάλαιο θα επιχειρήσουμε να δείξουμε ότι, παρά τον ισχυρισμό του Μελά, η εγελιανή διαλεκτική ανακάμπτει, στον τρόπο με τον οποίο ο ύστερος Μαρξ επεξεργάζεται την αντίφαση μεταξύ παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής, θέτοντας έτσι υπό αίρεση τη θέση όσα αναπτύσσονται σε τούτη την παράγραφο.

περιγράφει η φοϋερμπαχική αντιθρησκευτική κριτική: τα υπαρκτά υποκείμενα αποσπώνται από τη λογική έννοια, την Ιδέα, και εμφανίζονται ως πτυχές της διαλεκτικής της αυτο-ανάπτυξης.

Τούτη η έκπτωση του εμπειρικού ιστορικού υποκειμένου στο καθεστώς του *Träger* της κίνησης της Ιδέας στην ιστορία – η οποία μετατρέπεται έτσι σε *εξωτερική* της κοινωνίας ιστορία, σε ιστορία *της* Ιδέας – εκφράζει μια γενική τάση της εγγελιανής φιλοσοφίας, ότι δηλαδή, «η κοινωνική πραγματικότητα, στο εγγελιανό σύστημα, υποβιβάζεται κατά τρόπο συστηματικό, αφού παρουσιάζεται ως οντολογικά υποδεέστερη βαθμίδα του πραγματικού και εξαρτώμενη από το Πνεύμα» (Μιχαλάκης, 2007: 128). Ο χωρισμός μεταξύ του υποκειμένου και του αντικειμένου συμπίπτει, δηλαδή, με μια υπαγωγή και μια μυστικοποίηση: την υπαγωγή του πρώτου στην αντικειμενοποίησή του και την εμφάνιση της δεύτερης ως *μυστικής υπόστασης* [Substanz] (στο Μιχαλάκης, 2007: 127), απέναντι στην οποία το τώρα οντολογικά απαξιωμένο και ανεστραμμένο σε αποτέλεσμα υποκείμενο, μπορεί να διατηρεί αποκλειστικά μια σχέση του είδους αφηρημένης ουσίας και έκφρασης, γενικής κίνησης και σημειακής της στιγμής. Τούτο το στοιχείο της διαφοροποίησης του Μαρξ από την εγγελιανή θεωρησιακή φιλοσοφία επιρρωνύει τον γενικό χαρακτήρα των αποτελεσμάτων του χειρισμού της κατηγορίας της αλλοτρίωσης από τον Χέγκελ: την φιλοσοφική αδυνατότητα – πράγμα που δε σημαίνει και την πραγματική αδυνατότητα, αλλά μάλλον της αποδίδει τον χαρακτήρα μιας μη ερμηνεύσιμης αντίφασης – της απόδοσης αρνητικού περιεχομένου στην έννοια της αλλοτρίωσης, πολύ απλά διότι σε μια τέτοια περίπτωση εκείνο που διαρρηγνύεται είναι η ορθολογικότητα της διαλεκτικής αυτοανάπτυξης της μυστικοποιημένης υπόστασης και, ταυτόχρονα, την απο-κοινωνικοποίηση της ιστορικής υπαρκτικότητας των αντικειμενοποιήσεων του συλλογικού ανθρώπινου πράττειν.

Οι αναλογίες με την μυστικοποιητική λειτουργία της αστικής πολιτικής οικονομίας νομίζουμε πως είναι τώρα προφανείς: διότι εάν, στην περίπτωση της εγγελιανής φιλοσοφίας του κράτους και του δικαίου, η ανεστραμμένη σχέση της λογικής έννοιας και των εμπειρικών υποκειμένων υπαγορεύει, κατά την κάθοδο του Χέγκελ στο συγκεκριμένο, τη διαμεσολάβηση μιας *ενσάρκωσης*, δηλαδή την έκφραση, στο πρόσωπο μιας απτής (αλλά οντολογικά απαξιωμένης στη σχέση της με το εκφραζόμενο) ύπαρξης του κατηγορουμένου που έχει αποσπαστεί από το υποκείμενό του, έχει αναχθεί σε υπόσταση, δηλαδή σε μια ασύμπτωτη του κοινωνικού

πραγματικού κατηγορία, –με τους όρους του παραδείγματος της κυριαρχίας αυτό συνεπάγεται την έκφραση/ενσάρκωσή της στο πρόσωπο του μονάρχη – (Μελάς, 1990: 235), στην περίπτωση της αστικής πολιτικής οικονομίας βρισκόμαστε ενώπιον της ίδιας αντιστροφής. Ενώπιον, δηλαδή, μιας σχάσης μεταξύ των κατηγοριών (που ο Μαρξ εξέθεσε χωρίς, ως τώρα, να επερωτήσει) και του εμπειρικού υποκειμένου τους, ενός ιστορικά προσδιορισμένου κοινωνικού σχηματισμού, με συνέπεια η πολιτική οικονομία να «τις υποστασιοποιεί καθιστώντας τες γενικές συνθήκες των αιώνιων νόμων της παραγωγής» (Μελάς, 1990: 236). Η πλέον εμφανιζόμενη ως γενική (και όχι προσδιορισμένη) αφηρημένη υπόσταση οφείλει, τώρα, κατερχόμενη στο επίπεδο του συγκεκριμένου, να εκφραστεί/ενσαρκωθεί. Είναι ακριβώς η τελευταία αυτή κίνηση που εξηγεί την αναγωγή των αποτελεσμάτων της ατομικής ιδιοποίησης των μέσων παραγωγής είτε σε καθολικούς νόμους της ανθρώπινης κατάστασης, είτε σε αποτέλεσμα τέτοιων εξω-ιστορικών νόμων, από την πλευρά των αστών οικονομολόγων.

Υπό αυτή την έννοια, η μαρξική διάκριση μεταξύ εν γένει και αλλοτριωμένης εξαντικειμενίκευσης συνιστά οργανικό στοιχείο της κριτικής της κλασικής πολιτικής οικονομίας υπό το κράτος των οντολογικών δεσμεύσεων που διατρέχουν τα *Χειρόγραφα*. Πράγμα που, θεωρημένο διαφορετικά, σημαίνει πως συνιστά κριτική της ανεστραμμένης σχέσης υποκειμένου και αντικειμένου, καθώς και της μυστικοποίησης ως διαμεσολαβούσας την θεωρητική χειρονομία της επαναπροσέγγισής τους. Συνιστά, δηλαδή, κριτική της υπερβατικότητας και, ταυτόχρονα, μια θεωρία ιδεολογίας. Εάν, λοιπόν, ο γενικός χαρακτήρας της εργασιακής διαμεσολάβησης συνίσταται στο «γίγνεσθαι πράγμα της συνείδησης», όπως το έθετε ο Χέγκελ στην *Φιλοσοφία του Πνεύματος*, ο Μαρξ συμπληρώνει: «Αυτή η πραγματοποίηση της εργασίας εμφανίζεται στην οικονομολογική κατάσταση ως *αποπραγμάτωση* του εργάτη, εξαντικειμενίκευση ως απώλειά του και υποτέλεια στο αντικείμενο, η ιδιοποίηση ως *αποξένωση* [Entfremdung], ως *αλλοτρίωση* [Entäußerung]» (Marx, 2021: 250, οι επισημάνσεις διατηρούνται).

Με τούτη τη φιλοσοφική χειρονομία, ο Μαρξ αποθέτει την αλλοτρίωση οριστικά στην επικράτεια του ημαρτημένου. Η τελευταία περιγράφει, πλέον, μια άρση της δυνατότητας του εργάτη, του υποκειμένου της εργασιακής διαμεσολάβησης, να αναγνωρίσει τον εαυτό του στο προϊόν της, να γεφυρώσει την απόσταση ανάμεσα στην εαυτότητα που έχει εξέλθει προς την εξωτερικότητα και την έχει μορφοποιήσει, επειδή

αδυνατεί να αναγνωρίσει μια διαδικασία που έχει μετασχηματιστεί σε κάτι διαφορετικό της πλήρωσης της δημιουργικότητά του ως οικεία. Με άλλα λόγια, περιγράφει την αδυναμία της προλεταριακής μορφής να εκφραστεί στο αντικείμενο της εργασίας της και, προοπτικά, στην αλλοτριωμένη κοινωνική ολότητα, την ίδια στιγμή που τούτο το αντικείμενο προβάλλει ενώπιον του εργάτη ως ακαταγώνιστη και κυρίαρχη επί του ίδιου ξενότητα, η παραγωγή της οποίας συνιστά φθορά για τον ίδιο. Η πηγή αυτής της από-έκφρασης [Entäußerung] της προλεταριακής μορφής είναι ο ολικός χωρισμός της από το προϊόν και τα εργαλεία της εργασίας του [Entfremdung].

Τούτος ο πολυεπίπεδος διχασμός, η αποκοπή της αποκατάστασης της σχέσης μεταξύ εαυτότητας και μορφοποιημένου αντικειμένου που έχει τη ρίζα της στην υλική οργάνωση όχι μόνο της εργασίας αλλά, εν τέλει, ολόκληρου του κοινωνικού πραγματικού στην ιστορική υπαρκτικότητα των ταξικών κοινωνιών, τούτη η ημαρτημένη εμμένει στο γίνεσθαι πράγμα που εδώ δηλοί την *πραγμοποίηση* του παραγωγού – για να ανακαλέσουμε την προφανή συγγένεια του μαρξικού επιχειρήματος με τον λουκασιανό όρο¹⁰ –, συνιστά πλέον όχι σταθερά της ανθρώπινης κατάστασης αλλά *ειδικό πρόβλημα* του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Πράγμα που σημαίνει πως εντοπίζεται εδώ, για πρώτη φορά, και διαμεσολαβούμενο από το ζεύγος Entfremdung και Entäußerung και τις οφειλές στην φουέερμπαχιανή φιλοσοφία, το εγχείρημα της αποφυσικοποίησης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, το οποίο θα εκδηλωθεί – πολύ διαφορετικά αυτή τη φορά – στο ώριμο μαρξικό corpus. Διότι η διάκριση αλλοτριωμένης και μη εξαντικειμενίκευσης συνιστά την, εκ μέρους του Μαρξ, διεκδίκηση της προοπτικής της συλλογικής αυτονομίας διά της αποκάλυψης (και προβληματοποίησης) της ιστορικότητας της κατισχύουσας ετερονομίας. Συνιστά την ιστορικοποίηση της ξενότητας – η οποία εμφανίζεται ρητά και προσδιορίζεται ως

¹⁰ Ο Αλτουσέρ επικυρώνει, στο *Μαρξισμός και Ανθρωπισμός*, την προφάνεια αυτής της φιλοσοφικής συγγένειας: «Ολόκληρη η θεωρία της ‘πραγμοποίησης’, που είναι σήμερα διαδεδομένη, εδράζεται στην προβολή της θεωρίας των νεανικών κειμένων για την αλλοτρίωση, και ιδίως των *Χειρογράφων του 1844*, στη θεωρία του ‘φетиχισμού’ από το *Κεφάλαιο*. Στα *Χειρόγραφα του 1844*, η αντικειμενοποίηση της ανθρώπινης ουσίας επιβεβαιώνεται ως απαραίτητος προκαταρκτικός όρος για την επανιδιοποίηση της ανθρώπινης ουσίας από τον άνθρωπο. Καθ’ όλη τη διαδικασία της αντικειμενοποίησης, ο άνθρωπος υπάρχει μόνο με τη μορφή μιας αντικειμενικότητας μέσα στην οποία συναντάει την ίδια την ουσία του με τη φαινομενική όψη μιας αλλότριας ουσίας, μη ανθρώπινης. Αυτή η ‘αντικειμενοποίηση’ δεν χαρακτηρίζεται εκεί ‘πραγμοποίηση’, παρότι χαρακτηρίζεται *απάνθρωπη*. Η απάνθρωπη διάσταση δεν αντιπροσωπεύεται από το κατεξοχήν μοντέλο του ‘πράγματος’: αλλά άλλοτε από το μοντέλο της ζωικότητας (ή επίσης της προζωικότητας: του ανθρώπου που πλέον δεν διατηρεί καν απλές ζωικές σχέσεις με τη φύση), και άλλοτε από το μοντέλο της παντοδυναμίας και της σαγήνης, της υπερβατικότητας (Θεός, Κράτος) και του χρήματος, το οποίο είναι, από τη δική του πλευρά, ‘πράγμα’» (Althusser, 2015: 324, υπ. 8, οι επισημάνσεις διατηρούνται).

η σχέση κεφάλαιο (ό.π.: 250) – και της κατίσχυσης των αφαιρέσεων· συμμετρικά, η μετατροπή της άρσης της αλλοτρίωσης σε πολιτικό πρόταγμα (η οποία προϋποθέτει κατ’ ανάγκην τη δυνατότητά της) αποτελεί την μαρξική χειρονομία της αποκατάστασης της θέσης των εμπειρικών υποκειμένων στην ιστορία, η οποία στην εγγελιανή φιλοσοφία, παραμένει πάντοτε έκκεντρη: η άρση του *τώρα* αλλοτριωμένου χαρακτήρα του κοινωνικού πραγματικού συνιστά την ανθρωποποίηση της ανθρώπινης ιστορίας. Και αντίστροφα, η αδυνατότητα της μορφής του εργάτη να υπάρξει στην αστική κοινωνία ως αυτουργός, υποκείμενο της ιστορίας, είναι σύμπτωμα όχι της έκφρασης μιας υπερβατικότητας ξένης προς την ανθρώπινη κοινότητα, αλλά ενός είδους κοινωνικής αυτοπάθειας, μιας σχέσης στο επίπεδο του κοινωνικού πραγματικού εξαιτίας της οποίας γεννιέται η κυριαρχία των αφαιρέσεων. Με άλλα λόγια, εάν η αιτία της πολλαπλής αποστέρησης, της «μέχρι λιμοκτονίας» αποπραγμάτωσης (ό.π.), της ένταξης του διαχωρισμού με κάθε κύκλο της εμπορευματικής παραγωγής βρίσκεται στο επίπεδο του κοινωνικού πράττειν, η ανάπτυξη της, αποστερημένης από εκείνον, ανθρωπινότητας εκ μέρους του εργάτη διαμεσολαβείται από την κατηγορία της *Praxis*.

Επιστρέφοντας στο καθαυτό κείμενο των *Χειρογράφων*, μπορούμε τώρα να ισχυριστούμε: κατά τον Μαρξ, το αποφασιστικό ιδεολογικό διάβημα της κλασικής πολιτικής οικονομίας συνίσταται στη συσκότιση της πάντοτε ήδη κοινωνικότητας των κοινωνικών (και, επομένως, οικονομικών) φαινομένων. Οι αστοί οικονομολόγοι, αντιμετωπίζοντας το αντικείμενό τους με τον ίδιο τρόπο που ο Χέγκελ αντιμετώπισε την ιστορία ή το κράτος, ανήγαγαν το ιστορικά προσδιορισμένο σε *έκφραση* μιας προσυγκροτημένης, λογικά πρότερης ουσίας. Τούτο, σε ό,τι αφορά ειδικώς την κεφαλαιοκρατικά οργανωμένη εργασία, σημαίνει ότι η θεωρητική πράξη της κατανόησής της διαμεσολαβείται στη σκέψη τους αναγκαία από μια ενσάρκωση ή, πράγμα που είναι το αυτό, σε συνάφεια με τους ροβινσωνικούς μύθους της συμβολαιοκρατικής αστικής φιλοσοφίας, μια μετάθεση στο απώτατο παρελθόν. Όπως γράφει ο Γεωργόπουλος, «ανέλυσαν την διάσταση της εργασίας όπως υπάρχει σε μια φάση της ιστορίας – στη φάση του κεφαλαιοκρατισμού, και την εννόησαν ως τη μόνη, την καθολική μορφή της ανθρώπινης δραστηριότητας» (Γεωργόπουλος, 1985: 74). Όμως, η οργάνωση της εργασίας συνιστά κοινωνικό – δηλαδή ιστορικό – φαινόμενο. Αντίστοιχα, η αναπαραγωγή εκείνων των κοινωνικών σχέσεων που παράγουν την πολλαπλή αποπτώχευση και απο-έκφραση του προλεταριακού πόλου, συνιστά επίσης αποτέλεσμα κοινωνικών διευθετήσεων.

Υπό αυτή την έννοια, το καθεστώς της διαρκούς ετερονομίας που δοκιμάζει ο εργάτης σε κάθε έκφανση του βίου του, συνιστά το αποτέλεσμα όχι της δράσης μιας αφηρημένης υπερβατικότητας επί ενός εξωτερικού της κοινωνικού πραγματικού αλλά, αντίθετα, εκείνο ενός εσωτερικού διχασμού του τελευταίου, δηλαδή ενός χωρισμού που έχει συντελεστεί μέσα στην ιστορία και εμφανίζει και εκείνη, όπως κάθετί, ως μια ανοίκεια, αντι-κείμενη δύναμη. Εάν, λοιπόν, κατά τον Μαρξ, η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας συνεπάγεται την ένταση της (καταρχάς) υλικής αποπτώχευσης του εργάτη και τούτη η αύξηση διαμεσολαβείται από την κεφαλαιοκρατικά οργανωμένη εργασιακή διαδικασία, δηλαδή απαιτεί την εμπλοκή του πόλου που απονεκρώνεται πολλαπλώς, τότε η εργασία της προλεταριακής μορφής παράγει διαρκώς την αποσπασμένη και, κατά τούτο, ξένη και κυρίαρχη επί αυτής δύναμη, το κεφάλαιο· παράγει διαρκώς την ανοικείωση του κόσμου που την περιβάλλει, παράγει διαρκώς την μηχανοποίηση της δραστηριότητάς της και την βιολογική της φθορά. Η απόσπαση του προϊόντος και των εργαλείων της εργασίας από τον εργάτη, συνεπάγεται την αδυνατότητα της αναγνώρισής του στο αντικείμενο ή, με άλλους όρους, την αυτονόμηση του αντικειμένου έναντι της αιτίας και την αντιστροφή των όρων της μεταξύ τους σχέσης. Αυτό επισημαίνει ο Μαρξ όταν γράφει πως «αυτό που είναι το προϊόν της εργασίας του δεν είναι αυτός» (Marx, 2021: 251).

Στο σημείο αυτό ανακαλείται ευκρινώς η φοϋερμαχιανή αντιστροφή, μέσω της μαρξικής αναλογίας μεταξύ της αλλοτριωμένης εργασίας και της θρησκείας: με τον ίδιο τρόπο που ο άνθρωπος (κοινός όρος στην φοϋερμαχιανή και πρώιμη μαρξική φιλοσοφική γραμματική) υποτάσσεται στο αντικείμενο, προβάλλει σε αυτό τα κατηγορήματά του και, δια της χειρονομίας του αυτής, βεβαιώνει εαυτόν ως υποτελή όρο μιας πολιτικής σχέσης με το, πλέον, αυτονομημένο και συλληφθέν ως υπερκείμενο αντικείμενο, ο εργάτης υποτάσσει τη ζωή του στο κεφάλαιο και την υποτάσσει όλο και περισσότερο σε κάθε κύκλο της εμπορευματικής παραγωγής και της συσσώρευσης του κεφαλαίου – πράγμα που σημαίνει, αντιστρόφως, πως χάνει όλο και περισσότερο τον εαυτό του, τις σωματικές και διανοητικές του δυνάμεις, εν τέλει (σχεδόν) το σύνολο του βίου του. Ο μεσολαβητικός χαρακτήρας της αλλοτριωμένης εργασιακής πρακτικής για την παραγωγή τούτης της ανεστραμμένης σχέσης με το αντικείμενο συνιστά τον τόπο της συνάντησης των φιλοσοφικών κατηγοριών της *αποξένωσης* [Entfremdung] και *αυτο-αποξένωσης* [Selbstentfremdung], υπό το σχήμα που περιγράψαμε: «Η *αλλοτρίωση* [Entäußerung, εδώ μετωνυμικά] του εργάτη στο προϊόν του σημαίνει όχι

μόνο ότι η εργασία του γίνεται ένα αντικείμενο, [Gegenstand], μια *εξωτερική* ύπαρξη [äußern Existenz], αλλά ότι υπάρχει έξω από αυτόν [außer ihm], ανεξάρτητη [unabhängig], ξένη [fremd] προς αυτόν, και γίνεται μια αυτοτελής δύναμη [selbständige Macht] απέναντί του, ότι ο βίος τον οποίο έχει αποδώσει στο αντικείμενο του [sic] αντιπαράκειται με εχθρικό και ξένο τρόπο (ό.π.: 250).

Παρέκβαση για την εκμηχάνιση

Εξετάσαμε ως τώρα το προϊόν της παραγωγής και την εργασιακή διαδικασία ως διακριτές κατηγορίες, μεταξύ των οποίων εμφανίζεται μια σχέση λογικής προτεραιότητας. Ο λόγος για αυτόν τον τρόπο έκθεσης είναι ιστορικός: πολύ απλά, αντικείμενο της μαρξικής επεξεργασίας, στο πλαίσιο των *Χειρογράφων*, αποτελεί η κριτική της κλασικής πολιτικής οικονομίας. Η αφετηρία της τελευταίας δείξαμε ότι είναι η κεφαλαιοκρατικά οργανωμένη εργασία, ως ειδική μορφή της εν γένει εργασιακής πρακτικής. Ως τούτο το σημείο της μαρξικής πραγμάτευσης, ο χωρισμός μεταξύ της προλεταριακής μορφής και του προϊόντος της (η υλική βάση της αλλοτριωμένης κοινωνικής ολότητας) και η αλλοτρίωση της ίδιας της εργασιακής διαδικασίας, δηλαδή μιας μορφής κοινωνικής δραστηριότητας [Tätigkeit], συνιστούν, λοιπόν, φιλοσοφικά θέματα που εν τέλει διαπλέκονται, κατά την πραγμάτευση της διαμεσολάβησης της ίδιας της πραγματοποιημένης ύπαρξης για την αναπαραγωγή του κοινωνικού πραγματικού εντός του οποίου κατισχύει η πραγματοποίηση, αλλά εμφανίζουν αρχικώς το είδος της αυτοτέλειας που κατισχύει μεταξύ της μεταβατικής αιτίας και του αποτελέσματός της, διότι το αντικείμενο της κριτικής έχει, στο ιστορικό συγκείμενο του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, υποστεί έναν μετασχηματισμό, μια αποκοπή – η πηγή της οποίας είναι το αυτονομημένο *ειδικό* (δηλαδή ιστορικά προσδιορισμένο) προϊόν της αλλοτριωμένης εργασίας, το κεφάλαιο, και η μορφή οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων (επομένως και της ίδιας της πράξης της παραγωγής) που αυτό επιβάλλει – που έχει αλλοιώσει τον γενικό χαρακτήρα της εργασίας. Υπό αυτή την έννοια, η μαρξική κριτική της αλλοτρίωσης συνιστά, εκτός των άλλων, μια *κριτική τηςσχάσης* – τόσο στο επίπεδο της απτής υλικότητας όσο και στο επίπεδο των μορφών συνείδησης που διαμορφώνονται στο έδαφος της πρώτης – μιας *πρότερης ενότητας*. Τούτου δοθέντος, έπεται ότι η μαρξική πραγμάτευση του

γενικού χαρακτήρα της εργασίας συνιστά αναγκαίο όρο τόσο της κριτικής της κλασικής πολιτικής οικονομίας και αλλοτριωμένης εργασίας εν γένει, όσο και της ολιστικής εννόησης της διαδικασίας μηχανοποίησης και ζωοποίησης της προλεταριακής μορφής. Τούτη η διάκριση που υπαινιχθήκαμε, μεταξύ εν γένει και κεφαλαιοκρατικά οργανωμένης εργασίας, αντανακλάται στη μαρξική προγραμματική δήλωση πως της έκθεσης της αναλογίας με την θρησκευτική αντιστροφή έπεται η εμβριθέστερη εξέταση «τη[ς] *εξαντικειμενίκευση[ς]*, τη[ς] παραγωγή[ς] του εργάτη και **εντός της** τη[ς] *αποξένωση[ς]*, τη[ς] απώλεια[ς] του αντικειμένου, του προϊόντος του» (Marx, 2021: 251, η επισήμανση με έντονη γραφή προστέθηκε).

Θα επιχειρήσουμε τώρα να αποσυσκευάσουμε προκαταρκτικά, προετοιμάζοντας την αναλυτικότερη επεξεργασία που θα ακολουθήσει στο επόμενο κεφάλαιο, τον πρώτο όρο της διάκρισης. Όπως επισημαίνει ο Μαρξ, η συνθήκη δυνατότητας της μορφής της κοινωνικής δραστηριότητας που εξετάζουμε είναι η ίδια η φυσική εξωτερικότητα ή «*αισθητηριακό[ς] εξωτερικό[ς] κόσμος[ς]* [sinnliche Außenwelt] (ό.π.: 251) και είναι, μάλιστα, τέτοια με δύο όρους: αφενός ως πρώτη ύλη η οποία καθίσταται αντικείμενο της και μορφοποιείται από την ανθρώπινη εργασία και, αφετέρου, ως το γενικό πλαίσιο στο οποίο ενυπάρχει η πράξη της ανθρώπινης εξαντικειμενίκευσης. Τούτο σημαίνει πως η ίδια η χειρονομία της έκφρασης της εαυτότητας δεν συντελείται σε οντολογικό κενό αλλά ούτε και η *σχέση* της προς την φυσική αντικειμενικότητα συνίσταται σε μια δευτερογενή συνάντηση πρότερα μεταξύ τους ριζικά εξωτερικών επικρατειών. Τούτη η συγκροτητική σχέση μεταξύ της εργασίας και της φύσης εκφράζεται, αντίστοιχα, και στις μορφοποιήσεις της τελευταίας, τα αποτελέσματα – για να ανακαλέσουμε το περιώνυμο εγγελιανό διαλεκτικό σχήμα – του μετασχηματισμού της πραγμότητας [Dingheit] σε ενεργό πραγματικότητα [Wirklichkeit]: αυτό που «προσφέρεται» από την εξωτερική αντικειμενικότητα¹¹ είναι, κατά τούτο, τα «μέσα διαβίωσης» υπό την διπλή έννοια που

¹¹ Η χρήση του όρου «εξωτερική αντικειμενικότητα» είναι εδώ σκόπιμη. Όπως καταδείχθηκε, η μαρξική εννόηση της σχέσης μεταξύ της ανθρώπινης δραστηριότητας και της φύσης δεν αντιμετωπίζει τους δύο όρους της τελευταίας σαν ριζικά αυτοτελείς κατηγορίες – κατά τούτο, μια σύλληψη *ριζικής εξωτερικότητας*, θα πρέπει να απορριφθεί σε ό,τι τους αφορά. Από την άλλη πλευρά, σε όσα ακολουθούν θα επιχειρήσουμε να αποδείξουμε ότι το είδος της σχέσης αυτής δεν μπορεί να κατανοηθεί ούτε με τους – σπινοζικούς – όρους μιας *ριζικής εσωτερικότητας*. Θα εξηγήσουμε αναλυτικότερα τούτο τον τελευταίο ισχυρισμό παρακάτω· αρκεί, προς ώρα, να επισημάνουμε πως το στοιχείο εκείνο που αποτρέπει μια τέτοια κατανόηση της συνάφειας φύσης και δραστηριότητας (ή, πιο ειδικά, εργασίας) είναι ένας, καρτεσιανής προέλευσης, οντολογικός διϋσμός, ο οποίος αναφέρεται στην *εσωτερική* διάρθρωση της ανθρώπινης εαυτότητας και επιβιώνει στο μαρξικό κείμενο μέσω της προοπτικής της αποκατάστασης της φουέρμπαχικής αντιστροφής: εάν η ημαρτημένη κοινωνική ολότητα παράγει, για τη μορφή του εργάτη, μια αντιστροφή – στο επίπεδο των μορφών της συνείδησης – της σχέσης υποκειμένου και

το μαρξικό κείμενο αποδίδει στον όρο· δηλαδή το αναγκαίο υπόστρωμα που καθιστά δυνατή την εργασία ως δραστηριότητα (το αντικείμενο προς μορφοποίηση) και, ταυτόχρονα, τα αναγκαία μέσα για την βιολογική (και κοινωνική) αναπαραγωγή του υποκειμένου της εργασίας (το αντικείμενο προς ιδιοποίηση).¹²

Υπό αυτή την έννοια, όσα ισχυριστήκαμε προκαταρκτικά παραπάνω, αναφορικά με την μαρξική πραγμάτευση της κατηγορίας της εργασίας στο πλαίσιο των *Χειρογράφων*, οριοθετούν τον τόπο μιας ακόμη τομής σε σχέση με την αστική πολιτική οικονομία· πολύ απλά, όπως άλλωστε επισημαίνει και ο Γεωργόπουλος (1985: 74), η αποφασιστική διαφοροποίηση συνίσταται στο ότι, υπό τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής – και τούτο αναγκαία αντανακλάται στο επίπεδο της ιδεολογίας, δηλαδή στην θεωρητική παραγωγή των αστών οικονομολόγων – η εργασία νοείται ως αποκλειστικά *οικονομική* κατηγορία. Υπό την κυριαρχία της σχέσης κεφάλαιο, λοιπόν, η εργασία εμφανίζεται ως medium με διττό τρόπο: αφενός ως medium της βιολογικής και κοινωνικής αναπαραγωγής της εργατικής τάξης και του καθέκαστου εκπροσώπου της, ως όρος προσπορισμού των αναγκαίων αγαθών. Αφετέρου, ως ένας εκ των δύο όρων, από κοινού με το κεφάλαιο, ενός ζεύγους που εκφράζει, στο επίπεδο του κοινωνικού πραγματικού (στο επίπεδο, με άλλους όρους, της ιστορίας), τους υπερβατικούς (εφόσον ως τέτοιους τους συλλαμβάνει η αστική πολιτική οικονομία), καθολικούς οικονομικούς νόμους – όπως είναι, λ.χ. και ο νόμος της προσφοράς και της ζήτησης. Η κεφαλαιοκρατικά οργανωμένη εργασία παριστάνεται κατ' αυτόν τον τρόπο στο επίπεδο της θεωρίας, εξαιτίας ενός πραγματικού ακρωτηριασμού στο επίπεδο της παραγωγής: την υπαγωγή της εργασίας στη σχέση κεφάλαιο.

αντικειμένου, συνεπεία του υλικού χωρισμού στο επίπεδο της παραγωγής, τότε αναγκαίος όρος της άρσης αυτής της ημαρτημένης συνθήκης είναι όχι μόνο ο τερματισμός της ατομικής ιδιοποίησης των μέσων παραγωγής, αλλά και η *αποκατάσταση* της γενικής, μη ημαρτημένης, εσωτερικής σχέσης της συνείδησης προς το αντικείμενο της εργασίας. Θα επιχειρήσουμε να δείξουμε ότι τούτη η αποκατάσταση μεσολαβείται από την αποκατάσταση της αποβλεπτικής σχέσης μεταξύ της συνείδησης και της σωματικότητας, δηλαδή την πολιτική σχέση μεταξύ του ιδεατού και του υλικού πόλου η οποία παρεισάγει τον αριστοτελικό δυισμό ανάμεσα σε *δυνάμει* και *ενεργεία* και, κατά τούτο, απαγορεύει την εννόηση αφενός του ανθρώπινου εαυτού ως Ατόμου (με την σπινοζική έννοια του όρου) και, αφετέρου, της σχέσης του ανθρώπου με το άμεσο φυσικό του περιβάλλον ως σχέση διάφορη του *imperium in imperio*.

¹² Ο Alfred Schmidt, επιρρωνόντας το ουσιώδες της σχέσης μεταξύ της φυσικής αντικειμενικότητας και της εργασίας ως μορφής κοινωνικής δραστηριότητας, σημειώνει: «ο Μαρξ θεώρησε τη φύση ως 'την πρωταρχική πηγή όλων των μέσων [instruments] και αντικειμένων της εργασίας', δηλαδή συνέλαβε εξ αρχής τη φύση συσχετισμένη με την ανθρώπινη δραστηριότητα. Όλες οι άλλες διατυπώσεις σχετικά με τη φύση, είτε είναι θεωρητικού [speculative], επιστημολογικού ή επιστημονικού χαρακτήρα, προϋποθέτουν ήδη την κοινωνική πρακτική, το σύνολο [ensemble] των ανθρώπινων τεχνολογικο-οικονομικών τρόπων ιδιοποίησης» (Schmidt, 1971: 15).

Αντίστοιχα, τούτο σημαίνει ότι η, επίσης κεντροθετημένη από τον Μαρξ των *Χειρογράφων*, εκμηχάνιση της παραγωγής στην καθέκαστη παραγωγική μονάδα και από εκεί στο σύνολο της σφαίρας της παραγωγής, θα μπορούσε να κατανοηθεί ως σύστοιχη αυτής της ευρύτερης υπαγωγής, της υπονόμησης του χαρακτήρα της εργασίας ως δραστηριότητας, *πράξεως* [Praxis]. Αυτή η παρατήρηση είναι σε θέση να διανύσει περισσότερο την κατανόηση του μαρξικού επιχειρήματος που προτείνουμε προηγουμένως, εκείνη δηλαδή που κεντροθετεί την αναγκαία διαμεσολάβηση της μορφής κράτος, ως συνθήκης δυνατότητας της συσσώρευσης του κεφαλαίου, δια της πολλαπλής υποτίμησης και επιτήρησης των φορέων της εργασιακής δύναμης, και της ιδεολογίας, για μια θεώρηση της ταξικής πάλης ως *πολιτικής* πάλης. Εξηγούμε. Όπως καταδείχθηκε, οι σελίδες των *Χειρογράφων* συνιστούν την πρώτη απόπειρα του Μαρξ να προβληματοποιήσει τις προκείμενες της κλασικής πολιτικής οικονομίας· σε τούτο το εγχείρημα, εμφανίζεται, μεταξύ άλλων, η αντίστροφη σχέση μεταξύ της αύξησης του κοινωνικού πλούτου και της βελτίωσης της θέσης του προλεταριακού πόλου. Όπως επίσης επισημάνθηκε, η έκθεση της τελευταίας τάσης συνοδεύεται από έναν μαρξικό υπαινιγμό περί της δυνητικής εναλλαξιμότητας μεταξύ του προλεταριακού πόλου και της *μηχανής*¹³, μια πρότερη πραγμάτευση της οποίας απαντάται στην εγγελιανή θεωρησιακή φιλοσοφία¹⁴.

Ο Χέγκελ εισαγάγει το ζήτημα της μηχανοποίησης της ανθρώπινης εργασίας κατά την περίοδο της Ιένας, στις διαλέξεις για την *Φιλοσοφία του Πνεύματος* (1805-6), επιχειρώντας να εξετάσει τους μετασχηματισμούς της περιόδου, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τον καταμερισμό της εργασίας στη μανιφακτούρα. Θεματοποιώντας, λοιπόν, τα αποτελέσματα που τούτος ο καταμερισμός παράγει για την εργασία της καθέκαστης εαυτότητας – δηλαδή την, σύμφυτη του γενικού χαρακτήρα της εργασίας, κατά τον οποίο κάθε ατομική εργασία δεν ικανοποιεί άμεσα τις ανάγκες εκείνου που την επιτελεί

¹³ Ο ύστερος Μαρξ θα διευκρινίσει στα *Grundrisse*, συζητώντας τους ιστορικούς μετασχηματισμούς του «μέσο[υ] εργασίας», πως ο γενικός όρος «μηχανή» θα πρέπει να αντικατασταθεί από τον ακριβέστερο «αυτόματο σύστημα μηχανών», προκειμένου να επισημανθεί ο επαναστατικός χαρακτήρας μιας σειράς τεχνουργημάτων τα οποία έχουν πλέον αποκτήσει την δυνατότητα να «μετατρέπ[ουν] τις μηχανές σε σύστημα» (Marx, 2009α: 194). Στο *Κεφάλαιο* (Marx, 2016: 339-341), ο ίδιος επανέρχεται σε τούτη τη διάκριση – τώρα αποδιδόμενη με τους όρους «εργαλείο» και «μηχανή»-, προβληματοποιώντας παράλληλα την γενική τάση, κοινή στη μηχανική της εποχής, τα μαθηματικά και την αστική πολιτική οικονομία, να παραγνωρίζει την ουσιώδη διαφορά μεταξύ των όρων της: το είδος της δύναμης που θέτει σε κίνηση το τεχνούργημα. Έτσι, ενώ στην πρώτη περίπτωση, εκείνη του εργαλείου, η κινητοποιός δύναμη είναι ανθρωπογενής, στην δεύτερη πρόκειται για «μια φυσική δύναμη διαφορετική από την ανθρώπινη, όπως το ζώο, το νερό, ο αέρας κλπ.» (ό.π.: 340).

¹⁴ Όπως είναι βεβαίως γνωστό, τα χειρόγραφα της περιόδου της Ιένας, τμήμα των οποίων συνιστούν οι εγγελιανές νύξεις για το ζήτημα της εκμηχάνισης της εργασίας, θα παραμείνουν άγνωστα στον Μαρξ.

αλλά, αντίθετα, συνιστά μια ψηφίδα, μεταξύ κάθε άλλης, εντός ενός πλέγματος κατακερματισμένων συμβολών στην ικανοποίηση των πολλαπλών κοινωνικών αναγκών, όπως αυτές συναρθρώνονται επίσης πλεγματικά στο *σύστημα των αναγκών* (δηλαδή την οργάνωση των οικονομικών και ευρύτερα κοινωνικών σχέσεων που αντιστοιχεί στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής), «διάσπαση του *συγκεκριμένου* σε πολλές *αφηρημένες* πλευρές» (στο Lukács, 1975: 328-329, οι επισημάνσεις προστέθηκαν) –, ισχυρίζεται πως ο προσίδιος του συστήματος των αναγκών τρόπος οργάνωσης της εργασίας, έχει ως συνέπεια η τελευταία να «γίνεται εντελώς *μηχανική*, ή [να] ανήκει σε πολλαπλές αφηρημένες πλευρές» (ό.π.: 329, οι επισημάνσεις προστέθηκαν). Τούτη η εργασία, η οποία έχει πλέον καταστεί αφηρημένη¹⁵, δηλώνει κατά τον Χέγκελ, έναν αντίστοιχο μετασχηματισμό για το υποκείμενό της: ο καθεκαστος παραγωγός μετατρέπεται έτσι σε μια «αφηρημένη δραστηριότητα» (ό.π.) κατά τρόπο που μπορεί, πλέον, να θεωρηθεί εναλλάξιμος με τη μηχανή.

Ο Μαρξ θα επιστρέψει, από τις σελίδες πλέον των *Grundrisse* και του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*, στο ζήτημα των μηχανών. Στο πρώτο έργο, ο ίδιος μοιάζει να επικυρώνει τις παρατηρήσεις του Χέγκελ: θέτοντας καταρχάς τις ιστορικές προϋποθέσεις της εισαγωγής του *συστήματος των μηχανών* στην οργάνωση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγικής διαδικασίας, δηλαδή την ύπαρξη ενός πλεονάζοντος προλεταριακού δυναμικού, επισημαίνει, επιχειρώντας να αντικρούσει την παράσταση των αστών οικονομολόγων κατά την οποία η εκμηχάνιση της παραγωγής συνιστά μια χειρονομία υποβοήθησης της επιτέλεσης της εργασιακής πρακτικής από τον προλεταριακό πόλο, ότι η οικονομική της λειτουργία συνίσταται στην αντικατάσταση της ζωντανής εργασίας κατά τρόπο που επιφέρει μια αναπροσαρμογή της υπάρχουσας «μάζα[ς] εργασίας στην αναγκαία για το κεφάλαιο ποσότητα» (Marx, 2009α: 202). Υπό αυτή την έννοια, η πλεονάζουσα εργασιακή δύναμη εμφανίζεται ταυτόχρονα ως συνθήκη δυνατότητας της εκμηχάνισης και αντικείμενο ορθολογικοποίησης. Εδώ, όπως και στην περίπτωση της *Φιλοσοφίας του Πνεύματος*, ο γενικός χαρακτήρας του συστήματος των μηχανών, στην διάκρισή του από το *εργαλείο*, υπαγορεύει έναν ιστορικό μετασχηματισμό του χαρακτήρα της εργασιακής διαδικασίας και, κατά συνέπεια, του ίδιου του υποκειμένου της κεφαλαιοκρατικά οργανωμένης εργασίας.

¹⁵ Ο όρος αποδίδει εν προκειμένω – και για να ανατρέξουμε στις μαρξικές κατηγορίες –, τον χαρακτήρα που προσλαμβάνει η επιτέλεση της *συγκεκριμένης* εργασίας και όχι την *αφηρημένη* εργασία ως έννοια που συμπυκνώνει την κοινωνική ομοειδία της εργασίας στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής και διαμεσολαβεί την ανταλλαξιμότητα των εμπορευμάτων.

Τούτος ο μετασχηματισμός συστοιχεί, εν προκειμένω, και προς μια μεταβολή του τόπου της παραγωγής: την αντικατάσταση της μανιφακτούρας από το εργοστάσιο. Έτσι, λοιπόν, μπορούμε να αποδώσουμε τον μετασχηματισμό ως εξής, εκκινώντας από την χωρικότητα της εργασιακής πρακτικής: ενώ, όπως γράφει ο Ιωακείμογλου (1983: χς, οι επισημάνσεις προστέθηκαν), συζητώντας την τέταρτη ενότητα του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*, στην οποία επανέρχονται τούτοι οι μετασχηματισμοί των *Grundrisse*, «στη μανουφακτούρα, το μέσο εργασίας και η εργατική δύναμη αποτελούν μια *αδιάσπαστη ενότητα*», καθώς «ο εργάτης κατέχει ένα σύνολο δεξιοτήτων και γνώσεων που είναι απαραίτητο στη χρησιμοποίηση του εργαλείου», πράγμα που επίσης σημαίνει ότι η αλληλοσχεσία των μέσων παραγωγής είναι δυνατή μόνο δευτερογενώς, δια της συσχέτισης εργατών, αυτό δεν συμβαίνει στην περίπτωση της εργοστασιακής μονάδας. Εκεί, η μηχανική μεσολάβηση συνεπάγεται μια ανατροπή της πρότερης σχέσης, ως αποτέλεσμα μιας διαδικασίας απο-ειδίκευσης του προλεταριακού πόλου¹⁶: η πρότερη ενότητα μεταξύ του μέσου της εργασίας και του φορέα της εργασιακής δύναμης διαρρηγνύεται και αντικαθίσταται «από μια νέα ενότητα, που είναι η ενότητα μέσου και αντικειμένου της εργασίας» (ό.π.). Αυτή η απόσπαση των εργασιακών δεξιοτήτων από τον φορέα της εργασιακής δύναμης συστοιχεί, δηλαδή, προς την ιστορική εμφάνιση μιας «μηχανή[ς] που διαθέτει επιδεξιότητα και δύναμη στη θέση του εργάτη, που είναι η ίδια ο δεξιότηχνης» (Marx, 2009α: 195). Επομένως, ο χαρακτήρας της εργασιακής πρακτικής και, κατ' ανάγκην, το ίδιο το υποκείμενό της,

¹⁶ Πρόκειται για την διαδικασία, την οποία ο ιταλικός εργατισμός θα προσδιορίσει κατά την δεκαετία του 1960 ως καταγωγική στιγμή της ιστορικής ανάδυσης της μορφής του *εργάτη μάζα*, του κατεξοχόν από-ειδικευμένου εργάτη που εισάγεται στην ταιηλορική - φορντική βιομηχανική παραγωγή τελώντας σε σχέση υποτέλειας προς το σύστημα των μηχανών. Η εργασιακή πρακτική τούτης της ταξικής φιγούρας, η οποία θα εντοπιστεί, από τους Ιταλούς εργατιστές, ενσαρκωμένη στην περίπτωση των, νεοεισερχόμενων στις βιομηχανικές μονάδες του Βορρά, νεαρών μεταναστών από τον Νότο, αντιστοιχεί στο είδος της αλλοτριωμένης εργασίας, συγκροτητικό στοιχείο της οποίας συνιστά η επαναληπτικότητα που αποστερεί από το υποκείμενό της κάθε δυνατότητα έκφρασης στο – ούτως ή άλλως πάντοτε ήδη αποσπασμένο – προϊόν του, που θεματοποιεί ο πρώτος Μαρξ στα *Χειρόγραφα*, παρότι η κεντρική αναφορά της παράδοσης του εργατισμού είναι τα *Grundrisse* και η τέταρτη ενότητα του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*. Σε κάθε περίπτωση, αντλώντας από αυτό το τελευταίο στοιχείο, την μηχανική επαναληπτικότητα της εργασιακής πρακτικής, οι θεωρητικοί του εργατισμού θα συλλάβουν μια τάση μετατροπής του ίδιου του *περιεχομένου* της εργασίας σε αφηρημένο τέτοιο, υπαινισσόμενοι την «αυτοπρόσωπη» εμφάνιση της *αφηρημένης εργασίας*, ως ιστορικά διαμορφωμένης δραστηριότητας του εργάτη μάζα, στον τόπο της σύγχρονής τους ταιηλορικής – φορντικής βιομηχανίας. Το άρθρο του Ιωακείμογλου που παρατίθεται εδώ συνιστά ένα εγχείρημα έκθεσης των κεντρικών θεωρητικών προκειμένων του ιταλικού εργατισμού και, ταυτόχρονα, κριτικής τους. Οργανικό στοιχείο της τελευταίας αποτελεί η επερώτηση τούτης της «αυτοπρόσωσης» εμφάνισης της αφηρημένης εργασίας και, κατά συνέπεια, της ίδιας της θεωρίας του εργάτη μάζα.

Παρατίθεται ο ηλεκτρονικός σύνδεσμος για τον ιστότοπο που φιλοξενεί το κείμενο του Ιωακείμογλου: http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&view=article&id=46:category-46&catid=112&Itemid=113 (ημερομηνία πρόσβασης: 27/01/2024).

περιέρχονται στην επικράτεια της αφαίρεσης, όπως την προσδιορίζει το εγγελιανό επιχείρημα· αυτό δηλώνει, ταυτόχρονα, μια εννοιολογική μετάβαση σε σχέση με την έννοια του υποκειμένου: την κατάπτωση του *υποκειμένου της* εργασίας, ως *πράξεως* ή δραστηριότητας στην κατάσταση του *υποκειμένου στην*, κατετμημένη σε ένα σύνολο μηχανικών επαναλήψεων, οργανωμένη από το σύστημα των μηχανών εργασία. Αυτή η αντιστροφή, η οποία προσδιορίζει το σύστημα των μηχανών ως ξενότητα που κυριαρχεί επί του προλεταριακού πόλου (ό.π.), εμφανίζεται, στο πλαίσιο του βιομηχανικού καπιταλισμού – με άλλους όρους, στους οποίους θα επανέλθουμε: στην *μετάβαση* από την *τυπική* στην *πραγματική* υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο – συγχρονική μίας ακόμη, η οποία έχει τις ίδιες συνέπειες: την υπαγωγή της επιστήμης στο κεφάλαιο και την αυτονόμησή της, ως παραγωγικής δύναμης, «από την εργασία των άμεσων παραγωγών» (Ιωακείμογλου, 1983: χσ).

Ωστόσο, εκείνο που επίσης επισημαίνει ο Μαρξ (2009: 203) στα *Grundrisse* είναι η αδυνατότητα δημιουργίας νέας αξίας από το σταθερό κεφάλαιο (ό.π.: 203). Τούτο το σημείο είναι κρίσιμο. Από τη μία πλευρά, όσα ως τώρα αποσυσκεύασαμε κατατείνουν σε μια πραγματική δυνατότητα του κεφαλαίου να αντικαθιστά ζωντανή εργασία με μηχανές¹⁷. τούτο συνιστά πράγματι ένα στοιχείο συνάφειας μεταξύ των *Χειρογράφων* και των όψιμων έργων του Μαρξ. Από την άλλη πλευρά, τούτη η δυνατότητα δεν είναι απροϋπόθετη, ούτε συνιστά την εκδίπλωση μιας μονοσήμαντης τάσης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής κατά την περίοδο της μεγάλης βιομηχανίας. Όπως, για παράδειγμα, επισημαίνει ο Balibar (Althusser et al., 2003: 505) πραγματευόμενος το ζήτημα, εκείνο που, υπό την ιστορική κατίσχυση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, εμφανίζεται ως «η ουσία των ‘παραγωγικών δυνάμεων’» (ό.π.) συνίσταται πράγματι «στη διαρκή *κατάσταση μετάβασης* από τη χειρωνακτική στη μηχανική εργασία» (ό.π.: οι επισημάνσεις διατηρούνται)· ωστόσο – όπως σπεύδει να υπογραμμίσει ο ίδιος – αυτή η διαδικασία αντικατάστασης της

¹⁷ Σε ένα απόσπασμα από τα *Grundrisse* στο οποίο ο Μαρξ, μεταξύ άλλων, θεματοποιεί και τον ταξικά προσδιορισμένο χαρακτήρα όχι μόνον της κοινωνικής ιδιοποίησης της παραγόμενης τεχνολογίας αλλά και της ίδιας της παραγωγής της, παρέχοντας έτσι στοιχεία για μια μη ουσιοκρατική, μη τεχνοφетиχιστική θεωρία της τεχνολογίας, σημειώνει σχετικά: «η εφεύρεση γίνεται τότε [όταν η επιστήμη έχει υπαχθεί στην διαδικασία της αξιοποίησης του κεφαλαίου] ένας επιχειρηματικός κλάδος, κι η εφαρμογή της επιστήμης για άμεσους παραγωγικούς σκοπούς προσδιορίζει τις εφευρέσεις και ταυτόχρονα τις επιζητεί. Αλλά δεν είναι αυτό που άνοιξε το δρόμο που έχει ακολουθήσει το σύστημα μηχανών γενικά, ούτε πολύ περισσότερο ο δρόμος που προχωρεί ιδιαίτερα. Γιατί ο δρόμος αυτός είναι ένα προτσές ανάλυσης, εκείνος του *καταμερισμού της εργασίας* που μετατρέπει π.χ. όλο και περισσότερο τις κινήσεις του εργάτη σε *μηχανικές δραστηριότητες*, έτσι που σε ένα δοσμένο σημείο *οι μηχανές παίρνουν τη θέση του*» (Marx, 2009α: 204-205, οι επισημάνσεις προστέθηκαν).

ζωντανής εργασίας θα πρέπει να κατανοηθεί ως νόμος, με την έννοια που ο ίδιος ο Μαρξ απέδωσε στον τελευταίο: δηλαδή ως *τάση*, η οποία – σημειώνει ο Ιωακείμογλου (1983: χσ) – εμφανίζεται πάντοτε στην αλληλοσχεσία της με μια αντίρροπή της.

Πράγματι, τούτη η αντίρροπη τάση που παράγεται από κάθε διαδικασία εκμηχάνισης της παραγωγής, αναδεικνύεται από τον Μαρξ (2016: 403-404) στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*: η αντικατάσταση δρώσας από αντικειμενοποιημένη εργασία ωθεί το τμήμα εκείνο του προλεταριάτου που δεν τελεί πλέον υπό σχέση εξαρτημένης εργασίας «στην αγορά εργασίας αυξάνοντας εκεί τον αριθμό των εργασιακών δυνάμεων που είναι ήδη διαθέσιμες για κεφαλαιοκρατική εκμετάλλευση» (ό.π.: 403) και, τουλάχιστον αρχικά, αυξάνει τον αριθμό του *βιομηχανικού εφεδρικού στρατού*.¹⁸ Ωστόσο, αυτή η κίνηση, η οποία – θεωρημένη από την προοπτική ολόκληρης της καπιταλιστικής οικονομίας – δηλώνει μια ανατροπή της σύνθεσης του συνολικού κεφαλαίου, κατά το ότι ο πόλος που αντιστοιχεί στο *μεταβλητό κεφάλαιο* έχει μειωθεί την ίδια στιγμή που η εισαγωγή των μηχανών συνεπάγεται εξ ορισμού την αύξηση του *σταθερού κεφαλαιακού τμήματος*, δηλώνει δηλαδή μια «σχετική μείωση του αριθμού των απασχολούμενων εργατών» (ό.π.: 412), δεν συνεπάγεται μακροπρόθεσμα και μια ανάλογη κίνηση για τον απόλυτο αριθμό όσων τελούν υπό εξαρτημένη εργασία· και τούτο διότι η επέκταση, μέσω της αύξησης του κεφαλαίου και διατηρώντας σταθερούς τους λοιπούς συντελεστές της παραγωγής, της εκμηχανισμένης επιχείρησης ωθεί σε επέκταση της εκμεταλλευόμενης εργασίας.¹⁹ Υπό αυτή την έννοια, οι παρατηρήσεις του όψιμου Μαρξ προβληματοποιούν την πρότερη θέση των *Χειρογράφων* περί της δυνητικής εναλλαξιμότητας μεταξύ ζωντανής και νεκρής εργασίας και υπαγορεύουν την αναγκαιότητα αναζήτησης μιας διαφορετικής οδού, προκειμένου να διαφυλαχθεί η θεωρητική αξία των μαρξικών υπογραμμίσεων εν σχέση με την μηχανοποίηση της εργασίας. Ισχυριζόμαστε, πως αυτή η οδός είναι δυνατόν να διέλθει από την περαιτέρω επεξεργασία, και τελικά υλιστική «ανασκευή», της διαδικασίας ζωοποίησης του προλεταριακού πόλου, όπως αυτή αποσυσκευάζεται

¹⁸ Ο Μαρξ (2016: 404) διευκρινίζει, ταυτόχρονα, πως το μεσοπρόθεσμο αποτέλεσμα αυτής της αντικατάστασης για τον προλεταριακό πόλο, δηλαδή η μετάθεσή του στην επικράτεια που ο Lefebvre θα προσδιορίσει ως *υπο-καθημερινό* και ο ίδιος αποδίδει σκωπικά ως «'αποδέσμευση' των εργατών από τα μέσα διαβίωσης» (ό.π.: 404), δεν είναι και το *άμεσο* αποτέλεσμα της εκμηχάνισης της παραγωγής, στο βαθμό που «τόσο πριν όσο και μετά την εισαγωγή των μηχανών η κοινωνία κατέχει λοιπόν την ίδια ποσότητα μέσων διαβίωσης, ή και περισσότερη, για τους εκτοπισμένους εργάτες» (ό.π.: 404).

¹⁹ «Έτσι, ο αριθμός όλων των εργατών στα εργοστάσια βαμβακιού, μαλλιού, νήματος, λιναριού και μεταξιού του Ηνωμένου Βασιλείου ανερχόταν το 1835 μόλις σε 354.684, ενώ το 1861 μόνο οι υφαντές των ατμοκίνητων αργαλειών [...] ανέρχονταν σε 230.654» (Marx, 2016: 412-413).

στα ΟΦΧ. Σε όσα ακολουθούν, λοιπόν, θα επιχειρήσουμε να εστιάσουμε σε δύο ζητήματα: πρώτον, σε μια περιγραφή αυτού που θα μπορούσαμε να αποδώσουμε ως γενικό, μη ημαρτημένο, χαρακτήρα της εργασίας και δεύτερον, στους μετασχηματισμούς που αυτός υφίσταται υπό τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, τον σύστοιχο του καταμερισμό της εργασίας και την εκμηχάνιση της παραγωγικής διαδικασίας. Συνοπτικότερα: θα επισκεφθούμε την μαρξική πραγμάτευση της τρίτης – σύμφωνα με την σειρά έκθεσης που ακολουθείται στα *Χειρόγραφα* – όψης της αλλοτρίωσης.

Η μαρξική οντολογία της εν γένει εργασιακής δραστηριότητας

Όπως έχουμε ήδη σημειώσει, ο διχασμός μεταξύ της εργασίας, ως *Πράξεως*, και της ιδιοποίησης του προϊόντος της είναι ιστορικός. Ταυτόχρονα, έχουμε επισημάνει την ύπαρξη ενός είδους οργανικής σχέσης μεταξύ της εργασίας και της φυσικής αντικειμενικότητας. Προκειμένου να υπογραμμίσει τούτη την ουσιώδη συνάφεια, κεντρική θέση για την κατάδειξη της οποίας είναι η κατανόηση της εργασιακής διαδικασίας με όρους *δραστηριότητας* [Tätigkeit], ο Μαρξ διερωτάται: «διότι τι άλλο είναι ο βίος [Leben] εκτός από δραστηριότητα» (Marx, 2021: 253). Μια τέτοια κατανόηση της εργασίας, ριζικά διάφορη από την αντίστοιχη της κλασικής πολιτικής οικονομίας – και, επομένως, μια τέτοια *πραγματική ύπαρξη* της εργασίας, ριζικά διάφορη από την *πραγματική*, ιστορική της *ύπαρξη* υπό την κατίσχυση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής – δηλώνει, όπως επισημαίνει ο Γεωργόπουλος (1985: 75), ότι εάν η εργασία θεωρηθεί «στην καθολική της μορφή», εκείνο που την κινητροδοτεί δεν συνίσταται σε μια *εξωτερική* αλλά *εσωτερική αναγκαιότητα*: όχι, δηλαδή, καταρχήν στην εξασφάλιση των αναγκών αγαθών για την διεκπεραίωση της βιολογικής αναπαραγωγής, αλλά σε κάτι που την υπερβαίνει: στην έκφραση της ανθρώπινης εαυτότητας, την αυτο-κατάφασή της δια της εξωτερίκευσης/ αντικειμενοποίησής της. Υπό μία έννοια, τούτη η μαρξική θέση μοιάζει να ανακαλεί ένα σπινοζικό στοιχείο κατά το ότι, έτσι οριζόμενη, η έννοια της ανάγκης εμφανίζεται να συμπίπτει με αυτό που θα αποδίδαμε ως παραγωγική επιθυμία ή – περισσότερο σπινοζικά – ως *conatus*, δηλαδή ως «ροπή»²⁰ της καθέκαστης εαυτότητας να

²⁰ Ο όρος αποδίδεται εδώ εντός εισαγωγικών προκειμένου να καταδειχθεί η απουσία μεταβατικότητας μεταξύ της ενικής ουσίας και του *conatus* (στον άνθρωπο αποδιδόμενου ως *όρεξης* [appetitus] και *επιθυμίας* [cupiditas], δηλαδή όρεξης που γίνεται συνειδητή), το οποίο συνιστά αυτή την ίδια θεωρημένη από διαφορετική προοπτική.

διατηρηθεί στο *είναι*, βεβαιώνοντας την συγκρότησή της, την *ενική* – συλληφθείσα υπό το πρίσμα ενός *ριζικού νομιναλισμού*, ως το Άλλο ενός *Universalium* το οποίο εξοβελίζεται αμετάκλητα από την σπινοζική οντολογία²¹ – *ουσία της*· όχι διότι η τελευταία έρχεται αντιμέτωπη με το φάσμα μια συγκροτητικής έλλειψης (προσδιορίζοντας, συνεπώς, τον γενικό χαρακτήρα της επιθυμίας της ως ελλειπτικό) αλλά αντίθετα, διότι η εκδήλωση των δυνάμεών της στην εξωτερικότητα είναι το αυτό της ίδιας της της ύπαρξης, θεωρημένο υπό διαφορετική προοπτική.²² Θα επανέλθουμε στο ερώτημα της φιλοσοφικής συνάφειας μεταξύ του πρώιμου μαρξικού *corpus* και της σπινοζικής οντολογίας στη συνέχεια.

Σε αυτό το σχήμα, λοιπόν, το προϊόν της εργασιακής δραστηριότητας συνιστά τον δείκτη της αυτο-κατάφασης της εαυτότητας. Η δραστηριότητα και το αντικείμενό της δεν συνιστούν εδώ δύο διακριτές κατηγορίες· ο Γεωργόπουλος (ό.π.) υπογραμμίζει: «η δραστηριότητα είναι η διαδικασία η οποία καταλήγει στο προϊόν, και το προϊόν, από αυτή την άποψη, δεν είναι τίποτα άλλο παρά η ίδια η δραστηριότητα, αλλά συναθροισμένη, συνοψισμένη, αποκρυσταλλωμένη». Επομένως, από όσα έχουμε εκθέσει ως εδώ, έπεται ότι, εάν – πρώτον – το προϊόν της εργασιακής δραστηριότητας συνιστά έκφραση του καθέκαστου υποκειμένου αυτής της δραστηριότητας και – δεύτερον – η τελευταία αποτελεί μια μετωνυμία του πρώτου, η εργασία είναι η ίδια η ανθρώπινη αυτο-πραγμάτωση, «η πράξη με την οποία ο άνθρωπος γίνεται αυτό που ο

²¹ Η κατανόηση της διατύπωσης προϋποθέτει την διάκριση μεταξύ της *essentia* εντός πράγματος, δηλαδή της έννοιας που «εκφράζει [...] τη χαρακτηριστική σχέση που το συνιστά, αλλά γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, δεν αποτελεί η ίδια την αιτία της υλικής εμφάνισης του εν λόγω πράγματος σε ορισμένο τόπο και χρόνο» (Γαβριηλίδης, 2000: 25) και της *existentia*, ακριβώς δηλαδή της υλικής εμφάνισης αυτής της σχέσης, η οποία δεν συνιστά την υλοποίηση – κυριολεκτικά, την έκφραση/ ενσάρκωση, στην επικράτεια της υλικότητας, μιας προσυγκροτημένης, στην επικράτεια του ιδεατού, γενικής ιδέας για το πράγμα (το πράγμα καθ' εαυτό) – της πρώτης αλλά το αποτέλεσμα πολλαπλών συναντήσεων «εξωτερικών ως προς την ουσία σωμάτων» (ό.π.) ή σωμάτων και ιδεών, στην περίπτωση του ανθρώπου. Ο Γαβριηλίδης, αποσυσκευάζοντας την νομιναλιστική εννόηση της ουσίας στον Spinoza, επισημαίνει: «Σε κάθε συγκεκριμένη υλοποίηση αυτής της σχέσης [της *essentia*, ως σχέσης μεταξύ σωμάτων και ιδεών, αναγκαίας για την ύπαρξη του πράγματος] αντιστοιχεί επίσης μια ουσία, δηλ. οι ουσίες και των ανθρώπων, όπως και των λοιπών πραγμάτων, είναι ατομικές. Στο ατομικό αυτό επίπεδο, η ουσία ενός ανθρώπου μπορεί κάλλιστα να διαφέρει από την ουσία ενός άλλου» (ό.π.: 28, οι επισημάνσεις διατηρούνται).

²² Ο Σπινόζα, αναφερόμενος στην *Natura Naturans* και επιχειρώντας να εξοβελίσει την έννοια της ελλειπτικής επιθυμίας χάριν αυτού που η Γουδέλη (2015: 8) θα αποδώσει ως «αένη αναγκαία αιτιακή αυτοδημιουργία» της (ενικής) υπόστασης, σημειώνει σχετικά: «Τα πάντα, λέω, είναι στον Θεό και όλα όσα γίνονται γίνονται μέσω μόνο των νόμων της άπειρης φύσης του και έπονται (όπως θα δείξω σε λίγο) από την αναγκαιότητα της ουσίας του· οπότε δεν μπορεί με κανέναν τρόπο να ειπωθεί ότι ο Θεός πάσχει από κάτι άλλο ή ότι η εκτεταμένη υπόσταση είναι ανάξια της θείκης φύσης, όσο και αν υποτεθεί ότι είναι διαιρετή· φτάνει μόνο να παραδεχτούμε ότι είναι αιώνια και άπειρη [...] Ο Θεός ενεργεί από μόνους τους νόμους της φύσης του και χωρίς να αναγκάζεται από κανέναν» (Spinoza, 2009: 103,105, οι επισημάνσεις διατηρούνται).

ίδιος είναι *δυνάμει*» (ό.π., οι επισημάνσεις προστέθηκαν). Υπό αυτή την έννοια, είμαστε τώρα σε θέση να ανακαλέσουμε την πρώτη από τις δύο εννοήσεις της μαρξικής θέσης πως η φυσική εξωτερικότητα παρέχει στον άνθρωπο τα μέσα *διαβίωσής του* και να ισχυριστούμε πως, στο συγκείμενο των *Χειρογράφων*, τούτο δηλοί πως η αισθητή φύση συνιστά συνθήκη δυνατότητας της έκφρασης: ο άνθρωπος δεν είναι δυνατόν να υπάρξει *ενεργεία* – εάν ακολουθήσουμε την διατύπωση του Γεωργόπουλου – παρά μόνο υπό την προϋπόθεση πως «ο αισθητηριακός εξωτερικός κόσμος [εξακολουθεί] [...] να είναι ένα αντικείμενο ενεχόμενο στην εργασία του, ένα μέσο *διαβίωσης* της εργασίας του» (Marx, 2021: 251, οι επισημάνσεις διατηρούνται). Πράγμα που, συμμετρικά, σημαίνει πως αυτό που εδώ καλείται «άνθρωπος», θα πρέπει, υπό το κράτος της διάκρισης *δυνάμει* και *ενεργεία*, να κατανοηθεί με όρους μιας μεταβατικότητας η οποία διαμεσολαβείται από τη σχέση ενός εσωτερικού με ένα εξωτερικό.

Πράγματι, ο Γεωργόπουλος (1985: 76) επιχειρεί να αποκρούσει μια ανάγνωση του μαρξικού επιχειρήματος, κατά την οποία το ανθρώπινο υποκείμενο θα πρέπει να κατανοηθεί αποκλειστικά ως μια εσωτερικότητα (*intériorité*), ανεξάρτητα από το εάν η τελευταία συλλαμβάνεται υπό τους όρους του νεωτερικού μηχανικισμού ή ενός παραδοσιακότερου οντολογικού δυϊσμού. Έτσι, η απάντηση στο ερώτημα περί της φύσης του ανθρώπου θα πρέπει να αναζητηθεί στην σχέση του με την φυσική εξωτερικότητα, εκείνη που ο Μαρξ προσδιορίζει ως το «*ανόργανο σώμα*» του (Marx, 2021: 254). τούτο, παρουσιάστηκε ως τώρα αφενός ως συνθήκη δυνατότητας της εργασιακής διαδικασίας και, αφετέρου, ως όρος της βιολογικής αναπαραγωγής. Υπό το φως όσων μόλις επισημάνσαμε, μπορούμε να ισχυριστούμε πως οι δύο αυτές εννοήσεις αντανακλούν, στην πραγματικότητα και πάντοτε υπό την προϋπόθεση ότι η εργασία συλλαμβάνεται στον γενικό της χαρακτήρα²³, την ενότητα *βίου* και *ζωής*: όταν ο Μαρξ, δηλαδή, αποδίδοντας το αδιάσπαστο μεταξύ του ανθρώπου και της φύσης, ισχυρίζεται πως το «ο άνθρωπος *ζει* από τη φύση σημαίνει: Η φύση είναι το *σώμα* του, με το οποίο πρέπει να παραμείνει σε διαρκή [δυναμική] διαδικασία για να μην πεθάνει» (ό.π., οι επισημάνσεις διατηρούνται), θεματοποιεί – στην πράξη – μια εννόηση του θανάτου διαφορετική από εκείνη του τερματισμού της βιολογικής ύπαρξης: την άρση

²³ Χρησιμοποιούμε τον όρο «γενικός χαρακτήρας της εργασίας» ή «εν γένει εργασία» προκειμένου να αποδώσουμε την εννόηση της μη ημαρτημένης σχέσης μεταξύ του ανθρώπινου υποκειμένου και της εργασιακής δραστηριότητας, όπως αυτή εμφανίζεται στην πρώιμη μαρξική οντολογία. Υπό αυτή την έννοια, η «εν γένει εργασία» δεν θα πρέπει εδώ να κατανοηθεί ως μετωνυμία της αφηρημένης εργασίας.

της δυνατότητας του ανθρώπου να υλοποιεί τον εαυτό του και τον προσίδιό του κόσμο μορφοποιώντας την εξωτερικότητα, δηλαδή την προϋπόθεση του πρώτου και το υλικό υπόστρωμα του δεύτερου. Κι ακόμη, δηλώνει τον τρόπο με τον οποίο αυτή η σύνθετη διαλεκτική σχέση αντανακλάται στις χειρωνακτικές και διανοητικές του δραστηριότητες, θεωρημένες επίσης ως ενότητα: διότι η καθολικότητα του ανθρώπου αντανακλάται στη διττή πράξη μιας έκφρασης που ενέχει αζεδιάλυτα έναν *θεωρητικό* και έναν *πρακτικό* χαρακτήρα:

Όπως τα φυτά, τα ζώα, οι πέτρες [...] αποτελούν *θεωρητικά* ένα τμήμα της ανθρώπινης συνείδησης [...] – την πνευματική ανόργανη φύση της, τα πνευματικά μέσα διαβίωσής της, τα οποία πρέπει να προπαρασκευάσει για απόλαυση και χώνευση –, έτσι αποτελούν και *πρακτικά* ένα τμήμα του ανθρώπινου βίου και της ανθρώπινης δραστηριότητας (ό.π., οι επισημάνσεις προστέθηκαν).

Τούτων δοθέντων, μπορεί πλέον να αποσυσκευαστεί ευκρινέστερα η απόφαση του Γεωργόπουλου (1985: 77) πως εκείνο που αντλείται από την μαρξική πραγμάτευση της κατηγορίας της φυσικής εξωτερικότητας στα *Χειρόγραφα*, σε σχέση με την ανθρώπινη φύση, είναι δυνατόν να συνοψιστεί στη θέση πως «είναι φύση εξανθρωπισμένη και άνθρωπος νατουραλισμένος». Ο ίδιος επιχειρεί να το πράξει εισηγούμενος μια λογική διάκριση μεταξύ της φύσης καθ' εαυτήν και του ανθρώπου, νοούμενου ως εξωτερικού της, δηλαδή σχηματοποιώντας τους όρους μιας δευτερογενούς αλληλοδιείσδυσης δύο πρότερα συλληφθέντων πόλων. Όπως επισημαίνει, ο άνθρωπος εισέρχεται στη σχεσιακότητά του προς την εξωτερικότητα με τη μεσολάβηση των απαιτήσεων της βιολογικής του αναπαραγωγής: χρησιμοποιεί τη δεύτερη προκειμένου να αντλήσει από αυτή τα αναγκαία μέσα για τη ζωή του (ό.π.: 76). Προοδευτικά, τούτη η μορφή συνύπαρξης του φυσικού με τον ανθρώπινο πόλο μετασχηματίζεται, καθότι ο τελευταίος, ικανοποιώντας τις πρωταρχικές του ανάγκες, διευρύνει το πεδίο των τελευταίων και, κατά τούτο, ανακύπτουν οι πρώτες μη αμιγώς φυσικές ανάγκες προς πλήρωση. Αυτές αντιστοιχούν σε αυτό που ο Μαρξ προσδιορίζει στα *Χειρόγραφα* ως διαδικασία μετασχηματισμού της φύσης σε αντικείμενο της ανθρώπινης συνείδησης και, ταυτόχρονα, σχέση της προς τις αντικειμενοποιήσεις στο επίπεδο του δι' εαυτό – για να χρησιμοποιήσουμε τον περιώνυμο όρο που εισηγείται η Heller (Μητσοπούλου, 2007:48) – ανάλογη της σχέσης μεταξύ της απτής υλικότητας της φύσης προς την χειρωνακτική εργασία· η φύση συνιστά, δηλαδή, θεωρημένη υπό το πρίσμα της επιστήμης ή της τέχνης, «τα πνευματικά μέσα διαβίωσής [τους]» (Marx, 2021: 254), εννοημένα με τον διττό τρόπο που έχουμε ήδη εισηγηθεί: ως συνθήκη

δυνατότητας, γενικό συγκείμενο μόνο εντός του οποίου είναι δυνατή η ύπαρξη κάθε τέτοιας διανοητικής δραστηριότητας και ως αντικείμενο προς ιδιοποίηση, ως «πρώτη ύλη» που μετατρέπεται, λ.χ., σε ειδικό αντικείμενο της επιστήμης.

Συνεπώς, τούτος ο προοδευτικός μετασχηματισμός των αναγκών συστοιχεί προς την, προοδευτική – κατά το ότι ο άνθρωπος εισέρχεται στη σχέση του με την εξωτερικότητα ως ζωικό ον, επιχειρώντας να εκπληρώσει τις άμεσες φυσικές του ανάγκες – δημιουργία του ανθρώπινου κόσμου, η οποία διαμεσολαβείται από την εργασιακή δραστηριότητα, την *παραγωγή*, θεωρημένη ως *πράξη*. Όπως σημειώνει ο Μαρξ, «η πρακτική παραγωγή ενός *αντικειμενικού κόσμου* [δηλαδή, ενός κόσμου μετασχηματισμένου δια της μετατροπής του σε αντικείμενο της συνειδητής συλλογικής ανθρώπινης δραστηριότητας - BM], η *επεξεργασία* [θα πούμε: χειρωνακτική και διανοητική - BM] της ανόργανης φύσης είναι η επιβεβαίωση του ανθρώπου ως ενός συνειδητού όντος γένους [Gattungswesen] [...] Συνεπώς είναι ακριβώς στην επεξεργασία του αντικειμενικού κόσμου [ήτοι σε κάθε αναβαθμό της περαιτέρω μορφοποίησης του (πλέον συγκροτημένου ως) αντικειμένου της ανθρώπινης δραστηριότητας, ο οποίος αντιστοιχεί σε έναν νέο μετασχηματισμό αυτού που συνιστά το «ανθρώπινο» - BM] που επιβεβαιώνεται πρώτα ο άνθρωπος πραγματικά ως ένα *ον γένους*» (Marx, 2021: 255, οι επισημάνσεις διατηρούνται). Τούτη η θέση συνιστά, μεταξύ άλλων, την εκ μέρους του Μαρξ εισήγηση μιας θεωρίας των αναγκών. Όπως επισημαίνει η Χέλλερ (1975: 47), ο Μαρξ θεματοποιεί εδώ την άρρηκτη σύνδεση μεταξύ της κατηγορίας της ανάγκης και του αντικειμένου της· η απόφασή της πως «η ανάγκη αναφέρεται πάντα σ' ένα συγκεκριμένο αντικείμενο ή μια συγκεκριμένη δραστηριότητα» (ό.π.), συναρτημένη με την προτεραιότητα της παραγωγής επί της έννοιας της ανάγκης, στο βαθμό που η τελευταία (κατά κυριολεξία) *παράγεται* από την πρώτη, ευρισκόμενη ταυτόχρονα σε συνάφεια με τις ήδη παραχθείσες ανάγκες, εισαγάγει εν προκειμένω μια έννοια ιστορικότητας στην μαρξική σύλληψη των ανθρώπινων αναγκών: διότι, εάν, εκκινώντας από το, πάντοτε πρότερο και διαρκώς ενεργό, υπόστρωμα των φυσικών αναγκών, κάθε αναβαθμός της ανθρώπινης συλλογικής δραστηριότητας, κάθε διαδικασία ριζοσπαστικοποίησης της παραγωγής, εισάγει νέες ανάγκες²⁴ στο πεδίο του κοινωνικού και, μαζί τους, το ίδιο το

²⁴ Διευκρινίσαμε ήδη πως οι εν λόγω ανάγκες δεν εξαντλούνται στο επίπεδο της υλικότητας – και αντίστοιχα, η παραγωγή νέων αναγκών δεν διαμεσολαβείται αποκλειστικά από την *χειρωνακτική* εργασία. Η Χέλλερ υπογραμμίζει σχετικά: «Φυσικά λέγοντας 'αντικείμενο' της ανάγκης δεν εννοούμε μόνο τα υλικά αντικείμενα. Ο κόσμος στο σύνολό του είναι ένας αντικειμενικός κόσμος, *κάθε κοινωνική*

ειδικώς ανθρώπινο κοινωνικό. Είναι, πράγματι, αυτή η μαρξική θέση, η οποία φαίνεται να απολήγει, εν τέλει, στην ιστορικοποίηση της ίδιας της ανθρώπινης φύσης, από την οποία αντλεί το σώμα εκείνο της θεωρητικής παραγωγής εντός της μαρξιστικής παράδοσης, το οποίο επιχειρεί να διαφυλάξει, αφενός, την κατηγορία της αλλοτρίωσης και, αφετέρου, τούτη τη μαρξική θεωρία για την παραγωγή της ανθρώπινης εαυτότητας – με αφετηρία έναν άνθρωπο νοούμενο ως βιολογική πρωταρχικότητα – απέναντι στις μεταγενέστερες επικρίσεις του από το ρεύμα του αλτουσεριανού δομομαρξισμού.

Συνεπώς, η ιστορία του ανθρώπου συνιστά μια ιστορία διαρκούς μορφοποίησης της φυσικής εξωτερικότητας η οποία συστοιχεί προς μια διαρκή διαδικασία μετασχηματισμού της ανθρωπινότητας, κατά τρόπο ώστε η τελευταία να εμφανίζεται αποσυνδεδεμένη από τη σύλληψη μιας προ-συγκροτημένης ουσίας [Wesen], δηλαδή αποσυνδεδεμένη από μια φιλοσοφική (και όχι ιστορική, σαν εκείνη που θα επιχειρήσει να αρθρώσει η Χέλλερ πραγματευόμενη, για παράδειγμα, την έννοια της καθημερινής ζωής από μια μαρξιστική προοπτική) ανθρωπολογία. Υπό αυτή την έννοια, εκείνο που ο Αλτουσέρ θα προσδιορίσει ως (ημιτελές ή αμφίσημο) στοιχείο μιας *τομής*, η 6^η θέση για τον Φόουερμπαχ, μοιάζει ικανή να αποκαταστήσει μια *συνέχεια* στο μαρξικό corpus. Και τούτο διότι, σε συνάφεια με την απόφαση του Γεωργόπουλου, αυτό που καλείται «ανθρώπινη φύση» δεν θα πρέπει να αναζητηθεί στην εσωτερικότητα, αλλά πράγματι στο «σύνολο των κοινωνικών σχέσεων» υπό την προτεραιότητα της χειρωνακτικής και διανοητικής δραστηριότητας της παραγωγής. Στο ίδιο πνεύμα, ο Γεωργόπουλος (1985: 77) υποστηρίζει πως «η ιστορία του ανθρώπου είναι η ιστορία της παραγωγικής του δραστηριότητας, της παραγωγής των προϊόντων, τα οποία τώρα είναι όλα γύρω του». Επομένως, ο κόσμος του ανθρώπου, ο *ειδικώς* ανθρώπινος κόσμος, είναι η ίδια η φυσική εξωτερικότητα στην ιστορική σωρευτικότητα των εμπρόθετων, πραξιακών μορφοποιήσεών της. Και αντίστροφα: το υποκείμενο της ιστορίας, ο δημιουργός του κόσμου τούτου, είναι επίσης η ίδια φυσική εξωτερικότητα εσωτερικευμένη κατά τρόπο που συγκροτεί την ανθρώπινη φύση. Και είναι κατ' αυτόν τον τρόπο που μπορεί να κατανοηθεί η δυαδικότητα της ύπαρξης της φύσης ως αντικειμένου: συνίσταται στην συγχρονικότητα μεταξύ, αφενός, της, διαρκώς μετασχηματιζόμενης από την ανθρώπινη πράξη, συνθήκης δυνατότητας του ανθρώπινου κόσμου και, αφετέρου, του κόσμου αυτού, δηλαδή και του αυτουργού της δημιουργίας του.

σχέση, κάθε κοινωνικό προϊόν είναι αντικειμενοποίηση [εδώ ως Objektivation] του ανθρώπου» (Heller, 1975: 46, οι επισημάνσεις διατηρούνται).

Υπό αυτή την έννοια, στην άνω δυαδικότητα αντιστοιχεί μια δεύτερη, εκείνη της ανθρώπινης φύσης, η οποία συνιστά, πρώτον, μια «ανθρώπινη φύση» (ό.π.: 77, οι επισημάνσεις διατηρούνται), ήτοι το αποτέλεσμα της πράξης της ιδιοποίησης της αντικειμενικότητας από το ανθρώπινο και, δεύτερον, μια «ανθρώπινη φύση» (ό.π.), δηλαδή το γίνεσθαι-ανθρώπινο του αισθητού κόσμου: «ο κόσμος του ανθρώπου είναι η ίδια η φύση, η οποία με την ανθρώπινη παραγωγή έχασε τον αρχικό, υποθετικό της, πρωτόγονο χαρακτήρα και έχει γίνει ανθρώπινη φύση, ή ανθρωπολογική φύση» (ό.π., οι επισημάνσεις διατηρούνται). Σε αυτό το σχήμα, τούτη η τελευταία νατουραλοποίηση του ανθρώπου μοιάζει πράγματι να συστοιχεί προς τον εξανθρωπισμό της φύσης.

Ωστόσο, η συγχρονικότητα για την οποία μιλήσαμε, δεν αντανακλά μια ριζική εσωτερικότητα μεταξύ του υποκειμένου και του αντικειμένου ή, πράγμα που συνιστά το αυτό, δεν καταργεί την ίδια τη διακριτότητα των όρων, όπως αυτή εννοείται υπό το έδαφος του, κατισχύοντος στην νεωτερικότητα, καρτεσιανού δυϊσμού. Θα εξηγήσουμε τώρα αυτόν μας τον ισχυρισμό, αντλώντας από την μαρξική διάκριση (ή καλύτερα, την συνηθέστερη πρόσληψή της) μεταξύ της *τυπικής* και της *πραγματικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο*. Ο Arthur (2007:χσ)²⁵, συζητώντας το ζήτημα της υπαγωγής, ανακαλεί την μαρξική απόφαση των *Grundrisse*, σύμφωνα με την οποία, «*προκειμένου να αναπτύξουμε την έννοια του κεφαλαίου, είναι απαραίτητο να αρχίσουμε όχι με την εργασία, αλλά με την αξία ή, ακριβέστερα, με την ανταλλακτική αξία που αναπτύχθηκε ήδη κατά την κίνηση της κυκλοφορίας*» (ό.π., οι επισημάνσεις διατηρούνται). Έτσι, λοιπόν, ο ίδιος επισημαίνει πως απαραίτητος όρος για την κατανόηση της κατηγορίας της *αφηρημένης εργασίας* είναι να «θέσουμε τα εμπορεύματα ως ισοδύναμες αξίες» (ό.π.). Τούτο σημαίνει πως, εάν διακρίνει κανείς μεταξύ της εργασιακής διαδικασίας και της διαδικασίας της αξιοποίησης του κεφαλαίου, υπό την ιστορική κατίσχυση των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής, η σχέση μεταξύ των δύο είναι μια σχέση υπαγωγής της πρώτης στην δεύτερη· και είναι ακριβώς αυτή η υπαγωγή που επιτρέπει την θεώρηση της ανθρώπινης εργασίας υπό το πρίσμα «*μια[ς] ορισμένη[ς] ποσότητα[ς] [...] αφηρημένης εργασίας*» (στο Arthur, 2007, οι επισημάνσεις διατηρούνται) και όχι υπό το πρίσμα ποιοτικά διακριτών αξιών

²⁵ Παρατίθεται ο ηλεκτρονικός σύνδεσμος για τον ιστότοπο που φιλοξενεί το κείμενο του Arthur: https://www.theseis.com/index.php?option=com_content&view=article&id=988:category-988&catid=16&Itemid=113 (ημερομηνία πρόσβασης: 17/03)

χρήσης, οι οποίες αντιστοιχούν σε διαφορετικές χρήσιμες εργασίες. Τούτη η διαδικασία είναι, όπως είναι γνωστό, όρος ύπαρξης του εμπορεύματος ως εμπόρευμα.

Όπως, όμως, επισημαίνει ο Μαρξ στο *Κεφάλαιο* (2016: 468), «η κεφαλαιοκρατική παραγωγή δεν είναι μόνο παραγωγή εμπορεύματος, είναι ουσιαστικά παραγωγή υπεραξίας». Συνεπώς – και πράγματι εδώ εμφανίζεται μια ευκρινής συνάφεια μεταξύ των *Grundrisse* και του *Κεφαλαίου* – η κατηγορία της παραγωγικής εργασίας δεν αποδίδει την γενική – όπως αυτή αποτυπώνεται στην μαρξική περιγραφή της μη ημάρτημένης εργασίας στα *Χειρόγραφα* – σχέση μεταξύ της εργασιακής δραστηριότητας, συνεπώς και του εργάτη, και του προϊόντος αυτής της δραστηριότητας, αλλά, πολύ περισσότερο, «μια ειδικά κοινωνική, ιστορικά γεννημένη σχέση παραγωγής η οποία σφραγίζει τον εργάτη ως *άμεσο μέσο αξιοποίησης του κεφαλαίου*» (ό.π., οι επισημάνσεις προστέθηκαν). Η τελευταία επισημάνση είναι κρίσιμη, στο βαθμό που δηλώνει μια πραγματική μετατροπή του προλεταριακού πόλου σε *μέσο* της κύκλωσης $X - E - X$ ²⁶. Στα επόμενα κεφάλαια, θα ισχυριστούμε πως τούτη η υπαγωγή στην διαδικασία αξιοποίησης είναι δυνατόν να αποδοθεί με όρους που δεν ανακαλούν ένα ανθρωπολογικό – ουσιακό περιεχόμενο και, ταυτόχρονα, είναι σε θέση να θεματοποιήσουν την *πολιτική* και *ιδεολογική* διάσταση της εκμηχάνισης της παραγωγικής διαδικασίας, προσφέροντας έτσι μια οδό θεωρητικής ανασκευής της, προβληματοποιημένης από την αλτουσεριανή κριτική, κατηγορίας της αλλοτρίωσης. Σε αυτό το σημείο, ωστόσο, θα πρέπει να συνεχίσουμε με το ζήτημα της υπαγωγής, προκειμένου να αναδείξουμε την μεταβατικότητα που εισάγεται στο σχήμα ως κοινό όρο μεταξύ της πρώτης και της μαρξικής θεματοποίησης της ειδικής συγχρονικότητας φυσικοποίησης του ανθρώπου και ανθρωποποίησης της φύσης στα *Χειρόγραφα*.

Συνεχίζοντας, λοιπόν, θα πρέπει να σημειώσουμε πως αναγκαίος όρος για την κατανόηση της ιστορικής *μετάβασης* – και ισχυριζόμαστε πως, παρότι η διαδικασία δεν συντελείται άπαξ αλλά επαναλαμβάνεται και υπό το κράτος του ιστορικά εδραιωμένου ειδικά κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής²⁷, απαιτείται εντούτοις μια πραγματική,

²⁶ Σύμφωνα με τον Μαρξ, «κατά την παραγωγή από το κεφάλαιο, το συγκεκριμένο προϊόν της εργασίας [...] δεν είναι αυτό ή εκείνο το προϊόν, αλλά το κεφάλαιο. Η ίδια η εργασιακή διαδικασία εμφανίζεται μόνο ως μέσο της διαδικασίας αξιοποίησης, όπως ακριβώς η αξία χρήσης εμφανίζεται μόνο ως φορέας της αξίας ανταλλαγής» (στο Arhntur, 2007, οι επισημάνσεις διατηρούνται). Επομένως, «το κεφάλαιο 'καθίσταται παραγωγικό κεφάλαιο στο βαθμό που έχει υπαγάγει την παραγωγική διαδικασία' και αυτό το οποίο παράγει είναι ο εαυτός του» (ό.π.).

²⁷ Το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα είναι εδώ προφανώς ο ιμπεριαλισμός. Η Luxemburg περιγράφει την διαδικασία της καταστροφής των πρότερων παραγωγικών σχέσεων και την εμφάνιση της τυπικής υπαγωγής ως εξής: «Από τη στιγμή που οι πρωτόγονοι σύνδεσμοι των ιθαγενών αποτελούν την

πρώτη μετάβαση – από την τυπική στην πραγματική υπαγωγή είναι η διάκριση μεταξύ *απόλυτης* και *σχετικής υπεραξίας*. Παραθέτουμε τους μαρξικούς ορισμούς τους από το *Κεφάλαιο* (Marx, 2016: 288):

Την υπεραξία που παράγεται με την παράταση της εργάσιμης ημέρας την ονομάζω απόλυτη υπεραξία· αντιθέτως, την υπεραξία που πηγάζει από τη συντόμευση του αναγκαίου εργάσιμου χρόνου και την αντίστοιχη μεταβολή στη σχέση των μεγεθών των δύο συστατικών μερών της εργάσιμης ημέρας – σχετική υπεραξία.

Όπως υπογραμμίζει ο Μαρξ, η συνθήκη δυνατότητας για την παραγωγή της σχετικής υπεραξίας – ο ορισμός της οποίας διαυγάζει, εν προκειμένω, την αναγκαιότητα της εκμηχάνισης της παραγωγής, η οποία θα ετίθετο άλλως υπό αίρεση, δεδομένης της θέσης περί της αδυνατότητας του σταθερού κεφαλαίου να δημιουργήσει νέα αξία – είναι ο *ειδικά κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής*, «ο οποίος μαζί με τις μεθόδους, τα μέσα και τους όρους του γεννιέται αυτοφυώς και διαμορφώνεται αρχικά ο ίδιος στο θεμέλιο της τυπικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο» (ό.π.: 468), δηλαδή στη βάση της διαδικασίας κατά την οποία το κεφάλαιο αναλαμβάνει την διεύθυνση της εργασιακής διαδικασίας, στην ιστορικά καθορισμένη και εξωτερική σε σχέση προς το ίδιο, υπαρκτικότητα της. Αυτή είναι η τυπική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο, επαρκής όρος για την απόσπαση της απόλυτης υπεραξίας. Η πραγματική υπαγωγή, από την άλλη πλευρά, συνίσταται στη διαδικασία μετατροπής της εργασιακής διαδικασίας σε μέσο της διαδικασίας αξιοποίησης και αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την εξαγωγή και (δηλαδή όχι αποκλειστικά) σχετικής

ισχυρότερη προστασία της κοινωνικής τους οργάνωσης και των υλικών θεμελίων της ύπαρξής τους, το κεφάλαιο πρέπει να ξεκινήσει από τον σχεδιασμό της συστηματικής καταστροφής και εξολόθρευσης όλων των μη-καπιταλιστικών κοινωνικών στοιχείων τα οποία παρεμποδίζουν την ανάπτυξή του. Με αυτό έχουμε ξεπεράσει το στάδιο της πρωταρχικής συσσώρευσης· αυτή η διαδικασία εξακολουθεί να λαμβάνει χώρα. Κάθε νέα αποικιακή επέκταση συνηθίζεται να συνοδεύεται από μια ανηλεή μάχη του κεφαλαίου εναντίον των κοινωνικών και οικονομικών δεσμών των ιθαγενών, οι οποίοι στερούνται δια της βίας τα μέσα παραγωγής και την εργασιακή τους δύναμη. Κάθε ελπίδα να περισταλεί η συσσώρευση του κεφαλαίου αποκλειστικά στον ‘ειρηνικό ανταγωνισμό’, δηλαδή στην ομαλή εμπορευματική ανταλλαγή όπως αυτή λαμβάνει χώρα μεταξύ των καπιταλιστικών κρατών-παραγωγών, βασίζεται στον ευσεβή πόθο το κεφάλαιο να είναι σε θέση να συσσωρεύει χωρίς τη μεσολάβηση των παραγωγικών δυνάμεων και χωρίς τη ζήτηση για περισσότερες πρωτόγονες μορφές οργάνωσης και να μπορεί να βασιστεί στην αργή, εσωτερική διαδικασία μιας αποσυντιθέμενης φυσικής οικονομίας. Η συσσώρευση, με την σπασμωδική της επέκταση, δεν μπορεί πλέον να περιμένει και να είναι ικανοποιημένη από μια φυσική, εσωτερική αποσύνθεση των μη-καπιταλιστικών σχηματισμών [...] Η βία συνιστά τη μόνη λύση στη διάθεση του κεφαλαίου· η συσσώρευση του κεφαλαίου, ιδωμένη ως ιστορική διαδικασία, μεταχειρίζεται τη βία ως ένα μόνιμο όπλο, όχι αποκλειστικά κατά τη γέννησή της, αλλά και αργότερα και ως τις μέρες μας» (Luxemburg, 2003: 350-351). Στο έκτο κεφάλαιο, θα καταστεί εμφανές πως αυτή η εκ μέρους της Λούξεμπουργκ κεντροθέτηση του αναγκαίου και ανεξάλειπτου στοιχείου της βίας κατά την εξέταση της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης συνιστά την προσφορότερη οδό για την διασφάλιση της δυνατότητας της ιστορικότητας και την απόδοση, τόσο στην εργατική τάξη όσο και στην ίδια την πάλη των τάξεων, της αρμόζουσας θέσης τους εντός του θεωρητικού οικοδομήματος του μαρξισμού.

υπεραξίας. Η μεταβατικότητα μεταξύ των δύο μορφών υπαγωγής αντανακλάται από την απόφαση του Άρθουρ πως «*αρχικά, η υπαγωγή αυτή [της εργασιακής διαδικασίας στη διαδικασία αξιοποίησης - BM] συντελείται στη βάση της υπάρχουσας τεχνολογίας*», η οποία αντλεί από την μαρξική θέση, σύμφωνα με την οποία

Μόνο στην πορεία της ανάπτυξής του, το κεφάλαιο όχι μόνο υπάγει τυπικά την εργασιακή διαδικασία, αλλά και τη μετασχηματίζει, δίνει ένα νέο σχήμα στον ίδιο τον τρόπο παραγωγής, και μ' αυτό τον τρόπο δημιουργεί για πρώτη φορά ένα προσίδιο σ' αυτό τρόπο παραγωγής (Arthur, 2007, οι επισημάνσεις διατηρούνται).

Από τα παραπάνω προκύπτουν δύο στοιχεία. Πρώτον, η πραγματική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο συνίσταται, αφενός, στην συγκρότηση, δια της μορφοποίησής της, μιας προσίδιας προς τον ειδικώς κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, εργασιακής διαδικασίας και, κατά τούτο, παραγωγικών δυνάμεων και, αφετέρου, στον αυτο-μετασχηματισμό του ίδιου του τρόπου παραγωγής. Δεύτερον, η σχέση μεταξύ της τυπικής και της πραγματικής υπαγωγής συνιστά μια σχέση μεταβατικότητας, με εκκίνηση μια ιστορική στιγμή κατά την οποία το κεφάλαιο εισέρχεται εν σχέση με την εργασιακή δραστηριότητα και, επομένως, την μάζα των παραγωγών με όρους εξωτερικών μεταξύ τους οντοτήτων· σε αυτό το σχήμα, η πρώτη μορφή της υπαγωγής συνίσταται σε μια πράξη *διεύθυνσης* ή, αλλιώς, μετατροπής της εξωτερικής, ως προς το – κεφάλαιο που συγκροτείται κατά την τυπική υπαγωγή σε – *υποκείμενο*, εργασιακής διαδικασίας σε *αντικείμενό του*, ενώ η δεύτερη σε μια διαδικασία *αμφίπλευρης μορφοποίησης*. Υποστηρίζουμε, με την δεδομένη διακινδύνευση που συνεπάγεται μια τέτοια θεωρητική χειρονομία, πως στο πρότυπο αυτής της μεταβατικότητας, η οποία συνιστά τον αναγκαίο όρο για το πέρασμα σε μια συνθήκη συγχρονικής συν-συγκρότησης, είμαστε σε θέση να αναγνώσουμε επίσης την διαδικασία της, εξαρτώμενης από μια ανάλογη μεταβατικότητα, συγχρονικής διαμόρφωσης του ανθρώπινου υποκειμένου και της φυσικής αντικειμενικότητας, όπως αυτή αντλείται από τα μαρξικά *Χειρόγραφα*. Υπό αυτή την έννοια, σε αμφότερα τα σχήματα είναι δυνατόν να ισχυριστούμε πως αυτό που εμφανίζεται δευτερογενώς ως εμμενής σχέση, τελεί υπό την εγγύηση μιας πραγματικής, πρωτογενούς, μετάβασης. Ειδικότερα σε ό,τι αφορά την μαρξική πραγμάτευση της γενικής, μη ημαρτημένης, δομής (με τη χαλαρή έννοια του όρου) της εργασιακής δραστηριότητας, μπορούμε, υπό το φως των παραπάνω, να ισχυριστούμε πως η εννόηση της ανθρώπινης φύσης με ιστορικούς όρους, δηλαδή η εδραίωση μιας φιλοσοφικής συνέχειας μεταξύ των *ΟΦΧ*

και της 6^{ης} θέσης, προϋποθέτει μια ιστορική μετάβαση: μια θεωρία της κοινωνικοποίησης της, προ-συγκροτημένης και καταρχήν εξωτερικής προς την διαδικασία αυτο-ανάπτυξής της μέσω της εργασίας, ανθρώπινης βιολογικής πρωταρχικότητας ή, με άλλους όρους, μια θεωρία για την μετάβαση από το υποκείμενο της βιολογίας στο υποκείμενο της πράξεως [Praxis].²⁸

Υπαινιχθήκαμε προηγουμένως πως η μαρξική πραγμάτευση της σχέσης του ανθρώπου προς την φυσική εξωτερικότητα, στο πλαίσιο των *Χειρογράφων*, παρότι μοιάζει να ανακαλεί σπινοζικά θέματα, δεν διαφεύγει εντούτοις από μια παράσταση για την ανθρώπινη κατάσταση στο πλαίσιο της οποίας η τελευταία νοείται – σε πλήρη ρήξη προς την σπινοζική οντολογία – ως *imperium in imperio*. Θα εξετάσουμε τώρα τούτη τη θέση σε συνάρτηση με την κατηγορία του *ειδολογικού όντος* [Gattungswesen]. Ο Μαρξ σημειώνει σχετικά, αντλώντας τον συγκεκριμένο όρο ευθέως από την φουέερμαχιανή φιλοσοφία (Sayers, 2011: 145)²⁹:

Ο άνθρωπος είναι ένα ον γένους, όχι μόνο επειδή καθιστά πρακτικά και θεωρητικά αντικείμενο του το γένος, τόσο το δικό του όσο και των υπολοίπων πραγμάτων, αλλά – και αυτό είναι απλώς μια άλλη έκφραση για το ίδιο πράγμα – επειδή φέρεται προς εαυτόν ως το παροντικό, ζωντανό γένος, επειδή φέρεται προς εαυτόν ως ένα ον *καθολικό*, και ως εκ τούτου ως ένα ελεύθερο ον (Marx, 2021: 253, οι επισημάνσεις διατηρούνται).

Η ανθρώπινη ελευθερία συναρτάται, λοιπόν, με την καθολικότητα. Πολύ περισσότερο, είναι ακριβώς η έννοια της καθολικότητας που διακρίνει τον άνθρωπο από την υπόλοιπη ζωικότητα: εάν συνιστά συγκροτητικό γνώρισμα της οργανικής

²⁸ Η διαύγαση της δυνατότητας και του μηχανισμού της μετάβασης από την καθαρή βιολογική οντότητα στο υποκείμενο των κοινωνικών σχέσεων αποτελεί το αντικείμενο της λακανικής σύλληψης του «σταδίου του καθρέφτη». Το τελευταίο υπαινίσσεται ένα προνομιακό, ουσιακό στοιχείο συνδεδεμένο με την ανθρώπινη βιολογική οντότητα, την «ειδοποι[ό] πρωιμότη[α] της γέννησης» (Lacan, 1979: 29). Είναι αυτή η ανατομικά ερμηνεύσιμη ιδιαιτερότητα που καθοδηγεί μια *μετάβαση* (ακριβώς αυτό δηλώνει ο όρος «στάδιο», ένα πριν και ένα μετά) από το πρωτογενώς αλλοτριωμένο (την *πρωταρχική Διχόνοια*) στην ταυτότητα του υποκειμένου (το εγώ), διαμεσολαβημένη από τη φαντασιακή ταύτιση με εικόνες που προσλαμβάνονται ως εικόνες του ιδίου σώματος, δηλαδή από την αζεδιάλυτη διττότητα αναγνώρισης/ παραγνώρισης: ακριβώς αυτή η μεταβατικότητα της ετερομορφικής ταύτισης υπαγορεύει την λακανική θέση κατά την οποία «η ανάπτυξη αυτή βιώνεται ως χρονική διαλεκτική που αποφασιστικά προβάλλει σε ιστορία τη διαμόρφωση του ατόμου» (ό.π.).

²⁹ Όπως επισημαίνει ο Σάγιερς, η επιλογή τούτη του Μαρξ να κεντροθετήσει την έννοια του ειδολογικού όντος θα είναι βραχύβια. Ωστόσο, παρά την εγκατάλειψή της, το περιεχόμενο της τελευταίας, η σήμανση της *καθολικότητας*, συνεχίζει να διατρέχει τη σκέψη του Μαρξ και στην περίπτωση της *Γερμανικής Ιδεολογίας*: «Παρότι ο Μαρξ είχε εγκαταλείψει όρους σαν το ‘ειδολογικό ον’ όταν έφτασε να γράφει σχετικά με το να είναι κανείς κυνηγός και ψαράς το 1845, η ιδέα ότι οι άνθρωποι είναι καθολικά όντα των οποίων η πλήρης ανάπτυξη εμπεριέχει την χρήση όλων τους των δυνάμεων συνεχίζει να παρέχει τη βάση από την οποία ασκεί κριτική στον καταμερισμό της εργασίας στην καπιταλιστική κοινωνία. Η εξειδίκευση και η κατετμημένη εργασία στην οποία είναι καταδικασμένοι οι εργάτες κατακερματίζει το άτομο ως όλον και τους περιστέλλει σε μια περιορισμένη και επομένως υποδεέστερη από την πλήρως ανθρώπινη, μορφή δραστηριότητας» (Sayers, 2011: 145).

φύσης ότι αντλεί τα μέσα επιβιώσής της από την ανόργανη, τότε η ειδοποιός διαφορά του ανθρώπου συνυφαίνεται με την ικανότητά του να θέτει τη φύση ως αντικείμενό του, να τίθεται ο ίδιος εντός της μέσω τούτης της χειρονομίας και, εν τέλει, να αναγνωρίζει, να εποπτεύει τον εαυτό του στον κόσμο την στιγμή που εποπτεύει τον κόσμο ως αντικείμενο της δραστηριότητάς του. Εκείνο, λοιπόν, που αντανακλάται εδώ είναι η ίδια σύνθετη διαλεκτική σχέση του ανθρώπου με τη φύση, για την οποία μιλήσαμε παραπάνω. Αυτή η σχέση, η οποία μετατρέπει την πράξη της παραγωγής σε κοσμοποιό δραστηριότητα (πράγμα που, συμμετρικά, σημαίνει: σε δραστηριότητα αυτο-διαμόρφωσης) και όχι απλώς σε μέσο για την βιολογική αναπαραγωγή, σε *Lebensmittel* (Marx, 2021: 254), αντανακλά, κατά συνέπεια, και την ενότητα ζωής και βίου. «Είναι βίος που γεννά το βίο», υποστηρίζει ο Μαρξ (ό.π.), οριοθετώντας ταυτόχρονα τη διάκριση της ειδικώς ανθρώπινης βιοτικής δραστηριότητας από την καθαρά ζωική τέτοια: ενώ η ζωικότητα προσδιορίζεται από την ταυτότητά της με την βιοτική της δραστηριότητα, ο άνθρωπος μετατρέπει την τελευταία σε αντικείμενο της συνείδησης. Και αντίστροφα, η μορφοποίηση της εξωτερικότητας, δηλαδή το αποτέλεσμα της εργασιακής/ μετασχηματιστικής δραστηριότητας του ανθρώπου που συνιστά την ίδια την δραστηριότητα της εργασίας/ μετασχηματισμού θεωρημένη υπό την αποκρυσταλλωμένη μορφή της, είναι η ίδια αποτέλεσμα του ενσυνείδητου ανθρώπινου στοχασμού και της βούλησης – δηλαδή, προοπτικά, αποτέλεσμα της συντελεσμένης μετάβασης από την βιολογική πρωταρχικότητα στο υποκείμενο των κοινωνικών σχέσεων:

[Το ζώο] παράγει μονόπλευρα, ενώ ο άνθρωπος παράγει καθολικά· το ζώο παράγει μόνο υπό την κυριαρχία της άμεσης σωματικής ανάγκης, ενώ ο ίδιος ο άνθρωπος παράγει ελεύθερος από τη σωματική ανάγκη και παράγει αληθινά μόνο όταν είναι ελεύθερος από αυτήν [...] Το ζώο μορφοποιεί μόνο σύμφωνα με το μέτρο και την ανάγκη του species στο οποίο ανήκει, ενώ ο άνθρωπος γνωρίζει να παράγει σύμφωνα με το μέτρο κάθε species και γνωρίζει να θέτει παντού το εγγενές μέτρο στο αντικείμενο· ο άνθρωπος μορφοποιεί συνεπώς επίσης σύμφωνα με τους νόμους της ομορφιάς (Marx, 2021: 255).

Ο άνθρωπος, λοιπόν, έχοντας συγκροτηθεί ως τέτοιος δια της εργασιακής του δραστηριότητας³⁰, μορφοποιεί τη φυσική αντικειμενικότητα κατά το πρότυπο των

³⁰ Ο Engels, μάλιστα, θα επαναλάβει, το 1876, την μαρξική θέση για την πραγματική, ιστορική μεταβατικότητα μεταξύ της ζωικότητας και του ανθρώπινου. Στο *The Part played by Labour in the Transition from Ape to Man*, το οποίο επρόκειτο να συμπεριλάβει στην *Διαλεκτική της φύσης*, έχοντας αρχικά περιγράψει την μετάβαση του πιθήκου στην όρθια στάση ως το «αποφασιστικό βήμα στην μετάβαση από τον πίθηκο στον άνθρωπο» (Engels, 1876: χς, οι επισημάνσεις διατηρούνται), γράφει: «Τα ζώα, όπως έχει ήδη επισημανθεί, μετασχηματίζουν το περιβάλλον δια των δραστηριοτήτων τους με

αποτελεσμάτων του μετασχηματισμού του πρωταρχικά εξωτερικού – ως προς το *ειδικώς ανθρώπινο*, δηλαδή την κατάσταση στην οποία έχει *τόρα* περιέλθει – κόσμου σε πνευματική ανόργανη φύση των αντικειμενοποιήσεων στο επίπεδο του δι' εαυτό. Τούτη η διαδικασία, ωστόσο, ενέχει ένα στοιχείο που μπορεί, εν προκειμένω, να κατανοηθεί ταυτόχρονα ως μια δεύτερη μεταβατικότητα και μια *πολιτική σχέση* μεταξύ των όρων της τελευταίας. Θα εξηγήσουμε αυτόν μας τον ισχυρισμό παραθέτοντας μια, παραπληρωματική της άνω, διατύπωση του Μαρξ από τις σελίδες του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*. Στο πέμπτο κεφάλαιο της τρίτης ενότητας, όπου ο Μαρξ αναπτύσσει την ανάλυση της εργασιακής διαδικασίας, επαναβεβαιώνει την κεντρική θέση των *Χειρογράφων* σχετικά με τον αμφίδρομο μορφοποιητικό χαρακτήρα της ανθρώπινης εξαντικειμενίκευσης: «[Ο άνθρωπος] κινητοποιεί τις φυσικές δυνάμεις που ανήκουν στη σωματικότητά του, τα μπράτσα και τα πόδια, το κεφάλι και τα χέρια, για να ιδιοποιηθεί το φυσικό υλικό σε μια μορφή που είναι χρήσιμη για το βίο του» (Marx, 2016: 153), σε μια διαδικασία που, την ίδια στιγμή, αναδιαμορφώνει το ίδιο το υποκείμενό της, «μεταβάλλει [...] και τη δική του φύση» (ό.π.: 153-154). Αυτό στο οποίο έχει εν προκειμένω σημασία να εστιάσουμε, είναι η υπαγωγή του «κεφαλιού» στην επικράτεια της σωματικότητας, η οποία μοιάζει να συστοιχεί προς όσα ήδη αναφέραμε σχετικά με την ενότητα – πάντοτε υπό την προϋπόθεση πως η εργασιακή δραστηριότητα νοείται εδώ στη γενική της μορφή – μεταξύ χειρωνακτικής και διανοητικής εργασίας. Ο λόγος για τον οποίο είναι κρίσιμη τούτη η επισήμανση, διαφαίνεται από τις μαρξικές διατυπώσεις που ακολουθούν και αναφέρονται στην διάκριση της ανθρώπινης από την ζωική εργασία (ό.π.: 154, οι επισημάνσεις προστέθηκαν):

Η κατάσταση όπου η ανθρώπινη εργασία δεν είχε *ακόμη* απεκδυθεί την *πρώτη*, *ενστικτώδη* μορφή της έχει υποχωρήσει σε ένα αρχέγονο *χρονικό* παρασκήνιο μακριά από την κατάσταση όπου ο εργάτης εμφανίζεται στην αγορά εμπορευμάτων ως πωλητής της εργασιακής δύναμής του. [...] Μια αράχνη επιτελεί λειτουργίες που *προσομοιάζουν* σ' εκείνες του υφαντουργού, και

τον ίδιο τρόπο, εάν όχι και στον ίδιο βαθμό, που το κάνει ο άνθρωπος, και αυτοί οι μετασχηματισμοί, όπως έχουμε δει, αναδρούν με τη σειρά τους και μετασχηματίζουν εκείνα που τους έκαναν. [...] Όσο περισσότερο απομακρυσμένοι είναι οι άνθρωποι από τα ζώα [εννοεί: ως κατάσταση ύπαρξης - BM], ωστόσο, τόσο περισσότερο το αποτέλεσμά τους επί της φύσης προσλαμβάνει τον χαρακτήρα προμελετημένης, σχεδιασμένης δράσης που κατευθύνεται προς σαφείς πρότερα συλληφθέντες σκοπούς. [...] Συνοπτικά, το ζώο *χρησιμοποιεί* απλώς το περιβάλλον του, και επιφέρει μετασχηματισμούς σε αυτό απλώς δια της παρουσίας του· ο άνθρωπος το κάνει, δια των μετασχηματισμών που επιφέρει, να υπηρετεί τους σκοπούς του, *κυριαρχεί* επί αυτού» (ό.π., οι επισημάνσεις διατηρήθηκαν). Παρατίθεται ο ηλεκτρονικός σύνδεσμος για τον ιστότοπο που φιλοξενεί το κείμενο του Ένγκελς: <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1876/part-played-labour/index.htm> (ημερομηνία πρόσβασης: 16/06/2024).

μια μέλισσα ντροπιάζει έναν άνθρωπο-οικοδόμο με την οικοδόμηση της κηρύθρας της. Αυτό που όμως διακρίνει *εξαρχής* τον χειρότερο οικοδόμο από την καλύτερη μέλισσα είναι ότι αυτός έχει χτίσει την κηρήθρα στο μυαλό του πριν τη χτίσει με το κερί. Στο τέλος της εργασιακής διαδικασίας [Am Ende des Arbeitsprozesses] προκύπτει ένα αποτέλεσμα το οποίο υπήρχε ήδη από την αρχή στην παράσταση του εργάτη [in der Vorstellung des Arbeiters], δηλαδή ήταν ήδη *ιδεατά δεδομένο*. Δεν επιτελεί απλώς μια μορφική μεταβολή του Φυσικού· πραγματοποιεί ταυτόχρονα στο Φυσικό το σκοπό του [seinen Zweck], τον οποίο *γνωρίζει* και ο οποίος καθορίζει ως νόμος τον τρόπο της δραστηριότητάς του και στον οποίο πρέπει να υποτάξει τη βούλησή του.

Υπό το φως του τελευταίου αποσπάσματος, εκείνο που μοιάζει να επικυρώνεται είναι η θέση σύμφωνα την οποία η συγχρονικότητα μεταξύ της ανθρώπινης αυτομορφοποίησης και της μορφοποίησης της φύσης αποτελεί μια δευτερογενή μορφή σχεσιακότητας μεταξύ του ανθρώπινου – ο οποίος συγκροτείται ως *ειδικώς* τέτοιος εντός της – και του φυσικού πόλου, της οποίας προηγείται μια διακριτή, διαφορετικής υφής αντίστοιχη μεταξύ της ανθρώπινης βιολογικής πρωταρχικότητας και του αισθητού κόσμου, πρωταρχικού και εξωτερικού τόσο τούτου του φυσικού όντος όσο και της ιδιοποίησής του από αυτό, ο οποίος μπορεί να αποδοθεί μετωνυμικά με τον όρο *πραγμότητα*. Ακόμη, η μαρξική διατύπωση, δια της εισήγησης αυτής της μεταβατικότητας, θεματοποιεί την δεύτερη, στην οποία αναφερθήκαμε προηγουμένως: η συγκρότηση του *ειδικώς* ανθρώπινου δρώντος και κατά τούτο και του *ειδικώς* ανθρώπινου κόσμου διαμεσολαβείται από μια απόσπαση από την καθαρή ζωικότητα, κατά την οποία η εργασιακή διαδικασία – και εδώ ο Μαρξ εμφανίζεται να αντλεί από την θεωρία των αναγκών που διατύπωσε στα *Χειρόγραφα* – μετασχηματίζει τις ανθρώπινες ανάγκες κατά τρόπο που το εργαζόμενο υποκείμενο και η πράξη της μορφοποίησης υπερβαίνουν την πρότερη υπαρκτικότητά τους – την ταυτότητα μεταξύ της βιοτικής δραστηριότητας και της ζωικότητας – και μετατρέπονται σε αποβλεπτική συνείδηση και αντικείμενό της, αντίστοιχα. Οι δύο τελευταίοι όροι υπεισέρχονται στο σχήμα του Μαρξ ενταγμένοι σε μία *εκφραστική* και *πολιτική*, ταυτόχρονα, σχέση: εάν αυτό που, εν τέλει, διακρίνει τον άνθρωπο από το ζώο είναι η ικανότητα του πρώτου να συλλαμβάνει, στο επίπεδο της συνείδησης, το *τελικό* αποτέλεσμα της εργασιακής του δραστηριότητας και, *έπειτα*, να υλοποιεί, κινητοποιώντας τις δυνάμεις του σώματός του – πράγμα που, επίσης, συμπεριλαμβάνει το «κεφάλι» στο οποίο αναφέρεται ο Μαρξ, υπαγάγοντας την επιτέλεση της διανοητικής εργασίας στην ίδια σφαίρα της σωματικότητας, προσδιορίζοντας έτσι, το επίπεδο της συνείδησης ή του πνεύματος ως διακριτή σφαίρα, εσωτερική στο ανθρώπινο υποκείμενο αλλά διάφορη

από το, λ.χ., υλικό όργανο του εγκεφάλου³¹ - εκείνο που υπήρχε ήδη προ-συγκροτημένο στο επίπεδο του ιδεατού, στο αντίστοιχο της υλικότητας, τότε η πράξη της έκφρασης της ανθρώπινης εαυτότητας στη φυσική αντικειμενικότητα διαμεσολαβείται από μια *μετάβαση* – από το επίπεδο της συνείδησης σε εκείνο της σωματικότητας – και μια *απόφαση*, η οποία βρίσκει το υποκείμενό της εντός του ανθρώπινου εαυτού: πρόκειται ακριβώς για τον πόλο που κινητοποιεί ή, όπως θα επισημάνουμε στη συνέχεια, κυριολεκτικώς *εμψυχώνει* το σώμα και, επομένως, προσδιορίζει ένα είδος σχέσης με αυτό, το οποίο συνιστά παίγνιο μηδενικού αθροίσματος, υπό την έννοια ότι το *ενεργείν* του κάθε πόλου συνιστά το *πάσχειν* του έτερου· τούτος ο πόλος είναι η συνείδηση ως κύριος του σώματος, ως καθορίζων νόμος της σωματικής δραστηριότητας. Και είναι πράγματι με αυτούς τους όρους μεταβατικότητας (πρωτογενούς σύλληψης και δευτερογενούς υλοποίησης) που θα πρέπει να κατανοηθεί η διάκριση μεταξύ *δυνάμει* και *ενεργεία* που εισηγείται ο Γεωργόπουλος: η μετάβαση από το δυνάμει στο ενεργεία, η συγχρονική μορφοποίηση ανθρώπου και φύσης που προσδιορίζει την καθολικότητα του ανθρώπινου όντος, συστοιχεί προς μια μετάβαση που θεματοποιεί ένα αντίστοιχο ζεύγος και εκκινεί από μια εσωτερικότητα κατά τέτοιο τρόπο ώστε το τελικό αποτέλεσμα της εργασιακής δραστηριότητας (το αυτό της, θεωρημένο διαφορετικά) να συνιστά μια ταυτότητα μεταξύ *Ende* και *Zweck*, παρεισάγοντας ένα τελεολογικό στοιχείο στο μαρξικό κείμενο.

Θα επανέλθουμε σε αυτές τις επισημάνσεις παρακάτω, συζητώντας την αλτουσεριανή προβληματοποίηση της κατηγορίας της αλλοτρίωσης ως αναγκαίο όρο για την εισήγηση μιας εναλλακτικής δυνατότητας κατανόησης της μηχανοποιημένης εργασίας. Θα πρέπει, όμως, να προηγηθεί μια συνόψιση των δύο μορφών της αλλοτρίωσης που έχουμε ως τώρα εκθέσει, η πραγμάτευση της τρίτης και η επισήμανση μιας τέταρτης.

³¹ Χωρίς να είναι δυνατόν να επεκταθούμε περαιτέρω στα πλαίσια του παρόντος, ισχυριζόμαστε πως η υπερβατικότητα μεταξύ των δύο διακριτών επικρατειών, αυτής του ιδεατού και εκείνης του υλικού πόλου, όπως αυτή προσδιορίζεται από την καρτεσιανή οντολογία, διαφυλάσσεται και στην συμμετρικά αντίθετη εκδοχή της τελευταίας, δηλαδή έναν ριζικό φυσικαλισμό.

Συνοψίζοντας: οι τέσσερις τροπισμοί της αλλοτρίωσης

Έχουμε ως τώρα εκθέσει, σε γενικές γραμμές, τις δύο πρώτες όψεις της μαρξικής κατηγορίας της αλλοτρίωσης, η υπαρκτικότητα των οποίων προσδιορίζεται ιστορικά, από έναν πραγματικό, υλικό χωρισμό στο επίπεδο της παραγωγής, ο οποίος συνίσταται στην διάρρηξη της ενότητας μεταξύ της εργασιακής διαδικασίας και του προϊόντος της, όπως αυτή εκτέθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο. Είμαστε, έτσι, σε θέση να κατανοήσουμε ευκρινέστερα την απόφαση του Μαρξ πως «όσο περισσότερο λοιπόν ο εργάτης *ιδιοποιείται* τον εξωτερικό κόσμο, την αισθητηριακή φύση, μέσω της εργασίας του, τόσο περισσότερο στερεί από τον εαυτό του *μέσα διαβίωσης* με διττό τρόπο» (Marx, 2021: 251, οι επισημάνσεις διατηρούνται). Όπως επισημάναμε, η διττότητα της έννοιας των μέσων διαβίωσης συνίσταται στην διττότητα εκείνων που «προσφέρονται» στο υποκείμενο της εργασίας από την φυσική αντικειμενικότητα – δηλαδή στην διττότητα «αντικείμενο προς μορφοποίηση/ αντικείμενο προς ιδιοποίηση».

Υπό την κατίσχυση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και του προσίδιού του ταξικού καταμερισμού της εργασίας, η σύνθετη διαλεκτική σχέση μεταξύ του ανθρώπινου παραγωγού και του αισθητού κόσμου διαμεσολαβείται από την σχέση κεφάλαιο· στο επίπεδο που εξετάζουμε εδώ, αυτό σημαίνει ότι διαμεσολαβείται από την σφαίρα της κυκλοφορίας: την αγορά και την πώληση του ιδιότυπου εμπορεύματος «εργασιακή δύναμη», η οποία συνιστά, στην ιστορική συνθήκη του κόσμου του κεφαλαίου, την συνθήκη δυνατότητας της εργασιακής πρακτικής. Με άλλα λόγια, το αντικείμενο της εργασίας της προλεταριακής μορφής και τα «μέσα συντήρησης» της τελευταίας - έννοια στην οποία έχουν, ταυτόχρονα, περισταλεί τα *μέσα διαβίωσης*, αντανakλώντας μια, συγχρονική της διαμεσολάβησης της εξαρτημένης εργασίας, απονέκρωση της ενότητας *ζωής και βίου* – δεν βρίσκονται εν σχέση προς τον εργαζόμενο πόλο παρά μόνο δια της διαμεσολαβημένης από την εκ μέρους του κατόχου κεφαλαίου πράξη ανταλλαγής του εμπορεύματος «εργασιακή δύναμη» με μισθό. Και είναι ακριβώς τούτη η παρεμβολή της μορφής του κεφαλαιοκράτη, ως προσωποποιημένου κεφαλαίου, που διευγάζει την διπλή μαρξική αναφορά στην έννοια της «απόκτησης»: «Σύμφωνα με αυτή τη διττή πλευρά, γίνεται λοιπόν ο εργάτης ένας υποτελής του αντικειμένου του, πρώτον, λόγω του ότι αποκτά

ένα εργασιακό αντικείμενο, δηλαδή ότι αποκτά εργασία, και δεύτερον, λόγω του ότι αποκτά μέσα συντήρησης» (ό.π., οι επισημάνσεις διατηρούνται).

Το αποσπασμένο από τον άμεσο παραγωγό προϊόν της εργασίας του, το οποίο – και ισχυριζόμαστε, εν προκειμένω, πως η σύνδεση τούτων των θέσεων με τα θέματα των *Grundrisse* είναι νόμιμη³² – «κατά την παραγωγή από το κεφάλαιο [...] δεν είναι αυτό ή εκείνο το προϊόν, αλλά το κεφάλαιο» (στο Arhtur, 2007: χς, οι επισημάνσεις διατηρούνται), αντανakλώντας την αρχικά συντελούμενη «στη βάση της υπάρχουσας τεχνολογίας» (Arhtur, 2007: χς, οι επισημάνσεις διατηρούνται) υπαγωγή της εργασιακής διαδικασίας στην διαδικασία αξιοποίησης, η οποία συστοιχεί στην υπαγωγή των αξιών χρήσης στην ανταλλακτική αξία, δηλαδή η ξενότητα που αντιστρέφει την σχέση υποκειμένου και αντικειμένου και καθιστά την εργατική μορφή υποτελή, υποκείμενη σε αυτήν, σημαίνει έτσι, με άλλους όρους, την συγκρότηση του εργάτη σε εργάτη και, την ίδια στιγμή, τον ακρωτηριασμό της δυνατότητας έκφρασης επί της πρώτης ύλης της εργασίας του και, προοπτικά, επί του συνόλου του αισθητού και κοινωνικού κόσμου. Η συνέπεια αυτής της διπλής έκπτωσης είναι η περιστολή στην σωματικότητα, το υπάρχειν «ως σωματικό υποκείμενο» (Marx, 2021: 251, οι επισημάνσεις διατηρούνται). Έπεται, φυσικά, ότι δυνάμει της κεντρικής μαρξικής θέσης περί της αντίστροφης σχέσης μεταξύ της αύξησης του συνολικού κοινωνικού πλούτου και της βελτίωσης της θέσης του εργάτη, ότι αυτή η αποπτώχευση προσλαμβάνει ολιστικό χαρακτήρα.

Στο σημείο αυτό της εξέτασης του αλλοτριωμένου χαρακτήρα της εργασίας, ο Μαρξ επιστρέφει στην κριτική της κλασικής πολιτικής οικονομίας: μία όψη του ιδεολογικού χαρακτήρα της τελευταίας συνιστά η απόκρυψη «τη[ς] αποξένωση[ς] στην ουσία της εργασίας, μέσω του ότι [η αστική οικονομική επιστήμη] δεν εξετάζει την **άμεση** σχέση μεταξύ του **εργάτη** (της εργασίας) και της παραγωγής» (ό.π.: 252, οι επισημάνσεις διατηρούνται). Ενώ, δηλαδή, όπως σημειώσαμε, η αστική οικονομική επιστήμη

³² Γράφει ο Αλτουσέρ σχετικά, για τις δυνατότητες που προσφέρονται, από τις σελίδες των *Grundrisse*, για μια υπεράσπιση της *θεωρητικής συνέχειας* της μαρξικής κειμενικής παραγωγής με κέντρο την αρχιτεκτονική της φοϋερμπαχικής αντιστροφής, που εξετάζουμε εδώ: «Τα *Grundrisse*, μια συλλογική προπαρασκευαστικών χειρογράφων για το *Συμβολή στην κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, το οποίο εμφανίστηκε το 1859. Ένα τμήμα μόνον των κειμένων αυτών ενσωματώθηκε στην *Συμβολή*. Η αξιοπρόσεκτη ‘Εισαγωγή’ παρέμεινε ανέκδοτη. Σε πολλά σημεία των *Grundrisse* [...] μπορεί να εντοπιστεί μια ισχυρή εγγελιανή επιρροή, συνδυασμένη με ίχνη φοϋερμπαχικού ανθρωπισμού. Μπορεί να προβλεφθεί με κάποια βεβαιότητα πως, από κοινού με την *Γερμανική Ιδεολογία*, τα *Grundrisse* θα παράσχουν όλα τα αμφιλεγόμενα παραθέματα που χρειάζονται οι ιδεαλιστικές ερμηνείες της μαρξιστικής θεωρίας (Althusser, 1971: 102-103).

συλλαμβάνει την εργασία ως αποκλειστικά οικονομική κατηγορία, είναι «τυφλή» σε ό,τι αφορά την τελευταία σχέση. Υπό μία έννοια, αυτό υποδεικνύει και το γνωσιολογικό της σφάλμα: η οπτική της είναι ανοιχτή προς τη μία μόνο όψη των αποτελεσμάτων της παραγωγικής διαδικασίας – τα «θαυμάσια έργα για τους πλούσιους», τα «παλάτια», την «ομορφιά», την εκμηχάνιση της παραγωγής (ό.π.: 252) – δηλαδή, την υπό τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής άρρηκτη σύνδεση μεταξύ της πραγματικής αύξησης του συνολικού κοινωνικού πλούτου και της ταυτόχρονης υπαγωγής τούτης της αύξησης στην διαδικασία αξιοποίησης του κεφαλαίου. Είναι δυνατόν, μάλιστα, να ισχυριστούμε πως η «τυφλότητα» αυτή της αστικής οικονομικής επιστήμης αντανakλά τον ταξικό χαρακτήρα της, καθότι η δυνατότητά της να εστιάσει στο επίπεδο της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής συναρτάται με την ταξική θέση στην οποία βρίσκεται εγγεγραμμένη.

Με άλλα λόγια, η τυφλότητά της προς την σχέση της προλεταριακής μορφής προς την διαδικασία της παραγωγής συνιστά την άλλη όψη της αναλυτικής της ανοιχτότητας προς την κατεξοχήν φιγούρα που καρπώνεται εκείνο που έχει αποσπαστεί από την πρώτη, την φιγούρα του κεφαλαιοκράτη. Έτσι, όταν ο Μαρξ επισημαίνει πως *«η άμεση σχέση της εργασίας προς τα προϊόντα της είναι η σχέση του εργάτη προς τα αντικείμενα της παραγωγής»* (ό.π., οι επισημάνσεις διατηρούνται), εισαγάγει ένα στοιχείο αμοιβαία διαμεσολαβημένης ύπαρξης των δύο ταξικών φιγούρων: εάν η συσχέτιση του εργάτη με τα προϊόντα, τα μέσα και την ίδια την διαδικασία της παραγωγής διαμεσολαβείται από την αγορά και την πώληση της εργασιακής του δύναμης στη σφαίρα της κυκλοφορίας, η σχέση του κεφαλαιοκράτη προς το προϊόν της προλεταριακής εργασίας – και θυμίζουμε, *τούτο είναι το* (προοπτικά αξιοποιημένο) κεφάλαιο, δηλαδή εν τέλει, μια υπεραξία που έχει, πρώτον, *εξαχθεί*, δεύτερον, *πραγματοποιηθεί* και, τρίτον, *επανεισαχθεί* στην παραγωγή – διαμεσολαβείται αναγκαία από την παραγωγική διαδικασία, για την επιτέλεση της οποίας αναγκαίο όρο συνιστά η μετατροπή της εργασιακής δύναμης, που έχει πληρωθεί στη σφαίρα της ανταλλαγής, σε *εργασία*. Με άλλους όρους, τα «θαυμάσια έργα» και τα «παλάτια» που απολαμβάνει ο κεφαλαιοκράτης προϋποθέτουν αναγκαία την *ύπαρξη* του εμπορεύματος «εργασιακή δύναμη» (επομένως μια ανταλλαγή στην σφαίρα της

κυκλοφορίας) και την κατανάλωσή/ αξιοποίησή της (επομένως μια μετατροπή της σε εργασία³³, στη σφαίρα της παραγωγής).

Πιο αναλυτικά, μπορούμε, με αναφορά και πάλι στο *Κεφάλαιο*, να δείξουμε ότι, εάν η διαφορά μεταξύ των X' και X δεν παρασταθεί κατά τρόπο που αντανακλά όρους χρηματικής έκφρασης των εισαχθέντων και των νέων αξιών ($X' - X$), αλλά ως διαφορά μεταξύ K' και K , και δεδομένου, πρώτον, ότι το συνολικό κεφάλαιο K αναλύεται σε σταθερό (σ) και μεταβλητό κεφάλαιο (μ), έτσι ώστε $K = \sigma + \mu$ (Marx, 2016: 184) και, δεύτερον, ότι το σταθερό κεφάλαιο δεν είναι δυνατόν να παράξει νέα αξία διότι «η αξία του σταθερού κεφαλαίου απλώς εμφανίζεται εκ νέου στο προϊόν» (ό.π.: 185), μπορούμε να αποδώσουμε τη διαδικασία ως εξής: $K' - K = [(\sigma + \mu) + \nu] - [(\sigma + \mu)] = \nu$, όπου το ν αποδίδει την υπεραξία. Η επισήμανση του Μαρξ πως «γνωρίζουμε ήδη ότι η υπεραξία είναι απλώς συνέπεια της αξιακής μεταβολής που πραγματοποιείται με το μ , με το κεφαλαιακό τμήμα που μετατρέπεται σε εργασιακή δύναμη, ότι δηλαδή $\mu + \nu = \mu + \Delta\mu$ (μ συν αύξηση του μ)» αποδίδει την απόλυτη εξάρτηση της διαδικασίας αξιοποίησης του κεφαλαίου από την μετατροπή της εργασιακής δύναμης σε εργασία. Τούτο επισημαίνει ρητά και ο ίδιος ο Μαρξ, σε μια υποσημείωση της δεύτερης έκδοσης του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*, όπου ανακαλώντας την ρήση του Λουκρήτιου «nil posse creari de nihilo³⁴», σημειώνει επιπλέον πως «η ‘αξιοδημιουργία’ είναι μετατροπή εργασιακής δύναμης σε εργασία» (ό.π.: 187).

Κι ακόμη, το γεγονός ότι παραγνωρίζει την έτερη όψη της καπιταλιστικής παραγωγής – την «γύμνια», τις «σπηλιές», την «παραμόρφωση», την συγχρονική διαδικασία αντικατάστασης ζωντανής από νεκρή εργασία και μηχανοποίησης της εργασιακής δραστηριότητας της εναπομείνουσας (ό.π.) – είναι δυνατόν, εν προκειμένω, να κατανοηθεί υπό το πρίσμα όσων έχουμε ήδη προτείνει για την πολιτική και ιδεολογική της λειτουργία: η κλασική πολιτική οικονομία αντιμετωπίζει την αξεδιάλυτη ενότητα του ένσρκου φορέα και της εργασιακής δύναμης που αυτός φέρει, υπό τους όρους του σταθερού κεφαλαίου· προσλαμβάνει την εργατική φιγούρα ως εναλλάξιμη με τη μηχανή και επομένως παραμένει πάντα τυφλή απέναντι στο πάσχειν της, όχι επειδή μια πλήρης αντικατάσταση της πρώτης από την δεύτερη είναι

³³ Τούτη η κατανάλωση εμφανίζεται με δύο τρόπους, οι οποίοι αντανακλώνται στο ζεύγος *χρήσιμης* και *αφηρημένης* εργασίας και, κατά τούτο, σε ό,τι αφορά το προϊόν της παραγωγής, σε *αξίες χρήσης* και *ανταλλακτική αξία*. Όπως έχουμε επισημάνει, εκείνη που κεντροθετείται στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής είναι η δεύτερη.

³⁴ «Τίποτα δεν μπορεί να δημιουργηθεί από το τίποτα».

εφικτή ή ευκταία από τον κεφαλαιοκρατικό πόλο στο πλαίσιο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, αλλά επειδή τούτη η θεωρητική της χειρονομία συνιστά τμήμα του *αγωνικού* της περιεχομένου ως αστικής, ιδεολογικής θεωρητικής πειθαρχίας. Εν τέλει, αυτό που θα επιχειρήσουμε να δείξουμε στα τελευταία κεφάλαια του παρόντος είναι ότι αυτός ο αγωνικός προσανατολισμός συστοιχεί προς ένα εγχείρημα πειθάρχησης της εργασιακής δύναμης κατά τρόπο που αποβλέπει στην εξασφάλιση της παραγωγικής κατανάλωσής της.

Επιστρέφοντας στο κείμενο των *Χειρογράφων*, μπορούμε τώρα να παρακολουθήσουμε την μετάβαση της κριτικής της αλλοτρίωσης από την επικράτεια του προϊόντος της εργασίας στην ίδια την, κεφαλαιοκρατικά οργανωμένη, παραγωγική διαδικασία. Όπως επισημαίνει ο Μαρξ, «η αποξένωση δεν φαίνεται μόνο στο αποτέλεσμα, αλλά στην ίδια την *πράξη της παραγωγής*, εντός της ίδιας της *παραγωγικής δραστηριότητας*» (Marx, 2021: 252, οι επισημάνσεις διατηρούνται). Εδώ είναι, πράγματι, που εμφανίζεται η ιστορικά προσδιορισμένη αναγκαιότητα να πραγματευθεί ο Μαρξ, σε ρήξη με τον γενικό χαρακτήρα της εργασιακής δραστηριότητας, την αλλοτρίωση ως απόσπαση από το προϊόν και την αλλοτρίωση ως απώλεια εντός της ίδιας της παραγωγικής δραστηριότητας, με όρους που ανατρέπουν όσα εκθέσαμε για τον γενικό αυτό χαρακτήρα σε ό,τι αφορά, αφενός, την ταυτότητα μεταξύ της εργασιακής δραστηριότητας και του προϊόντος της (τα οποία εμφανίζονται διακριτά μόνον θεωρημένα από διαφορετική προοπτική) και, αφετέρου, την εξίσωση τούτης της ταυτότητας με την έκφραση της εαυτότητας στον αισθητό κόσμο, δηλαδή την συγχρονική μορφοποίηση αμοτέρων των τελευταίων. Και αυτό διότι η κεφαλαιοκρατικά οργανωμένη εργασία συνιστά για τον εργαζόμενο προλεταριακό πόλο μια «*εξωτερική*» (ό.π., οι επισημάνσεις διατηρούνται) δραστηριότητα, η οποία «δεν ανήκει στην ουσία του», με αποτέλεσμα ο τελευταίος να μην «εισπράττει κατάφαση στην εργασία του αλλά [να] αρνείται τον εαυτό του» (ό.π.). Τούτη η διάρρηξη της ενότητας βεβαιώνει αυτό που ο Φαράκλας, όπως σημειώσαμε, προσδιόρισε δια της συνάρτησης αυτο-αποξένωσης και καταπίεσης: ο εργαζόμενος πόλος αδυνατεί να αναγνωρίσει εαυτόν στο προϊόν της εργασίας του και, προοπτικά, την κοινωνική ολότητα ή, πράγμα που αποδίδει το αυτό, η εργασιακή του δραστηριότητα τού εμφανίζεται ταυτόχρονα με όρους αντι-κείμενης ξενότητας και καταναγκασμού, η «υποχώρηση» απέναντι στον οποίο συνιστά, μάλιστα, αναγκαίο όρο για την βιολογική αναπαραγωγή του πολλαπλώς αποπτωχευμένου εργάτη και, την ίδια

στιγμή, προϋπόθεση για την κοινωνική αναπαραγωγή των εργατών ως τάξης. Υπό αυτό το πρίσμα, η αλλοτρίωση του γενικού χαρακτήρα της εργασιακής δραστηριότητας, ακριβώς ως *πράξης*, συστοιχεί εδώ προς την ιστορική υπαρκτικότητα εκείνου που την επιτελεί ως *εργάτη*, δηλαδή στην έκπτωση του αυτουργού του ειδικώς ανθρώπινου κόσμου στην επικράτεια της απλής σωματικότητας· σε αυτό το πλαίσιο, ο χαρακτήρας των αστικών κοινωνικών σχέσεων επιβάλλει στον εργάτη, προκειμένου να αναπαραχθεί βιολογικά, να αναπαράγει διαρκώς τον εαυτό του ως εργάτη. Είναι τούτη η (καταναγκαστική) αναπαραγωγή της αλλοτριωμένης σχέσης με τον κόσμο από τον αλλοτριωμένο εργαζόμενο πόλο που προσδιορίζει την διαδικασία της αυτοαποξένωσης και είναι η ίδια σχέση, η οποία έχει αρχικά – στο επίπεδο εξέτασης που αντιστοιχεί στον χωρισμό από το προϊόν – επισημανθεί ως αντιστροφή της σχέσης υποκειμένου και αντικειμένου, που εμφανίζεται στον τρόπο με τον οποίο η δραστηριότητα της παραγωγής προβάλλει απέναντι στον εργάτη: η σχέση μιας εχθρικής, ξένης δύναμης που στρέφεται εναντίον του πρότερου υποκειμένου της εργασιακής δραστηριότητας και το μετατρέπει σε υποκείμενο σε αυτήν³⁵.

Ένα στοιχείο που εμφανίζει, εν προκειμένω, ενδιαφέρον για το εγχείρημα που αναλαμβάνουμε, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά την προβληματοποίηση της κατηγορίας της αλλοτρίωσης, σχετίζεται με την μαρξική απόφαση πως η, μετασχηματισμένη από αυτο-σκοπό (στο βαθμό που συνιστά έκφραση) σε μέσο για την βιολογική αναπαραγωγή, αλλοτριωμένη εργασία «αποφεύγεται σαν πανούκλα» (ό.π.: 253) όταν λείπει ο καταναγκασμός που επιβάλλει την επιτέλεσή της. Τούτη η μαρξική θέση αντανakλά μια ένταση του σχήματος της αλλοτρίωσης, καθώς μοιάζει να υπαινίσσεται την, υπό το πλαίσιο της κατίσχυσης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και του προσίδιού του καταμερισμού εργασίας, ύπαρξη μιας σφαίρας εντός του κοινωνικού στην οποία ο εργάτης ανακτά τη δυνατότητα – και τούτο μπορεί να συντελεστεί μονάχα δια του υπαινιγμού πως εκεί ανακάμπτει ένα *ουσιακό* στοιχείο που αλλού τελεί υπό αλλοίωση – αφενός να βρίσκεται στον εαυτό του και, αφετέρου, να εποπτεύει την αστική κοινωνία ως ακριβώς αλλοτριωμένη κοινωνική ολότητα. Αυτός ο τόπος, δεδομένου του αλλοτριωμένου και αλλοτριωτικού χαρακτήρα της παραγωγικής διαδικασίας, θα πρέπει να αναζητηθεί *εκτός* της χωρικότητάς της, εκτός του

³⁵ Όχι τυχαία, ο Μαρξ επιστρέφει εδώ στην προσφιλή του αναφορά στην θρησκευτική αντιστροφή: «Όπως στη θρησκεία η αυτενέργεια της ανθρώπινης καρδιάς επιδρά στο άτομο, ανεξάρτητα από αυτό, δηλαδή ως μια ξένη, θεία ή διαβολική δραστηριότητα, έτσι και η δραστηριότητα του εργάτη δεν είναι η αυτενέργειά του. Ανήκει σε έναν άλλο, είναι η απώλεια του εαυτού του» (Marx, 2021: 253).

εργοστασίου. Πράγματι, η θέση αυτή μοιάζει συναφής της παρατήρησης του Ένγκελς πως εάν η μία όψη της αστικής πολεοδομίας των βιομηχανικών πόλεων της Αγγλίας του 19^{ου} αιώνα, συνίσταται στην «τόσο συστηματική απομόνωση της εργατικής τάξης, που την κρατάν ξέμακρα απ' τους μεγάλους δρόμους, μια τόσο λεπτεπίλεπτη τέχνη κάλυψης κάθε πράγματος που θα μπορούσε να τραυματίσει την όραση ή τα νεύρα της αστικής τάξης» (Engels, 1974: 101), η άλλη περιλαμβάνει το στοιχείο του, αδιαμεσολάβητου από το επιτηρητικό βλέμμα του ατομικού καπιταλιστή και της επιστασίας, ταξικού συγχρωτισμού του προλεταριάτου, την ταξικά επικίνδυνη δυνατότητα αυτού του συνέρχεται.

Ωστόσο, ο καθολικός χαρακτήρας που προσλαμβάνει η αλλοτρίωση στα μαρξικά *Χειρόγραφα*, ο οποίος αντανακλάται, εξάλλου, στην απόφαση του Μαρξ πως η αποπτώχευση του εργάτη είναι τέτοια που «ο άνθρωπος (ο εργάτης) αισθάνεται πλέον αυτενεργός μόνος στις ζωικές λειτουργίες του [...] και [...] στις ανθρώπινες λειτουργίες του αισθάνεται πλέον σαν ζώο» (Marx, 2021: 253), δεν μοιάζει ικανός να ερμηνεύσει την αντίφαση της εν τέλει μη καθολικότητας του καθολικά αλλοτριωμένου παρά μόνο δια της εισήγησης μιας διάκρισης μεταξύ αλλοτριωμένης εργασίας και *ελεύθερου χρόνου*. Μια τέτοια θεωρητική χειρονομία, ωστόσο, θα υπονόμει την παραγωγικότητα της κατηγορίας της αλλοτρίωσης στο ιστορικό συγκείμενο ενός κοινωνικού σχηματισμού όπου η επικράτεια του μη εργάσιμου χρόνου έχει αποικιστεί από την σχέση κεφάλαιο. Μια ανάκληση του σχήματος της αλλοτρίωσης θα οδηγούσε, τότε, στο θεωρητικό αδιέξοδο της αδυνατότητας προσδιορισμού των όρων της μετάβασης από την ημαρτημένη κοινωνική ολότητα στο Άλλο της· τούτο συνέβη πράγματι στην περίπτωση της Καταστασιακής Διεθνούς, όπου ο εξοβελισμός του βιωμένου και η κατίσχυση της αναπαράστασης, η θέση δηλαδή πως η πραγματικότητα της ριζικής αλλοτρίωσης είναι ο τόπος της καθολικής αντιστροφής, όπου το βίωμα εξοβελίζεται και αντικαθίσταται από την ψευδή ενότητα των θραυσματικών του αναπαραστάσεων που προσλαμβάνουν τώρα το καθεστώς της αλήθειας και η ενότητα θρυμματίζεται, αντικαθίσταται από την ψευδοενότητα του αποσπασματικού κι αυτή αναλύεται, με τη σειρά της σε αυτονομημένες εικόνες (Debord, 2016: 15-17), μπορεί να υπονομευθεί μέσω της συστροφής προς την εσωτερικότητα, την επίκληση ενός *ουσιακού υπολοίπου* που αντιστέκεται στην αλλοτρίωσή του· δηλαδή, όπως επισημαίνει ο Roberts (2003: 50) δια της καταφυγής στον Schelling και την «ενεργεία εαυτότητα», την οποία ο Vanegheim θα αποδώσει ως «ριζική υποκειμενικότητα».

Επιστρέφοντας στο κείμενο των *Χειρογράφων*, μπορούμε τώρα να εξετάσουμε την τρίτη όψη της αλλοτρίωσης, την αποξένωση του εργάτη/ ανθρώπου από την ειδολογική του ουσία. Τούτη συνίσταται ακριβώς στην διάρρηξη της συγχρονικότητας των μορφοποιήσεων ανθρώπου και κόσμου, όπως την περιγράψαμε στην προηγούμενη ενότητα: η μετατροπή τόσο του προϊόντος της εργασίας όσο και της ίδιας της παραγωγικής δραστηριότητας σε αντι-κείμενες στον εργάτη ξενότητες συνεπάγονται την απονέκρωση της ικανότητάς του να θέτει τον εαυτό του στον κόσμο και να μετατρέπει τον τελευταίο σε αντικείμενο της συνείδησής του. Σε αυτό συνίσταται το φαινόμενο της ζωοποίησης του εργάτη· θυμίζουμε ότι ήταν ακριβώς η υπέρβαση της ταυτότητας μεταξύ της βιοτικής δραστηριότητας και της ζωικότητας, η διαλεκτική αυτο-μορφοποίηση του υποκειμένου που συστοιχεί σε έναν διαρκή μετασχηματισμό των αναγκών του και την απόσπασή τους από την επικράτεια της φυσικής αναπαραγωγής, που καθόρισε, στην γενική μορφή της εργασιακής δραστηριότητας, το ειδικώς ανθρώπινο υποκείμενο, στη διάκρισή του από το ζώο, τον ειδικώς ανθρώπινο κόσμο, την παράσταση της εργασίας ως αυτο-σκοπού και όχι ως μέσου και την μεταβατική σχέση – σύστοιχη της πράξης της έκφρασης – μεταξύ *δυνάμει* και *ενεργεία*, τόσο στο επίπεδο της αντικειμενοποίησης του ανθρώπου στην εξωτερικότητα (της πραγμάτωσης αυτού που ο ίδιος είναι δυνάμει) όσο και σε εκείνο της υλοποίησης του συλληφθέντος τελικού σκοπού στο προϊόν της εργασίας (της υλοποίησης, δηλαδή, αυτού που το ίδιο ήταν δυνάμει, στην επικράτεια του ιδεατού). Έχοντας πλέον εκπέσει στην κατάσταση της σωματικότητας, ο εργάτης χωρίζεται από την ειδολογική του ουσία· η αλλοτρίωση, έτσι,

μετατρέπει την ουσία γένους του ανθρώπου, τόσο τη φύση και την πνευματική ειδολογική δυνατότητά του, σε μια ουσία ξένη προς αυτόν, σε μέσο της ατομικής υπαρξής του. Αποξενώνει τον άνθρωπο από το ίδιο το σώμα του, όπως και τη φύση έξω από αυτόν, όπως την πνευματική ουσία του, την ανθρώπινη ουσία του (Marx, 2021: 255-256, οι επισημάνσεις διατηρούνται).

Η τέταρτη όψη της αλλοτρίωσης προσδιορίζεται από τον Μαρξ (ό.π.: 256-257) ως αποτέλεσμα των άνω τριών και συνίσταται στην «αποξένωση του ανθρώπου από τον άλλο άνθρωπο» (ό.π.: 256, οι επισημάνσεις διατηρούνται). Και αυτή η διαδικασία χωρισμού μεσολαβείται από την ανάκληση της φοϋερμπαχιανής αντιστροφής, δηλαδή την επισήμανση μιας αντι-κείμενης ξενότητας που κυριαρχεί επί του εργατικού πόλου. Η αντανάκλαση αυτής της αντιστροφής στην σχέση προς την ετερότητα, αντανakλά εδώ δύο κεντρικές μαρξικές προκείμενες: πρώτον, την αναφορά σε μια ανθρώπινη

ουσία η οποία εμφανίζεται, πλέον, ευκρινώς στο κείμενο και πρέπει, υπό το φως όσων εκθέσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο και υπό την αίρεση της γονιμότητάς τους, να κατανοηθεί με τις πλήρεις οντολογικές συνδηλώσεις της και, δεύτερον, έναν άρρηκτα συνδεδεμένο με την ουσία αυτή, εμπειρισμό της *pars totalis* συμμετοχής κάθε ανθρώπινου υποκειμένου στην πρώτη. Η αλλοτρίωση αυτής της ουσίας συνιστά, έτσι, αλλοτρίωση κάθε ανθρώπινου υποκειμένου – προσδιορίζοντας, λοιπόν, την κατίσχυση της αλλοτρίωσης ως διαταξικό φαινόμενο, παρότι αυτό δεν εκφράζεται ομοιότροπα στις δύο ταξικές φιγούρες που πραγματεύεται το κείμενο των *Χειρογράφων* – και κάθε διυποκειμενικής σχέσης, εφόσον η συγκρότηση του ειδικώς ανθρώπινου κόσμου και του υποκειμένου του αποτελεί, όπως ισχυριστήκαμε, το αποτέλεσμα της μετάβασης από την κατάσταση της βιολογικής οντότητας στο υποκείμενο των κοινωνικών σχέσεων : «εν γένει, η πρόταση ότι ο άνθρωπος είναι αποξενωμένος από την ουσία γένους του σημαίνει ότι ένας άνθρωπος είναι αποξενωμένος από τον άλλο άνθρωπο, όπως καθένας από αυτούς είναι αποξενωμένος από την ανθρώπινη ουσία» (ό.π.: 256). Η συστοιχία, μάλιστα, μεταξύ της υλικής απόσπασης στη σφαίρα της παραγωγής και της απονέκρωσης της εκφραστικότητας και της δυνατότητας αναγνώρισης του προλεταριακού πόλου εντός της αστικής κοινωνίας, η οποία συνοψίζεται στην πολλαπλότητά της σε αυτή την τέταρτη όψη της αλλοτρίωσης, αποδίδει αυτό που ο Σάγιερς (2011: 7-10) θα προσδιορίσει ως ενότητα μεταξύ της *αντικειμενικής* και *υποκειμενικής* διάστασης του φαινομένου, επαναβεβαιώνοντας την συνάφεια των σελίδων για την αλλοτριωμένη εργασία με την πρώιμη μαρξική πραγμάτευση της κατηγορίας της ιδεολογίας.

Τούτων δοθέντων, δια της μαρξικής εισήγησης της αντιστροφής, εκείνο που μένει να προσδιοριστεί είναι η κυρίαρχη ξενότητα σε ό,τι αφορά αυτή την τέταρτη όψη της αλλοτρίωσης. Εδώ είναι πράγματι ο φιλοσοφικός τόπος όπου εμφανίζεται η μορφή του κεφαλαιοκράτη υπό τον χαρακτήρα του κυρίου, ως αποτέλεσμα και όχι αιτία της αλλοτρίωσης της εργασίας³⁶, δηλαδή σε ρήξη με την σχέση αιτίου – αποτελέσματος

³⁶ Ο Rancière, του οποίου πάντως τη διαφωνία (στο Althusser et al., 2003: 107) με τη θέση που και εμείς συμμεριζόμαστε στο παρόν, ότι δηλαδή η απόσπαση που συντελείται στη σχέση με το τελικό προϊόν και τα μέσα της εργασίας συνιστά την κύρια απόσπαση από το έδαφος της οποίας απορρέουν οι έτερες όψεις της αλλοτρίωσης, οφείλουμε να σημειώσουμε (παρότι βέβαια και ο ίδιος αναγνωρίζει έμμεσα ότι υπάρχει, ιδιαίτερα στο τρίτο Χειρόγραφο, μια διάκριση του Μαρξ που κατατείνει προς την προτεραιότητα των δύο πρώτων αποσπάσεων), γράφει σε σχέση με την εκ των υστέρων αποκάλυψη της πραγματικής φοράς της αιτιότητας μεταξύ αλλοτρίωσης και ατομικής ιδιοκτησίας: «Γνωρίζουμε πώς αναπτύσσεται στη συνέχεια η προβληματική των *Χειρογράφων*: η αλλοτριωμένη εργασία εμφανίζεται αρχικά ως μια συνέπεια της ατομικής ιδιοκτησίας, από την ανάλυση όμως προκύπτει ότι η ατομική ιδιοκτησία είναι η ίδια μια συνέπεια της αλλοτριωμένης εργασίας. Τίθεται λοιπόν το πρόβλημα της

που συλλαμβάνει για τους δύο όρους η αστική πολιτική οικονομία (ό.π.: 258)³⁷ και από την οποία εκκινεί ο Μαρξ την πραγμάτευσή του: κυρίου του αποσπασμένου από τον εργάτη προϊόντος, κυρίου της οργάνωσης του καταναγκασμού στον οποίο συνίσταται η εργασιακή διαδικασία στην οποία ο εργάτης πάσχει πολλαπλώς (ό.π.: 257). Και είναι ταυτόχρονα εδώ που ο Μαρξ υπαινίσσεται τους όρους κατανόησης της ταξικής πάλης – μιας έννοιας κατά κύριο λόγο *απούσας*, όπως υπογραμμίσαμε, από το κείμενο – ως πολιτικούς, επικρίνοντας την προυντινική κεντροθέτηση του αιτήματος της ισότητας των μισθών:

Από τη σχέση της αποξενωμένης εργασίας προς την ατομική ιδιοκτησία έπεται περαιτέρω ότι η χειραφέτηση της κοινωνίας από την ατομική ιδιοκτησία κλπ, από την υποτέλεια, εκδηλώνεται στην *πολιτική* [και όχι οικονομική] μορφή της *εργατικής χειραφέτησης* [...] διότι στη χειραφέτησή τους [των εργατών] περιέχεται η γενική ανθρώπινη χειραφέτηση (ό.π.: 259, οι επισημάνσεις διατηρούνται).

Η ένσταση του σπινοζικού δομισμού: η στιγμή Αλτουσέρ

Έχουμε ως τώρα ισχυριστεί, συζητώντας την μαρξική κατηγορία της αλλοτρίωσης, πως η πραγμάτευση της τελευταίας συνιστά ένα πρώτο, αποφασιστικό βήμα για την κριτική της κλασικής πολιτικής οικονομίας, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά την ιδεολογική της λειτουργία στο πλαίσιο της κατίσχυσης των αστικών κοινωνικών σχέσεων, δηλαδή την ανιστορική φυσικοποίηση της υπαρκτικότητας και των κοινωνικών αποτελεσμάτων του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Εκείνο, ωστόσο, που υπαινίχθηκε η εστίασή μας στα στοιχεία που παρεισάγει η κατηγορία της αλλοτρίωσης – το ουσιακό περιεχόμενο της ανθρωπινότητας, την μεταβατική και όχι εμμενή σχέση του ανθρώπου με την φυσική αντικειμενικότητα, την κεντροθέτηση της φοϋερμπαχιανής αντιστροφής υποκειμένου και αντικειμένου, την συνάφεια του μηχανισμού της αλλοτρίωσης με την πρώιμη μαρξική θεωρία ιδεολογίας, τον μηχανιστικό υλισμό που συνεπάγεται η

προέλευσης της αλλοτριωμένης εργασίας: ή η αλλοτρίωση είναι ένα ατυχές γεγονός, οπότε παραπεμπόμαστε σε μια προβληματική της προέλευσης αυτής της δυσάρεστης ιστορίας, παρόμοιας με αυτή της φιλοσοφίας του Διαφωτισμού, ή η αλλοτρίωση είναι μια απαραίτητη διαδικασία, εμμενής στην εξέλιξη της ανθρωπότητας. Αυτή τη δεύτερη λύση θα επιλέξει ο Μαρξ στο 3^ο *χειρόγραφο*, όπου η αλλοτρίωση της ανθρώπινης υπόστασης θα εμφανιστεί ως συνθήκη για την υλοποίηση ενός ανθρώπινου κόσμου» (ό.π.: 122-123, οι επισημάνσεις διατηρούνται).

³⁷ «Το μυστικό της ατομικής ιδιοκτησίας εμφανίζεται και πάλι μόνο στο τελευταίο σημείο κορύφωσης της ανάπτυξης της ατομικής ιδιοκτησίας, δηλαδή αφενός στο ότι είναι το *προϊόν* της αλλοτριωμένης εργασίας και δεύτερον επειδή είναι το *μέσο* μέσα από το οποίο αλλοτριώνεται η εργασία, η *πραγματοποίηση* αυτής της αλλοτρίωσης» (Marx, 2021: 258, οι επισημάνσεις διατηρούνται).

προτεραιότητα της απόσπασης που συντελείται στο επίπεδο της παραγωγής σε σχέση με την υποκειμενική διάσταση της αλλοτρίωσης, τον τελεολογικό χαρακτήρα και την πολιτική σχέση συνείδησης και σωματικότητας όπως αυτοί αντλούνται από την μαρξική οντολογία της εν γένει εργασιακής δραστηριότητας και τον θεωρητικό ανθρωπισμό που αντανακλάται στην εναλλαξιμότητα των κατηγοριών «εργάτης» και «άνθρωπος» – είναι πως το σχήμα που επεξεργάζεται ο Μαρξ των *Χειρογράφων* υπονομεύει αυτή την πρώτη απόπειρα, στο βαθμό που επανεισάγει ένα ανιστορικό, ουσιακό και προσυγκροτημένο στοιχείο.

Εκείνο που, επιπλέον, επιχειρήσαμε να φωτίσουμε είναι η ιδιότυπη «εισβολή» του κοινωνικού ανταγωνισμού στις σελίδες για την αλλοτριωμένη εργασία. Ισχυριστήκαμε πως πρόκειται απλά για νύξεις. Πράγματι, παρότι στο κείμενο του 1844 εμφανίζονται αυτά που, απ' το έδαφος της παρούσας εργασίας, θα μπορούσαμε να αποδώσουμε ως στοιχεία για μια (κρατική) πολιτική διαχείρισης της εργασιακής δύναμης, επιμερισμένη σε διακριτές γνωσιακές πειθαρχίες (θυμίζουμε την μαρξική αναφορά στην ιατρική, την στατιστική και το ποινική δικονομία) ή αρθρωμένη στην ενότητα καταναγκασμού (η πολιτική και ο αστυφύλακας στην επισήμανση του Μαρξ) και ιδεολογικού πειθαναγκασμού (που συμπυκνώνεται, στο παράθεμα που χρησιμοποιήσαμε, στην περίπτωση της θρησκευτικής ιδεολογίας του χριστιανισμού), το υποκείμενο των *ΟΦΧ*, αυτή η μορφή στο πρόσωπο της οποίας οι έννοιες «εργάτης» και «άνθρωπος» εμφανίζονται τόσο εναλλάξιμες, συνιστά τον φιλοσοφικό τόπο μιας συνεχούς έντασης: εμφανίζεται κάποτε ανταγωνιστική αλλά αποκλειστικά στη σφαίρα της κυκλοφορίας, στον αγώνα για τον προσδιορισμό της τιμής της εργασιακής δύναμης. Συνιστά το προνομιακό σημείο αντίστασης στο μαρξικό θεωρητικό σχήμα, από κοινού με τον προσίδιο τόπο αυτής της αντίστασης (το εξωτερικό του τόπου της παραγωγής, εκεί όπου η ανθρωπινότητα ανακτάται έστω και ατελώς ή μόνον πρόσκαιρα) κι ωστόσο τελεί ταυτόχρονα υπό το κράτος της ριζικότερης αποπτώχευσης, παράγει την ίδια της την αλλοτρίωση και σε σχέση ιδιαίτερα με τη σφαίρα της παραγωγής, προσδιορίζεται ως ένα διαρκές πάσχειν, μια κατεξοχήν *παθητική* φιγούρα.

Υπό αυτή την έννοια, η μαρξική θεωρία της αλλοτρίωσης δοκιμάζει δύο κεντρικές αυτο-διαψεύσεις: πρώτον, παρότι διαμεσολαβεί το θεωρητικό εγχείρημα του Μαρξ να υπονομεύσει την ιδεολογική, φυσικοποιητική λειτουργία της κλασικής πολιτικής οικονομίας, η ουσιοκρατική της αγκύρωση, η ενύπαρκτη, στις σελίδες των

ΟΦΧ, «φιλοσοφία του ανθρώπου» (Althusser, 2015: 318) καθιστά την κριτική συμμετρικά ανιστορική με το αντικείμενό της:

[...] η ουσία του ανθρώπου θεμελιώνει την ιστορία και την πολιτική. Η ιστορία είναι η αλλοτρίωση και η παραγωγή του Λόγου μέσα στο ά-λογο, του αληθινού ανθρώπου μέσα στον αλλοτριωμένο άνθρωπο. Ο άνθρωπος πραγματώνει την ουσία του ανθρώπου, εν αγνοία του, στα αλλοτριωμένα προϊόντα της εργασίας του. [...] Τούτη η απώλεια του ανθρώπου, η οποία παράγει την ιστορία και τον άνθρωπο, προϋποθέτει πράγματι μια προσδιορισμένη προϋπάρχουσα ουσία (ό.π.).

Δεύτερον, παρότι η αλλοτρίωση φέρει ένα σαφές καταγγελτικό περιεχόμενο και μια αγωνική προοπτική, καθώς «αυτή η νέα θεωρία για τον άνθρωπο θεμελιώνει έναν νέο τύπο πολιτικής δράσης: την πολιτική μιας *πρακτικής επανιδιοποίησης*» (ό.π., οι επισημάνσεις διατηρούνται), αδυνατεί να θεματοποιήσει ολιστικά τον κοινωνικό ανταγωνισμό, παραμένει τυφλή απέναντι στην πολιτική διάσταση της ταξικής πάλης (στο βαθμό που είναι σε θέση να θεματοποιήσει την ίδια την πάλη των τάξεων) στον ίδιο τον χώρο της παραγωγής. Σε τελική ανάλυση, η συνύπαρξη μεταξύ του μηχανιστικού υλισμού (στο πρότυπο της κατοπινής μαρξικής τοπογραφικής μεταφοράς στον πρόλογο της *Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*³⁸), της τάσης προς καθολίκευση της αποπτώχευσης (η οποία τελεί στη δική της ένταση με τη φαινομενική, *συγχρονική* δυνατότητα της *μερικής* εξόδου απ' αυτή, που συνυφαίνεται – πολύ χονδρικά – με την έξοδο απ' τον υλικό τόπο της παραγωγής, ή την *λογική* δυνατότητα της *γενικής* εξόδου απ' την ίδια την ημαρτημένη κοινωνική ολότητα) και της παθητικότητας που χαρακτηρίζει την προλεταριακή μορφή στη σφαίρα της παραγωγής, δηλαδή του θεμελίου ολόκληρης της αρχιτεκτονικής της αλλοτρίωσης, έχει ως αποτέλεσμα, σε ό,τι αφορά την δυνατότητα της άρνησης του ημαρτημένου κόσμου, μια διαμεσολαβημένη από «έξω» και «πάνω» στροφή προς το εσωτερικό. Εξάλλου, αν η κατηγορία της αλλοτρίωσης θέτει πράγματι την εργατική σωματικότητα και το πάσχειν της στο προσκήνιο της κριτικής θεωρίας, αυτό ακολουθείται από την άμεση παραχώρηση της

³⁸ «Στην κοινωνική παραγωγή της ζωής τους, οι άνθρωποι έρχονται σε σχέσεις καθορισμένες, αναγκαίες, ανεξάρτητες από τη θέλησή τους, σε σχέσεις παραγωγικές, που αντιστοιχούν σε μια ορισμένη βαθμίδα ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών τους δυνάμεων. Το σύνολο των παραγωγικών αυτών σχέσεων αποτελεί την οικονομική δομή της κοινωνίας, την πραγματική βάση, που πάνω σ' αυτήν υψώνεται ένα νομικό και πολιτικό οικοδόμημα, που σ' αυτό αντιστοιχούν ορισμένες μορφές της κοινωνικής συνείδησης. Ο τρόπος παραγωγής της υλικής ζωής καθορίζεται γενικά την κοινωνική, πολιτική και πνευματική διαδικασία της ζωής. Δεν είναι η συνείδηση των ανθρώπων αυτό που καθορίζει το ΕΙΝΑΙ τους, μα αντίστροφα, το κοινωνικό τους ΕΙΝΑΙ, είναι αυτό που καθορίζει τη συνείδησή τους. [...] Με την αλλαγή της οικονομικής βάσης ανατρέπεται ολόκληρο το τεράστιο οικοδόμημα με αργότερο ή γοργότερο ρυθμό» (Marx, 1978: 23).

προτεραιότητας στο πνεύμα: η γενική δομή της πολιτικής σχέσης μεταξύ πνεύματος και σώματος παραμένει η ίδια ανεξάρτητα από τους ιστορικούς όρους της επιτέλεσης της εργασιακής δραστηριότητας κι είναι ακριβώς το ανθρώπινο πνεύμα, το εσωτερικό, που αδυνατεί να αναγνωριστεί στην αλλοτριωμένη υλική δραστηριότητα του εργάτη. Συμμετρικά, η άρση της αλλοτρίωσης διέρχεται μεν αναγκαία από την άμεση αντιπαράθεση με τον κόσμο της ατομικής ιδιοκτησίας και του παρόντος καταμερισμού της εργασίας, κινητοποιεί δηλαδή απaráκαμπτα την σωματική διάσταση του εργατικού υποκειμένου, αλλά η πρώτη της πράξη συνίσταται σε μια ανάκληση της αποστροφής του Αγίου Αυγουστίνου, *Noli foras ire, in te ipsum redi; In interiore homine habitat varitas*³⁹, με medium της τη φιλοσοφία:

Εφεξής, αυτή η πρακτική επανάσταση θα αποτελέσει κοινό έργο της φιλοσοφίας και του προλεταριάτου, διότι ο άνθρωπος επιβεβαιώνεται θεωρητικά στη φιλοσοφία και τελεί πρακτικά υπό άρνηση στο προλεταριάτο. Η διείσδυση της φιλοσοφίας στο προλεταριάτο θα είναι η συνειδητή εξέγερση του ανθρώπου ενάντια στις απάνθρωπες συνθήκες του. [...] Η επανάσταση είναι η ίδια η *πρακτική* της λογικής που είναι εμμενής στην αλλοτρίωση: είναι η στιγμή όπου η κριτική, αφοπλισμένη μέχρι τότε, αναγνωρίζει τα όπλα της στο προλεταριάτο. Παρέχει τότε στο προλεταριάτο τη θεωρία εκείνου που το ίδιο είναι· το δε προλεταριάτο της προσφέρει σε αντάλλαγμα την οπλισμένη δύναμή του [...]. Συνεπώς, η επαναστατική συμμαχία του προλεταριάτου με τη φιλοσοφία επισφραγίζεται, εδώ επίσης, μέσα από την ουσία του ανθρώπου (Althusser, 2015: 319, οι επισημάνσεις διατηρούνται).

Υπό αυτή την έννοια, η ανισότιμη οντολογικοποιημένη σχέση σωματικότητας και πνεύματος προσδιορίζει, στο έδαφος του πάσχειν – όπως αυτό αναβλύζει από κάθε πόρο της αστικής κοινωνίας – μια εξίσου ανισότιμη σχέση μεταξύ του προλεταριάτου και της επαναστατικής θεωρίας: η αλήθεια της ύπαρξής του – και μαζί της ύπαρξης ολόκληρου του αστικού πολιτισμού – και η αναγκαιότητα της κατάργησής της παρούσας τροπικότητάς της – ή πράγμα που συνιστά το αυτό: η κατάργηση του ίδιου αυτού πολιτισμού μέσω της κατάργησης του προλεταριάτου *ως προλεταριάτο* – ενεργοποιούνται, όπως αμφοτέρες υπάρχουν ήδη εν υπνώσει (ή δυνάμει) στο προλεταριάτο, δια της κατάδειξής τους από κάτι που υπερβαίνει το τελευταίο. Εν τέλει, η κατηγορία της αλλοτρίωσης επιφυλάσσει για την εργατική τάξη *την αδυνατότητα της αυτονομίας της κριτικής και των αγώνων της*⁴⁰. Αυτό το τελευταίο στοιχείο συνιστά,

³⁹ «Μην περιπλανιέσαι μακριά, αλλά επίστρεψε στον εαυτό σου· βαθιά μέσα στον άνθρωπο, εκεί κατοικεί η αλήθεια».

⁴⁰ Στο μέτρο που εν προκειμένω συζητούμε την αλτουσεριανή προβληματοποίηση της θεωρίας της αλλοτρίωσης (ειδικά) και της οντολογίας επί της οποίας αυτή θεμελιώνεται (γενικά), έχει σημασία να σημειωθεί πως αυτή η εξωτερικότητα μεταξύ του προλεταριάτου και της φιλοσοφίας και το πρωτείο της

κατά τη γνώμη μας, το σύμπτωμα μιας ατελούς φιλοσοφικής μετάβασης που αφορά τον ίδιο τον Μαρξ: διότι, εάν στην *Κριτική της Εγγελιανής Φιλοσοφίας του Δικαίου*, το προλεταριάτο συλλαμβάνεται ως το αναγκαίο «παθητικό στοιχείο, μια υλική βάση» (Marx, 2021: 155, οι επισημάνσεις διατηρούνται) που προσδιορίζει την δυνατότητα της επανάστασης, η μετατόπιση της μαρξικής φιλοσοφίας – όπως την υπερασπίζεται ο Μούστο (2008: χσ, οι επισημάνσεις διατηρούνται) – προς μια κατανόηση του προλεταριάτου, στις σελίδες των *ΟΦΧ*, κατά τρόπο που επιτρέπει στο τελευταίο «να γίνει μετά, στη βάση μιας πρώτης κοινωνικοοικονομικής ανάλυσης, το ενεργητικό στοιχείο της ίδιας της δικής του απελευθέρωσης, η μοναδική τάξη που διαθέτει μέσα στο καπιταλιστικό κοινωνικό σύστημα επαναστατική δυναμική», θα πρέπει αναγκαία να τεθεί υπό αίρεση. Και αντίστοιχα σε ό,τι αφορά τη σχέση μεταξύ θεωρίας και πρακτικής, εάν τα *ΟΦΧ* τοποθετούνται, ως έργο, στην ίδια οδό ρήξης «με τον σολιψισμό της 'κριτικής Κριτικής'⁴¹, που είχε σαν αφετηρία την αόριστη πίστη ότι μια αποξένωση

δεύτερης επί του πρώτου, δηλαδή σε τελική ανάλυση, ο θεωρητισμός ως υπαγωγή της πρακτικής στη θεωρία (Althusser, 1983: 39), διατρέχει και την περίοδο του πρώτου ορισμού της φιλοσοφίας από τον Αλτουσέρ ως θεωρίας της θεωρητικής πρακτικής. Και είναι ακριβώς η κριτική επίσκεψη του ίδιου σε αυτόν τον πρώτο ορισμό που θα οδηγήσει στον δεύτερο ορισμό της φιλοσοφίας ως «σε τελευταία ανάλυση, ταξική[ς] πάλης στο πεδίο της θεωρίας» (Althusser, 2008: 91) , δια του οποίου η επιστημολογική τομή (που είχε αρχικά εννοηθεί ως διττή, καθότι η μαρξιστική φιλοσοφία προσλαμβάνονταν επίσης ως επιστημολογική τομή) νοείται τώρα αποκλειστικά αναφερόμενη στον μαρξισμό ως επιστήμη, ενώ η φιλοσοφία, που συνιστά πλέον διακριτή πρακτική (όχι υπαγόμενη στη θεωρητική, η φιλοσοφία δεν συνιστά επιστήμη) – πράγμα που σημαίνει, επίσης, ότι οι ιδεαλιστικές γνωσιοθεωρίες δεν συνιστούν θεωρητικές ιδεολογίες (Φουρτούνης, 2018: 157) –, μεσολαβητική μεταξύ της πολιτικής και της επιστήμης, προσδιορίζεται ως *Kampfrplatz* (Λαπατσιώρας, 2023:539) , ένα πεδίο μάχης μεταξύ, μη ομοιογενών εσωτερικά , στρατοπέδων με αντικείμενο αποκλειστικά ενδο-φιλοσοφικό (φιλοσοφικά αντικείμενα που μετασχηματίζονται σε *θέσεις*), δίχως αναφορά στη γνώση ενός *πραγματικού αντικείμενου* - η φιλοσοφία «δεν έχει αντικείμενο» (ό.π.: 538) – και, κατά τούτο, δίχως να υπόκειται στο ζεύγος της επιστημολογικής διαφοράς , αλλά στον αγωνικό προσδιορισμό *ορθού* και *εσφαλμένου*.

Σε αυτό το πλαίσιο, η μαρξιστική φιλοσοφία δεν συνιστά επιστημολογική τομή, αλλά *ρήξη με την κυρίαρχη* αστική ιδεολογία, δια της κριτικής του εμπειρισμού, του θεωρητικού ανθρωπισμού και του οικονομισμού (ό.π.: 534). Κι αν η μαρξιστική φιλοσοφία αποσυνδέεται από την έννοια της επιστήμης – αποκαθιστώντας την προτεραιότητα της πρακτικής επί της θεωρίας –, δεν παύει να σχετίζεται αποφασιστικά προς αυτή: όχι μόνο δια της αναδιάταξης του πεδίου της συνεπείας της εμφάνισης μιας επιστήμης, αλλά – πολύ περισσότερο – δια της μεσολαβητικής της λειτουργίας για την ίδια τη συγκρότηση της επιστήμης της ιστορίας και της κοινωνίας: σύστοιχα προς την, δυνάμει της δομικής αιτιότητας, προτεραιότητα της σχέσης επί των όρων της (Φουρτούνης, 2007: 212-215), ο ιστορικός υλισμός και το εργατικό κίνημα δεν σχετίζονται εδώ ως *εξωτερικές* μεταξύ τους οντότητες, αλλά τελούν υπό αμοιβαία συν-συγκρότηση, «επιστημολογικά συγκροτητική του μαρξισμού» και της επιστημονικότητάς του. Είναι ακριβώς αυτή η λειτουργία της μαρξιστικής φιλοσοφίας να μεσολαβεί την ριζική εσωτερικότητα του ιστορικού υλισμού και του εργατικού κινήματος που προσδιορίζει, στην ενότητα των εμπλεκόμενων όρων, τον εγγενώς *συγκρουσιακό-μεροληπτικό* (σε ρήξη με τον ιδεαλιστικό θετικισμό της *θέσης μηδέν*, της εκκένωσης του γνωσιακού εγχειρήματος από κάθε τέτοια μεροληπτικότητα) χαρακτήρα του ιστορικού υλισμού ως ίδιον της επιστημονικότητάς του.

⁴¹ Το *Ο Μοναδικός και η Ιδιοκτησία του* του Stirner αποτυπώνει κατά τη γνώμη μας το ακρότατο όριο αυτού του σολιψισμού της θεωρησιακής φιλοσοφίας. Στο κεφάλαιο για την *κυριότητα*, ο Στίρνερ διακρίνει μεταξύ της πρώτης και της *ελευθερίας*, σημειώνοντας: «Τι διαφορά υπάρχει ανάμεσα στην ελευθερία και την κυριότητα! Μπορεί κανείς να απαλλαγεί από πολλά πράγματα, όχι όμως από όλα»

μόνο με το που αναγνωρίζεται έχει κιόλας ξεπεραστεί» (Musto, ό.π., οι επισημάνσεις διατηρούνται) που είχε διανοίξει η κριτική της εγελιανής φιλοσοφίας του κράτους και του δικαίου, κεντροθετώντας την αναγκαιότητα της υλικής κριτικής, του μετασχηματισμού της οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων⁴², αυτή η πρώτη θεματοποίηση της «πρακτικής» (θεωρημένης ως *Praxis*) συνιστά εντούτοις ταυτόχρονα υπαγωγή της στη θεωρία. Με άλλα λόγια, η μαρξική καταγγελία της γερμανικής ιδεαλιστικής φιλοσοφίας ως «θεωρησιακή[ς] απομόνωση[ς]» (Musto, ό.π.) εκβάλλει, στην αρχιτεκτονική της αλλοτρίωσης, σε *θεωρητισμό*.

Όσα αναφέρθηκαν παραπάνω συνιστούν τους κεντρικούς άξονες της αλτουσεριανής προβληματοποίησης της κατηγορίας της αλλοτρίωσης και του συναφούς αιτήματος εξοβελισμού της τελευταίας από το θεωρητικό *corpus* της μαρξιστικής παράδοσης, θεωρημένης με τους όρους μιας επιστημονικής πειθαρχίας και, συνεπώς, υπαγόμενης στην αποφασιστικής σημασίας για το γενικότερο εγχείρημα του Αλτουσέρ, έννοια της επιστημολογικής τομής⁴³. Οι κατεξοχήν τόποι τούτης της

γίνεται κανείς ελεύθερος από πολλά, όχι όμως από όλα. [...] 'Η ελευθερία ζει μόνο στο βασίλειο των ονείρων!' Αντίθετα, η κυριότητα είναι όλη μου η ουσία και η ύπαρξη, είναι εγώ ο ίδιος. [...] Κάτω από την κυριαρχία ενός σκληρού αφέντη, το σώμα μου δεν είναι 'ελεύθερο' από τα βασανιστήρια και τα μαστιγώματα· αλλά είναι τα κόκαλά μου εκείνα που τρίζουν από το μαρτύριο, είναι οι μύς [sic] μου εκείνοι που σπαρταρούν από τα χτυπήματα [...]. Το πόδι μου δεν είναι 'ελεύθερο' από το ραβδί του κυρίου, είναι όμως δικό μου πόδι και είναι αχώριστο από μένα. Ας μου το βγάλει αυτός και θα δει αν έχει ακόμη το πόδι μου!» (Stirner, 2005: 174-175, οι επισημάνσεις διατηρούνται).

⁴² «Το όπλο της κριτικής δεν μπορεί βεβαίως να αντικαταστήσει την κριτική των όπλων, η υλική βία πρέπει να καταρριφθεί με υλική βία, αλλά και η θεωρία γίνεται υλική βία από τη στιγμή που αδράχνει τις μάζες» (Marx, 2021: 154).

⁴³ Σε σχέση με την έννοια της επιστημολογικής τομής (και, αντίστοιχα, των *ενδο-επιστημονικών ρήξεων* ως προβληματοποιήσεων των *ασκέπτων* μιας επιστήμης), σημειώνουμε – εντελώς συνοπτικά – πως πρόκειται για την πρώτη πράξη (η τομή ανήκει στην αναδυόμενη επιστήμη) και την γενέθλιο στιγμή μιας αυτο-ιδρυθείσας και επομένως αυτο-νομιμοποιούμενης επιστήμης (Φουρτούνης, 2018: 147) (δηλαδή μη υπαγόμενης στην «ειδική δικαιοδοσία» της ουσιοκρατικής φιλοσοφίας να της αποδώσει την επιστημονικότητά της), μιας ασυνέχειας (ό.π.: 149) που διακρίνει – δια της ίδιας της εμφάνισής της και χωρίς οι δύο επικράτειες να προϋπάρχουν αυτής – μεταξύ του πεδίου που οριοθετεί η αναδυόμενη επιστήμη και εκείνου που κυριαρχείται από *θεωρητικές ιδεολογίες*, συγκροτώντας την ιδεολογική προϊστορία της επιστήμης (ό.π.: 148-149) (από το έδαφος της οποίας η μετάβαση ήταν *αδιανόητη*) και την ίδια στιγμή *απαξιώνοντάς την* ως επιστημολογικά ψευδή (Althusser, 2015: 241-242) και εισάγει *αναδραστικά* (και όχι αναδρομικά) και κατά μη αναστρέψιμο αλλά όχι οριστικό τρόπο την επιστημολογική διαφορά, διαρρηγνύοντας έτσι την υποστασιοποίηση και κάθε ριζική εξωτερικότητα επιστήμης (που συνιστά απο-ιδεολογικοποιητική αλλά ποτέ απο-ιδεολογικοποιημένη πρακτική, δύναμει της, ενύπαρκτης στο γένος της, τάσης προς ουσιοποίηση) και ιδεολογίας, που προσδιορίζει την επιστήμη ως «μη κανονικό είδος» (Φουρτούνης, ό.π.: 156) του γένους «θεωρητική πρακτική», στο μέτρο που του αντιτίθεται. Διότι η τομή ως διαρκής, *παλινδρομική* (στο Φουρτούνης, ό.π.: 145) διαδικασία και το ατελές της απο-ουσιοποίησης της επιστήμης σημαίνουν ότι αμφότερες συνιστούν «*ανολοκλήρωτες έννοιες*» (Φουρτούνης, ό.π.: 156): εκείνο που εμπίπτει στην επικράτειά τους δεν μπορεί να υποστασιοποιηθεί, να προσδιοριστεί προκαταβολικά και, επομένως, καμία επιστήμη (και καμία σύλληψη *γενικότητας* της τομής, η οποία πρέπει να απορριφθεί ως ουσιακό κριτήριο επιστημονικότητας) δεν δύναται να εγγυηθεί την επιστημονικότητα άλλης πειθαρχίας, ως άλλη ιδεαλιστική επιστημολογία· τούτη η αρμοδιότητα ανήκει σε κάθε διακριτή επιστήμη.

προβληματοποίησης είναι τα κείμενα *Μαρξισμός και Ανθρωπισμός* (Althusser, 2015: 311-349), *Ιδεολογία και Ιδεολογικοί Μηχανισμοί του Κράτους* (Althusser, 1999: 69-121) και *Το υπόγειο ρεύμα του υλισμού της συνάντησης*⁴⁴ (Althusser, 2004: χς)⁴⁵. Παρότι μια εξαντλητική της έκθεση της θεωρητικής συνεισφοράς του Αλτουσέρ στην παράδοση του δυτικού μαρξισμού υπερβαίνει κατά πολύ το αντικείμενο τούτης της πραγμάτευσης, έχει σημασία να επισημανθούν ορισμένα κρίσιμα στοιχεία της και αυτό διότι, κατά τη γνώμη μας, πρόκειται ακριβώς για τα στοιχεία εκείνα που «αποκαθιστούν», σε ό,τι αφορά τον ιστορικό υλισμό, την οδό προς την ιστορικότητα και, ταυτόχρονα, – όπως θα ισχυριστούμε αντλώντας από τις παρατηρήσεις του Φουρτούνη (2008: χς) στο *Δομή, αστάθμητο και βία στην έννοια του τρόπου παράγωγης* – είναι σε θέση να θεματοποιήσουν τη βία με τρόπο που, σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει με τις σελίδες για την αλλοτριωμένη εργασία, την κεντροθετεί.

Επιπλέον, η έκθεση που θα επιχειρήσουμε εξυπηρετεί και έναν δεύτερο στόχο: αυτόν της περαιτέρω επεξεργασίας των μαρξικών επισημάνσεων για την δυνατότητα αντικατάστασης ζωντανής εργασίας από μηχανές και της ανασκευής της απόφασης περί της ζωοποίησης του προλεταριάτου. Υπό αυτή την έννοια, και δεδομένου πως το ρεύμα εκείνο του επαναστατικού μαρξισμού που κατεξοχήν καταπιάστηκε θεωρητικά με τη μελέτη του συστήματος των μηχανών και την ανάδειξη του πολιτικού χαρακτήρα της ίδιας της διαδικασίας της εκμηχάνισης υπήρξε ο ιταλικός εργατισμός και το ρεύμα της αυτονομίας, όσα ακολουθούν στα δύο επόμενα κεφάλαια συνιστούν μια πρώτη, στοιχειωδώς μόνο επεξεργασμένη αλλά κατά τη γνώμη μας εξαιρετικά γόνιμη, απόπειρα για μια θεωρητική «συνάντηση» μεταξύ του «ιδιόρρυθμου» αλτουσεριανού «δομισμού» και θεωρητικών όπως οι Tronti, Panzieri και Caffentzis. Προς το παρόν, ωστόσο, θα επικεντρώσουμε την προσοχή μας στην κριτική της αλλοτρίωσης, της πρώιμης μαρξικής θεωρίας ιδεολογίας και του οντολογικού τους θεμελίου.

⁴⁴ Παρατίθεται ο ηλεκτρονικός σύνδεσμος για τον ιστότοπο που φιλοξενεί το μεταφρασμένο κείμενο του Αλτουσέρ: http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&view=article&id=860:category-860&catid=28&Itemid=113 (ημερομηνία πρόσβασης: 23/05/2024).

⁴⁵ Γίνεται ήδη πρόδηλο πως όσα ισχυριζόμαστε στη συνέχεια προϋποθέτουν μια ορισμένη απόφαση για την δυνατότητα της υπαγωγής δύο περιόδων της θεωρητικής παραγωγής του Αλτουσέρ (αυτής που, σχηματικά, θα αποκαλούσε κανείς «δομιστική» κι εκείνης – της ύστερης – όπου κεντροθετείται η έννοια της *συνάντησης*) σε μία ενιαία, κατά το μάλλον ή ήττον εσωτερικά συνεκτική προβληματική. Από την πλευρά μας, δεν θα απασχοληθούμε εδώ με αυτό το σοβαρό και αρκετά σύνθετο πρόβλημα· νομίζουμε, ωστόσο, πως η παραγωγικότητα αυτής της οιονεί καταφατικής «απόκρισης» συνιστά τουλάχιστον ένα στοιχείο που συνηγορεί υπέρ της γονιμότητας μιας τέτοιας προσπάθειας.

Δεδομένης της συνάφειας μεταξύ της υποκειμενικής διάστασης της αλλοτρίωσης, ως άρσης της δυνατότητας αναγνώρισης του εαυτού στο ημαρτημένο κοινωνικό πραγματικό, και της μαρξικής θεωρίας ιδεολογίας, όπως αυτή αναπτύσσεται στην *Γερμανική Ιδεολογία*, η οποία απορρέει από την, κοινή στα δύο έργα, κεντροθέτηση της φούερμπαχιανής αντιστροφής, θα ξεκινήσουμε εκθέτοντας την αλτουσεριανή κριτική στην θεωρία ιδεολογίας που επεξεργάζεται ο πρώιμος Μαρξ.

Πιο συγκεκριμένα, κατά τον Αλτουσέρ, το αποφασιστικό στοιχείο που προσδιορίζει την πρώιμη μαρξική θεωρία ιδεολογίας της *Γερμανικής Ιδεολογίας* ως μη μαρξιστική, έγκειται στο οντολογικό καθεστώς όχι αποκλειστικά της κατηγορίας της ιδεολογίας αλλά των ιδεών εν γένει, ιδιάζον υποσύνολο των οποίων συνιστά η πρώτη· η μαρξική μεθοδολογική δέσμευση στην εκκίνηση της κριτικής, όχι κατά τα πρότυπα της γερμανικής ιδεαλιστικής φιλοσοφίας από τον «ουρανό» προς τη «γη» αλλά αντίστροφα (Marx, 2021: 473), είναι δυνατόν να συμπυκνωθεί σε δύο περιώνυμες θέσεις: πρώτον, ότι «τα ομιχλώδη μορφώματα στον εγκέφαλο των ανθρώπων αποτελούν και αυτά [σημ. όπως κάθε άλλου είδους ιδέες - BM], αναγκαστικά, προϊόντα εξάχνωσης της υλικής βιοτικής διαδικασίας τους» και, δεύτερον, ότι:

Η ηθική, η θρησκεία, η μεταφυσική, η λοιπή ιδεολογία & οι μορφές συνείδησης που τους αντιστοιχούν δεν διατηρούν πλέον εδώ την επίφαση της αυτοτέλειας. Δεν έχουν ιστορία, δεν έχουν καμία ανάπτυξη, αλλά οι άνθρωποι που αναπτύσσουν την υλική παραγωγή τους & την υλική συναλλαγή τους αλλάζουν με αυτή την πραγματικότητα επίσης και τη σκέψη & τα προϊόντα της σκέψης τους. Δεν είναι η συνείδηση που καθορίζει το βίο, αλλά ο βίος καθορίζει τη συνείδηση (ό.π., οι επισημάνσεις προστέθηκαν)⁴⁶.

Η σημασία τους είναι αποφασιστική για το καθεστώς των ιδεών: οι τελευταίες συνιστούν άμεσο παράγωγο της υλικής δραστηριότητας, του πραγματικού «Είναι των ανθρώπων» (Marx, 2021: 473). Σε αντίθεση με την αντι-θρησκευτική κριτική των αριστερών νεο-εγγελιανών, που εμφανίζει τις ιδέες να αντιπαράτίθενται μεταξύ τους στο κοινωνικό, η μαρξική διατύπωση τούς στερεί κάθε έννοια αυτοτέλειας. Οι όροι που χρησιμοποιεί ο Μαρξ για να αποδώσει το καθεστώς τόσο των ιδεών εν γένει όσο και της ιδεολογίας συγκεκριμένα (προϊόντα εξάχνωσης, ανακλάσεις, αντηχήσεις) οριοθετούν δύο διακριτές και μεταξύ τους ιεραρχημένες οντολογικές επικράτειες, στις

⁴⁶ Η ανάκαμψη της ίδιας αντίληψης για το status των κοινωνικών παραστάσεων στον πρόλογο του 1859 αντανακλά με τον πιο ευκρινή τρόπο τον διαρκώς ανολοκλήρωτο χαρακτήρα της τομής. Θα επανέλθουμε στη συνέχεια σε αυτή την ένταση που ενυπάρχει στο ώριμο έργο του Μαρξ συζητώντας τις κατά τη γνώμη μας διακριτές προοπτικές υπό τις οποίες αρθρώνεται η μαρξική κριτική της κλασικής πολιτικής οικονομίας στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*.

οποίες αντιστοιχούν η υλικότητα και οι ιδέες, κατά το πρότυπο των καρτεσιανών υποστάσεων της έκτασης και της νόησης. Αυτή η δυϊστική δέσμευση εκβάλλει στην κατάφαση της οντολογικής προτεραιότητας της επικράτειας του υλικού, «της μόνης και μεστής πραγματικότητας» (Althusser, 1999: 97) επί της αντίστοιχης του ιδεατού, δηλαδή στην ανεστραμμένη – σε σχέση με την καρτεσιανή – σχέση μεταβατικής αιτιότητας μεταξύ των δύο πόλων, η οποία συνεπάγεται – ή τουλάχιστον έτσι εμφανίζεται να συμβαίνει σε πρώτο επίπεδο – μια μονότροπη εξάρτηση των ιδεών από την κοινωνική (υλική) πραγματικότητα.

Ο μηχανιστικός υλισμός του απόλυτου καθορισμού του ιδεατού πόλου από τον υλικό, που εκδιπλώνεται στις σελίδες της *Γερμανικής Ιδεολογίας*, συνιστά κατά τούτο εύφορο θεωρητικό έδαφος τόσο για τον οικονομιστικό όσο και για τον εγγελιανό μαρξισμό· αφενός προσλαμβάνει την υλικότητα και τις ιδέες υπό το πρίσμα μιας σχέσης ουσίας και φαινομένου, αιτίας και αποτελέσματος: η επικράτεια των ιδεών αντιπαραβάλλεται προς και νοηματοδοτείται από την πρώτη, παράγεται εξ ολοκλήρου και μπορεί να γνωσθεί μόνο σε αναφορά προς αυτή. Αυτή ακριβώς η εισήγηση μιας επικράτειας οντολογικά ασύμπτωτης (απλούστερα, υπερβατικής) σε σχέση με και πρωταρχικής ως προς το αποτέλεσμά της, αυτή η πολιτική σχέση μεταξύ του αναπαριστώμενου και της αναπαράστασής του - η οποία συνεπάγεται, επίσης, δυνάμει της λογικής της αναπαράστασης, μια υποβάθμιση της αιτίας στα αποτελέσματά της και έναν εγκλωβισμό στο δίπολο των έως τότε διαθέσιμων στον Μαρξ θεωριών αιτιότητας, την «καρτεσιανής προέλευσης», μεταβατική ή αναλυτική αποτελεσματικότητα» και την «υπερβατική ή εκφραστική αποτελεσματικότητα» της δομής επί των στοιχείων της, που συναντάται στο έργο των Leibniz και Χέγκελ (Φουρτούνης, 2007: 214, οι επισημάνσεις διατηρούνται) –, βρίσκει προνομιακή έκφραση στην τοπογραφική μεταφορά της Βάσης και του Εποικοδομήματος.

Αφετέρου, δια του τρόπου που προσλαμβάνει το καθεστώς της ιδεολογίας, συνιστά τον κατεξοχήν τόπο από τον οποίο αντλεί ο ανθρωπιστικός/ εγγελιανός μαρξισμός που κεντροθετεί ακριβώς την έννοια της αλλοτρίωσης υπό την διττή της εννοιολόγηση ως Entfremdung και Entäußerung. Κατά τον πρώιμο Μαρξ, «η ιδεολογία είναι λοιπόν το σύστημα των ιδεών και των αναπαραστάσεων, που δεσπόζει στο πνεύμα ενός ανθρώπου ή μιας κοινωνικής ομάδας» (Althusser, 2008: 32). Σε συνάφεια με τα παραπάνω, η ιδεολογία, ως ανήκουσα στην ευρύτερη επικράτεια των ιδεών, καθορίζεται επίσης από τις υλικές συνθήκες ύπαρξης: συνιστά, έτσι, μια

αναπαράσταση του εξωτερικού πραγματικού/ αντικειμενικού στον εσωτερικό/ υποκειμενικό χώρο. Το ιδιάζον στοιχείο της είναι η απώθηση αυτής της καταστατικής της εξάρτησης, συνεπεία του ταξικού καταμερισμού της εργασίας και της διάκρισης μεταξύ διανοητικής και χειρωνακτικής. Το αποτέλεσμα αυτής της απώθησης είναι η ψευδαισθητική αυθυποστασία των ιδεών (Marx, 2021: 380-383). Πρόκειται εδώ για την λειτουργία ενός μηχανισμού ανάλογου της Camera obscura (ό.π.: 473), για την παραγωγή ανεστραμμένων αντανακλάσεων της (αληθούς) πραγματικότητας οι οποίες, πέραν της εγγενούς, ως ιδεών, οντολογικής τους απαξίωσης, συνιστούν επίσης επιστημολογικά ψευδείς μορφές συνείδησης· η ιδεολογία συνιστά Το Άλλο της επιστήμης. Η αντιστροφή αυτή, η οποία εμφανίζει τις ιδέες της ιδεολογίας ως αφαιρέσεις εμποτισμένες με αξιακό περιεχόμενο (ταυτόχρονα *ιδεατές* και *ιδεώδεις*) συστοιχεί στην αναπαράσταση μιας ιδεοποιημένης πραγματικότητας: το κοινωνικό πραγματικό εμφανίζεται επομένως να συνιστά το αποτέλεσμα της κατίσχυσης των ιδεών αυτών (λ.χ. των ιδεών της ισότητας, της δικαιοσύνης, της δημοκρατίας) και όχι πεδίο ταξικής κυριαρχίας. Η ιδεολογική αντιστροφή, επομένως, παρουσιάζει στο σχήμα αυτό χαρακτήρα κοινωνικής αναγκαιότητας, καθότι συσκοτίζει την αλήθεια της ημαρτημένης πραγματικότητας και ταυτόχρονα την σταθεροποιεί φυσικοποιώντας την.

Η σύνδεση τούτης της κατανόησης της ιδεολογίας με την κριτική της αλλοτρίωσης διέρχεται από τις επιβιώσεις της φοϋερμπαχικής φιλοσοφίας στο μαρξικό κείμενο: αν, συνεπώς, η φαινομενική αυτονομία των ιδεών της ιδεολογίας έχει την αιτία της στην οικονομική βαθμίδα, το ίδιο συμβαίνει με την αλλοτρίωση της προλεταριακής μορφής. Αυτό που απαιτείται επιπλέον, εν προκειμένω, είναι η σύλληψη μιας αφηρημένης ανθρώπινης ουσίας και «*συγκεκριμέν[ων] υποκειμέν[ων] ως απόλυτ[ων] δεδομέν[ων]*» (Althusser, 2015: 321, οι επισημάνσεις διατηρούνται), δηλαδή το αδιάρρηκτο ζεύγος του *ιδεαλισμού της ουσίας* και του *εμπειρισμού του υποκειμένου*, όπως το υπαινιχθήκαμε στο τέλος του προηγούμενου κεφαλαίου. Όπως γράφει ο Ρανσιέρ, ο προλετάριος «τοποθετεί την ουσία του σε ένα αντικείμενο. Αυτό το αντικείμενο θα αυξήσει τη δύναμη του ξένου όντος (του κεφαλαίου) που με μια κίνηση αναποδογυρίσματος θα εμφανιστεί ως υποκείμενο και θα κάνει τον εργάτη να είναι αντικείμενο του αντικειμένου του» (Althusser et al., 2003: 210). Αυτή η κίνηση μπορεί να περιγραφεί σε δύο στάδια: πρώτον, κάθε εμπειρικό υποκείμενο «*εκφράζει ολόκληρη την ολότητα* [σημ. εδώ, την ουσία του αφηρημένου Ανθρώπου - BM] ως “*pars totalis*”» (ό.π.: 438). Βρίσκουμε εδώ το τυπικό σχήμα της *εκφραστικής αιτιότητας*

που χαρακτηρίζει την θεωρησιακή φιλοσοφία. Δεύτερον, συνεπεία μιας ιστορικά συγκεκριμένης μορφής οργάνωσης των σχέσεων παραγωγής, το κεφάλαιο, η ξενότητα, εμφανίζεται ως υποκείμενο και η ανθρώπινη ουσία αντικειμενοποιείται. Το τρίτο βήμα, υπό τη μορφή προτάγματος, είναι η επανιδιοποίησή της, δια της ανατροπής του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής.⁴⁷ Όπως σημειώνει ο Αλτουσέρ, «στο τέλος της ιστορίας [και ισχυριζόμαστε πως αυτό το «τέλος» νοείται εδώ ταυτόχρονα ως *Ende* και *Zweck* - BM], αυτός ο άνθρωπος [...] δεν θα έχει πλέον παρά μόνο να επανακτήσει, ως υποκείμενο, την ίδια την ουσία του, που έχει αλλοτριωθεί στην ιδιοκτησία, στη θρησκεία και στο κράτος, ώστε να γίνει ολοκληρωμένος και αληθινός άνθρωπος» (Althusser, 2015: 318). Αυτή η ανθρωποποίηση του ανθρώπου συστοιχεί έτσι σε ένα ριζικά μη ιδεολογικό κοινωνικό πραγματικό.

Η θέση πως η ιδεολογία δεν έχει ιστορία, λοιπόν, αντλεί στο μαρξικό κείμενο από την ριζική οντολογική δέσμευσή της από την οικονομική βαθμίδα, το επίπεδο δηλαδή στο οποίο εκτυλίσσεται η *πραγματική ιστορία* (Althusser, 1999: 98) και κατά τούτο διαφέρει αποφασιστικά από την φαινομενική της ανάκαμψη εντός της αλτουσεριανής προβληματικής⁴⁸. Η απόφαση του Μαρξ, συνεπώς, είναι κατά τον Αλτουσέρ αρνητική: εκφράζει τον αποκλειστικά ιδεατό και ψευδαισθητικό χαρακτήρα της ιδεολογίας, το απαξιωμένο οντολογικό και επιστημολογικό καθεστώς της και την απουσία οποιασδήποτε ιστορικής δραστηριότητας⁴⁹ (πέραν των *δευτερευουσών* αναδράσεών της επί της πραγματικότητας) εκ μέρους της.

⁴⁷ Εδώ ο Αλτουσέρ αντλεί ευθέως από τα *Χειρόγραφα*, παραθέτοντας: «Ο κομμουνισμός [...] ως ιδιοποίηση της ουσίας του ανθρώπου από τον άνθρωπο, αυτός ο κομμουνισμός ως ολοκληρωμένος νατουραλισμός = ανθρωπισμός» (Althusser, 2015: 314, οι επισημάνσεις διατηρούνται).

⁴⁸ Αντίθετα, η θέση που διατυπώνει ο Αλτουσέρ είναι θετική (1999: 98). Ο μη ιστορικός χαρακτήρας της εν γένει ιδεολογίας θεμελιώνεται στο γεγονός πως η μορφή της – η *δομή* και η *λειτουργία* της, δηλαδή αφενός η σύλληψή της ως διακριτής *πρακτικής*, με άλλα λόγια ως μιας *διαδικασίας μετασχηματισμού* που ενέχει συνυφασμένες στο εσωτερικό της δύο διακριτές Γενικότητες I και III και «καθορισμένα μέσα (‘‘παραγωγής’’»)» (Γενικότητα II) και της οποίας η *καθοριστική στιγμή* είναι η ίδια η *εργασία μετασχηματισμού*, «η πρακτική με τη στενή έννοια του όρου» (Althusser, 2015: 240) και, αφετέρου, η ειδική της αρμοδιότητα «να καθιστά *διαρκώς* τα ανθρώπινα και κοινωνικά άτομα *φορείς* των διαφόρων κοινωνικών πρακτικών» (Φουρτούνης, 2007: 218) – παραμένει σταθερή στην ιστορία. Με διαφορετική διατύπωση, η ιδεολογία είναι *εμμενής* στην ιστορία. Πρόκειται εδώ πράγματι γι’ αυτό που ο Κούβδος (2012: 7) αποδίδει ως «μια διαφορετική τοποθέτηση αντίστοιχη με ένα νέο, διαφορετικό αντικείμενο από αυτό που αντιλαμβάνεται ο Μαρξ».

⁴⁹ Ήδη η συγκεκριμένη παρατήρηση προβληματοποιεί, δεδομένης της κοινωνικής αναγκαιότητας της ιδεολογίας, την αμοιβαία αιτιακή δράση μεταξύ Βάσης και Εποικοδομήματος. Η ιδεολογία, παρότι οντολογικά και επιστημολογικά απαξιωμένη από τον πρώιμο Μαρξ, επιτελεί κρίσιμη λειτουργία για την αναπαραγωγή ενός ταξικού κοινωνικού σχηματισμού. Το γεγονός αυτό δεν επιτρέπει την αγνόησή της και πράγματι, ο Μαρξ περιγράφει τον αιτιακό μηχανισμό της παραγωγής αυτού που θα αναμενόταν να συνιστά τυφλή απόφαση της ιστορίας. Η ιδεολογία δεν αναδρά μόνο δευτερογενώς επί της οικονομικής βαθμίδας αλλά αποτελεί απαραίτητο μηχανισμό για την ομοιοστασία της ταξικά διαρθρωμένης πραγματικότητας. Με διαφορετική διατύπωση, η οικονομική βαθμίδα – εννοούμενη ως καθοριστική

Στο *Ιδεολογία και Ιδεολογικοί Μηχανισμοί του Κράτους*, ο Αλτουσέρ θα επιχειρήσει να συμπυκνώσει τις παρατηρήσεις του σε σχέση με την θεωρία ιδεολογίας του πρώιμου μαρξικού corpus αλλά και να προετοιμάσει το έδαφος για την κεντρική θέση του κειμένου, τη λειτουργία της ιδεολογικής πρακτικής να «εγκαλεί τα άτομα ως/σε υποκείμενα» (Althusser, 2008: 44), ανατρέποντας την μαρξική φιλοσοφική γραμματική σε σχέση με την έννοια του φαντασιακού και της αναπαράστασης. Σε αυτό το πλαίσιο επισημαίνει ότι «η Ιδεολογία είναι μια ‘Αναπαράσταση’ της Φαντασιακής Σχέσης των Ατόμων με τις Πραγματικές Συνθήκες Ύπαρξής τους» (ό.π.: 36). Η θέση αυτή, αρνητική, καθώς αναφέρεται στο αντικείμενο της «αναπαράστασης» μετατοπίζοντάς το, ακολουθείται από τη θετική θέση περί της υλικότητας της ιδεολογίας (Althusser, 1999: 99).

Κατά τον Αλτουσέρ, η θεωρία ιδεολογίας που αναπτύσσεται στη *Γερμανική Ιδεολογία* και τα *Χειρόγραφα* είναι ενσωματώσιμη, ακριβώς επειδή – όπως ήδη επισημάνθηκε – αντλεί από την φοϋερμαχιανή κριτική της θρησκευτικής αλλοτρίωσης, στον «ερμηνευτικό» τύπο, τον έναν από τους δύο κεντρικότερους τύπους ερμηνείας του ιδεολογικού φαινομένου, από κοινού με τον *μηχανιστικό* (ό.π.: 100). Θα ισχυριστούμε προκαταρκτικά πως ο κοινός τόπος αμφοτέρων, ο οποίος προβληματοποιείται από τον Αλτουσέρ, είναι η *δομική διαφάνεια* της πραγματικότητας, επί της οποίας εμφανίζεται να επικάθεται η ιδεολογική στρέβλωση. Τόσο ο μηχανιστικός όσο και ο «ερμηνευτικός» τύπος, δηλαδή, καταφάσκουν την εικόνα ενός οντολογικού χάσματος μεταξύ του αναπαριστώμενου και της αναπαράστασής του και, συνεπώς, την δυνατότητα μιας απο-ιδεολογικοποιημένης πραγματικότητας. Πριν περάσουμε, ωστόσο, στην συνοπτική εξέταση του δεύτερου τύπου, θα πρέπει να επισημάνουμε ένα κρίσιμο σημείο του αλτουσεριανού επιχειρήματος: τον αναγκαία διφυή χαρακτήρα της ιδεολογίας. Η τελευταία, παρότι εμφανίζεται να συνιστά ένα σύνολο από «κοσμοαντιλήψεις» (ό.π.) διττά απαξιωμένο (οντολογικά και επιστημολογικά) σε σχέση με το κοινωνικό πραγματικό, διατηρεί

αιτία τόσο από τον εγγελιανό όσο και από τον οικονομιστικό μαρξισμό – δεν παρουσιάζει την αναμενόμενη, από το έδαφος των διαθέσιμων θεωριών αιτιότητας, αυτοτέλεια και ανεξαρτησία ως προς τα αποτελέσματά της· εκείνο που αντανακλάται στρεβλώ τω τρόπω σταθεροποιείται από την αντανάκλασή του. Όπως είναι γνωστό, ο Engels επιχείρησε να αναμετρηθεί με το συγκεκριμένο πρόβλημα εισηγούμενος, στο γράμμα στον J. Bloch, την έννοια του καθορισμού *σε τελική ανάλυση* από την οικονομική βαθμίδα.

Παρατίθεται ο ηλεκτρονικός σύνδεσμος για τον ιστότοπο που φιλοξενεί το γράμμα στον Μπλοχ: https://www.marxists.org/archive/marx/works/1890/letters/90_09_21.htm (ημερομηνία πρόσβασης 16/06/2024).

εντούτοις μια σχέση αναφοράς προς αυτό [ideology = illusion/ allusion (Althusser, 2008: 36)], υπαινίσσεται κάτι για την ίδια την πραγματικότητα που παραγνωρίζει. Αυτή η συγκροτητική διττότητα της ιδεολογίας αντιστοιχεί αφενός στην αδυνατότητα της εντελούς ταύτισης της τελευταίας με το κοινωνικό πραγματικό (αντίστροφα, «εκφράζει» το *συνεκτατό των δύο*) και, αφετέρου, στην εσωτερικότητα των φορέων των πρακτικών στις κοινωνικές πρακτικές.

Ο «ερμηνευτικός» τύπος, ο οποίος είναι και εκείνος που μας απασχολεί στα πλαίσια του παρόντος, γενεαλογείται στα πατερικά κείμενα του χριστιανισμού και το γενικό σχήμα του διατρέχει την αντι-θρησκευτική κριτική των αριστερών νεο-εγγελιανών – προεξάρχοντος του Φόυερμπαχ – στο έδαφος της οποίας εγγράφεται, ακόμη και αν αντικείμενό της είναι η «υλιστική» πολεμική εναντίον της, η σκέψη του πρώιμου Μαρξ (Althusser, 1999: 100-101). Η βασική προκείμενη αυτού του τύπου – ο οποίος κεντροθετεί τόσο στην ιδεαλιστική όσο και στην «υλιστική» εκδοχή του την κατηγορία της αλλοτρίωσης, δηλαδή την διαδικασία αντικειμενοποίησης του υποκειμένου και υποκειμενοποίησης του αντικειμένου⁵⁰ – είναι ο αλλοτριωμένος και αλλοτριωτικός χαρακτήρας της ίδιας της κοινωνικής πραγματικότητας (ό.π.: 101): η σχέση της αντανάκλασης με το αντανακλώμενο είναι άμεση, αδιαμεσολάβητη, και η πρώτη μεταφέρει στο επίπεδο των ιδεών, δηλαδή στην εσωτερική επικράτεια της ανθρώπινης συνείδησης, το ημαρτημένο «πληροφοριακό φορτίο» του δεύτερου. Απόλυτη προϋπόθεση συνιστά εδώ η κατανόηση του κοινωνικού πραγματικού ως *ιστορικά* και όχι *συγκροτητικά* ημαρτημένου.

Η κοινωνική οντολογία που εισηγείται ο ερμηνευτικός τύπος είναι η καταστατική *διαφάνεια* της δομής του κοινωνικού πραγματικού (Κούβδος, 2012: 8), ακριβώς υπό την έννοια που εκτέθηκε προηγουμένως: υφίσταται ανεξάρτητα από την ανα-παράστασή της και η σχέση της με την ιδεολογία εγγράφεται εντός του τυπικού επιστημολογικού διπόλου «αληθές/ ψευδές». Σε αυτή τη ριζική *εκεί-εξωτερικότητα* της πραγματικότητας επικάθεται *εκ των υστέρων* η ιδεολογική στρέβλωση. Έτσι, και υπό το φως της επισήμανσης του ίδιου του Αλτουσέρ ότι «αυτό που αντανακλάται στην

⁵⁰ Η μαρξική εκδοχή του σχήματος έχει ήδη αποσυσκευαστεί. Ο Φόυερμπαχ περιγράφει ακριβώς την ίδια κίνηση στο *Η ουσία του χριστιανισμού* (2012: 69, οι επισημάνσεις διατηρούνται): «Η θρησκεία είναι ο *διχασμός* του ανθρώπου με τον εαυτό του: θέτει το θεό ως ένα ον *αντιτιθέμενο* προς τον ίδιο. Ο θεός δεν είναι αυτό που είναι ο *άνθρωπος*, ο άνθρωπος δεν είναι αυτό που είναι ο *θεός*. Ο θεός είναι το *άπειρο* και ο άνθρωπος το *περατό* ον – ο θεός είναι *τέλειος*, ο άνθρωπος *ατελής*- ο θεός *αιώνιος*, ο άνθρωπος *εν το χρόνω*: ο θεός *παντοδύναμος*, ο άνθρωπος *αδύναμος* – ο θεός *ιερός*, ο άνθρωπος *αμαρτωλός*».

φαντασιακή αναπαράσταση του κόσμου και που βρίσκουμε σε μια ιδεολογία είναι οι συνθήκες ύπαρξης των ανθρώπων, δηλαδή ο πραγματικός τους κόσμος» (Althusser, 2008: 38), μπορεί να στοιχειοθετηθεί πληρέστερα ο χαρακτήρας της φαντασιακής αναπαράστασης ως *οντολογικά* (στη βάση της πρωταρχικότητας του κοινωνικού πραγματικού) και *επιστημολογικά* (στη βάση της συσκότισης αυτής της αναπαριστώμενης πρωταρχικότητας) *απαξιωμένης*. Ακολούθως, το πολιτικό εγχείρημα που εκπορεύεται από ένα τέτοιο σχήμα, κατανοείται ευκρινώς ως *θετικιστικό* καθώς θεμελιώνεται σε ένα αίτημα *αποκατάστασης*, το οποίο πληρείται μέσω της επαναστατικής υπέρβασης μιας κοινωνικής πραγματικότητας που είναι «*τώρα αλλοτριωμένη*» (Κούβδος, 2012: 8, η επισήμανση προστέθηκε).

Σε όσα εκθέσαμε παραπάνω, εκείνο που ενοποιεί την κριτική της πρώιμης μαρξικής θεωρίας ιδεολογίας με την αντίστοιχη της κατηγορίας της αλλοτρίωσης στα *Χειρόγραφα*, συνίσταται στην κοινή τους οφειλή στην ιδεαλιστική φιλοσοφία του Φόουερμπαχ: είναι εκείνη που υπαγορεύει την ανάκληση της διαδικασίας της αντιστροφής και, μαζί της, την εισήγηση, περισσότερο ή λιγότερο λανθάνουσα, μιας πρωταρχικής ουσίας η οποία συνιστά, κατά την εκδίπλωση του σχήματος, αντικείμενο απόσπασης. Η καθολίκευση του χωρισμού μπορεί, υπό αυτή την έννοια, να κατανοηθεί ως αντανάκλαση της θεωρίας αιτιότητας, που ενέχεται στην φοϋερμπαχιανή φιλοσοφία, στις σελίδες για την αλλοτριωμένη εργασία: ο χωρισμός που συντελείται στην (οντολογικά πρότερη) επικράτεια της υλικότητας, *εκφράζεται* ακολούθως στο σύνολο του κοινωνικού πραγματικού· κάθε όψη του τελευταίου αντανakλά και μεταφέρει σε κάθε επιμέρους σφαίρα της πραγματικότητας, αυτόν τον θεμελιώδη χωρισμό. Και αντίστοιχα, η τέταρτη όψη της αλλοτρίωσης μπορεί να κατανοηθεί ως τέτοιου είδους αντανάκλαση της αποξένωσης από την ειδολογική ουσία, στο επίπεδο κάθε εμπειρικού υποκειμένου.

Το κρίσιμο στοιχείο, ωστόσο, για την διαύγαση της αλτουσεριανής προβληματοποίησης τόσο της μαρξικής θεωρίας της ιδεολογίας όσο και της κατηγορίας της αλλοτρίωσης είναι η ανάδειξη των λανθανουσών προκείμενων ενός οντολογικού δυϊσμού. Υπό αυτή την έννοια, η επισήμανση της *διαμεσολαβούμενης από μια διπλή μεταβατικότητα* (από το βιολογικό στο κοινωνικό και από την συνειδητή σύλληψη στην υλική πραγμάτωση) *συγχρονικότητας των μορφοποιήσεων* ανθρώπου και φυσικής αντικειμενικότητας – με άλλους όρους, η απουσία μιας «κοινωνικής οντολογίας» της εμμένειας από το πρώιμο μαρξικό corpus –, επιτάσσει την συνοπτική

έκθεση της κριτικής τούτου του δυϊσμού, από το έδαφος ενός θεωρητικού σχεδιασματος που αντλεί ευθέως από την σπινοζική οντολογία.

Όπως καταδείχθηκε, η πρώιμη μαρξική πραγμάτευση της κατηγορίας της ιδεολογίας θεμελιώνεται σε έναν υπερβατικό δυϊσμό και, κατά τούτο, συνεπάγεται την διττή (οντολογική και επιστημολογική) απαξίωση της ιδεολογίας, ενώ ως έδρα της στρεβλής αναπαράστασης συλλαμβάνεται η ανθρώπινη συνείδηση στην ιεραρχημένη σχέση της προς την υλικότητα του κοινωνικού πραγματικού, όπως αυτή προσδιορίζεται από την καρτεσιανή οφειλή του Μαρξ.

Σε αντίθεση με την καρτεσιανή οντολογία η οποία, στη σύλληψη του ανθρώπου ως *ιδιάζουσας* σύνθεσης δύο υποστάσεων, εκβάλλει – και ακριβώς αυτό υποστηρίξαμε πως συμβαίνει στην μαρξική οντολογία της εργασίας στα *Χειρόγραφα* – στην εννόησή του ως διαδικασίας *εμψύχωσης* του σώματος και θεματοποιεί, έτσι δια της σχέσης υπερβατικότητας μεταξύ της ψυχής (ή, εν προκειμένω, της συνείδησης ως εσωτερικότητας) και του σώματος, την οικεία εννόηση της ανθρώπινης ελευθερίας υπό ένα σχήμα αιτιακής αλληλεπίδρασης μεταξύ των δύο (και μάλιστα «μηδενικού αθροίσματος», εφόσον η ενεργητικότητα της ψυχής αντιστοιχεί σε παθητικότητα του σώματος και το αντίστροφο), όπου η ψυχή ως έδρα των ιδεών κινητοποιεί το σώμα, η σπινοζική οντολογία δεν θεματοποιεί κανένα πλήθος διακριτών υποστάσεων αλλά *μία* (απολύτως *ενική*), καταργώντας έτσι την αντιδιαστολή μεταξύ *Εντεύθεν* και *Εκείθεν* κόσμου. Καθώς «ο Θεός είναι εμμενές αίτιο και όχι μεταβατικό αίτιο όλων των πραγμάτων» (Spinoza, 2009: 111), δηλαδή δεν είναι δυνατόν να συλληφθεί υπό όρους εξωτερικής, υπερβατικής και αδρανούς αιτίας σε σχέση με τα αποτελέσματά του αλλά και εφόσον «ενεργεί από μόνους τους νόμους της φύσης του και χωρίς να αναγκάζεται από κανέναν» (ό.π.: 105), με άλλα λόγια, εφόσον είναι ελεύθερο αίτιο που πραγματώνει ανεμπόδιστα *την ουσία του*, τότε η καρτεσιανή αναπαράσταση του Θεού-νομοθέτη/ αρχιτέκτονα⁵¹ καταργείται αμετάκλητα. Η ελευθερία του Θεού, της *Natura Naturans* [Φυσιοποιούσα Φύση] δεν είναι η αυθαίρετη ελευθερία του καρτεσιανού υποκειμένου, δεν είναι ανθρωπομορφική· ο υπαρκτός κόσμος δεν είναι, αντίθετα από την γνωστή διατύπωση του Λάιμπνιτς, ο καλύτερος δυνατός, αλλά ο μόνος δυνατός (ό.π.: 125) και δεν διέπεται από καμία *τελεολογία*, ενώ η αμοιβαία συσχέτιση και προϋπόθεση μεταξύ

⁵¹ Οι δύο όροι χρησιμοποιούνται εδώ για να καταδείξουν την σπινοζική ρήξη τόσο με μια θειστική όσο και με μια ντεϊστική σύλληψη της θεϊκότητας, στο μέτρο που αμφότερες μοιράζονται τον ίδιο υπερβατικό πυρήνα σε ό,τι αφορά την σχέση του Δημιουργού και του δημιουργήματος, ανεξαρτήτως της στάσης που ο πρώτος εμφανίζεται δευτερογενώς να κρατά απέναντι στο δεύτερο.

της Natura Naturans και της Natura Naturata [Φυσιοποιημένη Φύση], η εσωτερικότητα της αιτίας στα αποτελέσματά της, δηλαδή η *εμμενής σχέση τους*, καταργεί τον οντολογικό δυϊσμό υπό αμφότερες τις εκφάνσεις του που παρουσιάστηκαν προηγουμένως, την ιδεαλιστική και την «υλιστική».

Επιπλέον, η σπινοζική οντολογία, θεματοποιώντας μια *απειρία* κατηγορημάτων (ό.π.: 112-113) εκ των οποίων προσβάσιμα στην ανθρώπινη γνώση είναι μόνο εκείνα της *έκτασης* και της *νόησης*, διαρρηγνύει την διπολική σύλληψη των υποστάσεων της καρτεσιανής φιλοσοφίας. Ακόμη περισσότερο, εμφανίζοντάς τα *οντολογικά ταυτόσημα* (καθώς δεν υπάρχει τίποτα στην υπόσταση [substantia] που να μην βρίσκεται εξ ολοκλήρου σε καθένα από τα άπειρα κατηγορήματα⁵²) *αλλά ποιοτικά διαφορετικά* και *μη αναγώγιμα* το ένα στο άλλο, καθιστά αδύνατη την ιεραρχική σχέση που εισηγείται ο Descartes μεταξύ ψυχής και σώματος στον άνθρωπο. Στον Spinoza, τα κατηγορήματα [attributi] είναι *αιτιακά μονωμένα*: ενώ η σχέση ενός κατηγορήματος και των τρόπων του είναι αιτιακή, αυτό δεν ισχύει για την εμμενή σχέση μεταξύ των κατηγορημάτων· με άλλα λόγια, δεν υφίσταται κανενός είδους δια-κατηγορηματική αιτιότητα, παρότι η αλληλουχία των τρόπων στα κατηγορήματα της έκτασης και της νόησης (για να μείνουμε εδώ στα δύο προσβάσιμα) είναι η ίδια (ό.π.: 153). Σε ό,τι αφορά δε, τις αιτιακές σχέσεις μεταξύ των τρόπων, δηλαδή εντός της Natura Naturata, θα πρέπει να σημειωθεί πως αυτές συλλαμβάνονται υπό το πρίσμα μιας *σχετικής* μεταβατικής αιτιότητας: κάθε τρόπος [modus] εντός ενός κατηγορήματος εμπλέκεται σε ένα ατέρμονο δίκτυο αμοιβαίων επηρεασμών με όλους τους άλλους τρόπους (του ίδιου κατηγορήματος), χωρίς να θεματοποιείται μία έννοια προνομιακού τρόπου, *πρώτου κινούντος*, το οποίο θα έθετε το δίκτυο σε κίνηση. Σε αυτού του είδους τη *μηχανική – μεταβατική αιτιότητα* είναι *εμμενής η εμμενής αιτιότητα* (Φουρτούνης, 2023: 207-215)⁵³ μεταξύ Natura Naturans (υπόσταση και κατηγορήματα της υπόστασης) και Natura Naturata (τρόποι ανά κατηγορήματα) ή, όπως το θέτει ο Macherey (1998: 179, οι επισημάνσεις προστέθηκαν), «η απόλυτη αιτιότητα που καθορίζει τη θεϊκή δράση και

⁵² Αυτό έπεται αναγκαία από την Πρόταση 13 του Μέρους Ι της *Ηθικής* (Spinoza, 2009: 95, οι επισημάνσεις διατηρούνται) κατά την οποία «η απολύτως άπειρη υπόσταση είναι αδιαίρετη».

⁵³ Όπως σημειώνει ο Φουρτούνης (2023: 211, οι επισημάνσεις διατηρούνται), στου οποίου την προσέγγιση επί της σπινοζικής οντολογίας στο *Αποδόμηση σε «τελική ανάλυση»* θεμελιώνουμε τούτη την απόφαση, «μεταξύ των δύο επιπέδων αιτιότητας, μεταξύ άπειρης και πεπερασμένης, μεταξύ εμμενούς και μεταβατικής, *υφίσταται εμμενής σχέση*. Η εμμενής αιτιότητα βρίσκεται σε εμμενή σχέση, *ενέχεται πάντοτε-ήδη σε (αλλά και ενέχει)* αυτό που έχει ήδη προσδιοριστεί ως το αντίπαλο δέον της, και διά της αντιπαλότητας προς το οποίο ορίζεται η ίδια: τη μεταβατική αιτιότητα. Ας τονίσουμε το σημείο αυτό, που θα αποδειχθεί ιδιαίτερα κρίσιμο για τη συνέχιση του επιχειρήματός μας: η *εμμενής αιτιότητα είναι εμμενής στη μεταβατική αιτιότητα*».

η σχετική αιτιότητα διά της οποίας εκδηλώνονται οι αμοιβαίες σχέσεις που συνδέουν μεταξύ τους τα στοιχεία της τροπικής πραγματικότητας [...] συνιστούν *δύο διαφορετικές εκφράσεις, από διαφορετικές οπτικές γωνίες, της ίδιας αναγκαιότητας*».

Ειδικότερα σε σχέση με τον άνθρωπο, θα πρέπει να υπογραμμιστεί πως η σπινοζική οντολογία δεν τον προσλαμβάνει ως *imperium in imperio*⁵⁴ (Spinoza, 2009: 53, 353)· ο άνθρωπος, ως αναπόσπαστο τμήμα της *Natura Naturata*, συνιστά έναν πεπερασμένο *τρόπο* της υπόστασης, που εκφράζεται εμμενώς στην έκταση ως *σώμα* και στην σκέψη ως *πνεύμα*⁵⁵ (ό.π.: 164). Επίσης, όπως ακριβώς για κάθε σώμα στην έκταση υπάρχει η αντίστοιχη ιδέα στη σκέψη και μια συγκεκριμένη μεταξύ τους σχέση κατά την οποία το σώμα αποτελεί το αντικείμενο της ιδέας, έτσι και στον άνθρωπο το σώμα συνιστά το αντικείμενο του πνεύματος (ό.π.: 163). Η αντιστοιχία είναι εμφανής: «το ανθρώπινο πνεύμα είναι σύνθετο από πολλές ιδέες ως ιδέα ενός συγκεκριμένου και σύνθετου σώματος» (ό.π.: 49). Ωστόσο, δυνάμει της απουσία δια-κατηγορηματικής αιτιότητας, η *αποβλεπτική* σχέση πνεύματος και σώματος δεν συνεπάγεται, σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει με την μαρξική πραγμάτευση του γενικού χαρακτήρα της εργασίας, την πολιτική σχέση μεταξύ σώματος και ψυχής, όπως αυτή θεματοποιείται στο καρτεσιανό υπόδειγμα: το σύστημα της εμμένειας καταργεί έτσι το σύστημα της

⁵⁴ Ο Γαβριηλίδης (2000: 18-23) αφορμάται από αυτή την σπινοζική θέση για να καταδείξει την καινοτομία που συνιστά για την ιστορία της δυτικής φιλοσοφίας το αιτιοκρατικό, αντι-υπερβατικό και αντι-τελεολογικό επιχείρημα του Σπινόζα, το οποίο αντιτίθεται τόσο στην μεσαιωνική παράδοση της σχολιαστικής φιλοσοφίας όσο και στον αναδυόμενο νεωτερικό μηχανικισμό. Όπως σημειώνει, ενώ ο σχολιαστικισμός θεμελιώνει την κοσμοαντίληψή του στις προκείμενες της «ενιαίας παράστασης φύσης και κοινωνίας» και της θεωρίας των «*δεύτερων αιτιών*» (2000: 18, οι επισημάνσεις διατηρούνται), δηλαδή της υπόθεσης ότι ο καθορισμός της ιδιαίτερης ουσίας κάθε πράγματος εκπορεύεται από το θεϊκό στοιχείο, εκβάλλοντας έτσι στην (ανα)παράσταση της ενιαίας δομής της γενικής κατηγορίας του νόμου (φυσικού ή θετικού), ο μηχανικισμός – συστοιχώντας στις προκείμενες της αναδυόμενης φυσικοεπιστημονικής μεθόδου και υιοθετώντας μια διαφορετική πρόσληψη της έννοιας του νόμου, πλέον ως της «*σταθερής σχέσης μεταξύ μεταβλητών όρων*» (2000: 19, οι επισημάνσεις διατηρούνται) – επιχείρησε να αποκαθλώσει την σχολιαστική φιλοσοφία διαχωρίζοντας ριζικά την επικράτεια της φύσης από εκείνη της κοινωνίας: η πρώτη χαρακτηριζόταν από την αποκλειστική επενέργεια σχέσεων αναγκαιότητας ενώ η δεύτερη συνιστούσε τον κατεξοχήν τόπο της εμπρόθετης ανθρώπινης δράσης. Υπό αυτή την έννοια, αμφότερες οι παραδόσεις κεντροθετούν μια έννοια τελεολογίας, με τη διαφορά ότι ο μηχανικισμός την αποδίδει αποκλειστικά στο πεδίο του κοινωνικού (και ως τέτοια επιχειρεί να την διαυγάσει εντός της φιλοσοφίας, όπως μαρτυρεί λχ η περίπτωση του Hobbes). Αντίθετα, κατά τον Γαβριηλίδη, ο Σπινόζα επιτίθεται στον σχολιαστικισμό όχι ως προς την εισηγούμενη ενότητα φυσικού και κοινωνικού, την οποία διατηρεί ως έχει, αλλά ως προς το τελεολογικό του στοιχείο· τούτο συνεπάγεται κατ' ανάγκην την απόκλιση του και από το μηχανιστικό πρότυπο. Διατηρώντας την νέα έννοια του νόμου που επεξεργάστηκε η μηχανιστική φιλοσοφία της νεωτερικότητας, προσλαμβάνει, έτσι, την ενότητα του κόσμου υπό το πρίσμα της καθολικής κατίσχυσης σχέσεων αναγκαιότητας.

⁵⁵ Η Γρηγοροπούλου (στο Spinoza, 2009: 41) προτείνει τον όρο *πνεύμα* [mens] έναντι του *ψυχή* [anima], σημειώνοντας ότι ο δεύτερος όρος «εκφράζει μια σωματική εικόνα, παριστάνοντας μια σωματική ψυχή». Ακολουθώντας την συγκεκριμένη επισήμανση, στα πλαίσια του παρόντος προτιμάται ο όρος *πνεύμα*. Σε σχέση με τον καρτεσιανό στοχασμό, διατηρείται ο πιο οικείος όρος *ψυχή*, δεδομένου μάλιστα πως παρότι ο Καρτέσιος αναγνωρίζει το φορτίο σωματικότητας που φέρει ο όρος, δεν φαίνεται να χρησιμοποιεί την διάκριση με μεγάλη συστηματικότητα (ό.π.).

υπερβατικότητας ως *σύστημα υποταγής*, εφόσον «ένας τρόπος της έκτασης και η ιδέα εκείνου του τρόπου είναι ένα και το αυτό πράγμα, αλλά εκφρασμένο με δύο τρόπους» (ό.π.: 153). Έχουμε εδώ πράγματι όχι τη σχέση «μηδενικού αθροίσματος» μεταξύ ενεργητικότητας και παθητικότητας στα πλαίσια της αιτιακής αλληλεπίδρασης σώματος και ψυχής στον Καρτέσιο, αλλά «μια ενεργητικότητα ή παθητικότητα που [...] αφορούν ταυτόχρονα τις ψυχές και τα σώματα» (Balibar, 2008: 90).

Οι συνέπειες αυτής της εμμενούς σχέσης είναι, δεδομένων όσων έχουν ήδη επισημανθεί, προφανείς: πρώτον, η σπινοζική οντολογία δια-λύει το πρόβλημα της γνωσιολογικής προτεραιότητας μεταξύ της ψυχής και του σώματος, όπως αυτό εκφράζεται στην χομπσιανή πρόσληψη του δεύτερου ως θεμελίου της γνώσης έναντι της καρτεσιανής κεντροθέτησης της πρώτης (Spinoza, 2009: 41-43). Δεύτερον, το πνεύμα δεν είναι υπερβατικό σε σχέση με το σώμα· έχει αποβλεπτική σχέση με αυτό αλλά δεν τοποθετείται έξωθεν αυτού, δεν το σκέφτεται υπό το σχήμα ενός οντολογικού δυισμού. Τρίτον, οι ιδέες επιδρούν μόνο επί ιδεών και τα σώματα μόνο επί σωμάτων, ενώ ο «τόπος» της ενεργητικότητας και της παθητικότητας δεν βρίσκεται στο εσωτερικό, στη σχέση πνεύματος και σώματος, αλλά σε ένα εξωτερικό, στις σχέσεις μεταξύ Ατόμων (επομένως και μεταξύ ανθρώπων). Όπως ρητά σημειώνει ο Σπινόζα, «*ούτε το Σώμα μπορεί να καθορίσει το Πνεύμα στη σκέψη ούτε το Πνεύμα το Σώμα στην κίνηση, στη στάση ή σε κάτι άλλο (αν υπάρχει)*» (ό.π.: 236, οι επισημάνσεις διατηρούνται). Η συνέπεια αυτή έχει καθοριστική σημασία για την αλτουσεριανή θεωρία της *εν γένει ιδεολογίας*: η ιδεολογία δεν είναι δυνατόν να συλληφθεί ως σύστημα ιδεών που *καθορίζει* κοινωνικές συμπεριφορές, αλλά ούτε μπορεί να ισχύει το αντίστροφο. Τέταρτον, η ελευθερία, εννοούμενη υπό καρτεσιανό πρίσμα, με όρους τελικού αιτίου, δεν μπορεί να θεματοποιηθεί.

Αυτή η τελευταία συνέπεια συνδέει την σπινοζική οντολογία με την αλτουσεριανή θέση για τον αναγκαία φαντασιακό χαρακτήρα της σχέσης των ανθρώπων με τις πραγματικές συνθήκες ύπαρξης. Ο Σπινόζα (ό.π.: 131-142), στο Παράρτημα του Μέρους Ι της *Ηθικής*, προχωρά σε μια εισαγωγική διαπίστωση για την αιτία των ανθρώπινων προκαταλήψεων, οι οποίες δεν επιτρέπουν την κατανόηση του είδους αιτιότητας που διέπει τη φύση. Εφόσον η γνώση των αιτιών της *όρεξης* των ανθρώπων δεν τους κληροδοτείται ως ένα είδος προγεννητικού φορτίου και αφού ταυτόχρονα εκείνοι είναι σε θέση να κατανοήσουν το όφελός τους, καταλήγουν να πιστεύουν πως η δράση τους εμπίπτει στο είδος της ελευθερίας που εισηγείται ο

καρτεσιανισμός. Ταυτόχρονα, συλλαμβάνουν έτσι την κίνησή τους στον κόσμο υπό το πρίσμα της έννοιας του τελικού αιτίου, το οποίο ταυτίζεται κάθε φορά με το αντικείμενο της όρεξής τους. Αυτή η αντίληψη προβάλλεται ταυτόχρονα και στην υπόλοιπη *Natura Naturata* αλλά και στην *Natura Naturans*: καταλήγοντας «να θεωρούν όλα τα φυσικά όντα σαν μέσα για δικό τους όφελος» (Spinoza, 2009: 134), οι άνθρωποι προβάλλουν την ίδια σύλληψη περί αυθαίρετης ελευθερίας στην υπόσταση, ή με άλλη διατύπωση, η «αναγνώριση» του ανθρώπινου εαυτού ως υποκειμένου αντικατοπτρίζεται στην «αναγνώριση» του Θεού ως Υποκειμένου (Althusser, 1999: 116): έτσι εμφανίζεται ο υπερκείμενος του κόσμου Θεός, νομοθέτης ή «διοικη[ή]ς της φύσης (ό.π.)» και η φορά της αιτιότητας αντιστρέφεται σε ολόκληρη την τάξη του κόσμου, ενώ τα ενεργήματα του Θεού προικίζονται επίσης με την έννοια του τελικού σκοπού, δηλαδή φαίνεται να χαρακτηρίζονται από μια βούληση γεννημένη από καταστατική έλλειψη.

Αυτή η παραγνώριση, ωστόσο, σύστοιχη της *φαντασίας*, του πρώτου γένους γνώσης κατά τον Σπινόζα, έχει έναν ιδιότυπο χαρακτήρα: διέπεται από αναγκαιότητα (Spinoza, ό.π.: 197), είναι ανεξάλειπτη και δεν ταυτίζεται με την τυπική έννοια του ψεύδους. Μπορούν συνοπτικά να σημειωθούν τα εξής. Πρώτον, κεντρική θέση του Μέρους II της *Ηθικής* είναι η αξεδιάλυτη σχεσιακότητα των ιδεών του ανθρώπινου πνεύματος, η επισήμανση δηλαδή ότι «*η ιδέα ενός οποιουδήποτε τρόπου με τον οποίο το ανθρώπινο Σώμα επηρεάζεται από τα εξωτερικά σώματα πρέπει να ενέχει τη φύση του ανθρώπινου Σώματος και συγχρόνως τη φύση του εξωτερικού σώματος*» (ό.π.: 175, οι επισημάνσεις διατηρούνται). Δεύτερον, το πνεύμα δεν είναι σε θέση να γνωρίσει το σώμα αυτοτελώς αλλά οι ιδέες του είναι ιδέες *σωματικών* εικόνων, δηλαδή σωματικών επηρεασμών που εμπλέκουν το οικείο σώμα και εξωτερικά σώματα. Οι ιδέες, λοιπόν, αυτές είναι ανεπαρκείς παρότι αναπόδραστες (ό.π.: 185, 190).

Τρίτον, η αστοχία της φαντασίας έγκειται στην απόθεση αυτής της θεμελιώδους εμμεσότητας των ιδεών: ο «μηχανισμός» της φαντασίας παραγνωρίζει το ότι οι ιδέες δηλώνουν την κατάσταση του σώματος όπως αυτό βρίσκεται σε διαρκή μετασχηματισμό και επηρεασμό από εξωτερικά σώματα (ό.π.: 176) και, αντ' αυτού αναδύονται αναπαραστάσεις ταυτοτήτων, καθώς η ιδέα ενός σωματικού επηρεασμού αντικαθίσταται φαντασιακά από την αναπαράσταση ενός αντι-κειμένου αυτόνομου σώματος. Έτσι, ο «μηχανισμός» της φαντασίας εκβάλλει εν τέλει, δια του ακρωτηριασμού της σχεσιακότητας (ό.π.: 178-179), σε μια «*μεταφυσικ[ή]* της

παρουσίας» (Φουρτούνης, 2023: 427), στο έδαφος της οποίας το εξωτερικό σώμα ενατενίζεται *ωσει παρόν* ανεξάρτητα από τη φυσική του παρουσία, σε ένα σχήμα εντός του οποίου «η [κατ' αίσθηση] αντίληψη είναι μια αληθής παραίσθηση» (στο Φουρτούνης, 2023: 425)⁵⁶. Είναι προφανές πως τούτο το σημείο του ριζικού αντι-εμπειρισμού είναι κοινό μεταξύ των Σπινόζα και Αλτουσέρ.

Τέταρτον, δεδομένων των παραπάνω, καθίσταται σαφές πως οι ιδέες της φαντασίας παραγνωρίζουν το *μορφικό είναι* του ιδεατού τους (το πλέγμα των αιτιακών διαδικασιών που οδηγούν στην παραγωγή και τη διάλυσή του) προσλαμβάνοντάς το όχι ως τον αμοιβαίο επηρεασμό μεταξύ δύο τρόπων της έκτασης αλλά σαν ένα *αυτόνομο σώμα*, το οποίο προσιδιάζει σε μια *καρτεσιανή υπόσταση*. Παραγνωρίζουν, επίσης, το ίδιο τους το μορφικό είναι εκλαμβάνοντάς τον εαυτό τους ως αυτοτελές αποτύπωμα της «αυτόνομης» αυτής οντότητας εντός του πνεύματος, εισάγοντας έτσι μια στρεβλή παράσταση δια-κατηγορηματικής αιτιότητας⁵⁷.

⁵⁶ Όπως επισημαίνει ο Φουρτούνης (2023: 423-424), αυτή η ανεξαρτησία της φαντασιακής ενατένισης από την φυσική ή μη παρουσία του εξωτερικού σώματος, συνιστά κρίσιμη στιγμή του σπινोजικού χειρισμού της έννοιας της φαντασίας, καθότι την απομακρύνει ριζικά από το γνώριμο σχήμα της αναπαραστατικής λογικής (ακριβώς εξηγώντας την ανεξάλειπτη «παρουσία» του), εντός του οποίου «θα είχαμε έτσι μια παραδοσιακή και τετριμμένη αντίληψη της φαντασίας, και συνακόλουθα της εν γένει αναπαραστατικής φύσης της ιδέας, μια αντίληψη όπου η φαντασία θα γινόταν κατανοητή ως *ψευδής αναπαράσταση*, η οποία [...] εμφανίζει (μη-παρόντα) αντικείμενα ως παρόντα, [...] με αποκορύφωμα την παραίσθηση» (ό.π.: 423, οι επισημάνσεις διατηρούνται). Και ακριβώς συνεπεία αυτής της ριζικής απομάκρυνσης είναι που η φαντασιακή αυτή ενατένιση αφορά «*κατά πρώτο λόγο* – την ‘κανονική’ αίσθηση, την αισθητηριακή, εμπειρική αντίληψη», πράγμα που σημαίνει πως «η ψυχή πάντοτε *φαντάζεται* την παρουσία των εξωτερικών σωμάτων, ακόμα και εάν αυτά είναι πράγματι ‘παρόντα’ [εδώ, όπως και παρακάτω όπου ο όρος αποδίδεται ξανά εντός εισαγωγικών, εννοεί φυσικώς παρόντα - BM]» (ό.π.: 423-424, οι επισημάνσεις διατηρούνται). Κατά τούτο, η σπινोजική έννοια της φαντασίας εμπίπτει στην επικράτεια ενός ακραιφνούς αντι-εμπειρισμού: «η ίδια η ‘εμπειρία’, υπό τις πλέον κανονικές και ελεγχόμενες συνθήκες που μπορεί κανείς να διανοηθεί (δηλαδή, υπό την απροβλημάτιστη ‘παρουσία’ του αντικειμένου ενώπιόν μας), από ακλόνητη και μοναδική πηγή βεβαιότητας ορίζεται ως εγγενώς και αζεπέραστα ‘*παραισθητική*’» (ό.π.: 425).

⁵⁷ Μπορούμε τώρα να προσεγγίσουμε πληρέστερα τη θέση του Φουρτούνη για την *μεταφυσική της παρουσίας*. Όπως είδαμε, η σπινोजική οντολογία αποκλείει ρητά κάθε έννοια δια-κατηγορηματικής μεταβατικής αιτιότητας: τα σώματα επενεργούν επί σωμάτων (δηλαδή επί άλλων τρόπων εντός του κατηγορήματος της έκτασης) και οι ιδέες επί ιδεών (δηλαδή επί άλλων τρόπων εντός του κατηγορήματος της νόησης). Και στις (συμβατικά εδώ) δύο περιπτώσεις, η διατροφική μεταβατική αιτιότητα είναι μονωμένη. Την ίδια στιγμή, οι ιδέες χαρακτηρίζονται από *αποβλεπτικότητα* (Φουρτούνης, 2023: 41): μετατρέπουν σε αντικείμενα ή *ιδεατά* τους τους τρόπους των άπειρων κατηγορημάτων (της νόησης συμπεριλαμβανομένης). Στον άνθρωπο, ως «τόπο» της εμμενούς σχέσης μεταξύ του πνεύματος και του σώματος, δηλαδή μιας σύνθετης ιδέας που συνίσταται από ιδέες και ενός σύνθετου σώματος που συνίσταται από σώματα (ό.π.: 42), το πνεύμα συνιστά την ιδέα του σώματος και το σώμα το αντικείμενο του πνεύματος, ενώ – δυνάμει της ενδοκατηγορηματικής μεταβατικής αιτιότητας – οι ιδέες του πνεύματος «μπορούν να θεωρηθούν *επηρεασμοί* [του πνεύματος] από άλλες ιδέες [...], *ιδέες άλλων σωμάτων*» (ό.π., οι επισημάνσεις διατηρούνται) και τα «*σωματικές φύσης συμβάντα εντός του [ενν., οικείου - BM] Σώματος συνιστούν επηρεασμούς του Σώματος από άλλα, εξωτερικά σώματα*» (ό.π., οι επισημάνσεις διατηρούνται). Πρόκειται εδώ ακριβώς για τις έννοιες των *ψυχικών* και *σωματικών επηρεασμών*, οι οποίες αναφέρονται στα κατηγορήματα της νόησης και της έκτασης αντίστοιχα. Εκείνο που συμβαίνει, λοιπόν, στο πρώτο είδος γνώσης, την φαντασία, είναι μια διπλή παραγνώριση. Από τη

Οι ιδέες της φαντασίας είναι, συνεπώς, «μετατοπισμένες ως προς την αιτία τους» (Macherey, 1998: 176) αλλά δεν είναι ψευδείς υπό την τυπική έννοια του όρου. Η σπινοζική καινοτομία έγκειται σε μια περίτεχνη ανατροπή του παραδοσιακού γνωσιολογικού προβλήματος το οποίο εμφάνιζε ως ζήτημα προς ερμηνεία την δυνατότητα της αλήθειας. Αντίθετα, κατά τον Σπινόζα (2009: 194, οι επισημάνσεις διατηρούνται), «*όλες οι ιδέες, καθόσον αναφέρονται στον Θεό, είναι αληθείς*». Το σφάλμα των ιδεών της φαντασίας δεν έγκειται στις ίδιες τις ιδέες, αλλά στην απουσία άλλων ιδεών (ό.π.: 196), η γνώση των οποίων διευρύνει το προσβάσιμο κάθε φορά *αιτιακό πλέγμα*. Το πρώτο είδος γνώσης υποστασιοποιεί τις ιδέες του πνεύματος⁵⁸ –

μία πλευρά, μια φαντασιακή ιδέα του πνεύματος παραγνώνει, κατά τρόπο αναγκαίο και ανεξάλειπτο, και απωθεί την σχεσιακότητα, δηλαδή το γεγονός πως το ιδεατό της συνιστά έναν σωματικό επηρεασμό ο οποίος εμπλέκει, *απαράκαμπτα* και *αξεδιάλυτα*, και ένα (χάριν ευκολίας εδώ) έτερο, εξωτερικό σώμα, πέραν του οικείου. Το ιδεατό της ιδέας εμφανίζεται, έτσι, *σαν εξωτερικό σώμα*, μονωμένο από το πλέγμα των αιτιακών καθορισμών του, *υποστασιοποιημένο*. Η υποκατάσταση της σχεσιακότητας συνιστά, δηλαδή, ως *παραγνώριση*, την άλλη όψη της φαντασιακής *αναγνώρισης* μιας υποστασιακής *ταυτότητας*: «με δυο λέξεις, η ιδέα είναι φαντασιακή στο μέτρο που *φαντάζεται* ότι *αναπαριστά* το ίδιο το *εξωτερικό σώμα*, ότι συνιστά *αναπαράστασή του*» (ό.π.: 43, οι επισημάνσεις διατηρούνται). Από την άλλη πλευρά και εφόσον οι ιδέες, ως τρόποι της νόησης, συνιστούν – όπως όλοι οι τρόποι όλων των κατηγορημάτων – *ιδεατά ιδεών*, η φαντασιακή ιδέα – «δυνάμει μιας άλλης ιδέας, ιδέας της ιδέας» (ό.π.) στο πνεύμα, της οποίας συνιστά το ιδεατό – είναι φαντασιακή και επειδή παραγνώνει κατά αντίστοιχο τρόπο εκείνο που είναι η ίδια: δεν εμφανίζεται ως επηρεασμός στο κατηγορήμα της νόησης, δηλαδή ως ψυχικός επηρεασμός, ως αλληλοσχεσία του πνεύματος με μια εξωτερική ιδέα (εμμενή στο εξωτερικό σώμα που επηρεάζει το οικείο), αλλά *σαν «αυτοτελή[ς] ‘ιδέα’»* (ό.π.), ιδεατό της οποίας συνιστά το υποστασιοποιημένο εξωτερικό σώμα. Υπό αυτή την έννοια, η διπλή παραγνώριση συστοιχεί προς την διπλή φαντασιακή αναγνώριση του αυτοτελούς εξωτερικού σώματος και της αυτοτελούς εσωτερικής του αναπαράστασης στο πνεύμα του οικείου. Πρόκειται για αυτό που ο Φουρτούνης αποκαλεί «*αμοιβαία παρουσία* μιας εσωτερικής *αναπαράστασης* [...] και του εξωτερικού *αποβλεπτικού αντικειμένου* της» (ό.π., οι επισημάνσεις διατηρούνται). Και εδώ ακριβώς βρίσκεται ο πυρήνας του ισχυρισμού του Φουρτούνη: η αναγκαία – και ανεξάρτητη από την πραγματική φυσική παρουσία του εξωτερικού αντικειμένου – «*παραισθητικότητα*» της εμπειρίας (βλ. και προηγούμενη υποσημείωση), αυτή η ριζικά αντι-εμπειριστική διάσταση της σπινοζικής οντολογίας, αντιστρέφει την προτεραιότητα μεταξύ της κατηγορίας της αναπαράστασης και της παρουσίας: «*Συνεπώς, δεν είναι η αναπαράσταση αποτέλεσμα της ‘παρουσίας’ [ενν. της φυσικής παρουσίας – BM] του αντικειμένου, αλλά η παρουσία είναι αποτέλεσμα της αναπαράστασης, της φαντασιακής αναπαράστασης*» (ό.π.: 426, οι επισημάνσεις διατηρούνται). Εάν είμαστε εδώ ενώπιον μιας εκ μέρους του Σπινόζα κριτικής της υποστασιοποίησης, κεντρική στιγμή της οποίας συνιστά η κριτική της παρουσίας, η τελευταία αυτή απόφαση δεσμεύει αναγκαία τον ψευδαισθητικό χαρακτήρα της έννοιας στην επικράτεια του ιδιόρρυθμου επιστημολογικού καθεστώτος της σπινοζικής φαντασίας: εάν η παρουσία, ως συνθήκη δυνατότητας μιας «δομής [...] όπου τίθενται αντιμέτωπα, στην αμοιβαία παρουσία τους, ένα αναπαριστών υποκείμενο, ένα υποκείμενο της γνώσης, παρόν στον εαυτό του, και ένα αντικείμενο που επιδέχεται αναπαράσταση ακριβώς επειδή είναι παρόν στο υποκείμενο» (ό.π.: 427), συνιστά πράγματι «*φαντασιακό αποτέλεσμα*» (ό.π.: 426, οι επισημάνσεις διατηρούνται), δεν μπορεί να είναι ψευδής, με την τυπική εννόηση του όρου.

⁵⁸ «Η μετατόπιση λαμβάνει χώρα μεταξύ αυτού που ‘είναι’ η ιδέα της φαντασίας, δηλαδή ιδέα ενός σωματικού επηρεασμού, *σε εμμενή σχέση με αυτόν*, και αυτού που υποτίθεται ή υποθέτει ή *φαντάζεται* η ίδια (ή η Ψυχή δι’ αυτής) ότι είναι, δηλαδή *αναπαράσταση, αναπαράσταση ενός αντικειμένου*, σε μια ουσιαστική για αυτήν τη σχέση *οντική/ οντολογική απόσταση* από αυτό. Και στο μέτρο ακριβώς που η υπαρκτική κρίση για το εξωτερικό σώμα ως παρόν και δυνάμει της οποίας η ιδέα εμφανίζεται ως αναπαράσταση, είναι *εγγενής* στην ίδια την ιδέα του σωματικού επηρεασμού, έπεται ότι η (αυτο)κατανόηση της ιδέας ως αναπαράστασης, η *παραγνώριση της φύσης της ιδέας, είναι σύμφυτη με την ίδια την ιδέα*» (Φουρτούνης, 2023: 420, οι επισημάνσεις διατηρούνται). Σημειώνουμε πως με τον όρο «Ψυχή», ο Φουρτούνης αποδίδει εδώ εκείνο στο οποίο, στα πλαίσια του παρόντος, αναφερόμαστε με τον όρο «πνεύμα».

κατατείνοντας στην ανάδυση της αναπαραστατικής λογικής – και τα ιδεατά τους⁵⁹ – προσλαμβάνοντάς τα ως αντικείμενα των αναπαραστάσεων – ακριβώς επειδή αυτές, θεωρημένες από την οπτική του ανθρώπου (και όχι από εκείνη του Θεού, όπου αυτές *οι ίδιες*, και όχι αναδιπλασιασμένες ή ανασυγκροτημένες, είναι απολύτως επαρκείς), υφίστανται επάλληλες αποκοπές. Υπό αυτήν την έννοια, η θεωρία των ιδεών του Σπινόζα αποκλείει ρητά (ό.π.: 195) τη *θετικότητα του ψεύδους* της φαντασίας και αποκαλύπτεται ως απaráκαμπτη οφειλή της αλτουσεριανής επιστημολογίας.

Όσα σημειώθηκαν σε σχέση με την σπινοζική οντολογία και την έννοια της φαντασίας, αναδεικνύουν ευκρινέστερα τόσο το περιεχόμενο της έννοιας του φαντασιακού στην αλτουσεριανή ανασυγκρότηση του ορισμού της ιδεολογίας, όσο και την αναγκαιότητα της φαντασιακής σχέσης με τις πραγματικές συνθήκες ύπαρξης. Φωτίζουν, επίσης, την κίνηση του αλτουσεριανού εγχειρήματος – συντελούμενης δια της εισήγησης της υλικότητας των «ιδεών» – πέραν των δύο τύπων αιτιότητας εντός των οποίων υπήρξε εγκλωβισμένος ο πρώιμος Μαρξ, σε έναν τρίτο, εκείνον της *δομικής αιτιότητας* και της συναφούς σχέσης *επικαθορισμού*. Από τη μία πλευρά, η καρτεσιανή θεωρία της μεταβατικής ή αναλυτικής αιτιότητας συνιστά μια *μεθοδολογικά ατομιστική θεώρηση*, κατά το ότι προσλαμβάνει τα στοιχεία ως προσυγκροτημένες ταυτότητες, λογικά πρότερες της δομής και την δεύτερη ως άθροισμά τους, και συνεπώς δεν αποτελεί μια αυθεντική θεωρία ενεργοποίησης της δομής στο βαθμό που δεν θεματοποιεί το ολιστικό στοιχείο που αυτή ενέχει (Φουρτούνης, 2007: 214). Από την άλλη πλευρά, η λαϊβνίτεια και εγγελιανή υπερβατική ή εκφραστική αποτελεσματικότητα της δομής επί των στοιχείων της, ενώ συνιστά πράγματι μια *ολιστική θεωρία αιτιότητας*, καθώς «επιτρέπει να σκεφτούμε τη δραστηριότητα του όλου επί κάθε στοιχείου του», προϋποθέτει εντούτοις, όπως σημειώσαμε, «τη φύση ενός “πνευματικού” όλου, στην οποία κάθε στοιχείο εκφράζει ολόκληρη την ολότητα ως “pars totalis”», δηλαδή αποτελεί μια θεωρία αιτιότητας που αδυνατεί να θεματοποιήσει την έννοια της *διαφοράς* (εφόσον αυτή είναι, στα πλαίσιά της, πάντα *φαινομενική*, ή με

⁵⁹ «Με άλλους όρους: η φαντασιακή αναπαράσταση ως τέτοια παραγνώνει το *ιδεατό της ιδέας* (που είναι ο επηρεασμός του ιδίου Σώματος από ένα άλλο σώμα), εστιάζοντας σε αυτό το άλλο σώμα καθ’ εαυτό και ως εάν να ήταν παρόν, και παραγνώνει επίσης *την ίδια την ιδέα*, εκλαμβάνοντάς την ως *αναπαράσταση* αυτού του παρόντος σώματος. Το φαντασιακό αναφέρεται ταυτόχρονα και αλληλένδετα στην παραγνώριση της ιδέας (και την αναγνώρισή της) *ως αναπαράστασης*» (Φουρτούνης, 2023: 421, οι επισημάνσεις διατηρούνται).

άλλα λόγια, εφόσον η ολότητα δεν συνιστά *δομή*) και κυριαρχείται από μια καταφανώς *ουσιοκρατική σύλληψη του όλου*.

Αντίθετα, «η τεράστια θεωρητική επανάσταση του Μαρξ» (Althusser et al., 2003: 431), αποτυπωμένη στις σελίδες του *Κεφαλαίου*, η σύλληψη της δομικής αιτιότητας την οποία ο Αλτουσέρ αναλαμβάνει να αποσυσκευάσει, υπερβαίνει τόσο την πρόσληψη της δομής ως *συν-όλου* (με την έννοια ακριβώς του αθροίσματος), η οποία συστοιχεί σε έναν *ατομιστικό νομιναλισμό*, όσο και τον εγγειανό *ουσιοκρατικό ολισμό*, στον οποίο αντιστοιχεί «μια πραγματικότητα δύο επιπέδων, στην οποία η επιφάνεια συνοδεύεται από ένα βάθος» (στο Φουρτούνης, 2002: 206), το βάθος της ουσίας του όλου⁶⁰. Θεματοποιεί, έτσι, την σχέση που ο Σπινόζα εισηγείται για τις *Natura Naturans* και *Natura Naturata*: η δομή δεν υφίσταται πριν και έξω από τα αποτελέσματά της, δεν υπεισέρχεται μεταξύ των δύο οντολογική προτεραιότητα ή υποβάθμιση, αλλά αντίθετα, τα αποτελέσματα είναι εμμενή στην αιτία τους, ριζικά εσωτερικά σε αυτή. Ή, με άλλη διατύπωση, η εμμενής σχέση μεταξύ της δομής και των αποτελεσμάτων της συνεπάγεται μια *μεταιχμιακή δυϊκότητα*, μια εγγενή ένταση η οποία απομακρύνει την δυνατότητα εξάλειψης κάθε διαφοράς μεταξύ των σχετιζόμενων όρων (δηλαδή την δυνατότητα ενός *μονισμού* που θα αντιδιαστέλλοταν στον καρτεσιανό *δυισμό*), με άλλα λόγια, την μετάπτωση του αλτουσεριανού *νομιναλιστικού* (ως αντι-ουσιοκρατικού) *ολισμού* είτε στο πεδίο μιας «θετικιστική[ς] αντίληψη[ς] μιας “επιφάνειας δίχως βάθος”» (Φουρτούνης, 2002: 208) είτε στην *ουσιοκρατική σύλληψη* ενός διπλασιασμού της «επιφάνειας» από ένα «βάθος».

Τούτη η ένταση της εμμένειας είναι ακριβώς που καθιστά την ιδεολογία μη πλεονασματική κατηγορία, που απομακρύνει από μια μετα-κουνιανή ταύτισή της με την πραγματικότητα και που υπαγορεύει την απόρριψη κάθε έννοιας *μερικότητας* σε σχέση με τα στοιχεία της δομής· ακριβώς όπως συμβαίνει με τα κατηγορήματα της υπόστασης στην σπινοζική οντολογία, τα στοιχεία της δομής δεν χαρακτηρίζονται από *ελλειπτικότητα* και *αμοιβαία συμπληρωματικότητα*. Πρόκειται ακριβώς για αυτό που ο Φουρτούνης (ό.π.: 211, οι επισημάνσεις διατηρούνται) προσδιορίζει ως *νομιναλιστικό ολισμό*, ο οποίος «μιλώντας κυριολεκτικώς, έγκειται σε μια αντίληψη *όλου χωρίς μέρη*». Συμμετρικά, αυτό συνεπάγεται ένα «ελάχιστο γενικότητας» σε ό,τι αφορά τη

⁶⁰ Και είναι ακριβώς γι' αυτό το λόγο που ο Αλτουσέρ (2015: 133-140) προειδοποιεί πως η πρόσληψη της μαρξικής διαλεκτικής ως απλής αντιστροφής της εγγειανής, ως απλής απαλλαγής από το θεωρησιακό σύστημα του Χέγκελ, είναι ανεπαρκής για την κατανόηση της τομής που συνιστά ο ιστορικός υλισμός.

δομή, την ιδεολογία και την πρακτική: συζητώντας την διαδικασία της θεωρητικής πρακτικής, ο Αλτουσέρ (2015: 267) σημειώνει προσεκτικά πως η διάκριση μεταξύ της Γενικότητας I και της Γενικότητας III, δηλαδή η διάκριση του *αφηρημένου* από το *συγκεκριμένο* μπορεί να συντελεστεί αποκλειστικά στο εσωτερικό της θεωρητικής πρακτικής και δεν θα πρέπει να κατανοηθεί ως διάκριση μεταξύ *αφαίρεσης* και *συγκεκριμένου* όπως αυτή εμφανίζεται στην φουερμπαχική και πρώιμη μαρξική φιλοσοφία, εκβάλλοντας έτσι στον τύπο της εκφραστικής αιτιότητας. Όπως παρατηρεί ο Φουρτούνης (1999: 154-155, οι επισημάνσεις διατηρούνται), ανακαλώντας την αλτουσεριανή θέση πως «δεν υπάρχει η εν γένει πρακτική αλλά μόνο *διακριτές πρακτικές*», το *αφηρημένο* δεν συνιστά «μία συγκροτημένη, αυτοτελή και αυτάρκη έννοια, αλλά [...] [ένα] θνησιγενές “ελάχιστο γενικότητας”, έναν ανυπόστατο αναβαθμό της διαδικασίας της σκέψης, [...] μια εγγενώς “ψιλή” έννοια». Πρόκειται εδώ πράγματι για την εξαίρεση που είναι «εν αγνοία του κανόνα, *ο ίδιος ο κανόνας*» (Althusser, 2015: 156, οι επισημάνσεις διατηρούνται). Εάν, λοιπόν, η υπαρκτικότητα της δομής δεν μπορεί να συλληφθεί παρά υπό τον χαρακτήρα της ως εμμενούς αιτίας των αποτελεσμάτων της, *κάθε ενεργοποίησή της συστοιχεί προς μια «τροποποίησή» της* (Φουρτούνης, 2007: 216): το γεγονός πως η δομή δεν συνιστά *οργανόγραμμα* επιτρέπει στον σπινοζικό δομισμό του Αλτουσέρ να θεματοποιήσει μια έννοια *ιστορικότητας*, αποκρούοντας έτσι μια συνήθη κριτική που ασκείται στον τυπικό δομισμό και αναδεικνύοντας την τομή που ο πρώτος συνιστά εντός του πεδίου των θεωριών της δομής.

Οι «τροποποιήσεις» της δομής, δηλαδή οι (μη δευτερογενείς, όπως στην περίπτωση του οικονομιστικού και εγγελιανού μαρξισμού, αλλά *συγκροτητικές*) αναδράσεις των στοιχείων επί της εμμενούς αιτίας τους, συστοιχούν προς μία σχέση επικαθορισμού, η οποία διαρρηγνύει αμετάκλητα – και μάλιστα χωρίς να αποποιείται τον μαρξιστικό της χαρακτήρα – την ριζική διάκριση μεταξύ Βάσης και Εποικοδομήματος την οποία καταφάσκουν αμφότερες οι τάσεις του μαρξισμού εναντίον των οποίων στρέφεται η αλτουσεριανή κριτική: εάν η εμμενής σχέση μεταξύ της δομής και των αποτελεσμάτων της αποκλείει την δυνατότητα σύλληψης ενός επιμέρους στοιχείου ως καθοριστικού (ως ταυτόχρονα *δομικής αιτίας* και *δομημένου αποτελέσματος*), τότε τα αποτελέσματα για το καθεστώς της ιδεολογίας είναι προφανή. Η τελευταία δεν μπορεί πλέον να συνιστά μια επιφαινόμενη έκφραση της, προσλαμβανόμενης ως *δομικής αιτίας* του κοινωνικού πραγματικού, οικονομικής

βαθμίδας – μια τέτοια σύλληψη θα ήταν εδώ το ακριβές ανάλογο της φαντασιακής παράστασης της δια-κατηγορηματικής αιτιότητας. Όπως επισημαίνει ο Αλτουσέρ (Althusser & Lamprou, 2014: 2-3), διακρίνοντας μεταξύ *δομικής* και *μεταβατικής/ γραμμικής/ μηχανικής* αιτιότητας και ακολουθώντας την σπινοζική θέση περί της *εμμένειας* της εμμενούς αιτιακής σχέσης μεταξύ *Natura Naturans* και *Natura Naturata* στην σχετική δια-τροπική (ενδοκατηγορηματική) μεταβατική αιτιότητα, ένα στοιχείο B της δομής δεν συνιστά παράγωγο ενός έτερου στοιχείου A «αλλά το αποτέλεσμα του στοιχείου A, στο βαθμό που αυτό το στοιχείο A είναι ενταγμένο στις σχέσεις που συγκροτούν τη δομή μέσα στην οποία το A εναποτίθεται/ βρίσκεται».

Εάν το ζήτημα εξειδικευθεί στο επίπεδο της οικονομίας, δύο στοιχεία της *περιοχικής* αυτής δομής διατηρούν μεταξύ τους σχέση *σχετικής μεταβατικής αιτιότητας*, χωρίς ωστόσο η τελευταία να εξαντλεί το πλέγμα της αιτιότητας, καθότι αμφότερα συνιστούν εξίσου *αποτελέσματα* της δομής. Με άλλα λόγια, η γραμμική/ μηχανική αιτιότητα μεταξύ των στοιχείων της περιοχικής δομής τελεί υπό την «αιγίδα» της δομικής αιτιότητας, ενώ μια περιοχική δομή συνιστά πάντα στοιχείο της *σφαιρικής* δομής. Πρόκειται εδώ για την κεντρική αλτουσεριανή θέση περί του *πάντοτε-ήδη δομημένου χαρακτήρα του κοινωνικού πραγματικού*. Το κρίσιμο στοιχείο εν προκειμένω είναι η απόκρουση κάθε δυνατότητας σύλληψης της οικονομικής βαθμίδας υπό ουσιοκρατικούς όρους: η παραγωγή συνιστά αποτέλεσμα της δομικής αιτιότητας, δεν «έρχεται» έξωθεν της δομής και δεν μπορεί να συνιστά το αίτιό της⁶¹. Η δεσπόζουσα της δομής είναι η ίδια η δομή. Η αυθόρμητη οντολογική κατανόηση του κόσμου από τους λειτουργούς της επιστήμης, η «αυθόρμητη ιδεολογία» των επιστημόνων στην οποία αναφέρεται ο Αλτουσέρ, σύμφωνα με την οποία η άνω (σχετική) μεταβατική αιτιότητα είναι αυτόνομη, συνιστά έτσι αποτέλεσμα μιας ιδεολογικής αποκοπής, μιας αφαίρεσης της δομικής αιτιότητας από το σύστημα. Η

⁶¹ Ακριβώς αυτό το κρίσιμο στοιχείο της αλτουσεριανής σύλληψης του επικαθορισμού παραγνωρίζει το εγχείρημα του Badiou (1967: 458) να υπερασπίσει τον αλτουσεριανό δομισμό από τις συνήθεις επικρίσεις περί κεντροθετημένης δομής, καταφεύγοντας στην λακανική έννοια της *διαρραφής*, δηλαδή συλλαμβάνοντας την οικονομία με δύο διακριτές λειτουργίες: αφενός μια λειτουργία *βαθμίδας*, επιτελώντας την οποία η οικονομία συνιστά στοιχείο της δομής, και αφετέρου μια λειτουργία *πρακτικής*, όπου η οικονομία συνιστά την απύσχα δομική αιτία του δομημένου όλου. Τούτη η απόπειρα να ερμηνευθεί η οικονομία ως ταυτόχρονα καθοριζόμενη και καθοριστική αρνείται de facto την εμμενή σχέση μεταξύ της δομής και των αποτελεσμάτων της (όντας το ανάλογο μιας απύσχας *Natura Naturans*) και επαναφέρει έτσι, στο ιδεαλιστικό σχήμα που εισηγείται, τον υπερβατικό δυϊσμό εναντίον του οποίου στρέφεται η αλτουσεριανή προβληματική. Για μια πιο αναλυτική κριτική εξέταση της προσέγγισης του Μπαντιού, βλ. Φουρτούνης, Γ. (2023). *Αποδόμηση σε «τελική ανάλυση». Ο σπινοζικός δομισμός του Αλτουσέρ (1960-1969) και ο πρώιμος Ντερριντά*. Αθήνα: Νήσος, σσ. 90-102.

θέση κατά την οποία οι «ιδέες» συνιστούν μη υλικές, νοητικές οντότητες, δηλαδή η «ιδεολογία της “ιδέας”» (Althusser, 1999: 102-103), είναι συνεπώς αποτέλεσμα του ίδιου ιδεολογικού ακρωτηριασμού και ταυτίζεται έτσι με τον υπερβατικό δυισμό που θεματοποιεί ο καρτεσιανισμός.

Ο Αλτουσέρ επιχειρεί να αποσυσκευάσει τις δύο αλληλένδετες θέσεις για την εμμενή αιτιότητα και την υλικότητα της ιδεολογίας συζητώντας τη σχέση μεταξύ της τελευταίας και των Ιδεολογικών Μηχανισμών του Κράτους (στο εξής ΙΜΚ) μέσω δύο φαινομενικά ισοδύναμων διατυπώσεων: η πρώτη παρουσιάζει κάθε ΙΜΚ ως «πραγμάτωση μιας ιδεολογίας», ενώ κατά την δεύτερη, «μια ιδεολογία υπάρχει πάντα υλοποιημένη σ’ ένα μηχανισμό και στην πρακτική του ή τις διάφορες μορφές πρακτικής» (ό.π.: 103). Η κρίσιμη διαφορά των δύο αφορά το οντολογικό καθεστώς της ιδεολογίας· ενώ στην πρώτη υπονοείται μια πρωταρχικότητα της ιδεολογίας σε σχέση με τον ΙΜΚ που την πραγματώνει, στην δεύτερη, αντίθετα, μια ιδεολογία και ένας ΙΜΚ συνιστούν μια ενότητα, τα μέρη της οποίας προϋποτίθενται αμοιβαία. Η ιδεολογία δεν προ-καταλαμβάνει τη θέση της σε ένα ιδεατό επίπεδο αλλά και αντιστρόφως, η ύπαρξη ενός ΙΜΚ και της αντίστοιχης υλικής πρακτικής δηλώνει ότι μια ιδεολογία είναι εκεί *πάντοτε-ήδη* [toujours-déjà] υλοποιημένη. Έτσι, η ιδεολογική παράσταση, αδύνατον να κατανοηθεί πλέον ως προσήκουσα σε μια οντολογικά διακριτή σφαίρα σε σχέση με την «εν γένει» πρακτική, αποβάλλει οριστικά τον προηγουμένως αποδιδόμενο σε αυτήν ιδεατό χαρακτήρα και ταυτόχρονα εμφανίζεται ενταγμένη σε ένα σύμπλοκο με το κοινωνικό πραγματικό, το οποίο συνιστά «μια εκ κατασκευής ιδεολογική πραγματικότητα, όπου η ιδεολογία είναι συνεκτατή με την πραγματικότητά της και συνυφασμένη με αυτήν μέχρι τη λεπτότερη υφής της, χωρίς ωστόσο ποτέ να ταυτίζεται μαζί της» (Φουρτούνης, 2007: 228), δυνάμει της συγκροτητικής έντασης της εμμενούς σχέσης. Υπό αυτό το πρίσμα θα πρέπει άλλωστε να κατανοηθεί η αριστοτελική στιγμή του αλτουσεριανού επιχειρήματος: η ιδεολογία έχει μεν υλική υπόσταση, αλλά η υλικότητα παρουσιάζει διαφορετικούς τροπισμούς [modalité] (Althusser, 1999: 103).

Τα παραπάνω συνεπάγονται, σε ευθεία αναλογία με την σπινοζική έννοια της φαντασίας, ότι η στρεβλότητα της ιδεολογίας δεν είναι εξωτερική *του* αλλά εμμενής *στο* κοινωνικό πραγματικό, δεν συνιστά τυπικό ψεύδος παρότι δεν είναι ταυτόχρονα και αληθής. Και ταυτόχρονα, είναι προφανές πως προβληματοποιούν την, κεντρική για την μαρξική πραγμάτευση της κατηγορίας της αλλοτρίωσης, έννοια της *Praxis* ως

ιδεολογική, υπό την αλτουσεριανή εννόηση του όρου: ως αποτέλεσμα μιας συγχρονικότητας *αναγνώρισης* και *παραγνώρισης*, με την δεύτερη να συνιστά *αναγκαίο, ανεξάλειπτο και συγκροτητικό* στοιχείο της παραγνωριζόμενης πραγματικότητας. Ο Αλτουσέρ (ό.π.: 103-104) σημειώνει πως κατά την ιδεολογία της «ιδέας», οι άνθρωποι ενεργούν επειδή φέρουν ήδη «ιδέες» για τον κόσμο. Έτσι, η κοινωνική συμπεριφορά αποτιμάται σε σχέση με τις «ιδέες» που φέρουν τα δρώντα υποκείμενα: πολύ περισσότερο, το ιδεαλιστικό αυτό σχήμα συνεπάγεται μια απαίτηση ενύπαρξης της δεδηλωμένης πίστης στις *πράξεις*, η απόκλιση από την οποία ερμηνεύεται κοινωνικά ως ασυνέπεια ή υποκρισία (ό.π.). Στο σημείο αυτό απαιτείται προσοχή: η χειρονομία δια της οποίας ο Αλτουσέρ εξοστρακίζει την κατηγορία της *Praxis* και αντ' αυτής αναφέρεται σε «πράξεις ενσωματωμένες σε μορφές πρακτικής», ρυθμιζόμενες από ένα *τυπικό* δια του οποίου «κάθε πρακτική μεταγράφεται στην υλική ύπαρξη ενός ιδεολογικού μηχανισμού» (ό.π.: 105) δεν συνιστά μια απλή περιπλοκή των όρων του σχήματος αλλά την ανατροπή της φιλοσοφικής γραμματικής του καρτεσιανισμού. Εφόσον, όπως καταδεικνύεται από την έκθεση του «μηχανισμού»⁶² της φαντασίας, η παράσταση του καρτεσιανού υποκειμένου – αλλά και η σύστοιχή της του αντικειμένου, όπως παρατηρεί ο Φουρτούνης (1999: 160-161) – είναι ιδεολογική, τότε η κατηγορία της πράξης, το αποτέλεσμα ενός ενεργήματος του εμψυχωμένου σώματος, η σχέση μεταξύ δύο υποστασιοποιημένων (συνεπεία του φαντασιακού ακρωτηριασμού της σχεσιακότητας) κατηγοριών είναι επίσης ιδεολογική. Πράγμα που σημαίνει: παραμένει μεν ανεξάλειπτη αλλά οφείλει να αποβληθεί από το σώμα του ιστορικού υλισμού *ως επιστήμης*, ως αναβαθμού δηλαδή του γνωσιακού εγχειρήματος.

Η κριτική αυτή του ιδεαλισμού εκβάλλει στην ανασυγκρότηση της κατηγορίας των ιδεών, οι οποίες πλέον θα περιγραφούν ως «*υλικές πράξεις ενσωματωμένες σε υλικές μορφές πρακτικής, ρυθμισμένες από ένα επίσης υλικό τυπικό, προσδιορισμένο από τον υλικό ιδεολογικό μηχανισμό, απ' όπου απορρέουν οι ιδέες του δοσμένου*»

⁶² Έχοντας εκθέσει τον τρόπο με τον οποίο η σπινοζική οντολογία ανατρέπει τόσο την ιδεαλιστική όσο και την «υλιστική» κατανόηση της σχέσης μεταξύ της υλικότητας και του ιδεατού πόλου *ως σχέση μεταβατικότητας* και ταυτόχρονα διαφεύγει – σε ό,τι αφορά τον «μηχανισμό» της φαντασίας – από την τυπική διάκριση *αληθούς* και *ψευδούς*, γίνεται πλέον εμφανής η αναγκαιότητα της απόδοσης του συγκεκριμένου όρου εντός εισαγωγικών. Όπως γράφει ο Φουρτούνης (1999: 184-185, οι επισημάνσεις διατηρούνται), αν η ιδεολογική παράσταση δεν συνιστά «ψευδή συνείδηση» της κοινωνικής πραγματικότητας, άλλο τόσο *δεν συνιστά την αλήθεια της* (είτε πρόκειται για μία ευθεία, «κυριολεκτική» και διάφανη αλήθεια, είτε για μία αλήθεια «κωδικοποιημένη» δια κάποιου συγκεκριμένου «μηχανισμού», όπως π.χ. δια του μηχανισμού της αλλοτρίωσης, του φετιχισμού ή της αντιστροφής). Η ιδεολογία δεν συνιστά την άμεση ή κρυπτογραφημένη μεταγραφή, το «έκτυπο» της κοινωνικής πραγματικότητας με την οποία είναι συνυφασμένη, πράγμα που σημαίνει ότι *η ιδεολογία δεν καθορίζεται κατά άμεσο και απόλυτο τρόπο από την αντίστοιχη κοινωνική πρακτική»*.

υποκειμένου» (Althusser, 1999: 105, οι επισημάνσεις διατηρούνται) αλλά και στην διατύπωση των δύο συνημμένων θέσεων, σύμφωνα με τις οποίες πρώτον, «δεν υπάρχει πρακτική παρά διά της ιδεολογίας και υπό την κυριαρχία της» και, δεύτερον, «δεν υπάρχει ιδεολογία παρά διά του υποκειμένου και για τα υποκείμενα» (ό.π.: 106). Σε ευθεία συνάφεια με τις ιδέες της φαντασίας στον Σπινόζα, οι ιδεολογικές παραστάσεις δεν είναι οι ίδιες αυθαίρετες, ούτε μη πραγματικές: αυτό που είναι «αυθαίρετο» είναι η εικόνα της υπερβατικής πρωταρχικότητάς τους· αυθαίρετη εφόσον δεν αναγνωρίζει πως οι υλικές πρακτικές συστοιχούν προς την ύπαρξη μιας ιδεολογίας εντός ενός ΙΜΚ και ταυτόχρονα «αυθαίρετη» (σε εισαγωγικά) επειδή η ίδια αυτή εικόνα χαρακτηρίζεται από αναγκαιότητα. Κατά τούτο, λοιπόν, η ένταση που αναδύεται μεταξύ της ιδεολογικής *παράστασης* – και όχι *αναπαράστασης*, εφόσον η εμμενής σχέση μεταξύ ιδεολογίας και κοινωνικού πραγματικού συνεπάγεται πως «το *είναι* της κοινωνικής πραγματικότητας είναι αδιαχώριστο από τούτο το αυτοπαθές, ιδεολογικό *δεικνύεσθαι και φαίνεσθαι*» (Φουρτούνης, 2007: 222, οι επισημάνσεις διατηρούνται) – του καρτεσιανού, ελεύθερου υποκειμένου των πράξεών του και της πραγματικότητας των κοινωνικών πρακτικών, δηλαδή η αντιδιαστολή του υποκειμένου *στην* πρακτική στο υποκείμενο των πράξεών του, δεν θα πρέπει να κατανοηθεί υπό το θετικιστικό πρίσμα που ενέχεται στον «ερμηνευτικό» τύπο. Η πρακτική και ο φορέας της δεν συνιστούν μια λανθάνουσα, δευτερογενώς ιδεολογικά συσκοτιζόμενη πραγματικότητα και η (αυτο)κατάφαση του δεύτερου ως υποκειμένου (με την καρτεσιανή έννοια), *ενώ πράγματι συνιστά μια στρέβλωση, δεν ταυτίζεται με μια έννοια «ψευδούς συνείδησης».*

Αντίστοιχα, οι συνημμένες θέσεις εκφράζουν την, αείποτε διαμεσολαβούμενη από την εν γένει ιδεολογία, εμμένεια της δομής στα αποτελέσματά της. Επαναλαμβάνουμε τη θέση που διατυπώσαμε ήδη από το πρώτο κεφάλαιο του παρόντος: η ιδεολογία «διέπει τη *ριζική εσωτερικότητα των φορέων των κοινωνικών πρακτικών στις πρακτικές που αυτοί “φέρουν”*» (Φουρτούνης, 2007: 218) δια της ειδικής της αρμοδιότητας να συγκροτεί, με τη χειρονομία της *έγκλησης, υποκείμενα* – και να επαναβεβαιώνει διαρκώς τούτη τη συγκρότηση – και να τα κατανέμει στις κοινωνικές πρακτικές. Υπό αυτήν ακριβώς την έννοια, στο μη ιστορικό της εν γένει ιδεολογίας συστοιχεί το μη ιστορικό του «εν γένει» υποκειμένου, όχι δηλαδή των συγκεκριμένων κάθε φορά αποτελεσμάτων της ιδεολογικής πρακτικής αλλά της «καθολική[ς] και αναπόδραστη[ς] μορφή[ς] [...] της ριζικής εσωτερικότητας των φορέων στις πρακτικές» (ό.π.: 219). Ταυτόχρονα, ενώ οι συνημμένες θέσεις ανακαλούν

– δια της εισήγησης του ολωσδιόλου δομημένου χαρακτήρα του πραγματικού, δηλαδή της επισήμανσης ότι κάθε στιγμή της κοινωνικής δραστηριότητας συνιστά υλική πρακτική ρυθμισμένη από ένα υλικό τυπικό – την μαρξική κριτική ενός εποπτικού υλισμού, ο οποίος αγνοεί τον *πρακτικό* [praktisch] χαρακτήρα του κοινωνικού πραγματικού και βρίσκει κατά τούτο το όριο του στην «εποπτεία των μεμονωμένων ατόμων και της αστικής κοινωνίας» (Marx, 2021: 362), συνιστούν την ίδια στιγμή τομή σε σχέση με την 8^η θέση για τον Φούερμπαχ, στο βαθμό που ανασκευάζουν την, συμμετρική του εμπειρισμού του υποκειμένου, ιδεολογική κατηγορία της *πράξεως* [Praxis].

Δεδομένων των παραπάνω, ο μεσολαβητικός χαρακτήρας της ιδεολογίας επιβάλλει την θεωρητική πραγμάτευση της κατηγορίας του υποκειμένου, δηλαδή του διαρκώς ανανεούμενου *αποτελέσματος* της ιδεολογικής πρακτικής διά της (αυτο)αναγνώρισης του οποίου «επιτελείται πρωταρχικά» (Φουρτούνης, 2007: 223) η υλική υπόσταση της ιδεολογίας. Εάν, δηλαδή, δυνάμει της ειδικής αρμοδιότητας της ιδεολογίας να κατανέμει υποκείμενα/ φορείς στις κοινωνικές πρακτικές που εξαντλούν την ολότητα του κοινωνικού πραγματικού, η κατηγορία του υποκειμένου συνιστά την «αναγκαία συνθήκη για την ενεργοποίηση κάθε δομής και, άρα, για την ύπαρξη τόσο της δομής όσο και της αντίστοιχης πρακτικής» (ό.π.: 218), η θεματοποίηση της χειρονομίας της *έγκλησης* [interpellation] προσλαμβάνει κρίσιμο χαρακτήρα για την ανάδειξη της στενής συνάφειας μεταξύ των τριών θεμελιωδών όρων της αλτουσεριανής αρχιτεκτονικής: της πρακτικής, της ιδεολογίας και του υποκειμένου.

Η κεντρική θέση του κειμένου για την ιδεολογία και τους ΙΜΚ είναι πως «ιδεολογία εγκαλεί τα άτομα *ως/ σε* υποκείμενα». Η συγκεκριμένη απόκλιση από την ελληνική μετάφραση ακολουθεί εν προκειμένω την επισήμανση του Φουρτούνη (ό.π.: 224) πως η διατύπωση του γαλλικού πρωτοτύπου [l'idéologie interpelle les individus en sujets] ενέχει μια διττότητα, καθώς δηλώνει όχι μόνο ότι η ιδεολογία συγκροτεί τα άτομα *σε* υποκείμενα, αλλά και ότι τα εγκαλεί *ως* τέτοια· με άλλα λόγια, το υποκείμενο συνιστά ταυτόχρονα αποτέλεσμα και συνθήκη δυνατότητας – όπως άλλωστε καταδεικνύει η δεύτερη από τις δύο συνημμένες θέσεις - της λειτουργίας της ιδεολογίας, ή αλλιώς, *διαπλαστική* της κατηγορία (Althusser, 1999: 107).

Της επισήμανσης του πάντοτε-ήδη δομημένου χαρακτήρα του πραγματικού – απολύτως ισοδύναμα, της μη υπερβατικής, αρθρωμένης ολότητας των κοινωνικών

πρακτικών – και της συμμετρικής θέσης που αυτή συνεπάγεται, δηλαδή του πάντοτε-ήδη ενεργοποιημένου της δομής, έπεται επομένως αυτονοήτως η θέση περί της εγγραφής της κατηγορίας του υποκειμένου «στην χρονικότητα του πάντοτε-ήδη» (Φουρτούνης, ό.π.: 224). Το συγκεκριμένο σημείο είναι λεπτό: η χρονικότητα της εμμένειας στην οποία υπάγεται η κατηγορία του υποκειμένου, δεν ταυτίζεται με το «ανέκαθεν» του εμπειρικού χρόνου· εάν ίσχυε κάτι τέτοιο, η θεωρητική χρησιμότητα της χειρονομίας της έγκλησης θα εξανεμιζόταν. Αντίστοιχα, εάν το (στην πραγματικότητα αείποτε αφηρημένο) άτομο συνιστούσε μια πρόδρομη μορφή του υποκειμένου – προικισμένο με αυτή την ιδιότητα δυνάμει της βιολογικής του συγκρότησης ή μιας φιλοσοφικής ανθρωπολογίας, για να θυμηθούμε το πρόβλημα που θέτει στην πρώιμη μαρξική οντολογία της εργασίας η μεσολάβηση της μεταβατικότητας – η έγκληση θα ήταν επίσης περιττή. Αντίθετα τώρα, εάν ανέκαμπτε η παράσταση ενός υποστασιοποιημένου, προ-ιδεολογικού ατόμου που θα επρόκειτο μόνο δευτερογενώς να εισέλθει στο πεδίο της ιδεολογίας, η έγκληση, υπό την αλτουσεριανή χρήση του όρου, θα ήταν αδύνατη. Τούτων δοθέντων, ο ισχυρισμός του Αλτουσέρ (ό.π.: 107) πως «ο άνθρωπος είναι ζώο ιδεολογικό», θα πρέπει να κατανοηθεί εντός του πεδίου που οριοθετεί η εσωτερικότητα ιδεολογίας και πρακτικής, δηλαδή υπό το πρίσμα της ταυτόχρονης απόρριψης της υπερβατικότητας τόσο του κοινωνικού πραγματικού όσο και του υποκειμένου. Ή, όπως υπογραμμίζει ο Φουρτούνης (1999: 163), η μη εξωτερικότητα του θεμελίου «του σύμπαντος δομικής αιτιότητας» στη δομική αιτιότητα, σημαίνει την αδυνατότητα σύλληψης της, μεσολαβητικής για την εσωτερικότητα ιδεολογίας και πρακτικής, κατηγορίας του υποκειμένου υπό το πρίσμα μιας ανθρωπολογίας. Η σχέση κεφάλαιο δεν είναι το εξωτερικό όριο της ιδεολογίας αλλά αυτό δεν συμβαίνει επειδή η τελευταία θα συνιστούσε κατά κυριολεξία ανθρωπολογική σταθερά· ο κομμουνιστικός τρόπος παραγωγής, ως τρόπος παραγωγής, δηλαδή ως συγκεκριμένη συνάρθρωση παραγωγικών δυνάμεων και παραγωγικών σχέσεων, «δεν είναι διανοητός χωρίς κάποια κοινωνική οργάνωση της παραγωγής και χωρίς τις αντίστοιχες ιδεολογικές μορφές» (Althusser, 2015: 327).

Επιπλέον, η κατηγορία του υποκειμένου συνυφαίνεται με το στοιχείο της προφάνειας. Ο Αλτουσέρ, προκειμένου να δηλώσει το εμπειρικά μη επερωτήσιμο αυτονόητο που επιβάλλεται δια της ιδεολογίας (Althusser, 1999: 108), αναφέρεται στη ρήση του αποστόλου Παύλου κατά την οποία «'το είναι, η κίνηση και η ζωή'

εμφανίζονται μέσα στο Λόγο, δηλαδή στην ιδεολογία» (ό.π.). Η συγκεκριμένη παρατήρηση, πέραν των ριζικά αντι-εμπεριοκρατικών συνεπαγωγών της – σε ευθεία συνάφεια με τον σπινοζικό χειρισμό της έννοιας της φαντασίας – κεντροθετεί το, σύστοιχο της ριζικής εσωτερικότητας μεταξύ της ιδεολογίας και του κοινωνικού πραγματικού, ζεύγος της *αναγνώρισης/ παραγνώρισης*. Πιο συγκεκριμένα, εάν η εμμένεια της πρακτικής στην ιδεολογία συνεπάγεται μια απαράκαμπτη μη ταύτιση μεταξύ της πραγματικότητας και της ιδεολογικής της παράστασης, την ίδια στιγμή που η τελευταία συνιστά συγκροτητικό στοιχείο της, καθιστώντας την πραγματικότητα *εσωτερικά μετατοπισμένη* (Φουρτούνης, 2007: 225), τότε ο στρεβλωτικός χαρακτήρας της ιδεολογίας, συγχρονικός της κατάφασης της φυσικότητας του υποκειμένου από το ίδιο το υποκείμενο (δηλαδή της *αναγνώρισης*), η στιγμή κατά την οποία το τελευταίο βεβαιώνει τον εαυτό του ως πάντοτε-ήδη συγκροτημένο τέτοιο χωρίς, ωστόσο, να αποκτά «την (επιστημονική) γνώση του μηχανισμού αυτής της αναγνώρισης» (Althusser, ό.π.: 109), δεν συνίσταται στην συσκότιση μιας *πρωταρχικά μη ιδεολογικής πραγματικότητας* αλλά στην *ιδιάζουσα παραγνώριση του συνεκτατού ιδεολογίας και κοινωνικού πραγματικού*, η οποία αντιστοιχεί, συνεπώς, στην παραγνώριση του πάντοτε-ήδη δομημένου της κοινωνικής πραγματικότητας. Υπό αυτό το πρίσμα, λοιπόν, θα πρέπει να χειριστεί κανείς την θέση του Αλτουσέρ (ό.π.: 111) πως «η άρνηση [denegation] στην πράξη του ιδεολογικού χαρακτήρα της ιδεολογίας από την ίδια την ιδεολογία, αποτελεί μία από τις πρακτικές εμφανίσεις της».

Ταυτόχρονα, ο αναγκαίος χαρακτήρας που προσλαμβάνει η «έκκριση» της ιδεολογίας, το γεγονός ότι αυτή συνιστά «την ίδια την ατμόσφαιρα που απαιτείται για να αναπνέουν και να υπάρχουν ιστορικά [σημ. οι ανθρώπινες κοινωνίες - BM]» (Althusser, 2015: 326) σημαίνει πως η αρμοδιότητα της ιδρυόμενης δια της τομής επιστήμης δεν έγκειται στην απο-ιδεολογικοποίηση (εδώ με την έννοια της *εξάλειψης* των ιδεολογικών παραστάσεων) της πραγματικότητας αλλά στην αναγνώριση ακριβώς του ανεξάλειπτου της ιδεολογικής πρακτικής και των αποτελεσμάτων της κατά τον ίδιο τρόπο που το ανεξάλειπτο (και στρεβλό) των ιδεών της φαντασίας αναδεικνύεται στην σπινοζική γνωσιολογία δια της κατάκτησης του δεύτερου γένους γνώσης: όχι ως αναγγελία του «τέλους της ιδεολογίας» αλλά ως διεύρυνση του προσβάσιμου αιτιακού πλέγματος⁶³, μέσω της οποίας – για να επιστρέψουμε στην αλτουσεριανή

⁶³ Όπως γράφει ο Αλτουσέρ, «ο θεωρητικός *αντιανθρωπισμός* του Μαρξ ουδόλως εξαλείφει την ιστορική *ύπαρξη* του ανθρωπισμού. [...] Ακριβέστερα: ο θεωρητικός *αντιανθρωπισμός* του Μαρξ αναγνωρίζει μια αναγκαιότητα στον ανθρωπισμό ως *ιδεολογία*, μια υπό όρους αναγκαιότητα, καθώς τον συσχετίζει

προβληματική – είναι δυνατόν «να υπάρξει δράση επί της ιδεολογίας και να μετασχηματιστεί η ιδεολογία σε ενστόχαστο εργαλείο δράσης επί της Ιστορίας» (Althusser, 2015: 327).

Εκείνο που βεβαιώνει το υποκείμενο ότι συνιστά τέτοιο, είναι το «τυπικό της ιδεολογικής αναγνώρισης» (Althusser, 1999: 109). Προκειμένου να αποδώσει ευκρινέστερα τη χειρονομία της έγκλησης, ο Αλτουσέρ κατασκευάζει μια αφήγηση που διέπεται από χρονική ακολουθία: η διάκριση *ατόμου* και *υποκειμένου* έχει, σε αυτό το πλαίσιο, αποκλειστικά αναλυτικό και όχι οντολογικό χαρακτήρα (ό.π.: 110-111). Δια του *medium* της ιδεολογικής πρακτικής, λοιπόν, η απόκριση του ατόμου σε μια φωνή που το εγκαλεί, ακριβώς επειδή εμπεριέχει τη βεβαιότητα ότι το συγκεκριμένο άτομο εγκαλείται, συγκροτεί το τελευταίο σε υποκείμενο – και το επιτυγχάνει πάντα. Ο όρος της έγκλησης, δηλαδή, περιγράφει τις κοινότυπες, καθημερινές τελετουργίες ιδεολογικής αναγνώρισης που «στρατολογούν» – εάν πρόκειται να διατηρηθεί η χρονική διαδοχή του παραδείγματος της αστυνομικής κλήσης – τα υποκείμενα (ό.π.: 110) ή – εάν πια εγκαταλείψουμε την διαδοχή – επαναβεβαιώνουν ότι τα συγκροτημένα υποκείμενα είναι τέτοιας, συγκροτώντας τα. Σε αυτό το πλαίσιο, δεν είναι δυνατόν να θεματοποιηθεί μια *γενεαλογία του υποκειμένου*, καθώς αυτό υπάρχει κάθε στιγμή ως συντελεσμένο παράγωγο της ιδεολογικής πρακτικής, δεν διέπεται από καμία (συγκροτητική ή άλλη) έλλειψη, δεν έχει διαστάσεις ολοκλήρωσης. Η διττότητα του «ως/ σε» εκφράζει αυτή την απουσία πρώτης πράξης της υποκειμενοποίησης και, ταυτόχρονα, το διαρκές της. «*Το άτομο είναι αείποτε υποκείμενο*» (ό.π.: 111, οι επισημάνσεις διατηρούνται).

Υπό το φως όσων σημειώσαμε, λοιπόν, αποσυσκευάζοντας την αλτουσεριανή κριτική στον οντολογικό δυϊσμό ως θεμέλιο της κατηγορίας της αλλοτρίωσης, εκείνο που αντλείται ως θεωρητική απαίτηση στο πλαίσιο μιας παράδοσης η οποία αιτείται να διαφυλάξει έναν αυθεντικά υλιστικό και ιστορικό χαρακτήρα, αποκόπτοντας τις πρότερες οφειλές της ιδεολογικής προϊστορίας της στη θεωρησιακή φιλοσοφία και την υπερβατική σύλληψη του ανθρώπινου υποκειμένου από το σώμα της θεωρίας της, είναι η εγκατάλειψη της έννοιας της αλλοτρίωσης, με το ουσιοκρατικό – και κατά τούτο, εξίσου ανιστορικό με εκείνο της αστικής πολιτικής οικονομίας – περιεχόμενο που αυτή

με τις συνθήκες ύπαρξής του. Η αναγνώριση αυτής της αναγκαιότητας δεν είναι αμιγώς θεωρησιακή. Μόνο με βάση αυτή μπορεί ο μαρξισμός να θεμελιώσει μια πολιτική που να αφορά τις υπάρχουσες ιδεολογικές μορφές, όποιες κι αν είναι» (Althusser, 2015: 325, οι επισημάνσεις διατηρούνται).

εμφανίζεται στις σελίδες των *Χειρογράφων*. Στο βαθμό που προϋποθέτει μια φιλοσοφική ανθρωπολογία, επαναβεβαιώνει μια υπερβατική (και, συνεπώς, πολιτική) σχέση μεταξύ της συνείδησης και της σωματικότητας – η οποία συστοιχεί σε μια αντίστοιχη μεταξύ της επικράτειας του ιδεατού και εκείνης της υλικότητας –, εμφανίζει την δομή του κοινωνικού πραγματικού διάφανη, συνεπεία μιας μηχανιστικής προσέγγισης του υλισμού, και κεντροθετεί μια θεωρία αιτιότητας που αντλεί από την ιδεαλιστική φιλοσοφία, *η κατηγορία της αλλοτρίωσης θα πρέπει πράγματι να απορριφθεί*.

Εξάλλου, η χειρονομία του εξοβελισμού της αλλοτρίωσης από τις θεωρητικές αποσκευές του μαρξισμού, με τον τρόπο που αυτή λαμβάνει χώρα στην αλτουσεριανή παρέμβαση, ανατρέπει την σχέση μεταξύ της ιστορικής δραστηριότητας του προλεταριάτου και της φιλοσοφίας – με άλλη διατύπωση, μεταξύ της πρακτικής και της θεωρίας – υπό τη μορφή που εκείνη παρεισάγεται στην μαρξική πραγμάτευση της διαμεσολαβημένης *ενεργοποίησης* της αλήθειας «που το ίδιο είναι» από κάτι που το υπερβαίνει· δηλαδή υπό τη μορφή του *θεωρητισμού*. Και αυτό διότι το συνεκτατό μεταξύ της εν γένει ιδεολογίας και του κοινωνικού πραγματικού, δυνάμει του ιδιότυπου χαρακτήρα της εμμενούς σχέσης, πέραν της επισήμανσης της αδυνατότητας μιας μονιστικής ταύτισης, δηλώνει επιπλέον την *ασύγχρονη* σχέση μεταξύ των δύο όρων: «Παρ' όλο που το κοινωνικό πραγματικό, ενώ υπάρχει, *ταυτοχρόνως* δείχνεται, η αναπαράσταση δια της οποίας το πραγματικό αναπαρίσταται *δεν είναι σύγχρονη με το πραγματικό*: η ιδεολογία καθιστά το κοινωνικό *μη-σύγχρονο με τον εαυτό του*» (Φουρτούνης, 1999: 187). Ο χαρακτήρας αυτής της ασυγχρονίας, σημειώνει ο Φουρτούνης (ό.π.), «δεν μπορεί να είναι αποκλειστικά 'γνωσιακού' χαρακτήρα»· η μη ταυτότητα μεταξύ της παράστασης και εκείνου που παριστάνεται δεν συνιστά απλά την συνθήκη δυνατότητας των επιστημονικών εγχειρημάτων, αλλά – πολύ περισσότερο – προσδιορίζει και το είδος της εσωτερικότητάς τους: εάν, σε ρήξη με τον μηχανιστικό υλισμό των *ΟΦΧ* και της *Γερμανικής Ιδεολογίας*, πρέπει να απορριφθεί μια παράσταση μονότροπου ή εντελούς καθορισμού του πόλου του ιδεατού από εκείνον της υλικότητας χάριν μιας σύλληψης αμοιβαίου καθορισμού, αυτός ο τελευταίος δεν είναι συμμετρικά ομοιότροπος. Πρόκειται για την περιώνυμη επίσκεψη του Αλτουσέρ στην έννοια της *τελικής ανάλυσης* που εισήγαγε ο Ένγκελς· κι ωστόσο,

δεν πρόκειται για απλή επιστροφή⁶⁴. Στην *Υποστήριξη της Αμιένης* (Althusser, 1999: 135) γράφει:

Στον καθορισμό της μαρξικής τοποθεσίας [αναφέρεται στην τοπογραφική μεταφορά του *Προλόγου* του 1859 – BM], τελευταία ανάλυση πάει να πει τελευταία ανάλυση· τίποτα παραπάνω, τίποτα παρακάτω. Αν είναι η τελευταία, όπως φαίνεται στη νομική απεικόνιση που την στηρίζει, σημαίνει πως υπάρχουν κι άλλες, εκείνες που εμφανίζονται στη νομικο-πολιτική και ιδεολογική υπερδομή⁶⁵. Έτσι, η ένδειξη της τελευταίας ανάλυσης στον καθορισμό, έχει διπλή λειτουργία: διαχωρίζει με ριζικό τρόπο τον Μαρξ από κάθε μηχανιστική σύλληψη, και ανοίγει – μέσα στη λογική του καθορισμού – το παιχνίδι των διαφόρων βαθμίδων, το παιχνίδι μιας υπαρκτής διαφορετικότητας, όπου εγγράφεται η διαλεκτική.

Στο βαθμό που η θεωρητική παραγωγή του ύστερου Μαρξ αποδεσμεύεται από τις συμμετρικά ανεπαρκείς θεωρίες αιτιότητας στις οποίες ο ίδιος βρισκόταν ακόμη εγκλωβισμένος στα πρώιμα έργα του, είναι πράγματι δυνατόν να ισχυριστεί κανείς πως ο μηχανιστικός υλισμός των *ΟΦΧ* και της *Γερμανικής Ιδεολογίας* εγκαταλείπεται – ή τουλάχιστον, να αναγνώσει σε αυτές τις επισημάνσεις του Αλτουσέρ την παρουσία μιας τέτοιας *τάσης* στο εσωτερικό του *Κεφαλαίου*, η οποία συνοδεύεται από τον διαρκώς συγκροτητικά ανολοκλήρωτο χαρακτήρα της *τομής* και των *ενδο-επιστημονικών ρήξεων*⁶⁶. Το «παιχνίδι των διαφόρων βαθμίδων», από την άλλη πλευρά, υποκρύπτει το είδος της πολυπλοκότητας που κατατείνει στην ασυμμετρία του αμοιβαίου καθορισμού. Υπό αυτή την έννοια, οι *νέοι όροι* – ως βαθμίδες και όχι ως μέρη ενός διπολικού σχήματος – αντιστοιχούν σε μια *νέα σχέση* (Althusser, 2015: 166), τα στοιχεία της οποίας, ωστόσο, διατηρούν διαφορετικό βαθμό *ειδικής δραστηριότητας*: «[...] ο Μαρξ μάς παρουσιάζει πράγματι τα ‘δύο άκρα της αλυσίδας’ και μας λέει ότι πρέπει να ψάξουμε ανάμεσά τους: αφενός τον καθορισμό σε τελική ανάλυση από τον (οικονομικό) τρόπο παραγωγής· αφετέρου τη σχετική αυτονομία των υπερδομών και την ειδική δραστηριότητά τους» (ό.π., οι επισημάνσεις διατηρούνται). Πρόκειται εδώ

⁶⁴ Η περιπλοκή που κομίζει αυτή η αλτουσεριανή επίσκεψη της τελικής ανάλυσης σε σχέση με τον πρότερο χειρισμό της έννοιας από τον Ένγκελς λανθάνει στην επισήμανση του Αλτουσέρ, στο *Αντίφαση και Επικαθορισμός*, πως, στο πλαίσιο της διάκρισης μεταξύ της απλής (η οικονομική βαθμίδα καθορίζει απόλυτα και μονότροπα τις λοιπές βαθμίδες) και της επικαθορισμένης αντίφασης, δεν θα υπεισέλθει στην εξέταση «τη[ς] θεωρητική[ς] λύση[ς] που προτείνει ο Ένγκελς για το πρόβλημα της σχέσης ανάμεσα στον καθορισμό σε τελική ανάλυση, τον οικονομικό καθορισμό, και τους προσίδιους καθορισμούς που επιβάλλονται από τις υπερδομές, τις εθνικές παραδόσεις και τα διεθνή συμβάντα» (Althusser, 2015: 167, οι επισημάνσεις διατηρούνται).

⁶⁵ Εδώ η ιδεολογία τοποθετείται στο Εποικοδόμημα, ακολουθώντας την μαρξική επιχειρηματολογία του 1859.

⁶⁶ Θα επανέλθουμε αμέσως στην υπόμνηση αυτού του ανολοκλήρωτου, εξετάζοντας την τάση προς μια ουσιοκρατική σύλληψη της έννοιας του *τρόπου παραγωγής* στο ύστερο έργο του Μαρξ.

ακριβώς για τη μη εξάντληση της μη συγχρονικότητας μεταξύ ιδεολογίας και κοινωνικού πραγματικού στο γνωσιολογικό επίπεδο, την οποία σημειώνει ο Φουρτούνης: διότι «η υλική υπόσταση της ιδεολογικής αναγνώρισης/ παραγνώρισης μας υποχρεώνει να συμπεράνουμε ότι αυτή η ασυμμετρία αφορά εξ ίσου και την αμοιβαία εσωτερικότητα, την *αμοιβαία υλική συγκρότηση* ή τον αμοιβαίο *καθορισμό* μεταξύ κοινωνικής πρακτικής και ιδεολογικής παράστασής της» (Φουρτούνης, 1999: 187), δηλαδή την ανισότητα του δείκτη δραστηκότητας μεταξύ των δύο.

Έτσι, το συνεκτατό κοινωνικού πραγματικού και ιδεολογίας που δεν απολήγει ποτέ σε μονισμό αλλά ταυτόχρονα διαρρηγνύει τη διάκριση μεταξύ «επιφάνειας» και «βάθους» και η ανατροπή της μηχανιστικής παράστασης του μονόδρομου και εντελούς καθορισμού των κοινωνικών παραστάσεων από τις υλικές πρακτικές, σημαίνει ταυτόχρονα – και αντίθετα με ό,τι δείξαμε πως συμβαίνει στην περίπτωση του σχήματος της αλλοτρίωσης – τον *σε τελική ανάλυση* καθοριστικό χαρακτήρα της πρακτικής, στον οποίο – από την άλλη πλευρά και εφόσον έχει διαρραγεί η *αναπαραστατική λογική* της πρώιμης μαρξικής θεωρίας ιδεολογίας – αντιστοιχεί ο συγκροτητικά *αναδραστικός* χαρακτήρας της ιδεολογίας επί της πρακτικής (ό.π.: 188). Αν, λοιπόν, το αποτέλεσμα της αρχιτεκτονικής της αλλοτρίωσης είναι η υπαγωγή της πρακτικής στη θεωρία, η αλτουσεριανή παρέμβαση κατορθώνει να διαφυλάξει την μαρξιστική προτεραιότητα της πρακτικής έναντι της θεωρίας⁶⁷.

Την ίδια στιγμή, ενώ αυτή η επιστημολογική απ-αξίωση της αλλοτρίωσης, συνοδευόμενη από την αλτουσεριανή ανασυγκρότηση της δομικής αιτιότητας όπως αυτή αναπτύσσεται στις σελίδες του *Κεφαλαίου*, εισφέρει μια ριζικά διαφορετική κοινωνική οντολογία, εξακολουθεί να βρίσκεται αντιμέτωπη με το θεμελιώδες πρόβλημα του χειρισμού της ιδιότυπης «εισόδου» του κοινωνικού ανταγωνισμού στο προσκήνιο της μαρξικής θεωρητικής παραγωγής, όπως αυτή συντελείται στις σελίδες για την αλλοτριωμένη εργασία. Όπως δείξαμε, απ' τη μία πλευρά, ο Μαρξ εισηγείται ένα αγωνικό στοιχείο, το οποίο περιορίζει στη σφαίρα της κυκλοφορίας, ενώ διατυπώνει υπαινιγμούς μόνο, για ένα ευρύτερο πλέγμα πολιτικών σχετικών με την

⁶⁷ Στα *Στοιχεία Αυτοκριτικής*, ο Αλτουσέρ θα αποδώσει αυτήν την προτεραιότητα ως εξής: «Μέσα σε αυτήν την αντιφατική διαδικασία, είναι εφικτό και αναγκαίο να ξεχωρίσουμε, σαν *κυρίαρχο στοιχείο*, αυτό που μπορούμε να ονομάσουμε: *αλλαγή ταξικής θεωρητικής τοποθέτησης* του ιστορικού 'ατόμου' Μαρξ-Ένγκελς. Η αλλαγή αυτή πραγματοποιείται *μέσα στη φιλοσοφία*, κάτω από την επίδραση των πολιτικών ταξικών αγώνων και της εμπειρίας τους. Αυτή η διαπίστωση δεν έχει τίποτε το παράδοξο, στο βαθμό βέβαια που ισχύει η θέση την οποία προτείνω, ότι δηλαδή η φιλοσοφία είναι, σε τελική ανάλυση, *πάλη των τάξεων μέσα στη θεωρία*» (Althusser, 1983: 74, οι επισημάνσεις διατηρούνται).

εργασία – και πολύ περισσότερο, με την ίδια την εργατική τάξη, τους φορείς της εργασιακής δύναμης – ενώ, απ’ την άλλη πλευρά, αντιμετωπίζει την εργατική φιγούρα στη σφαίρα της παραγωγής ως την κατεξοχήν παθητικότητα, ένα διαρκές πάσχειν υποταγμένο στον οικονομικό καταναγκασμό. Θυμίζουμε, επίσης, πως παραμένει ανοιχτό το ερώτημα του χειρισμού της μαρξικής διάκρισης (και πρόκειται, προφανώς, για διάκριση από το έδαφος πια της εδραιωμένης επιστήμης, για να ακολουθήσουμε την γνωστή αλτουσεριανή περιοδολόγηση) μεταξύ της τυπικής και της πραγματικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο, για την συνηθέστερη εννόηση της οποίας ισχυριστήκαμε προκαταρκτικά πως προσιδιάζει στο είδος της μεταβατικότητας που απαιτεί η αρχιτεκτονική της μη ημαρτημένης εργασιακής δραστηριότητας στα *ΟΦΧ*. Θα επιχειρήσουμε τώρα να εξετάσουμε τα δύο αυτά ζητήματα από την προοπτική που διανοίγει η δομική αιτιότητα.

Ιστορικότητα, ασταθμητισμός και βία

Έως τώρα, έχουμε δείξει πως η κατηγορία της αλλοτρίωσης, όπως αυτή θεματοποιείται από τον Μαρξ στις σελίδες για την αλλοτριωμένη εργασία, παρεισάγει αναγκαία στην κριτική της κλασικής πολιτικής οικονομίας ένα ουσιολογικό στοιχείο και, κατά τούτο, την υπονομεύει. Η ανιστορικότητα, ωστόσο, δεν ανακύπτει στα *ΟΦΧ* αποκλειστικά με τη συγκεκριμένη μορφή· μια υλιστική κριτική του πρώιμου μαρξικού έργου, για την οποία η διαφύλαξη της ιστορικότητας συνιστά διακύβευμα (πράγμα που επίσης σημαίνει: η οποία αιτείται μια μαρξιστική *θεωρία* και όχι *φιλοσοφία* της ιστορίας), οφείλει να αναμετρηθεί ακόμη με τα τελεολογικά στοιχεία που ενυπάρχουν στα *Χειρόγραφα του 1844*. Πράγματι, στο τρίτο χειρόγραφο, συζητώντας την έννοια του κομμουνισμού, ο Μαρξ συλλαμβάνει την αλλοτρίωση ως *αναγκαίο medium* της ανθρώπινης χειραφέτησης (Marx, 2021: 273, οι επισημάνσεις διατηρούνται):

Η υλική, άμεσα αισθητηριακή ατομική ιδιοκτησία είναι η υλική αισθητηριακή έκφραση του αποξενωμένου ανθρώπινου βίου. Η κίνησή της – η παραγωγή και η κατανάλωση – είναι η αισθητηριακή αποκάλυψη της κίνησης κάθε μέχρι τώρα παραγωγής, δηλαδή της πραγματοποίησης ή της πραγματικότητας του ανθρώπου. [...] Είδαμε πώς, υπό την προϋπόθεση της θετικά αρθείσας ατομικής ιδιοκτησίας, ο άνθρωπος παράγει τον άνθρωπο, τον εαυτό του και άλλους ανθρώπους· πώς το αντικείμενο, το οποίο είναι η άμεση ενεργοποίηση της ατομικότητάς του, είναι ταυτόχρονα η ίδια ύπαρξή του για τον άλλο άνθρωπο, η δική του ύπαρξη και η ύπαρξή του γι’ αυτόν. Παράλληλα όμως είναι τόσο το υλικό της εργασίας όσο και ο άνθρωπος ως υποκείμενο εξίσου αποτέλεσμα όσο και αφετηρία της κίνησης (η δε

ιστορική *αναγκαιότητα* της ατομικής ιδιοκτησίας συνίσταται ακριβώς στο ότι αυτή πρέπει να είναι η *αφετηρία*). Άρα ο *κοινωνικός* χαρακτήρας είναι ο γενικός χαρακτήρας της συνολικής κίνησης: *όπως η κοινωνία παράγει τον ίδιο τον άνθρωπο ως άνθρωπο*, έτσι *παράγεται* και αυτή από αυτόν.

Παρότι έχουμε εκθέσει ήδη τις κεντρικές – σπινοζικές – προκείμενες για το ανεξάλειπτο της φαντασίας και το είδος της στρεβλότητας των ιδεών της, έχει σημασία, κυρίως σε ό,τι αφορά το ώριμο μαρξικό έργο, να συζητήσουμε – εξαιρετικά συνοπτικά – αυτήν την επίμονη «παρουσία» της εγγελιανής ιδέας της αυτο-ανάπτυξης μέσα από την κατηγορία της *γένεσης*. Ο Αλτουσέρ, στο γράμμα του της 22/08/1966 προς τον Diatkin, θεματοποιεί τη γένεση [genesis] ως ιδεολογική κατηγορία (Althusser, 1996: 57-58): η τελευταία φέρει την συνδήλωση ενός εγχειρήματος ανασυγκρότησης της διαδικασίας δια της οποίας διαμορφώθηκε ένα φαινόμενο A, στην εκκίνηση της οποίας το αποτέλεσμα αυτό εμπεριέχεται ήδη *εν σπέρματι*. Η γένεση, δηλαδή, ενέχει *απαρέγκλιτα* την αριστοτελική σύλληψη του τελικού αιτίου και κατά τούτο το σχήμα που υπαινίσσεται είναι πρόδηλα τελεολογικό (ό.π.: 56-57). Κατά τον ίδιο, η αιτία της ψευδαίσθησης της ενύπαρξης του αποτελέσματος στην εκκίνηση της διαδικασίας παραγωγής του, η οποία κατατείνει στην σύλληψη της αυτο-ανάπτυξής του, εντοπίζεται στην προβολή, στην ολότητα του πραγματικού, του τρόπου με τον οποίο η τάξη της γνώσης χειρίζεται ένα δεδομένο αποτέλεσμα A.

Τα αποτελέσματα [effects] αυτής της ιδεολογικής παραγνώρισης είναι, λοιπόν, δυνατόν να κατανοηθούν με τον γνώριμο τρόπο που εκθέσαμε συζητώντας την παραγωγή των παραστάσεων της φαντασίας στον Σπινόζα: το φαινόμενο A παριστάνεται ως σπερματικά παρόν στη διαδικασία της παραγωγής του όχι επειδή *πρόκειται* να στελεχώσει μια προδομένη θέση, αλλά επειδή *προβάλλεται* σε αυτό – και μάλιστα ως υποστασιοποιημένη, αφηρημένη κατηγορία – το συντελεσμένο αποτέλεσμα που αφορά έτερα φαινόμενα, δηλαδή το γεγονός ότι έχουν υπάρξει ως τέτοια. Κατά τον Αλτουσέρ (ό.π.: 58), ωστόσο, η παραγνώριση που ενέχεται στην έννοια της γένεσης, συστοιχεί, όπως συμβαίνει *εν γένει* με την ιδεολογία, σε μια αναγνώριση, έναν υπαινιγμό για την πραγματικότητα. Εάν, λοιπόν, η παραγνώριση συνίσταται στην πρόσληψη της εισβολής [irruption]⁶⁸ του φαινομένου A ως γέννησης, η γένεση υπαινίσσεται ταυτόχρονα αυτή την εισβολή του A, «το οποίο είναι ριζικά νέο

⁶⁸ Επιλέγεται εδώ να διατηρηθεί ο όρος που χρησιμοποιείται από τον Μπέτζελο στην μετάφραση του *Για τον Μαρξ*.

σε σχέση με οτιδήποτε προηγήθηκε της εισβολής του» (ό.π.: 59). Η δυνατότητα εξήγησης της εισβολής αυτής υπάγεται σε δύο αλληλένδετες προϋποθέσεις: πρώτον, την ρήξη με την τελεολογία, δηλαδή την αναζήτηση όχι πρόδρομων μορφών του Α αλλά εκείνου που στην πράξη μεσολαβεί την παραγωγή του. Δεύτερον, την εγκατάλειψη της αντίληψης πως ο μηχανισμός παραγωγής του Α είναι δυνατόν να ομοιάζει στην διαλεκτική αυτο-ανάπτυξη ή την γενεαλογία, δηλαδή τους μηχανισμούς που υπαινίσσεται η ιδεολογική κατηγορία της γένεσης (ό.π.: 60).

Αν όσα σημειώσαμε παραπάνω και στα προηγούμενα κεφάλαια θεωρηθούν πως αποτυπώνουν τον ουσιοκρατικό και τελεολογικό χαρακτήρα της μαρξικής σκέψης στα *ΟΦΧ* ως ακριβώς εκκρεμούσα φιλοσοφική οφειλή προς την θεωρησιακή φιλοσοφία, καθιστούν σαφώς διαφορετικής τάξης πρόβλημα την ανάκαμψή τους στις σελίδες του *Κεφαλαίου*⁶⁹ (αλλά όχι μόνο· θυμίζουμε ότι η μηχανιστική κατανόηση της σχέσης Βάσης και Εποικοδομήματος εκτίθεται στον *Πρόλογο* του 1859). Και είναι ακριβώς αυτό το πρόβλημα με το οποίο επιχειρεί να αναμετρηθεί ο Αλτουσέρ κεντροθετώντας τον μαρξικό χειρισμό της έννοιας του *τρόπου παραγωγής* στο *Κεφάλαιο* (Althusser, 2004: χσ). Όπως ο ίδιος επισημαίνει, είναι δυνατόν να διακρίνει εκεί κανείς, από τη μία πλευρά, μια σύλληψη του τρόπου παραγωγής που αντλεί αποφασιστικά από το *Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία* του Ένγκελς και η οποία εκτίθεται «στο διάσημο κεφάλαιο για την πρωταρχική συσσώρευση, την εργάσιμη ημέρα κλπ.» (ό.π.) – με λίγα λόγια, στα «ιστορικά» κεφάλαια του *Κεφαλαίου* – και, από την άλλη, μια διαφορετική, μη αναγώγιμη στην πρώτη, η οποία ενυπάρχει εκεί που ο Μαρξ συζητά την ουσία του φεουδαλικού, του κεφαλαιοκρατικού και του σοσιαλιστικού τρόπου παραγωγής, καθώς και όπου θεματοποιούνται τα στοιχεία της μετάβασης από έναν τρόπο παραγωγής σε άλλον. Αυτή η δεύτερη σύλληψη του τρόπου

⁶⁹ Μια ένδειξη του απο-ιδεολογικοποιητικού αλλά ποτέ απο-ιδεολογικοποιημένου χαρακτήρα μιας επιστήμης, προσφέρει ο ίδιος ο Μαρξ, επιχειρώντας να αποτιμήσει την αποφασιστική διαφοροποίηση της διαδικασίας της σκέψης του [Denkprozess] από την αντίστοιχη του Χέγκελ, στον επίλογο της δεύτερης γερμανικής έκδοσης του πρώτου τόμου: «Η διαλεκτική μέθοδός μου είναι προς το θεμέλιό της όχι απλώς διαφορετική από την εγελιανή, αλλά *το ακριβώς αντίθετό της*. Για τον Hegel η νοητική διαδικασία [Denkprozess], την οποία μάλιστα μετατρέπει σε αυτοτελές υποκείμενο υπό το όνομα της Ιδέας, είναι ο δημιουργός της πραγματικής διαδικασίας, η οποία αποτελεί μόνο το εξωτερικό φαινόμενο της. Σε εμένα, *αντίστροφα*, *το ιδεατό στοιχείο δεν είναι τίποτε άλλο από το υλικό στοιχείο το οποίο έχει μετατεθεί και μεταφραστεί στο ανθρώπινο μυαλό*» (Marx, 2016: 733, οι επισημάνσεις προστέθηκαν). Είναι προφανές πως αυτή η διατύπωση του Μαρξ αντανάκλα άμεσα τον μηχανιστικό υλισμό που προβληματοποίησαμε και, μάλιστα, ως σημείο προς σημείο *αντιστροφή* της εγελιανής Denkprozess. Για μια πληρέστερη προβληματοποίηση της παράστασης της ενιαίας μαρξικής Denkprozess στις σελίδες του *Κεφαλαίου*, στοιχεία της οποίας θα αναδείξουμε και εδώ – υπό τη μορφή των διαφορετικών προοπτικών που ενυπάρχουν τόσο στο *Κεφάλαιο* όσο και, προηγουμένως, στα *ΟΦΧ* –, βλ. και Althusser, L. (1986). Η έννοια του οικονομικού νόμου στο *Κεφάλαιο*. *Θέσεις*, 15, 65-82.

παραγωγής αντιστοιχεί – υποστηρίζει ο Αλτουσέρ – στην πρόσληψη του προλεταριάτου ως *προϊόντος* της μεγάλης βιομηχανίας στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*⁷⁰.

Η αποφασιστική διαφορά μεταξύ των δύο εννοήσεων έγκειται στο *είδος της σχέσης* που αυτές εισηγούνται για τα σχετιζόμενα στοιχεία. Η πρώτη διατρέχεται από την υπόμνηση μιας έννοιας *συνάντησης* [Vorgefundene] μεταξύ τριών *μεταξύ τους ανεξάρτητων ιστοριών συσσωρευσης: χρήματος* – πρόκειται για τον «άνθρωπο των σκουδών» στον οποίο αναφέρεται ο Μαρξ –, *παραγωγικών μέσων και πρώτων υλών* – τεχνικά μέσα, συσσωρευμένη πρακτική πείρα και άμεση φυσική αντικειμενικότητα – και *διττά ελεύθερων* – δηλαδή, αφενός νομικά ελεύθερων και, αφετέρου, αποστερημένων από τα μέσα παραγωγής – *φορέων*⁷¹ *εργασιακής δύναμης*. Επικεντρώνοντας στις δύο ταξικές φιγούρες, ο Αλτουσέρ κεντροθετεί τον ενδεχομενικό χαρακτήρα τόσο της ίδιας της συνάντησης, ως *σύμπτωσης* των διαφορετικών ιστοριών στον ίδιο χώρο και χρόνο⁷², όσο και της δομής που προέκυψε από την παγίωση και την αναπαραγωγή της. Είναι κατά τον ίδιο, «*το συντελεσμένο γεγονός αυτής της συνάντησης*» (ό.π., οι επισημάνσεις προστέθηκαν) που επιτρέπει την θεωρητική μελέτη της δομής και την ανάδειξη αναγκαίων, εσωτερικών επαναληπτικότητων υπό τη μορφή της διατύπωσης *νόμων* – εδώ, για τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής.

Και, κατά τη γνώμη μας, πρόκειται ακριβώς γι' αυτή τη δυνατότητα που προσφέρεται στη θεωρητική πρακτική απ' το έδαφος, πια, της αναπαραγωγής της δομής, στο διανοιγμένο πεδίο της οποίας συστοιχεί μια συγκεκριμένη παράσταση για το αντικείμενό της, την οποία αποδώσαμε προηγουμένως με την κατηγορία της γένεσης. Εξηγούμαστε. Κατά τον Αλτουσέρ, «αυτό που προέχει, σε αυτήν την αντίληψη [της συνάντησης – BM], δεν είναι τόσο η εκφορά των νόμων, και συνεπώς

⁷⁰ «Από όλες τις τάξεις που αντιπαρά τίθενται σήμερα στην αστική τάξη μόνο το προλεταριάτο είναι μια πραγματικά επαναστατική τάξη. Οι υπόλοιπες τάξεις παρακμάζουν και καταρρέουν με τη μεγάλη βιομηχανία, ενώ το προλεταριάτο είναι το *ιδιάζον προϊόν* της» (στο Marx, 2021: 484, οι επισημάνσεις προστέθηκαν).

⁷¹ Χρησιμοποιούμε εδώ την έννοια του *φορέα* [Träger] επισημαίνοντας, ωστόσο, πως αυτή θα πρέπει να κατανοηθεί υπό το πρίσμα όσων αναφέραμε σχετικά με τη δομική αιτιότητα: όχι με τρόπο που θα οντολογικοποιούσε τη δομή, θα την προσελάμβανε δηλαδή σαν *οργανόγραμμα* και, κατά συνέπεια, θα σήμαινε πως η έννοια του φορέα δηλώνει ένα φάσμα ιστορικά αμετάβλητων *θέσεων υποκειμένου*. Αντίθετα, η τελευταία θα πρέπει να κατανοηθεί σε απόλυτη συστοιχία με την λειτουργία της ιδεολογικής πρακτικής, πράγμα που επίσης σημαίνει πως θα πρέπει να κατανοηθεί ως *διαρκές επίδικο*. Θα αναπτύξουμε αυτό το τελευταίο σημείο παρακάτω στο παρόν, και το επόμενο κεφάλαιο.

⁷² Κάτι που, για παράδειγμα, δεν συνέβη στην περίπτωση των ιταλικών πόλεων-κρατών που αναπτύχθηκαν τον 13^ο και 14^ο αιώνα στα διάκενα της φεουδαρχίας (Althusser, 2004: χς).

μιας ουσίας, όσο ο αστάθμητος χαρακτήρας της «εμπέδωσης» [*prise*] αυτής της συνάντησης που προωθεί το συντελεσμένο γεγονός, για το οποίο μπορούμε να διατυπώσουμε νόμους» (ό.π., οι επισημάνσεις διατηρούνται). Το κρίσιμο στοιχείο, δηλαδή, έγκειται εδώ στον εξοβελισμό κάθε τελεολογικού ή εξελικτικού στοιχείου από τη μαρξιστική θεωρία της ιστορίας. Διότι εάν οι επιμέρους ιστορίες των δύο ταξικών φιγούρων *συνέβη* να συναντηθούν και δεν υπήρξαν η λογική και ιστορική προετοιμασία του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής από κάτι εξωτερικό του, δηλαδή ήδη απ' το έδαφος της φεουδαρχίας, αυτό δεν συνεπάγεται μόνον πως καταργείται αναγκαία κάθε παράσταση αυτο-ανάπτυξης ενός τρόπου παραγωγής, με στοιχεία που – συγκροτούμενα στο εσωτερικό ή κατά τη φάση αποσύνθεσης ενός προγενέστερου – *πρόκειται να υπάρξουν στο μέλλον ως όροι επί των οποίων ασκείται «ο τρόπος κυριαρχίας της δομής στα στοιχεία της» που προσιδιάζει σε αυτόν τον τρόπο παραγωγής* – και, μιλώντας για τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο, αυτός ο τρόπος κυριαρχίας είναι η *καπιταλιστική εκμετάλλευση* –, αλλά συνεπάγεται επίσης πως πρέπει να αποκλειστεί οποιαδήποτε παράσταση για την ιστορία θεμελιώνεται στο γνώριμο σχήμα της αλληλοδιαδοχής τρόπων παραγωγής, στο πλαίσιο του οποίου κάθε επόμενος τρόπος συνιστά τη διαλεκτική υπέρβαση των εσωτερικών αντιφάσεων του προγενέστερου⁷³. Υπό αυτή την έννοια, η απαλοιφή της τελεολογίας και του εξελικτικισμού παίρνει τη μορφή, για τον μαρξισμό ως θεωρία της ιστορίας, μιας ριζικής διάστασης με την εγελιανή φιλοσοφία της ιστορίας και, για τον μαρξισμό ως φιλοσοφία, του εξοβελισμού της *άρνησης της άρνησης*⁷⁴.

⁷³ Ο Μαρξ συνοψίζει το σχήμα της (προοδευτικής) αλληλοδιαδοχής στον πρόλογο του 1859: «Ένας κοινωνικός σχηματισμός δεν εξαφανίζεται ποτέ, πριν αναπτυχθούν όλες οι παραγωγικές δυνάμεις που είναι αρκετά πλατύνει να περιλάβει, και ποτέ δεν παίρνουν τη θέση τους καινούριες, ανώτερες παραγωγικές σχέσεις, πριν εκκολληθούν μέσα στους κόλπους της ίδιας της παλιάς κοινωνίας οι υλικοί όροι για την ύπαρξή τους. Κατά συνέπεια, η ανθρωπότητα βάζει πάντοτε μόνο τα προβλήματα που μπορεί να λύσει, γιατί αν κοιτάζουμε καλύτερα θα βρούμε πάντοτε πως και το ίδιο το πρόβλημα ξεπηδά μόνο εκεί όπου διαμορφώθηκαν κιόλας οι υλικοί όροι για τη λύση του, ή, τουλάχιστο βρίσκονται στη διαδικασία της γένεσής τους» (Marx, 1978: 24, οι επισημάνσεις προστέθηκαν).

⁷⁴ Στα *Στοιχεία Αυτοκριτικής* (Althusser, 1983: 55-56, οι επισημάνσεις διατηρούνται), ο Αλτουσέρ θα σημειώσει σχετικά: [...] ο Σπινόζα, όπως και ο Χέγκελ, απορρίπτει οποιαδήποτε θέση περί κινούντος αιτίου, Υπερβατικότητας, Προηγούμενου Κόσμου, έστω και αν αυτή η θέση είναι μεταμφιεσμένη στην απόλυτη ενυπαρκτικότητα της Ουσίας. Υπάρχει, όμως, η εξής διαφορά [...]: στο κενό του εγελιανού Είναι προβάλλεται, μέσα από την άρνηση της άρνησης, η διαλεκτική ενός Telos (Telos = Σκοπός), που πετυχαίνει τους Σκοπούς του μέσα στην ιστορία: τους σκοπούς του υποκειμενικού, αντικειμενικού και απόλυτου Πνεύματος, απόλυτης Παρουσίας μέσα στη διαφάνεια. [...] Έτσι, η παρέκβαση μέσα από τον Σπινόζα μας αποκάλυπτε, διαμέσου της διαφοράς, μια ριζοσπαστικότητα που λείπει από τον Χέγκελ. Μέσα στην άρνηση της άρνησης, στην *Aufhebung* [...], η παρέκβαση μας έδωσε τη δυνατότητα να ανακαλύψουμε τον Σκοπό: προνομιακή μορφή και πεδίο της 'μυστικοποίησης' της εγελιανής διαλεκτικής».

Η μετατροπή, ωστόσο, του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής σε αντικείμενο του μαρξισμού εννοούμενου ως θεωρητική πρακτική, συντελείται από το έδαφος της συντελεσμένης εδραίωσης και αναπαραγωγής του. Στον επιστημονικό χειρισμό της έννοιας, αντιστοιχεί έτσι ένα συγκροτημένο θεωρητικό πεδίο, το οποίο με τη σειρά του χωροθετεί τη διάκριση ενός εσωτερικού και ενός εξωτερικού του, στον πρώτο όρο της οποίας εγγράφεται η έννοια του *νόμου* (Althusser, 1986: χσ). Τόσο η εσωτερικότητα όσο και η εξωτερικότητα συνιστούν εδώ «*λογικές ολότητες*» ή, με άλλα λόγια, η εισαγωγή της διάκρισης και των όρων της δεν σηματοδοτεί την ανάκαμψη της εκφραστικής αιτιότητας, αφού η μεταξύ τους σχέση δεν είναι αυτή του ζεύγους *ουσία – (οντολογικά απαξιωμένη) φαινομενικότητα* αλλά η, *διαμεσολαβημένη από την εργασία της αφαίρεσης, παραλληλία*:

Η ανταλλακτική αξία (η αξία) ανήκει στο ‘θεμελιώδες’ θεωρητικό πεδίο που εγκαινιάζεται από το *Κεφάλαιο* ενώ η αξία χρήσης (‘η άλλη όψη’ του εμπορεύματος) παρ’ όλον ότι είναι απαραίτητη για να στοχαστούμε το εμπόρευμα [...], ανήκει σ’ ένα άλλο θεωρητικό πεδίο [...]: κάθε μια ‘λογική ολότητα’ καθίσταται έτσι αυτόνομη (ό.π.).

Κι ωστόσο, η διαμεσολαβημένη αυτή παραλληλία *συνιστά σχέση*, στο βαθμό που δύο, υπαγόμενες στην, εσωτερική στην πρώτη, διάκριση μεταξύ εσωτερικότητας και εξωτερικότητας λογικές ολότητες, υπάγονται αμφότερες στην (άνιση) ενότητα της *Denkprozess* του *Κεφαλαίου*. Με τη διαμεσολάβηση της αφαίρεσης, δηλαδή, η μαρξική εξέταση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής κατορθώνει να υπαγάγει τις κεντρικές έννοιες της πραγμάτευσης – το εμπόρευμα, το κεφάλαιο και την κεφαλαιοκρατική παραγωγική διαδικασία – υπό «μια μορφή όσο το δυνατόν ενοποιημένη και ομοιογενή» (ό.π.), γεγονός που οδηγεί τον Dumènil να παρατηρήσει πως «για πρώτη φορά, ένας οικονομολόγος αναγορεύει την αφαίρεση σε αρχή γνώσης και δημιουργεί ένα σύστημα βασισμένο στην ίδια τη συνείδηση της προοδευτικής συγκρότησης του θεωρητικού πεδίου» (στο Althusser, ό.π.). Εδώ, ωστόσο, λανθάνει η αποφασιστική διαφορά του μαρξικού χειρισμού των εννοιών και του συγκροτούμενου θεωρητικού πεδίου από μια φιλοσοφία της αυτο-ανάπτυξης ή αυτο-παραγωγής⁷⁵: η

⁷⁵ Η ίδια αδυναμία της αυτο-παραγωγής αφορά και τις έννοιες εντός της δεδομένης λογικής ολότητας. Η εξαγωγή της έννοιας της υπεραξίας από την έννοια της αξίας, χωρίς τη μεσολάβηση έτερων εννοιών της ίδιας λογικής ολότητας, πρέπει να αποκλειστεί. Ο Αλτουσέρ αντλεί εδώ ευθέως από τον Μαρξ των *Grundrisse*: «Η υπεραξία είναι πολύ απλά αξία πέρα από το ισοδύναμο. Το ισοδύναμο είναι εξ ορισμού η ταυτότητα και μόνο της αξίας με τον εαυτό της. Η υπεραξία δεν μπορεί λοιπόν ποτέ να αναβλύσει από το ισοδύναμο, ούτε να εμφανιστεί στην αρχή της κυκλοφορίας: προβάλλει αναγκαστικά μέσα από τη διαδικασία παραγωγής του ίδιου του κεφαλαίου» (στο Althusser, 1986: χσ). Και συνεχίζει:

παράλληλία των λογικών ολότητων τελεί υπό την αιγίδα της θεωρητικής αφαίρεσης και είναι ακριβώς σε τούτο τον εννοιολογικό χώρο που αυτές προσλαμβάνουν τον αυτόνομο χαρακτήρα τους. Η ίδια η «χάραξη» του θεωρητικού πεδίου συνιστά μια χειρονομία αποκλεισμού εκείνου που δεν εμπίπτει σε αυτό παρόλη την *πραγματική, ιστορική* του δραστηριότητα για την παραγωγή των εννοιών που εμπίπτουν. Ο Αλτουσέρ θα επισημάνει σχετικά: «Εκείθεν του θεωρητικού υπάρχει μόνο το μη θεωρητικοποιήσιμο. Για παράδειγμα, το όριο μεταξύ του εσωτερικού (θεωρητικού) και του ‘εξωτερικού’ του που ξεκινά από την αξία χρήσης και φθάνει στην παραγωγικότητα της εργασίας και την πάλη των τάξεων!» (ό.π.).

Υπό αυτή την έννοια, ο θεωρητικά μονωμένος χαρακτήρας της λογικής ολότητας που κεντροθετεί τις έννοιες της αξίας, του κεφαλαίου και της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής συνιστά ένα είδος αναγκαίας και ανεξάλειπτης φαινομενικότητας, σύστοιχης της ίδιας της εργασίας της αφαίρεσης. Και πρόκειται ακριβώς για αυτή τη λογική ολότητα την οποία αποδίδει η πρωτεύουσα σειρά παρουσίασης (εξ ου και η άνιση ενότητα της Denkprozess) του *Κεφαλαίου*. Το ζήτημα, ωστόσο, έγκειται εν προκειμένω στην «εισβολή» τού, απ’ την προοπτική του θεωρητικού πεδίου που αντιστοιχεί στην πρωτεύουσα σειρά, μη θεωρητικοποιήσιμου, δηλαδή την παρουσία των *ιστορικών* κεφαλαίων του *Κεφαλαίου* και, μάλιστα, με όρους που δεν αποδίδουν ούτε μια εκ μέρους του Μαρξ περιπτωσιολογική ή συγκυριακή «κατάβαση» στο συγκεκριμένο – διότι το αντίστροφο, ως λογική της θεωρητικής αφαίρεσης του *Κεφαλαίου*, έχει αποκλειστεί: «[...] η θεωρητική αφαίρεση στο *Κεφάλαιο* δεν έχει καθόλου το χαρακτήρα της υπεξαίρεσης μιας οποιασδήποτε γενικότητας από τα συγκεκριμένα αντικείμενα» (ό.π.). – ούτε, για να δανειστούμε μια φράση του Φουρτούνη (2008: χς) μια «‘τριβή’ του πραγματικού που πραγματώνει το ιδεατό», αλλά υπομνύουν μια σχέση *επαλληλίας* μεταξύ των λογικών ολότητων που η εργασία της αφαίρεσης αποδίδει ως παράλληλες. Η έννοια που αποδίδει με τον πλέον αποφασιστικό τρόπο αυτή την θεωρητική δραστηριότητα των ιστορικών κεφαλαίων είναι φυσικά το εμπόρευμα εργασιακή δύναμη:

[...] θα μπορούσαμε, υποψιασμένοι από τις μοναδικές «εξωτερικές» μορφές παρουσίασης, να προσδιορίσουμε, μέχρι και στο εσωτερικό της ίδιας της ανάλυσης, μεταξύ άλλων, τον παράξενο αυτό θεωρητικό «πυρήνα» που ανάγεται, χωρίς όμως ποτέ να ανάγεται πλήρως, στις έννοιες

«Εκεί ακριβώς όπου η σειρά παρουσίασης είναι δυνατό να δημιουργεί την εντύπωση της αυτοσυναγωγής μιας έννοιας, ο Dum mas αποκαλύπτει τη θέση μιας έννοιας που ανοίγει ένα νέο χώρο» (ό.π.).

του Τμήματος Ι που τον καθορίζουν και τον αποκρύβουν: τη «θεωρία» της εργασιακής δύναμης και της αναπαραγωγής της. Στο αποφασιστικό αυτό σημείο (αφού από την ερμηνεία του εξαρτάται όλη η θεωρία της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης) μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε τη γλώσσα του Dumènil: η «θεωρία» της εργασιακής δύναμης είναι παρούσα στο *Κεφάλαιο* μόνο στο βαθμό που εμπίπτει στα όρια, δηλαδή καλύπτεται από τις έννοιες του δεδομένου θεωρητικού πεδίου. Και εν προκειμένω, μόνο ως εμπορεύμα ικανό να παράξει αξία, επομένως και υπεραξία, ως εμπορεύμα πληρωνόμενο στην αξία του (= στην αξία των αναγκαίων για την αναπαραγωγή του εμπορευμάτων). Αν μείνουμε εδώ, αν δηλ. πιστέψουμε ότι ο Μαρξ δεν έχει τίποτα άλλο υπ' όψη του περισσότερο απ' ό,τι γράφει εδώ, γινόμαστε ευάλωτοι απέναντι στην ιδέα που βλέπει την (αναγκαστικά υπολογιστική) παρουσίαση της υπεραξίας σαν μια πλήρη θεωρία της εκμετάλλευσης. Για να πούμε το πράγμα καθαρότερα, κινδυνεύουμε να υποβιάσουμε την εκμετάλλευση στον απλό υπολογισμό της υπεραξίας, αφήνοντας στο «εξωτερικό» και τις συνθήκες εργασίας (πρώτο «εξωτερικό») και τις συνθήκες αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης (δεύτερο «εξωτερικό»), του εμπορεύματος που ούτε παράγεται ούτε καταναλώνεται όπως τα άλλα εμπορεύματα, και το οποίο, όπως απέδειξε ο Μαρξ στην πολεμική του κατά του άτεγκτου νόμου των μισθών, είναι μέρος και επίδικο αντικείμενο της πάλης των τάξεων (τρίτο και τελευταίο «εξωτερικό») (Althusser, ό.π.).

Έχουμε ήδη επισημάνει την καταστατική εξάρτηση του καπιταλιστικού κέρδους από την ύπαρξη (επομένως, την παραγωγή και την αναπαραγωγή) και την παραγωγική κατανάλωση της εργασιακής δύναμης. Καθώς η τελευταία συνιστά εμπορεύμα, βρίσκει ως τέτοιο τη θέση της μεταξύ των υπολοίπων – φαινομενικά – ομοειδών της, στην λογική ολότητα που συγκροτούν οι έννοιες της αξίας, του εμπορεύματος και της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Και ωστόσο, η ιδιομορφία αυτού του εμπορεύματος, η οποία έγκειται αφενός στην – σε ό,τι αφορά, ας πούμε, έναν συγκεκριμένο κύκλο παραγωγής⁷⁶ – ανεξάλειπτη ενότητά του με έναν ένσαρκο φορέα

⁷⁶ Προχωρούμε σε αυτή την επιχειρησιακή μόνωση, προκειμένου να διαφυλάξουμε τον αναγκαίο χαρακτήρα της ενότητας μεταξύ του εμπορεύματος εργασιακή δύναμη και του ζωντανού εργάτη – φορέα του. Από μια προοπτική που υπερβαίνει αυτό το επίπεδο ανάλυσης, μπορεί να ισχυριστεί κανείς με αξιώσεις πως η εν λόγω ενότητα δεν συνιστά μία ένα-προς-ένα αντιστοιχία. Ή, για να το θέσουμε ευκρινέστερα, χρησιμοποιώντας τα λόγια του Καφέντζις, «είναι γνωστό ότι η καπιταλιστική παραγωγή παράγει αξίες χρήσης μόνο *παρεμπιπτόντως* (αν και κατ' ανάγκη), ενώ ο πραγματικός της στόχος είναι η παραγωγή της αξίας. Ακριβώς με τον ίδιο τρόπο, ο πραγματικός στόχος της καπιταλιστικής αναπαραγωγής είναι η παραγωγή της εργατικής δύναμης: τα ανθρώπινα ζώα που ενσαρκώνουν την εργατική δύναμη δεν δημιουργούνται παρά επίσης *παρεμπιπτόντως*. [...] Η γέννηση ενός ζώου δεν είναι κατά καμία έννοια και γέννηση εργατικής δύναμης, όπως ο θάνατος ενός ζώου δεν είναι κατά καμία έννοια και θάνατος εργατικής δύναμης» (Caffentzis, 2012: 215-216, οι επισημάνσεις διατηρούνται). Είναι ευνόητο πως μια τέτοια «αλλαγή προοπτικής», ικανή να θεματοποιήσει τις (αναγκαία κρατικά διαμεσολαβημένες) διαδικασίες παραγωγής εργασιακής δύναμης (αυτό που μπορεί να συλληφθεί ως διαρκής «επιστροφή» της πρωταρχικής συσσώρευσης) και μαζικής καταστροφής ανθρώπινων σωμάτων, απαιτεί επιπλέον μια μαρξιστική θεωρία του κράτους και του πολέμου, υπαγόμενη εξίσου στο γενικό σχήμα της δομικής αιτιότητας από το πρίσμα του οποίου αρθρώνονται όσα εκθέτουμε σε τούτη την εργασία και μια ταξικά μεροληπτική θεωρία της ιστορίας αντικείμενο της οποίας θα συνιστά, επίσης, η ανάγνωση των γενοκτονικών ή εθνοκαθαρτικών, λ.χ., διαδικασιών υπό το πρίσμα όχι ενός Συμβάντος

και, αφετέρου, στην αποκλειστική του ιδιότητα να δημιουργεί νέα αξία μετασχηματιζόμενο σε εργασία, εσωκλείει διαδικασίες πολιτικού και ιστορικού χαρακτήρα που υπερβαίνουν την λογική ολότητα των κεντρικών εννοιών ή, υπό διαφορετική προοπτική, υπαγορεύουν την αναγκαιότητα μιας θεωρίας της δομής (του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής) ικανής να αποδώσει την αναγκαιότητα (για την ιστορική ανάδυση και αναπαραγωγή του κεφαλαιοκρατικού τρόπου) των διαδικασιών αυτών ως συγκροτητικό της στοιχείο. Είναι, λοιπόν, προφανές πως τα τρία «εξωτερικά» στα οποία αναφέρεται η προειδοποίηση του Αλτουσέρ εμπλέκονται κατά τρόπο αποφασιστικό στην διαμόρφωση της κάθε φορά συγκεκριμένης ιστορικής υπαρκτικότητας της εργασιακής δύναμης και, υπό αυτή την έννοια, δεν είναι δυνατόν να συνιστούν περιφερειακά στοιχεία της θεωρητικής πραγμάτευσης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής παρά μόνον υπό την αυστηρή προϋπόθεση πως αυτή τους η ιστορικώς ενεργή και ανεξάλειπτη παρουσία «αποσιωπάται», συνεπεία μιας *αναγκαίας παραγνώρισης* την οποία παρεισάγει η εργασία της αφαίρεσης.

Αυτή η επισήμανση περιπλέκει σαφώς το ζήτημα της πραγματικής ενότητας της Denkprozess του *Κεφαλαίου*, αλλά οδηγεί ταυτόχρονα σε δύο – κατά την γνώμη μας – αρκετά παραγωγικές θεωρητικές συνεπαγωγές. Πρώτον, αντανakλά ένα είδος θεωρητικής *συνέχειας* μεταξύ του πρώιμου μαρξικού έργου – εδώ, των *ΟΦΧ* – και του *Κεφαλαίου*, στο βαθμό που, αντλώντας απ' τις παρατηρήσεις των Ντουμενίλ και Αλτουσέρ, μπορούμε να ισχυριστούμε πως ήδη από τις σελίδες του κειμένου του 1844, αναδύονται δύο προοπτικές: αφενός εκείνη της κλασικής πολιτικής οικονομίας, η απαξίωση της οποίας – έστω και υπό το μη αυθεντικά υλιστικό πρίσμα της θεωρίας ιδεολογίας που επεξεργάζεται ο πρώιμος Μαρξ – συνιστά αντικείμενο των *Χειρογράφων* και, αφετέρου, η ίδια η μαρξική προοπτική, καταφανώς διαφέρουσα ως προς το εννοιολογικό της σύστημα, τις οντολογικές της δεσμεύσεις και τη φιλοσοφική της γραμματική σε σχέση με την μεταγενέστερη κριτική στο *Κεφάλαιο*, αλλά παρόλα αυτά αρθρωμένη στη βάση της αξίωσης της αποτύπωσης της οργάνωσης, των μορφών εμφάνισης και των αποτελεσμάτων της σχέσης κεφάλαιο με όρους επιστημονικούς και κατά τούτο, επιστημολογικά αληθείς. Το ίδιο ζεύγος ανταγωνιστικών προοπτικών, ενοποιητικό στοιχείο των οποίων ωστόσο εξακολουθεί να παραμένει μια κατά το δυνατόν μονωμένη ανασυγκρότηση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής – ξανά,

αλλά κρατικών πολιτικών διαχείρισης της εργασιακής δύναμης. Είναι επίσης ευνόητο πως ένα τέτοιο έργο υπερβαίνει – κατά τάξεις μεγέθους – τις δυνατότητες της παρούσας εργασίας.

απ' την κλασική πολιτική οικονομία και απ' την προοπτική του ιστορικού υλισμού – εμφανίζεται στις σελίδες του *Κεφαλαίου*.

Φυσικά, η απλή επισήμανση της συνεχούς παρουσίας των άνω δύο προοπτικών κατά τη διάρκεια της μαρξικής ενασχόλησης με την κριτική της πολιτικής οικονομίας κομίζει γλαύκας εις Αθήνας· εκείνο που επιδιώκουμε να καταδείξουμε είναι πως στο ζεύγος των προοπτικών αυτών, θα πρέπει να προστεθεί και μία τρίτη. Διότι, εάν η προοπτική της κλασικής πολιτικής οικονομίας συνιστά, απ' την προοπτική της κριτικής της, μια ιδεολογική, φυσικοποιητική παράσταση της σχέσης κεφάλαιο, η ίδια η κριτική της παραμένει – και τούτο δεν συνιστά κάποια έλλειψη ή ανεπάρκειά της, αλλά άμεσο αποτέλεσμα του αντικειμένου της εργασίας που αναλαμβάνεται από τον Μαρξ⁷⁷ – αναγκαία δεσμευμένη από το εννοιολογικό σύστημα εντός του οποίου αρθρώνεται. Όπως δείξαμε επικαλούμενοι την παρατήρηση του Αλτουσέρ, η παρουσία της ιστορικότητας – σε τελική ανάλυση, η ίδια η μεροληπτική θέση εκφοράς που χαρακτηρίζει τον ιστορικό υλισμό και συνιστά την ιδιαίτερη τροπικότητα της επιστημονικότητάς του (Φουρτούνης, 2018: 162) – κινδυνεύει, δυνάμει της προτεραιότητας του ζεύγους των δύο έτερων προοπτικών, να εκπέσει στο status της συγκυριακότητας ή της «τριβής του πραγματικού» αποστερημένη από κάθε άλλη δραστηριότητα και υποβιβασόμενη σε στοιχείο μιας απρόσκοπτης αναπαραγωγής του θεωρητικού κυκλώματος των κεντρικών κατηγοριών της πρωτεύουσας σειράς παρουσίας.

Υπό αυτό το πρίσμα, η μη επερώτηση – εκ μέρους του Μαρξ – των όρων που καθιστούν δυνατή, εν πρώτοις, την ύπαρξη και εν συνεχεία την κατανάλωση, με τους όρους που προσιδιάζουν στις *κανονικές συνθήκες της παραγωγής*, του εμπορεύματος εργασιακή δύναμη, η με άλλους όρους υπαγωγή του στην χρονικότητα ενός πάντοτε-

⁷⁷ Στο *Για τον Μαρξ*, ακολουθώντας τη θέση του Bottigelli πως «η αστική πολιτική οικονομία εμφανίζεται στον Μαρξ [των *Χειρογράφων* – BM] ως ένα είδος φαινομενολογίας» (Althusser, 2015: 229-230, οι επισημάνσεις διατηρούνται), ο Αλτουσέρ παρατηρεί πως τα *ΟΦΧ* αντιστοιχούν στην εκ μέρους του Μαρξ παρακολούθηση του κυκλώματος των εννοιών της αστικής πολιτικής οικονομίας, χωρίς το εγχείρημα αυτό να κεντροθετεί την επερώτησή τους (ό.π.: 230). Υπό αυτό το πρίσμα, διερωτάται: «Ποια είναι λοιπόν η *πραγματικότητα* που συνάντησε ο Μαρξ με τη μορφή αυτής της Οικονομίας; Η ίδια η οικονομία; Η μήπως μια *οικονομική ιδεολογία*, αδιαχώριστη από τις θεωρίες των οικονομολόγων, δηλαδή σύμφωνα με την εύστοχη έκφραση που παρατέθηκε ήδη, μια '*φαινομενολογία*'» (ό.π., οι επισημάνσεις διατηρούνται). Κατά τη γνώμη μας, η πρόταση αυτή του Αλτουσέρ μπορεί να εξηγήσει τον «μονωμένο» χαρακτήρα της προοπτικής που αποδίδεται απ' την πρωτεύουσα σειρά παρουσίας του *Κεφαλαίου*. Διότι η τελευταία συνιστά τον τρόπο με τον οποίο ο ιστορικός υλισμός, ως *συγκροτημένη επιστήμη*, επιλαμβάνεται επί του αντικειμένου της πολιτικής οικονομίας, *συνγκροτεί* το εννοιολογικό σύστημα που του προσιδιάζει και το αντιπαραβάλλει σε εκείνο της κλασικής πολιτικής οικονομίας, η οποία – με την ίδια «χειρονομία» – απαξιώνεται.

ήδη συντελεσμένου γεγονότος, ενοποιεί την αποσιώπηση της *ιστορικής αρνητικότητας της εργατικής τάξης*, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τη σφαίρα της παραγωγής, διατρέχει τόσο τις σελίδες των *Χειρογράφων* όσο και εκείνες της πρωτεύουσας σειράς παρουσίασης και – ξανά, η παράσταση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου ως αυτο-ποιητικού συστήματος λανθάνει *αναγκαία* στη δεύτερη – επιφυλάσσει για την εργατική τάξη (με τους όρους που επιβάλλονται μεθοδολογικά κατά την επίσκεψη της έννοιας της αξίας, του κεφαλαίου και της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής) το ίδιο καθεστώς που *αγωνικά* (απ’ το έδαφος μιας ιδεολογικής λειτουργίας) επιδιώκει να της επιβάλει η κλασική πολιτική οικονομία: αυτόν του απλού συντελεστή της παραγωγής, ανεξαρτήτως εάν συλλαμβάνεται ως μεταβλητό κεφάλαιο ή κατανοείται απλά ως κυκλοφορούν⁷⁸. Έτσι, η λογιστική προσέγγιση της έννοιας της υπεραξίας (και επομένως, το παράγωγό της, μια αλγεβρική κατανόηση της κεφαλαιοκρατικής εκμετάλλευσης) στην οποία αναφέρεται ο Αλτουσέρ αντιστοιχεί εδώ σε μια έκκεντρη θέση της ταξικής πάλης στην ιστορία του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και σε μια παράσταση μηδενικής εντροπίας σε ό,τι αφορά τους κύκλους της παραγωγικής διαδικασίας.

Δεύτερον – και για να επιστρέψουμε στη δεύτερη μαρξική σύλληψη του τρόπου παραγωγής, στην οποία αναφέρεται ο Αλτουσέρ –, η ιδιότυπη «αποσιώπηση» της προλεταριακής αρνητικότητας στην πρωτεύουσα σειρά παρουσίασης είναι σε θέση να παράσχει μια εξήγηση για τις θέσεις εκείνες του Μαρξ που αποστασιοποιούνται από την κατανόηση του τρόπου παραγωγής υπό το πρίσμα της συνάντησης και ανακαλούν μια ουσιοκρατική και τελεολογική προοπτική, στο βαθμό που αποκαλύπτει πως η παραγνώριση για την οποία μιλήσαμε συνιστά στοιχείο της ίδιας της οικοδόμησης του θεωρητικού πεδίου. Στη δεύτερη, λοιπόν, μαρξική σύλληψη του τρόπου παραγωγής, η οποία αντανακλά τον ιστορικά συντελεσμένο χαρακτήρα της εδραίωσης και

⁷⁸ Η διάκριση μεταξύ αφενός σταθερού και μεταβλητού και, αφετέρου, παγίου και κυκλοφορούντος κεφαλαίου συνιστά διάκριση διαδικασιών που σχετίζονται με την αξία: η μεν πρώτη με την διαδικασία *σχηματισμού* της, η δε δεύτερη με τη διαδικασία της *κυκλοφορίας* της. Η δεύτερη διάκριση, άμεσα προσβάσιμη στην καθημερινή εμπειρία του ατομικού κεφαλαιοκράτη, συνιστά το πρίσμα υπό το οποίο ο τελευταίος αντιλαμβάνεται τους εργάτες που απασχολεί, γεγονός που συστοιχεί στην συσκότιση του συντελεστή εκείνου της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής που δημιουργεί νέα αξία. Ο Χάινριχ σημειώνει: «Η διάκριση μεταξύ σταθερού και μεταβλητού κεφαλαίου προϋποθέτει μια σειρά *θεωρητικών* κατανοήσεων: θα πρέπει να έχει κατανοηθεί η διαδικασία σχηματισμού της αξίας [...]. Κατανοήσεις που δεν αναμένονται από την αυθόρμητη καθημερινή συνείδησης, ούτε ακόμη και από τους καπιταλιστές [...]. Από την άλλη, η διάκριση μεταξύ παγίου και κυκλοφορούντος κεφαλαίου, λόγω της *πρακτικής* σημασίας της, γίνεται άμεσα κατανοητή από τους καπιταλιστές και αποτελεί τη βάση των υπολογισμών τους. Καθώς αυτή η διάκριση συμπεριλαμβάνει στο κυκλοφορούν κεφάλαιο το μεταβλητό κεφάλαιο και ένα μέρος του σταθερού κεφαλαίου [για παράδειγμα οι πρώτες ύλες – BM], συσκοτίζει τη διάκριση μεταξύ σταθερού και μεταβλητού κεφαλαίου ακόμη περισσότερο» (Heinrich, 2017: 153-154, οι επισημάνσεις διατηρούνται).

αναπαραγωγής της συνάντησης – απ’ το έδαφος του οποίου άλλωστε εκφέρεται η μαρξική κριτική – «κανένα στοιχείο δεν έχει πλέον ανεξάρτητη ιστορία, αλλά στόχος κάθε επιμέρους ιστορίας είναι να προσαρμοστεί στις υπόλοιπες, καθώς η ιστορία συνιστά ένα όλο που *αναπαράγει* ασταμάτητα τα προσίδια στοιχεία του, – προσίδια ως προς τη διαπλοκή τους» (Althusser, 2004: χς, οι επισημάνσεις διατηρούνται). Από το έδαφος αυτής της παρατήρησης, οι δύο κεντρικές ταξικές φιγούρες του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής *προορίζονταν να συναντηθούν*, να καταλάβουν τις, προ-δεδομένες από την μακροσκοπική ιστορική κίνηση αλληλοδιαδοχής των τρόπων παραγωγής με *medium* κάθε φορά μια *Aufhebung*, θέσεις τους και η διαδικασία της ταξικής πάλης καταλαμβάνει μια δευτερεύουσα λειτουργία, υποχωρώντας απέναντι στην περιώνυμη αντίφαση μεταξύ της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και του, σε ορισμένο σημείο, ανασχετικού χαρακτήρα των υφιστάμενων παραγωγικών σχέσεων.

Έχει σημασία, εν προκειμένω, να παρατηρήσουμε πως σε αυτό το τελεολογικό σχήμα, φαίνεται να αντιστοιχεί μια ανιστορική ή, όπως την αποκαλεί ο Panzieri (Panzieri, Kapferer & Bahr, 1980: 44-68) *αντικειμενιστική* παράσταση για τις παραγωγικές δυνάμεις. Ο ίδιος ο Μαρξ, στην *Αθλιότητα της Φιλοσοφίας* (Marx, 1985: 107), θα αποτυπώσει τον γενικό μηχανισμό της λύσης της αντίφασης μεταξύ παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων, επικαλούμενος μια ανάπτυξη των πρώτων απ’ την οποία απουσιάζει οποιαδήποτε αναφορά στις υφιστάμενες παραγωγικές σχέσεις – αντιμετωπίζοντας έτσι τις παραγωγικές δυνάμεις με τους όρους μιας εξω-κοινωνικής δύναμης, η οποία εισέρχεται σε σχέση με το κοινωνικό πραγματικό μόνο δευτερογενώς και με τρόπο που το μετασχηματίζει υπό την επενέργεια ενός μονής κατεύθυνσης καθορισμού – και αντιστοιχίζοντας – με τον ίδιο ακριβώς τρόπο – μέσα εργασίας με διαφορετικούς τρόπους παραγωγής:

Οι κοινωνικές σχέσεις είναι σφιχτοδεμένες με τις παραγωγικές δυνάμεις. Αποχτώντας καινούργιες παραγωγικές δυνάμεις, οι άνθρωποι αλλάζουν τον τρόπο παραγωγής τους· κι αλλάζοντας τον τρόπο παραγωγής, τον τρόπο να κερδίζουν τη ζωής τους, αλλάζουν όλες τις κοινωνικές τους σχέσεις. Ο χερόμυλος θα σας δώσει την κοινωνία με το χωροδεσπότη (τον αφέντη). Ο ατμόμυλος, την κοινωνία με τη βιομηχανική κεφαλαιοκρατία.

Η ίδια αντικειμενιστική αντίληψη για τις μηχανές, η οποία περιστέλλει το πεδίο της κριτικής στην *χρήση* των μηχανών ως άμεση συνέπεια της παράστασης του μονού

καθορισμού μεταξύ παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων, αποτυπώνεται επίσης στην επιστολή του Μαρξ στον Ανένκοβ (Marx, 2021: 592, οι επισημάνσεις διατηρούνται):

Η μηχανή είναι τόσο λίγο μια οικονομική κατηγορία όσο και το βόδι που τραβά το υνί. Η παρούσα *χρήση* των μηχανών ανήκει στις σχέσεις του παρόντος οικονομικού συστήματός μας, αλλά ο τρόπος με τον οποίο χρησιμοποιούνται οι μηχανές είναι κάτι τελείως διαφορετικό από τις ίδιες τις μηχανές. Η πυρίτιδα παραμένει πυρίτιδα, ανεξάρτητα από το εάν κανείς τη χρησιμοποιεί για να πληγώσει έναν άνθρωπο ή για να θεραπεύσει τις πληγές του τραυματισμένου.

Είναι ενδιαφέρον πως στην ίδια επιστολή, ο Μαρξ (2021: 591) μοιάζει να αντιμετωπίζει, σε ρήξη με την αντικειμενιστική παράσταση, τόσο την *παραγωγή* όσο και την *χρήση* των μηχανών ως *medium* στην υπηρεσία των κεφαλαιοκρατών για την αντιμετώπιση του ταξικού αντιπάλου. Κατά τη γνώμη μας, ωστόσο, αυτή του η επισήμανση, παρότι κινείται σαφώς εγγύτερα σε αυτό που θα αποδώσουμε – στο επόμενο κεφάλαιο – ως επικαθορισμένη πολιτική λειτουργία του συστήματος των μηχανών, αποδίδει στην ταξική πάλη, ως στοιχείο της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, έναν περισσότερο συγκυριακό χαρακτήρα⁷⁹. Θα επανέλθουμε πολύ πιο αναλυτικά στο ζήτημα των μηχανών και στη σχέση της εκμηχάνισης της παραγωγικής διαδικασίας με την ταξική πάλη στο επόμενο κεφάλαιο. Προς το παρόν, θα επιστρέψουμε το πρόβλημα των δύο προσεγγίσεων του τρόπου παραγωγής.

Η παράσταση του «ιστορικού προορισμού» των στοιχείων του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής να υπάρξουν ακριβώς ως στοιχεία του, συνιστά κατά τον Αλτουσέρ απαλοιφή του αμφίρροπου χαρακτήρα της συνάντησης και, ταυτόχρονα, της διακριτότητας των επιμέρους ιστοριών των ταξικών φιγούρων δια της υπαγωγής τους στην *ενική* αποστολή που επιφυλάσσει γι' αυτές η φιλοσοφία της ιστορίας (Althusser, 2004: χσ). Και σε ό,τι αφορά τον τρόπο κατανόησης της δομής, προσιδιάζει σε εκείνη την παράσταση οργανογράμματος στην οποία αντιστοιχούν προσυγκροτημένες θέσεις προς στελέχωση: «Όλα είναι εκ των προτέρων συντελεσμένα: η *δομή προηγείται των στοιχείων της και τα αναπαράγει για να αναπαράγει τη δομή*» (ό.π., οι επισημάνσεις διατηρούνται). Νομίζουμε πως είναι δυνατόν να ισχυριστούμε πως η

⁷⁹ «Μπορούμε να πούμε ότι μέχρι το 1825 – την περίοδο της πρώτης καθολικής κρίσης – οι ανάγκες της κατανάλωσης αυξάνονταν γενικά ταχύτερα απ' ό,τι η παραγωγή και η ανάπτυξη των μηχανών ακολουθούσε αναγκαστικά τις ανάγκες της αγοράς. Από το 1825 η εφεύρεση και η εφαρμογή των μηχανών είναι απλώς το αποτέλεσμα του πολέμου μεταξύ επιχειρηματιών και εργατών. Αυτό δε ισχύει μόνο για την Αγγλία. Τα ευρωπαϊκά έθνη αναγκάστηκαν να εισαγάγουν μηχανές μέσα από τον ανταγωνισμό που τους επέβαλαν οι Άγγλοι τόσο στην εσωτερική όσο και στη διεθνή αγορά» (Marx, 2021: 591, οι επισημάνσεις προστέθηκαν).

δεύτερη αυτή εννοιολόγηση του τρόπου παραγωγής θεμελιώνεται στο έδαφος της, σύστοιχης της εργασίας της αφαίρεσης, παραγνώρισης για την οποία μιλήσαμε συζητώντας την πρωτεύουσα σειρά παρουσίας.

Διότι σε αυτήν ακριβώς την παραγνώριση, την πρόσληψη του συντελεσμένου γεγονότος με όρους ομαλούς, τελεολογικής αυτο-ανάπτυξης μπορεί να αντιστοιχιστεί η *ex post* παράσταση της προετοιμαζόμενης (και δευτερογενώς υλοποιούμενης) εμφάνισης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Υπό αυτή την έννοια, ο Μαρξ εμφανίζεται εδώ δέσμιος μιας, οσοδήποτε αναγκαίας και ανεξάλειπτης αλλά επίσης οριστικά απαξιωμένης από το γεγονός της αυτο-θεμελίωσης του ιστορικού υλισμού ως επιστήμης της κοινωνίας και της ιστορίας, ελλειπτικής πρόσβασης στο *μορφικό είναι* της αστικής κοινωνίας. Ακολουθώντας τις παρατηρήσεις του Αλτουσέρ (1986: χσ) σχετικά με την κύρια λογική ολότητα του *Κεφαλαίου*, ιδίως σε ό,τι αφορά την ομοιογένεια του θεωρητικού της πεδίου – και λαμβάνοντας υπόψη πως η τελευταία αντιπαραβάλλεται στην απλότητα και την ομοιογένεια του θεωρητικού πεδίου της κλασικής πολιτικής οικονομίας⁸⁰ –, μπορούμε να ισχυριστούμε πως η μαρξική ένταση στην σύλληψη του τρόπου παραγωγής συστοιχεί προς μια επιστημολογική ταλάντωση ανάμεσα στο, κατά Σπινόζα, πρώτο και δεύτερο είδος γνώσης. Και όπως έχει επισημανθεί, η κατεξοχήν στιγμή της παράστασης της ομαλής αυτο-παραγωγής των εννοιών αφορά την διαδικασία αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης. Στην εισαγωγή του *Η δύναμη των γυναικών και η κοινωνική ανατροπή*, η Selma James⁸¹ παρατηρεί (James & Dalla Costa, 2008: 28):

⁸⁰ «Ολόκληρο το Τμήμα Ι περικλείεται σ' αυτή την απαίτηση που ορίζει το καθήκον της εκκίνησης από το απλό και το ομοιογενές πεδίο του όπως και από το προφανές, που κρίνεται απαραίτητο για την εκκίνηση δηλ. απαραίτητο για τη θεμελίωση της θεωρίας. Το ότι ο Μαρξ ξεκίνησε μ' αυτό το τρόπο, με μια δεδομένη ιδέα για την εκκίνηση, το ότι χρειάστηκε να ξεκινήσει μ' αυτό τον τρόπο, είναι ένα γεγονός που εκφράζει την αναγκαιότητα μιας σύμπτωσης όπου παρεμβαίνουν τα τεκμήρια, τα επίδικα αντικείμενα και οι προσφυγές μιας ανακάλυψης που θέλει να επιβάλει την αποδοχή της κόντρα σ' όλες τις προφανείς αλήθειες με τις οποίες έρχεται σε ρήξη, και μέσα από αυτές. [...] Δεν είναι λοιπόν τυχαίο το ότι ο Μαρξ επικαλείται σ' όλους τους τόνους τη φιλοσοφική εγγύηση μιας υποδειγματικής *Denkprozess* και μιας μεθόδου κατάλληλης για τη θεμελίωσης της προσπάθειάς του. Αυτό που μας ενδιαφέρει, έχοντας ήδη αναγνωρίσει το ρόλο αυτής της εγγύησης είναι οι πραγματικές δυσκολίες τις οποίες είναι επιφορτισμένη να μεταθέτει και να καλύπτει» (Althusser, 1986: χσ, οι επισημάνσεις προστέθηκαν).

⁸¹ Σε ό,τι αφορά την παρούσα εργασία, το ζήτημα της γυναικείας αναπαραγωγικής εργασίας δεν μπορεί να συζητηθεί παρά εντελώς ακροθιγώς και τούτο διότι, κατά τη γνώμη μας, η συστηματική επεξεργασία του ζητήματος προϋποθέτει μια αρκετά εκτεταμένη, διακριτή πραγμάτευση απ' τη στιγμή, ειδικά, που το θεωρητικό corpus του αυτόνομου φεμινισμού μοιάζει να παρεισάγει στοιχεία (όπως, λ.χ. ο ιδιότυπος χειρισμός της διάκρισης μεταξύ παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας και το ζήτημα του εάν διατηρείται η προοπτική της μαρξικής διάκρισης, δηλαδή εάν το ζήτημα τίθεται απ' τη σκοπιά του προοσθέντος αξιοποίησης του κεφαλαίου ή όχι) η εξέταση των οποίων κομίζει το είδος εκείνο της θεωρητικής συνθετότητας που θα ήταν αφενός αδύνατο και αφετέρου ανέντιμο να υποβιβαστεί σε μια συνοπτική και απλοϊκή στοιχειοθέτηση ή να εισηγείται θέσεις κεντρικής θεωρητικής σημασίας (όπως η, κατά

Η εργατική δύναμη είναι ένα παράξενο εμπόρευμα, γιατί δεν είναι πράγμα. Η ικανότητα για εργασία ενυπάρχει μόνο στον άνθρωπο ο οποίος καταναλώνει τη ζωή του στη διαδικασία της παραγωγής. Αυτός ο άνθρωπος πρέπει να μείνει εννέα μήνες στη μήτρα, πρέπει να τραφεί, να ντυθεί και να εκπαιδευτεί· όταν δουλεύει, πρέπει κάποιος να στρώσει το κρεβάτι του, να σκουπίσει το πάτωμά του, να φτιάξει το κολατσιό του, να καλμάρει και όχι να ικανοποιήσει τη σεξουαλικότητά του, να ετοιμάσει το φαγητό που θα τον περιμένει μετά τη δουλειά, ακόμα κι αν είναι οκτώ το πρωί μετά τη βραδινή βάρδια.

Είναι προφανές πως η εκ μέρους του Μαρξ απλή στοιχειοθέτηση των κοινωνικά αναγκαίων μέσων για την αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης (και διατηρώντας σταθερές τις ιστορικο-πολιτισμικές μεταβλητές – συνοπτικά: τους τρέχοντες συσχετισμούς της ταξικής πάλης – που τα καθορίζουν), συσκοτίζει τον όγκο της απαιτούμενης εργασίας για την μετατροπή των εμπορευμάτων που ανταλλάχθηκαν με μισθό, στη σφαίρα της κυκλοφορίας, σε έτοιμα προς κατανάλωση βιοτικά μέσα: την γυναικεία άμισθη οικιακή εργασία. Στο ίδιο πνεύμα με όσα υποστηρίχθηκαν παραπάνω, συσκοτίζει επίσης τις ιστορικές διαδικασίες που καθόρισαν, για παράδειγμα, τον φυσικοποιημένο χαρακτήρα του έμφυλου καταμερισμού της εργασίας στο εσωτερικό της «φιγούρας» του ελεύθερου εργάτη, από το έδαφος της εμπεδωμένης συνάντησης ή, στο πεδίο της φιλοσοφίας, τη σύστοιχη των διαδικασιών αυτών επαναπροσέγγιση της ανθρώπινης σωματικότητας και σύλληψή της υπό το μοντέλο της μηχανής (Federici, 2011: 196).⁸²

Dauve, θεμελίωση, εκ μέρους της Federici, της σύλληψης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής στην μη επικαθορισμένη προτεραιότητα της απαλλοτρίωσης και του περιορισμού, τις οποίες θα οφείλαμε να αντιπαραβάλουμε προς το σχήμα της δομικής αιτιότητας που αναπτύσσουμε. Όλα τα παραπάνω ζητήματα, εξαιρετικά ουσιώδη και παραγωγικά, είναι προφανές πως υπερβαίνουν, ως προς την δυνατότητα εξέτασής τους, τον περιορισμένο χαρακτήρα της παρούσας πραγμάτευσης. Υπό αυτό και μόνο το πρίσμα, θα παραμείνουν εδώ εκτός του πεδίου μιας *εμβριθούς επεξεργασίας*. Για μια συστηματικότερη προσέγγιση του ζητήματος, βλ. James, S. & Dalla Costa, M. (2008). *Η δύναμη των γυναικών και η κοινωνική ανατροπή*. Αθήνα: No woman's Land, Federici, S. (2011). *Ο Κάλιμπαν και η Μάγισσα. Γυναίκες, Σώμα και Πρωταρχική Συσσώρευση*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις των Ξένων, Caffentzis, G. (2013). On the notion of a crisis of social reproduction: A theoretical review. Στο Caffentzis, G. (2013). *In Letters of Blood and Fire. Work, Machines, and the Crisis of Capitalism* (σ. 252-272). Oakland, CA: PM Press και Dauvé, G. (2015). *Federici versus Marx* [ηλεκτρονικό άρθρο]. Διαθέσιμο στο <https://troploin.fr/node/85> (ημερομηνία πρόσβασης 28/01/2024).

⁸² «[...] Καρτέσιος και Χομπς εκφράζουν δύο διαφορετικά προγραμματικά σχέδια σχετικά με την πραγματικότητα του σώματος. Στον Καρτέσιο ο υποβιβασμός του σώματος σε μηχανική ύλη επιτρέπει την ανάπτυξη μηχανισμών αυτορρύθμισης μέσω των οποίων το σώμα υπόκειται στη βούληση. Αντίθετα, στον Χομπς η μηχανοποίηση του σώματος δικαιολογεί την απόλυτη καθυπόταξη του ατόμου στην κρατική εξουσία. Και στους δύο, ωστόσο, το αποτέλεσμα είναι ο επανακαθορισμός των σωματικών ιδιοτήτων που καθιστά το σώμα, στην ιδανική τουλάχιστον εκδοχή του, έτοιμο να προσαρμοστεί στην τακτικότητα και τον αυτοματισμό της καπιταλιστικής εργασιακής πειθαρχίας. [...] Παρ' όλο που φαίνονται αποκομμένοι από τις καθημερινές υποθέσεις της ταξικής πάλης, στους στοχασμούς των δύο φιλοσόφων βλέπουμε να συλλαμβάνεται για πρώτη φορά η έννοια της διαμόρφωσης του σώματος σε μηχανή εργασίας, που είναι μια από τις κύριες υποχρεώσεις της πρωταρχικής συσσώρευσης».

Σε αυτή την εντασιακή θεωρητική περιοχή της μαρξικής σύλληψης του τρόπου παραγωγής παρεμβαίνει, αντλώντας από τις επισημάνσεις του Αλτουσέρ, ο Φουρτούνης (2008: χσ)⁸³, ο οποίος κεντροθετεί το πρόβλημα της ανιστορικότητας ως *επιστημολογικό εμπόδιο*. Από τη μία πλευρά, η επίσκεψη της έννοιας του τρόπου παραγωγής απαιτεί μια ταξινομική προσπάθεια: την σύλληψη μιας γενικότητας – θα λέγαμε: υπό τους όρους της «ψιλής» έννοιας/ γενικότητας για την οποία μιλήσαμε σε σχέση με την εν γένει πρακτική –, την απόδοση μιας ειδοποιού διαφοράς – δηλαδή την εισήγηση μιας ταξινομικής βάσης υπό το κράτος της οποίας καθίσταται δυνατή η διάκριση των επιμέρους τρόπων παραγωγής – και μια γενική θεωρία της μετάβασης, τέτοια ώστε να μπορεί, σε τελική ανάλυση, να θεματοποιηθεί το επίδικο της μαρξικής κριτικής στην κλασική πολιτική οικονομία, η αποφυσικοποίηση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Από την άλλη πλευρά, αυτή η «γνωσιακή αναγκαιότητα» (ό.π.) να προσδιοριστεί θεωρητικά η

αφηρημέν[η] *δομ[ή]* κάθε διακριτού τρόπου παραγωγής, η οποία δίδεται αναγκαστικά ως μια σύνθετη σχέση μεταξύ στοιχείων που προσιδιάζουν κάθε φορά στη σχέση τους, που αποτυπώνουν τη δομή την οποία συναπαρτίζουν, στοιχείων που είναι *συγγενή* ή *κατάλληλα* για τη συγκεκριμένη σχέση (ό.π., οι επισημάνσεις διατηρούνται)

παρεισάγει, στις σελίδες του *Κεφαλαίου* όπου εκτίθεται η πρωτεύουσα σειρά παρουσίας, το στοιχείο της *ουσιακής* παράστασης της σχέσης μεταξύ της δομής του τρόπου παραγωγής και των στοιχείων της. Πρόκειται ακριβώς για αυτό που περιγράψαμε παραπάνω ως κατανόηση της δομής (του τρόπου παραγωγής) με τους όρους ενός οργανογράμματος, στο οποίο αντιστοιχούν προ-δεδομένες θέσεις για την κατάληψη των οποίων τα στοιχεία της δομής *προετοιμάζονται έξω και πριν* (με χρονικό-ιστορικό πρόσημο) την «εμφάνιση» της δομής (η οποία, στην πραγματικότητα, συνιστά *υλοποίηση* της *λογικά προ-συλληφθείσας* δομής) και κατά συνέπεια, την επενέργεια της αποτελεσματικότητας της δομής επί των στοιχείων της. Αυτή η παράσταση αντιστοιχεί, όπως ισχυρίζεται ο Αλτουσέρ, στο συντελεσμένο γεγονός της εμπέδωσης της συνάντησης και, υπό αυτή την έννοια, αποδίδει μια θεωρία όχι της παραγωγής αλλά της αναπαραγωγής του τρόπου παραγωγής. Εφόσον η ουσιοκρατική σύλληψη του τελευταίου συστοιχεί προς μια τελεολογική κατανόηση των επιμέρους «ιστοριών» (σε εισαγωγικά, διότι, όπως δείξαμε, οι διακριτές ιστορίες

⁸³ Παρατίθεται ο ηλεκτρονικός σύνδεσμος για τον ιστότοπο που φιλοξενεί το κείμενο του Φουρτούνη: http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&view=article&id=1008:category-1008&catid=14&Itemid=113 (ημερομηνία πρόσβασης: 27/03/2024).

νοούνται εδώ απολύτως υπαγμένες στην κίνηση της ιστορικής *αναγκαιότητας*) των στοιχείων του, ο Φουρτουνής αποδίδει την ιδέα της *ιστορικής σπερματικής τους εμφάνισης* στο εσωτερικό ενός προγενέστερου τρόπου παραγωγής και την αντίστοιχη της *λογικής προτεραιότητας της προ-συγκροτημένης δομής* με τον όρο της μεταξύ τους «*τελεολογικής 'συνάντησης'* ή της *αναγκαίας σύγκλισης*» (ό.π., οι επισημάνσεις διατηρούνται).

Ο Μαρξ, λοιπόν, βρίσκεται αντιμέτωπος, σε ό,τι αφορά πάντα την πρωτεύουσα σειρά παρουσίασης, με ένα επιστημολογικό εμπόδιο. Ή, για να το θέσουμε με τους όρους της αλτουσεριανής προβληματικής, έχουμε εδώ την συνύπαρξη της θεωρητικής πρακτικής με τη *δική της* πρακτική ιδεολογία, ως φαντασιακή παραγνώριση της πρακτικής και αναγνώρισή της ως *πράξεως* (σε μια διαδικασία που παρεισάγει ένα υποστασιακό υποκείμενο και αντικείμενο της γνώσης) που δια της αφαίρεσης (Λαπατσιώρας, 2023: 525-526) ιδιοποιείται γνωσιακά την *ουσία* του αντικειμένου της (Φουρτουνής, 2018: 154). Η κρίσιμη επισημάνση του Φουρτουνή, την οποία πιστεύουμε πως – σε όσα έχουν ως τώρα εκτεθεί – έχουμε επαρκώς προετοιμάσει, έγκειται στην ανάδειξη του ανεξάλειπτου στοιχείου της κοινωνικής βίας ως *απωθημένου* από την λογική ολότητα στην οποία αντιστοιχεί η πρωτεύουσα σειρά⁸⁴.

⁸⁴ Η συστοιχία μεταξύ αυτής της απόθησης και της «επανεμφάνισης» της βίας με τους όρους του medium της αυτο-εκδίπλωσης της Ιστορίας, θα βρει τη θέση της και σε ένα κατεξοχήν «ιστορικό» κείμενο του ύστερου Μαρξ, το *Ο εμφύλιος πόλεμος στη Γαλλία*. Εκεί, η πραγματική ιστορική κίνηση του προλεταριάτου θα προσδιοριστεί υπόρρητα ως επιταχυντής ή μαία της διαδικασίας μιας *αναμενόμενης, αναγκαίας σύγκλισης* μεταξύ των στοιχείων που θα αποτελέσουν τα δομικά στοιχεία του σοσιαλιστικού τρόπου παραγωγής και βρίσκονται τώρα σε σπερματική κατάσταση: «Η εργατική τάξη δεν περίμενε θαύματα από την Κομμούνα. [...] Ξέρει ότι για να πετύχει την απελευθέρωσή της και μαζί μ' αυτήν να πραγματοποιήσει την ανώτερη εκείνη μορφή ζωής, *προς την οποία τείνει ακατάσχετα η σημερινή κοινωνία με την οικονομική της ανάπτυξη*, η εργατική τάξη πρέπει να περάσει από μακρόχρονους αγώνες και μια σειρά από ιστορικές πορείες, που θα αλλάξουν ολότελα και τις συνθήκες και τους ανθρώπους. Δεν πρόκειται να πραγματοποιήσει ιδανικά αλλά να *ελευθερώσει μονάχα τα στοιχεία της νέας κοινωνίας που αναπτύχθηκαν πια στους κόλπους της αστικής κοινωνίας που καταρρέει*» (Marx, 2009β: 75-76, οι επισημάνσεις προστέθηκαν). Υπό αυτό το πρίσμα, στην διαλεκτική εκδίπλωση της Ιστορίας ως ντετερμινιστικής αλληλοδιαδοχής τρόπων παραγωγής, αντιστοιχεί μια διαλεκτική εκδίπλωση – μια σειρά ποιοτικών αναβαθμών – της πάλης του προλεταριάτου, δηλαδή – εν τέλει – μια διαλεκτική της εσωτερικής ανάπτυξης της ίδιας της εκμεταλλευόμενης τάξης (θα λέγαμε: μια διαλεκτική του επιπέδου συνείδησης και των μορφών αγώνα), η οποία έχει εξίσου υπαχθεί στη φιλοσοφία της ιστορίας. Και είναι εδώ, κατά τη γνώμη μας, που μπορεί να αναγνωσθεί μια ενδιαφέρουσα περιπλοκή που κομίζει το σχήμα της αλλοτρίωσης σε σχέση με την εννόηση του υποκειμένου. Διότι, από τη μία πλευρά, αυτό απαιτεί – στο επίπεδο του καθεκαστού ανθρώπου – το είδος εκείνο των οντολογικών προκειμένων που αποδώσαμε στον Καρτέσιο, ενώ, από την άλλη πλευρά, το σχήμα της αλλοτρίωσης – ως λογική μιας φιλοσοφίας της ιστορίας – μεταθέτει (χωρίς να καταργεί, πράγμα που επίσης σημαίνει: χωρίς να καταργεί την *κριτική της*) την (ιδεολογική) κατηγορία του υποκειμένου από τη φιγούρα του εργάτη στην ίδια τη διαδικασία της αυτο-εκδίπλωσης της Ιστορίας, κατά το πρότυπο της εγγελιανής φιλοσοφίας: «Τέλος, ξέρω καλά πως στον Χέγκελ, αυτή η πορεία της αλλοτρίωσης χωρίς υποκείμενο, έχει ένα *υποκείμενο*. Είναι όμως ένα πολύ παράξενο υποκείμενο, για το οποίο θα μπορούσαν να γίνουν πολλές ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις: το υποκείμενο τούτο, είναι η ίδια η *τελεολογία της πορείας*, είναι η *Ιδέα* στην διαδικασία της αυτο-αποξένωσης που την συγκροτεί σαν Ιδέα. [...] Το μοναδικό υποκείμενο της διαδικασίας της αλλοτρίωσης

Όπως δείξαμε, η έκκεντρη αυτή θέση της ταξικής πάλης συνυπάρχει με μια οικονομιστική κατανόηση της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης και μια απαλοιφή της κοινωνικής εντροπίας που ενυπάρχει στην κεφαλαιοκρατική διαδικασία παραγωγής: «σε αυτή τη ‘σειρά έκθεσης’ και τη λογική της δεν χωρά η ιστορική βία που απαιτήθηκε για τη συγκρότηση των δομικών στοιχείων του [ΚΤΠ – ΒΜ], όπως εξάλλου και η καθημερινή βία που συνυφάνεται με τη λειτουργία και την αναπαραγωγή του» (Φουρτούνης, 2008: χς, οι επισημάνσεις διατηρούνται). Και μπορεί οι συγκεκριμένες επισημάνσεις να κατευθύνονται εναντίον του οικονομισμού, ως ιστορικής έκφανσης του μαρξισμού, και προοπτικά και του «διαλεκτικού υλισμού», αλλά κατά τη γνώμη μας, η εκ μέρους μας κριτική επίσκεψη στην κατηγορία της αλλοτρίωσης και η επισήμανση του μηχανιστικού υλισμού του πρώιμου Μαρξ, ενοποιεί τόσο την πρώτη παράδοση όσο και εκείνη του εγγελιανού ή ανθρωπιστικού μαρξισμού από την προοπτική της *συμμετρίας του (ανιστορικού) αποτελέσματος*.

Από το έδαφος αυτής της συμμετρίας, μπορούμε να ισχυριστούμε πως τόσο για τον οικονομιστικό μαρξισμό όσο και για τα ρεύματα εκείνα που κεντροθετούν την κατηγορία της αλλοτρίωσης, ο τρόπος παραγωγής κατανοείται με έναν στενά οικονομικό τρόπο, ως η ενότητα των παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων. Υπό αυτή την έννοια, συνιστά εδώ μετωνυμία της Βάσης· πράγμα που επίσης επικυρώνει την παράσταση του μονής κατεύθυνσης και εντελούς καθορισμού του δεύτερου όρου της τοπογραφικής μεταφοράς, ο οποίος εξοβελίζεται από το πεδίο των ουσιωδών στοιχείων ενός τρόπου παραγωγής, από την υποδομή. Εκείνο που επιφυλάσσεται για το Εποικοδόμημα, μέσω της επανεμφάνισης της αναπαραστατικής λογικής, είναι το οντολογικά απαξιωμένο status του εκτύπου. «Ο οικονομισμός εμφανίζει την παραγωγική σχέση που προσιδιάζει στον εκάστοτε τρόπο παραγωγής ως *αυτάρκη* όσον αφορά τη συγκρότησή της, τη λειτουργία της και την αναπαραγωγή της», θα σημειώσει ο Φουρτούνης (ό.π.), αποσυσκευάζοντας την ανάκαμψη της εννόησης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής ως *αυτόματου*.

Απέναντι στην ουσιοκρατική και τελεολογική αυτή σύλληψη του τρόπου παραγωγής είναι, όπως είδαμε, που ο Αλτουσέρ αναδεικνύει την παρουσία, στη σκέψη του Μαρξ, μιας αυθεντικά υλιστικής και ιστορικής προοπτικής, η οποία αντιστοιχεί

είναι η ίδια η διαδικασία στην ιδεολογία της. Υποκείμενο της διαδικασίας δεν είναι καν το Τέλος (σκοπός) της ίδιας της διαδικασίας [...] είναι η διαδικασία της αλλοτρίωσης στο μέτρο που τείνει προς το Τέλος της, κατά συνέπεια, η ίδια η διαδικασία της αλλοτρίωσης σαν τελεολογική που είναι» (Althusser, X.X.: 85, οι επισημάνσεις διατηρούνται).

στην κατανόηση του τρόπου παραγωγής ως αστάθμητης συνάντησης: πρόκειται ακριβώς για την σύμπτωση, στον χώρο και τον χρόνο, των μη αναγώγιμων ιστοριών των δύο ταξικών φιγούρων, για μια θεωρία της συνάντησης ικανή να επιληφθεί του αιτήματος του εξοβελισμού της ιστορικής προετοιμασίας των στοιχείων (δηλαδή για τον εγγενώς ενδεχομενικό χαρακτήρα της συνάντησης) και της λογικής προτεραιότητας της δομής (δηλαδή για τον εμμενή χαρακτήρα της συνάντησης). Αυτή η ενύπαρκτη στο πραγματικό σύμπτωση συνιστά, έτσι, μια συνάντηση *ετερόκλητων* στοιχείων (Φουρτούνης, ό.π.): τίποτα δεν την προετοιμάζει έξω και πριν την ίδια τη στιγμή της, τίποτα δεν εγγυάται την σταθεροποίησή της, τίποτα δεν προ-συγκροτεί στοιχεία που της προσιδιάζουν. Αλλά τούτο σημαίνει, επίσης, πως τα στοιχεία που συνέβη και συνέκλιναν και τα στοιχεία που η θεωρητική πρακτική θεματοποιεί ως στοιχεία της δομής ενός τρόπου παραγωγής απ' το έδαφος της συντελεσμένης και αναπαραγόμενης σύγκλισης, «*παρά το γεγονός ότι τα πρώτα παρέχουν όλη την 'ύλη' των δευτέρων*» (ό.π., οι επισημάνσεις διατηρούνται) δυνάμει του εμμενούς χαρακτήρα της συνάντησης, *δεν ταυτίζονται*. Η διάκριση αυτή αποδίδεται από τον Φουρτούνη (ό.π.) ως διαφορά μεταξύ των *συγκροτούντων* και των *συγκροτητικών/ δομικών* στοιχείων της δομής και αντιστοιχεί, στην περίπτωση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής που εξετάζει ο Αλτουσέρ, στη μη ταυτότητα μεταξύ αφενός του «ανθρώπου των σκούδων» και του νομικά ελεύθερου ακτήμονα που φέρει την ικανότητα για εργασία και, αφετέρου, του ατομικού κεφαλαιοκράτη και του προλετάριου ως μισθωτού εργάτη.

Ακολουθώντας, λοιπόν, τον Αλτουσέρ, ο Φουρτούνης εστιάζει στις δύο στιγμές (υπεισέρχεται εδώ μια αναγκαία χρονική αλληλουχία) της συνάντησης⁸⁵: η πρώτη στιγμή έγκειται στην ίδια την σύμπτωση των επιμέρους ιστοριών και των φιγούρων

⁸⁵ Στην πραγματικότητα, η εστίαση αυτή προϋποθέτει μια χειρονομία διάκρισης και εκλογής μεταξύ δύο ενύπαρκτων στις σχετικές επεξεργασίες του Αλτουσέρ τάσεων, τις οποίες ο Φουρτούνης (2008: χσ) αποδίδει με τους όρους «καθαρός ασταθμητισμός» και «αστάθμητος δομισμός». Η βάση της διάκρισης συνίσταται στην πρόσληψη της σχέσης μεταξύ της συνάντησης και της δομής: ο καθαρός ασταθμητισμός προσλαμβάνει τόσο την σύμπτωση των επιμέρους ιστοριών όσο και την πρώτη σταθεροποίησή της – το «δέσιμο» της συνάντησης – ως απολύτως διακριτές από τη δομή που αναδύεται και, κατά συνέπεια, μονωμένες απ' τη δραστηριότητά της. Υπό αυτή την έννοια, η πρώτη σταθεροποίηση της σχέσης των στοιχείων και η πρώτη στιγμή της επενέργειας της δομικής αιτιότητας επί των στοιχείων της δομής, αντιστοιχούν σε διαφορετικές χρονικότητες. Όπως επισημαίνει – κατά τη γνώμη μας, ορθώς – ο Φουρτούνης, αυτή η διάκριση, καθώς μεταθέτει τη δομή σε μια επικράτεια εξωτερική της έννοιας του αστάθμητου, ανακαλεί την ουσιοκρατική σύλληψη απέναντι στην οποία αρθρώνεται, στο μέτρο που αδύνατη η θεματοποίηση της ιστορικότητας. Η δομή θα αναπαρήγαγε έτσι τον εαυτό της, από μόνη την αναγκαιότητά της. Ο αστάθμητος δομισμός, από την άλλη πλευρά, στον οποίο εστιάζουμε σε όσα ακολουθούν, αποδίδει στην πρώτη σταθεροποίηση της συνάντησης τον χαρακτήρα της «πρώτης πράξης» της δομικής αιτιότητας, συλλαμβάνοντας έτσι αποκλειστικά και μόνο την ίδια τη συνάντηση «μονωμένη» απ' τη δραστηριότητα της δομής που εν τέλει συγκροτείται.

που αντιστοιχούν στην καθεμιά, ενώ η δεύτερη συνίσταται στην πρώτη σταθεροποίησή της, στην εγκατάσταση μιας σχέσης μεταξύ τους η οποία εμφανίζει «μια *τάση* προς αναπαραγωγή» (ό.π., οι επισημάνσεις διατηρούνται). Η δεύτερη αυτή στιγμή συνιστά την ανάδυση και, ταυτόχρονα, την πρώτη επενέργεια της δομής επί των στοιχείων της, που υπό το πρίσμα, έχουν – μεταξύ των δύο στιγμών – *μετασχηματιστεί* κατά τρόπο που καθιστά δυνατό να μιλήσει κανείς πράγματι για στοιχεία της δομής: πρόκειται για την μετατροπή των συγκροτούντων σε συγκροτητικά στοιχεία. Δεν είναι δυνατόν να επεκταθούμε εδώ περισσότερο⁸⁶, αλλά μπορούμε να ισχυριστούμε πως η διχοτόμηση αυτή της συνάντησης φέρει, εν προκειμένω, σε ό,τι αφορά τη σύλληψη της δραστηριότητας της δομής, τον ίδιο χαρακτήρα της *αναδραστικότητας* που διέπει τη σχέση της αναδυόμενης επιστήμης προς την επιστημολογική τομή, στο πλαίσιο της αλτουσεριανής θεωρίας της επιστήμης: «Έχουμε να κάνουμε εδώ, πράγματι, με την ανάδραση της αναδυόμενης δομής των περιστάσεων από τις οποίες αναδύεται, με την αυτο-ποιητική στιγμή της δομής, η οποία αναδρά επί των προϋποθέσεών της» (ό.π.). Και, ακολουθώντας την ίδια αναλογία, μπορούμε επίσης να αποδώσουμε αυτή τη δεύτερη στιγμή της συνάντησης ως ένα, *απ' το έδαφος των επιμέρους ιστοριών και των συγκροτούντων στοιχείων της πρώτης στιγμής της συνάντησης, συντελεσμένο αδιανόητο* ή, απλούστερα, ως μια *τομή*, μια ιστορική ασυνέχεια που ωστόσο δεν θεμελιώνεται σε *κενό ιστορίας* ή *πάλης* γενικά, αλλά σε *κενό αναγώγιμης* ιστορίας και *πάλης*⁸⁷.

Μεταφερόμενα τα παραπάνω στην εξέταση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής σημαίνουν: πρώτον, πως η ανάδυση του καπιταλισμού αποτέλεσε τη «στιγμή» της σταθεροποίησης της (μη αναγκαίας, ως μη ιστορικά προετοιμασμένης) συνάντησης μεταξύ του «ανθρώπου των σκούδων» και του ελεύθερου εργάτη (εκείνου

⁸⁶ Για μια συνοπτική επισκόπηση της έννοιας της επιστημολογικής τομής, βλ. υποσημείωση 43.

⁸⁷ Ο Φουρτούνης (2008: χς, οι επισημάνσεις διατηρούνται) θα επιχειρήσει να ανασκευάσει την αλτουσεριανή απόφαση πως η θέση του Μαρξ κατά την οποία το προλεταριάτο συνιστά το προϊόν της μεγάλης βιομηχανίας αποτελεί μια πλήρη υπαναχώρηση προς την ουσιοκρατία και την τελεολογία, διευκρινίζοντας: «Όπως υποδεικνύει ο Ρηντ (2003, 25) δεν είναι *η ίδια* ταξική πάλη, και συνεπώς δεν είναι *οι ίδιες* ανταγωνιστικές δυνάμεις και κοινωνικές υποκειμενικότητες, αυτές που διαλύουν τον παλιό τρόπο παραγωγής και αυτές που συγκροτούν τον νέο. Συνεπώς, η κριτική του ύστερου Αλτουσέρ στη μαρξική άποψη ότι το προλεταριάτο υπήρξε ‘*προϊόν της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης*’, ‘*προϊόν του καπιταλισμού*’ (Αλτουσέρ 1982, 588 [2004, 90-91]), είναι αμφίσημη: βάσει των προηγούμενων, η κριτική είναι σωστή εάν ως προλεταριάτο εννοήσουμε απλώς τη μάζα των απογυμνωμένων από ιδιοκτησία και αποδεδουλευμένων από κάθε παραγωγική σχέση ανθρώπων, προϊόντων της προ-καπιταλιστικής τάξης και των συγκρούσεών της, αλλά είναι εσφαλμένη εάν ως προλεταριάτο εννοήσουμε την τάξη των μισθωτών εργατών, ιδιοκτητών και πωλητών της εργασιακής δύναμής τους: αυτοί, ως δομικά στοιχεία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, αποτελούν πράγματι το πρωταρχικό προϊόν της καπιταλιστικής σχέσης ή δομής, κατά το συγκρουσιακό ‘*δέσιμο*’ της συνάντησης από την οποία αυτή προέκυψε και κατά τον βίαιο μετασχηματισμό των ενεχόμενων προ-καπιταλιστικών στοιχείων σε συγκροτητικά στοιχεία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής».

που έχει να διαθέσει μόνο την εργασιακή του δύναμη) – τα συγκροτούντα στοιχεία –, δηλαδή την «στιγμή» του ταυτόχρονου μετασχηματισμού τους σε ατομικό κεφαλαιοκράτη και μισθωτό εργάτη – τα συγκροτητικά στοιχεία – και την αμοιβαία υπαγωγή τους στη σχέση κεφάλαιο. Δεύτερον, πως η ιστορία της αστικής τάξης και του προλεταριάτου έχει ως γενέθλιο στιγμή της την ίδια σταθεροποίηση, είναι δηλαδή μια ιστορία διακριτή από τις επιμέρους ιστορίες των συγκροτούντων στοιχείων του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Ως προς αυτό το τελευταίο σημείο, είναι κρίσιμη η επισήμανση του Φουρτούνη (ό.π., οι επισημάνσεις διατηρούνται) πως «η αστάθμητη συνάντηση ενέχει πάντοτε, σε κάποιον βαθμό και με κάποια τροπικότητα, *βία*: η συνάντηση είναι πάντοτε [...] *βίαιη συνάντηση*: η συνάντηση είναι πάντοτε *σύγκρουση* ή *πάλη*». Και είναι κρίσιμη διότι, από το έδαφος των παραπάνω, διαφορίζει τόσο τις δύο στιγμές της συνάντησης (προσδιορίζοντας δύο πεδία βίας) όσο και τη διάκριση μεταξύ, απ' τη μία πλευρά, των μη αναγώγιμων ιστοριών των *συγκροτούντων* στοιχείων και, απ' την άλλη, της *κοινής* ιστορίας των *συγκροτητικών* στοιχείων, *ως ιστορίας της πάλης τους*.

Υπό αυτή την προοπτική, μπορεί να υποστηριχθεί πως, αφενός, απ' τη στιγμή που η δεύτερη στιγμή της συνάντησης συνιστά την γενέθλια στιγμή και ταυτόχρονα την πρώτη πράξη της δραστηριότητας της αναδύμενης δομής, η ίδια η έννοια της σύγκρουσης ενέχεται *απαράκαμπτα* τόσο στην συγκρότηση όσο και στην αναπαραγωγή της τελευταίας. Ισχυριστήκαμε προηγουμένως πως κάθε ενεργοποίηση της δομής συνιστά και μια τροποποίησή της. Μπορούμε, υπό το πρίσμα όσων μόλις επισημάναμε, να πούμε: κάθε ενεργοποίηση της δομής συνιστά την «αιώνια επιστροφή» της σύγκρουσης, την διαπάλη μεταξύ των στοιχείων της δομής και η αναπαραγωγή της τελευταίας παραμένει *ανεξάλειπτα* διακυβευόμενη: «η ιστορία παράγεται από την αστάθμητη έκβαση του κοινωνικού ανταγωνισμού, και ως εκ τούτου, δεν είναι εγγυημένη, δεν συνιστά έκφραση νόμων ή τελεολογική εκπλήρωση ουσιών. Η ιστορία είναι *ιστορία* επειδή είναι αστάθμητη έκβαση συγκρούσεων» (Φουρτούνης, ό.π., οι επισημάνσεις διατηρούνται). Αυτή η τελευταία κεντροθέτηση της βίας σημαίνει, εφόσον – όπως ισχυριστήκαμε – οι δευτερεύουσες λογικές ολότητες του *Κεφαλαίου*, οσοδήποτε απωθημένες και παρά την παράσταση της «μόνωσης» που συστοιχεί στην εργασία της αφαίρεσης, παραμένουν *ανεξάλειπτα* *δραστικές* στη σχέση τους προς τα στοιχεία του θεωρητικού πεδίου της πρωτεύουσας σειράς παρουσίας, πως το εννοιολογικό κύκλωμα των τελευταίων *παραμένει πάντοτε εμβαπτισμένο στην*

δομική βία που περιγράψαμε, κατά τρόπο που καθιστά «την ‘ομαλή’ κεφαλαιακή σχέση και συσσώρευση [...] διηνεκή σύγκρουση και βία, ομοούσια με την πρωταρχική βία που εγκαινίασε τον καπιταλισμό» (ό.π.).

Την ίδια στιγμή, η διάκριση συγκροτούντων και συγκροτητικών στοιχείων αντιστοιχεί στη διάκριση μεταξύ ενός πεδίου βίας *εξωτερικού* της δομής (εν προκειμένω του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής), του πεδίου που αναφέρεται στην πρώτη στιγμή της συνάντησης, και ενός *εσωτερικού* της, το οποίο αναφέρεται στη δεύτερη στιγμή, και, κατά τούτο, στη διάκριση μεταξύ της ιστορίας, των περιεχομένων και του επιδίκου μιας *εξωτερικής* και μιας *εσωτερικής* βίας. Ο Φουρτούνης (ό.π.) θα αποδώσει την τελευταία διάκριση με τους όρους αφενός της *αδιαφοροποίησης βίας* και, αφετέρου, της *δομικώς προσδιορισμένης βίας*. Στην περίπτωση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, η τελευταία συνίσταται στην πάλη μεταξύ της μπουρζουαζίας και του προλεταριάτου *ως τάξεων* και είναι *η ίδια* η συγκρουσιακή σχέση της πάλης που συγκροτεί τα αντιμαχόμενα στοιχεία *σε τάξεις*: «Πρόκειται για την πρωταρχική και αναδραστική στιγμή της ταξικής πάλης, τη στιγμή όπου, *υπό τη δράση της ταξικής πάλης, συγκροτούνται οι τάξεις ως τέτοιες*» (ό.π., οι επισημάνσεις διατηρούνται).

Ο Αλτουσέρ, επικρίνοντας την ρεφορμιστική προτεραιοποίηση των στοιχείων της πάλης των τάξεων έναντι της ίδιας της διαδικασίας, η οποίας συμπυκνώνεται στην απόφαση πως «οι τάξεις υπάρχουν *πριν* και από την πάλη των τάξεων, *ανεξάρτητα* απ’ την πάλη των τάξεων, κι η πάλη των τάξεων υπάρχει *μονάχα μετά*» (Althusser, 1986: 65, οι επισημάνσεις διατηρούνται), καταλήγει:

Για τους *επαναστάτες* αντίθετα οι τάξεις δεν μπορούν να διαχωριστούν από την πάλη των τάξεων. Η πάλη των τάξεων και η ύπαρξη των τάξεων είναι ένα και το αυτό. Για να υπάρχουν σε μια «κοινωνία» τάξεις, πρέπει η κοινωνία αυτή να είναι *διαμεμένη* σε τάξεις: αυτή η διαίρεση δε γίνεται *εκ των υστέρων*, αλλά η εκμετάλλευση μιας τάξης απ’ την άλλη, δηλαδή η πάλη των τάξεων, συνιστά τη *διαίρεση* σε τάξεις (ό.π., οι επισημάνσεις διατηρούνται).

Η προτεραιότητα της σχέσης έναντι των όρων της συστοιχεί εδώ στη σύλληψη της ταξικής πάλης ως *ιστορικά προσδιορισμένης* (εφόσον πρόκειται, εν προκειμένω, για εκείνο το είδος ταξικής πάλης που αντιστοιχεί στη δομή του *κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής*), διαρκώς παρούσας και εγγενώς αστάθμητης ως προς την έκβασή της διαδικασίας *χωρίς υποκείμενο* (Althusser, 1986: 97-102). Σε αναλογία με όσα σημειώσαμε για τη σχέση μεταξύ πρακτικής και ιδεολογίας, δεν μπορεί εδώ να θεματοποιηθεί κανένα οντολογικοποιημένο υποκείμενο της ιστορίας, αλλά, από την

άλλη πλευρά, δεν είναι επίσης δυνατόν να συλλάβει κανείς απλώς προσδιορισμούς *θέσεων-υποκειμένων*, τις οποίες πραγματικά υποκείμενα καλούνται δευτερογενώς να στελεχώσουν. Η μεσολάβηση της ιδεολογικής πρακτικής και της χειρονομίας της έγκλησης, λοιπόν, δηλώνει, σε τούτο το σχήμα, πως η καπιταλιστική ιστορία των μορφοποιήσεων της υποκειμενικότητας και η κατανομή υποκειμένων σε κοινωνικές πρακτικές συστοιχεί προς την καπιταλιστική ιστορία των ενεργοποιήσεων – δηλαδή, των τροποποιήσεων – της δομής του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής· με λίγα λόγια, δεν συνιστά έναν «μηχανισμό», πρώτον, *ουσιωδώς παραπληρωματικό ή ανταγωνιστικό* και, δεύτερον, *εξωτερικό* της δομικής βίας του τρόπου παραγωγής, αλλά εγγενώς εμποτισμένο από αυτή. Στο *Υστερόγραφο*, γραμμένο έναν χρόνο μετά το *Ιδεολογία και Ιδεολογικοί Μηχανισμοί του Κράτους*, ο Αλτουσέρ (1999: 118-119, οι επισημάνσεις διατηρούνται), εξηγεί:

Η αναπαραγωγή των σχέσεων παραγωγής, απώτατος αντικειμενικός στόχος της κυρίαρχης τάξης, δεν μπορεί να είναι επομένως μια απλή επιχείρηση τεχνικού χαρακτήρα, που εκπαιδεύει και διανέμει τα άτομα για τις διάφορες θέσεις μέσα στον «τεχνικό καταμερισμό» της εργασίας. Στην πραγματικότητα, δεν υφίσταται «τεχνικός καταμερισμός» της εργασίας, παρά μόνο στην ιδεολογία της κυρίαρχης τάξης: κάθε «τεχνικός» καταμερισμός, κάθε «τεχνική» οργάνωση της εργασίας αποτελεί είτε τη μορφή, είτε το προσωπείο του *κοινωνικού* (= ταξικού) καταμερισμού και οργάνωσης της εργασίας. Η αναπαραγωγή των σχέσεων παραγωγής δεν μπορεί να είναι επομένως παρά μια ταξική υπόθεση. Πραγματοποιείται μέσω της πάλης των τάξεων, που αντιπαραθέτει τις κυρίαρχες και τις εκμεταλλεζόμενες κοινωνικές τάξεις.

Προκειμένου να εξετάσουμε καθαρότερα τις συνέπειες όσων σημειώσαμε, είναι αναγκαίο να επανέλθουμε στη σχέση μεταξύ της δομής του τρόπου παραγωγής και της βίας. Όπως είδαμε, η δομή ενέχει αναγκαία την τελευταία – «βία [της δομής – BM] *επί των στοιχείων ή κεντρομόλος βία*» (Φουρτούνης, 2008: χς), διότι αναδύεται τη δεύτερη στιγμή της συνάντησης. Ταυτόχρονα, δυνάμει του συγκρουσιακού χαρακτήρα της συνάντησης, τα συγκροτητικά της δομής στοιχεία τελούν υπό μια ανεξάλειπτα συγκρουσιακή σχέση – «βία *μεταξύ των στοιχείων ή κεντρόφυγος βία*» (ό.π.), η οποία – στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής – συνιστά την ταξική πάλη μεταξύ της τάξης των κεφαλαιοκρατών και του προλεταριάτου. Αυτή η διττότητα της δομής ως βίας σημαίνει, κατά τον Φουρτούνη, πως «η *συγκρότηση* της δομής είναι ταυτόσημη με τη *συγκράτηση* των στοιχείων της» (ό.π., οι επισημάνσεις διατηρούνται), το οποίο συνεπάγεται αναγκαία πως η ομοιοστασία/ αναπαραγωγή της δομής εξαρτάται, στην περίπτωση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, από την

ικανότητα της αστικής τάξης να επικρατεί στην πάλη της εναντίον του προλεταριάτου. Είναι, δε, προφανές πως απ' το έδαφος όσων συζητούμε εδώ, η παράσταση της αυτοτέλειας και της ομαλούς αναπαραγωγής της οικονομικής βαθμίδας έχει κλονιστεί ανεπανόρθωτα· από το πρίσμα μιας υλιστικής, ιστορικής προοπτικής, η διαδοχή των κεντρικών στοιχείων της λογικής ολότητας που αντιστοιχεί στην πρωτεύουσα σειρά παρουσίας και η εκδίπλωση των διαδικασιών που συνυφαίνονται με την οικονομική βαθμίδα απαιτεί τη μεσολάβηση του ζεύγους φυσικής βίας και ιδεολογικού πειθαναγκασμού για το οποίο μιλήσαμε στην αρχή της παρούσας εργασίας. Στο τελευταίο κεφάλαιο θα προσπαθήσουμε, με αφετηρία το εκκρεμές πρόβλημα της «ζωοποίησης» του εργάτη στα *ΟΦΧ* και εξετάζοντας την πολιτική λειτουργία των μηχανών, να αποδώσουμε την ενότητα αυτού του ζεύγους ως *μορφοπλαστική βία του κεφαλαίου*.

Και αν η ενδεχομενικότητα διαποτίζει την κατηγορία της βίας, υπό την έννοια πως πρόκειται για μια εκατέρωθεν ασκούμενη και (τουλάχιστον καταστατικά) διαρκώς αμφίτροπη ως προς το αποτέλεσμα της βία, θα πρέπει κατά τη γνώμη μας να κατανοηθεί με τον ίδιο τρόπο – αγωνικά – και η ιδεολογική πρακτική. Διότι αν ο Αλτουσέρ ισχυρίζεται πως η χειρονομία της έγκλησης, ως (επανα)βεβαίωση του εγκαλούμενου υποκειμένου πως συνιστά υποκείμενο, επιτυγχάνει πάντα (Althusser, 1999: 110), αυτό δεν σημαίνει καθόλου ταύτιση μορφής και περιεχομένου: το υποκείμενο «βαδίζει από μόνο του» ή «πορεύεται οικειοθελώς» (ό.π.: 116-117), εμπλέκεται δηλαδή πράγματι σε συγκεκριμένες υλικές πρακτικές, αλλά το γεγονός αυτό από μόνο του δεν συνεπάγεται την αναπαραγωγή των κυρίαρχων σχέσεων παραγωγής· είναι *αυτός ο ίδιος* (με την δι-ιστορικά αμετάβλητη δομή και λειτουργία του) «μηχανισμός» της ιδεολογικής συγκρότησης του υποκειμένου που παράγει επίσης την εργατική αρνητικότητα. Δια της απόκρουσης κάθε έννοιας προ-συγκροτημένου υποκειμένου, η αλτουσεριανή θεωρία ιδεολογίας συνιστά μια χειρονομία υλιστικής ανασυγκρότησης της ερμηνείας της αναπαραγωγής της ταξικής εκμετάλλευσης αλλά και της δυνατότητας άρσης της: η απαλοιφή του ιδεαλισμού της ουσίας και του εμπειρισμού του υποκειμένου δεν σημαίνει ότι τα αποτελέσματα της ιδεολογίας εξαντλούνται στην αναπαραγωγή των ταξικών σχέσεων παραγωγής, καθώς η ίδια χειρονομία της έγκλησης, η εσωτερικότητα των φορέων στις πρακτικές, εξηγεί και την συγκρότηση των *πονηρών υποκειμένων* (Althusser, 1999: 116). Το στοιχείο της

υποταγής – η δεύτερη όψη του όρου «υποκείμενο»⁸⁸ - διατηρείται ακέραιο αλλά το ίδιο το γεγονός της ύπαρξής του δεν καθορίζει το είδος των παραγωγικών σχέσεων· σηματοδοτεί απλώς το ανεξάλειπτο της επικαθορισμένης σχέσης μεταξύ πρακτικής και ιδεολογίας. Με άλλα λόγια, η ανατροπή του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, η απαλλοτρίωση των μέσων παραγωγής από το προλεταριάτο, συστοιχεί προς μια έγκληση, την συγκρότηση αγωνιστικών υποκειμένων⁸⁹, και όχι προς την ιδεολογική σύλληψη ενός κοινωνικού σχηματισμού όπου η ιδεολογική πρακτική θα έχει εκλείψει.

Τούτων δοθέντων, μπορούμε τώρα να εξετάσουμε ορισμένα ενδιαφέροντα θεωρητικά αποτελέσματα των παραπάνω θέσεων. Πρώτον, απέναντι στην μερική και θνησιγενή εμφάνιση της κοινωνικής σύγκρουσης στις σελίδες για την αλλοτριωμένη εργασία, το σχήμα της δομικής αιτιότητας που περιγράψαμε είναι σε θέση να θεματοποιήσει την *ανεξάλειπτη αρνητικότητα* της εργατικής τάξης στην ιστορία του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Σε αντίθεση με την παράσταση της εργασιακής διαδικασίας όπως αυτή αποτυπώνεται στα *ΟΦΧ* ή με την φαινομενική αυτο-παραγωγή των εννοιών της πρωτεύουσας σειράς παρουσίας, η αρνητικότητα αυτή παραμένει διαρκώς παρούσα (οσοδήποτε μεταβαλλόμενη ως προς την ένταση), ως κεντρόφυγος βία, δηλαδή – σε τελική ανάλυση – ως *απαράκαμψη υπόμνηση της ιστορικότητας* της δομής του κεφαλαιοκρατικού τρόπου. Και είναι από το έδαφος της ίδιας υπόμνησης

⁸⁸ Το «αποτέλεσμα υποκείμενο» ενέχει *απαρέγκλιτα* τις δύο διαστάσεις (i) (της παράστασης) του υποκειμένου των πράξεών του και (ii) του υποκειμένου στην πρακτική· πρόκειται ακριβώς για την διπλή απόκρουση του ιδεαλισμού (της πρόσληψης του καρτεσιανού υποκειμένου ως αλήθειας του κοινωνικού πραγματικού) και της μεταβατικής αιτιότητας μεταξύ πρακτικής και ιδεολογίας (δηλαδή της πρόσληψης του καρτεσιανού υποκειμένου με όρους τυπικού ψεύδους).

⁸⁹ Κατά τη γνώμη μας, η δυνητική συγκρουσιακή παραγωγικότητα της ιδεολογικής μεσολάβησης δεν προσδιορίζει τη *μορφή* της, αναγκαίας για την διαμόρφωση της εργατικής αρνητικότητας, συστοιχίας υλικής πρακτικής – ιδεολογίας, αλλά το *ανταγωνιστικό* της περιεχόμενο. Υπό αυτή την έννοια και χωρίς να είμαστε σε θέση εδώ να επεκταθούμε περαιτέρω, το αλτουσεριανό σχήμα – μολονότι ρητά αρθρωμένο, σε ό,τι αφορά την δυνατότητα μιας επαναστατικής πολιτικής του προλεταριάτου, στη βάση του λενινιστικού κόμματος νέου τύπου – παραμένει συμβατό με το αίτημα της προλεταριακής αυτονομίας που, όπως υποστηρίξαμε, η αρχιτεκτονική της αλλοτρίωσης εν τέλει αρνείται. Στη *Σημείωση σχετικά με τους Ιδεολογικούς Μηχανισμούς του Κράτους*, ο ίδιος ο Αλτουσέρ υπογραμμίζει σχετικά: «Υποταγμένη στην κυριαρχία του αστικού κράτους και στην εκφοβιστική λειτουργία και την «προφάνεια» της κυρίαρχης ιδεολογίας, η εργατική τάξη μπορεί να διεκδικήσει την αυτονομία της μόνο αν απελευθερωθεί από την κυρίαρχη ιδεολογία, αν διαχωριστεί από αυτήν, προωθώντας μορφές οργάνωσης και δράσης οι οποίες υλοποιούν τη δική της ιδεολογία - την προλεταριακή ιδεολογία» (Althusser, 1987: χς). Εάν, λοιπόν, αυτή η οργανωτική και ιδεολογική αυτονομία της τάξης συνιστά το επίδοκο για μια επαναστατική πολιτική, το πεδίο των δυνατοτήτων δεν περιστέλλεται αναγκαία στη δομή του λενινιστικού κόμματος, αλλά – νομίζουμε – παραμένει ανοιχτότερο. Και είναι απ' το έδαφος αυτής της υπόθεσης που η αλτουσεριανή παρέμβαση είναι δυνατόν να συναντηθεί θεωρητικά με επιπλέον – αντιστασιακά – ρεύματα της κομμουνιστικής παράδοσης. Παρατίθεται ο ηλεκτρονικός σύνδεσμος για τον ιστότοπο που φιλοξενεί το κείμενο του Αλτουσέρ: http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&view=article&id=203:category-203&catid=94&Itemid=113 (ημερομηνία πρόσβασης: 20/01/2024).

του ανεξάλειπτου της σύγκρουσης που η διάκριση μεταξύ εργασιακής δύναμης και εργασίας προσδιορίζει το είδος της κεφαλαιοκρατικής ταξικής σχέσης από την προοπτική του συλλογικού κεφαλαιοκράτη *ως σχέση εξάρτησης* από την δυνατότητά του να βεβαιώνει την αποδοτική κατανάλωση της πρώτης. Αυτή η παρατήρηση διανοίγει μια οδό ενδιαφέρουσας θεωρητικής συνάντησης μεταξύ του ιδιότυπου αλτουσεριανού δομισμού και της παράδοσης του ιταλικού εργατισμού. Στο *Η Στρατηγική της Άρνησης*, ο Τρόντι θα συνοψίσει αυτή την καταστατική εξάρτηση ως εξής:

Αν λοιπόν οι συνθήκες του κεφαλαίου βρίσκονται στα χέρια των εργατών, αν το κεφάλαιο δεν έχει ζωή δίχως τη ζωντανή δραστηριότητα της εργατικής δύναμης, [...] αν δεν μπορεί να υπάρξει καπιταλιστική κοινωνία δίχως την ενεργή μεσολάβηση [articulation] από τη μεριά της εργατικής τάξης [...] τότε μπορούμε να συμπεράνουμε πως η τάξη των καπιταλιστών εκ γενετής υπάγεται στην εργατική τάξη. Από εδώ προκύπτει και η *αναγκαιότητα* της εκμετάλλευσης (Lotringer & Marazzi (επ.), 2010: 55, οι επισημάνσεις διατηρούνται)⁹⁰.

Όσα σημειώνει ο Τρόντι δεν συνεπάγονται, κατά τη γνώμη μας, καμία υπαναχώρηση προς αυτό που θα μπορούσαμε εδώ να αποδώσουμε ως γυμνή προτεραιότητα της πολιτικής βαθμίδας: με άλλη διατύπωση, «οι αγώνες της εργατικής τάξης ενάντια στους σιδερένιους νόμους της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης δεν μπορούν να αναχθούν στον αιώνιο αγώνα των καταπιεζόμενων ενάντια στους καταπιεστές τους» (ό.π.). Αυτή η απόφαση μπορεί, υπό το φως όσων συζητήσαμε ήδη, να αναγνωσθεί εν προκειμένω διττά: πρώτον, η ταξική πάλη, ως το είδος της συγκρουσιακής σχέσης *που συστοιχεί* στα δομικά στοιχεία του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, συνιστά μια ιστορικά καινοτόμο σχέση, μια σχέση εσωτερική στην ιστορία των καπιταλιστικών σχηματισμών. Δεύτερον, η συγκρουσιακότητα που διέπει τη σχέση των στοιχείων δεν αυτονομείται ποτέ ριζικά από την ενότητα μεταξύ των

⁹⁰ Ο Τρόντι αναφέρεται εδώ σε σχέση υπαγωγής. Σε άλλα σημεία του κειμένου, το έκτυπο της περιώνυμης αντιστροφής της προτεραιότητας μεταξύ της αστικής τάξης και του προλεταριάτου είναι ακόμη πιο ριζικό: ο «φυσικός κοινωνικός ρόλος» της εργατικής τάξης είναι αυτός της *κυρίαρχης τάξης* (Lotringer & Marazzi (επ.), 2010: 56). Από την πλευρά μας, θα επιμείνουμε εδώ στην έννοια της *εξάρτησης* της αστικής τάξης απ' το προλεταριάτο, καθώς θεωρούμε πως αποδίδει πιστότερα τη διαχρονική σχέση των στοιχείων της δομής του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Άλλωστε, θα πρέπει να αποφύγει κανείς τον κίνδυνο να απομονώσει το σχήμα του Τρόντι από τις ιστορικές συνθήκες της παραγωγής του, δηλαδή την όξυνση του ταξικού πολέμου στην Ιταλία της δεκαετίας του 1960., ή να το αποσυνδέσει από την αντίληψη της προτεραιότητας της συγκρουσιακής παραγωγικότητας της θεωρίας, όπως αυτή αποτυπώνεται στις πρώτες σελίδες του *Operai e Capitale* [Workers and Capital], όπου ο Τρόντι κεντροθετεί το αίτημα για «μια θεωρία η οποία ζει μόνον στην συνάρτησή της προς την επαναστατική πρακτική της εργατικής τάξης, μια [θεωρία] που παρέχει όπλα για τον αγώνα της, αναπτύσσει εργαλεία για την γνώση της και προσδιορίζει και μεγεθύνει τους στόχους της δράσης της» (Tronti, 2019: 7).

παραγωγικών σχέσεων και των παραγωγικών δυνάμεων⁹¹. Ο Καφέντζις θα επαναλάβει αυτή τη θέση με μια απόφαση που στρέφεται εν προκειμένω εναντίον του Sraffa αλλά επαναλαμβάνεται αλλού και ως απάντηση στα θεωρητικά σχεδιάσματα του Negri⁹²:

Ο «νόμος της αξίας» δεν έχει ξεπεραστεί· αντιθέτως, με πρωτόγνωρο σφρίγος κυβερνά τον κόσμο. Παρομοίως, η σχέση μεταξύ του κεφαλαίου και της εργατικής τάξης δεν είναι μια «καθαρή σχέση εξουσίας» σαν κι αυτή μεταξύ των αριστοκρατών του Ντε Σαντ και των υπηκόων τους, αλλά μια σχέση στα πλαίσια της οποίας η εργασία παραμένει η βάση της εξουσίας του κεφαλαίου (Caffentzis, 2012: 97).

Αλλά ούτε, αντίθετα, μπορεί ποτέ να υποβιβαστεί πλήρως σε έναν αγώνα που διεξάγεται στο μονωμένο «σύστημα» της οικονομικής βαθμίδας. «Με παρόμοιο τρόπο, η έννοια της εκμετάλλευσης δεν μπορεί να αναχθεί στην επιθυμία του μεμονωμένου εργοδότη να πλουτίσει εξάγοντας τη μέγιστη δυνατή ποσότητα υπερεργασίας από τα σώματα των εργατών του», γράφει ο Τρόντι (Lotringer & Marazzi (επ.), ό.π.: 55-56), επιτρέποντάς μας να αναγνώσουμε (έστω και, σε έναν βαθμό, παραλλάσσοντας) τη δεύτερη στιγμή της αρχική παράθεσης, δηλαδή την αντιστοίχιση της εκμετάλλευσης στην εξάρτηση του κεφαλαίου από την εργατική τάξη, ως μια αντιστροφή που ωστόσο παραμένει επικαθορισμένη: η καπιταλιστική εκμετάλλευση, ως ο ειδικώς κεφαλαιοκρατικός τρόπος κυριαρχίας της δομής επί των στοιχείων της, εμφανίζεται, στο επίπεδο της βίας μεταξύ των δομικών στοιχείων – ως όρος της συνεκτικότητας της δομής, στο βαθμό που συνιστά όρο της κυριαρχίας ενός στοιχείου επί του άλλου – και από την προοπτική του συλλογικού κεφαλαιοκράτη, με τη μορφή ενός αγωνικού εγχειρήματος *απεξάρτησης*. Ολόκληρη η πολιτική ιστορία της μπουρζουαζίας – εδώ, ως «εσωτερική» ιστορία του ενός όρου της καπιταλιστικής ιστορίας ως ιστορίας της ταξικής πάλης – μπορεί, κατά τον Τρόντι (ό.π.: 56), να αναγνωσθεί ακριβώς ως η προσπάθειά της να απεγκλωβιστεί από το προλεταριάτο. Και στο βαθμό που αυτός ο απεγκλωβισμός δεν μπορεί να συντελεστεί ποτέ πλήρως, δυνάμει της ιδιοτυπίας του εμπορεύματος «εργασιακή δύναμη», η απεξάρτηση του κεφαλαίου απ’ την εργατική

⁹¹ «Η βάση της πολιτικής εξουσίας στις καπιταλιστικές κοινωνίες είναι στην πραγματικότητα η οικονομική αναγκαιότητα: η αναγκαιότητα της χρήσης βίας προκειμένου η εργατική τάξη να εγκαταλείψει τον φυσικό κοινωνικό της ρόλο, εκείνον δηλαδή της κυρίαρχης τάξης» (Lotringer & Marazzi (επ.), 2010: 56).

⁹² Και προσδιορίζει, ταυτόχρονα, την περιοχή των θεωρητικών επεξεργασιών εντός του ρεύματος της εργατικής αυτονομίας από την οποία αντλεί η παρούσα εργασία. Για την κριτική του Καφέντζις στην ιδέα του *τέλους της εργασίας* και την ιστορικά «εξαϋλώση» του προλεταριάτου, βλ. Caffentzis, G. (2012). Το τέλος της εργασίας ή η αναγέννηση της σκλαβιάς; Μια κριτική στον Ρίφκιν και τον Νέγκρι. Στο Caffentzis, G. (2012). *Η εργασία, η ενέργεια, η κρίση και το τέλος του κόσμου. Σκέψεις για την εργασία, την τεχνολογία και την καπιταλιστική κρίση (1980-2000)* (σ. 319-356). Αθήνα: Αρχείο 71.

τάξη συστοιχεί εδώ σε ιστορικά εγχειρήματα απονέκρωσης της δυνατότητας της άρνησης ως μη κατανάλωσης εργασιακής δύναμης, ως μη αρκετά αποδοτικού μετασχηματισμού της σε εργασία, ως *σαμποτάζ*, ως ανοιχτού εμφυλίου πολέμου.

Είναι προφανές πως τούτη η θέση ανακαλεί την επισήμανση της αναγκαιότητας της φυσικής βίας και της αστικής ιδεολογίας – ως «ιστορικής» ιδεολογίας, κατά την αλτουσεριανή γραμματική – για την ομαλή αναπαραγωγή των αστικών σχέσεων παραγωγής. Αν, λοιπόν, η πολιτική ιστορία του κεφαλαίου συνιστά μια ιστορία εγχειρημάτων απεγκλωβισμού του απ' το προλεταριάτο, η παρέμβαση του Τρόντι εισφέρει στοιχεία για μια μαρξιστική θεωρία του κράτους, διότι «αυτός είναι ο λόγος που η καπιταλιστική εκμετάλλευση [...] συνοδεύτηκε καθόλη τη διάρκεια της ιστορίας του κεφαλαίου από την ανάπτυξη όλο και πιο *οργανικών μορφών* πολιτικής δικτατορίας στο επίπεδο του κράτους» (ό.π., οι επισημάνσεις διατηρούνται). Και ταυτόχρονα, ανατρέπει αμετάκλητα την, αρθρωμένη απ' την προοπτική του ίδιου του προλεταριάτου, ιστορική αποτίμηση των αγώνων της αστικής τάξης. Εδώ δεν υπάρχει πια χώρος για εκείνη την επαναστατική τάξη των σελίδων του *Κομμουνιστικού Μανιφέστου* που απομαγεύει τις κοινωνικές σχέσεις, «εκπολιτίζει», επαναστατικοποιεί διαρκώς τις παραγωγικές δυνάμεις και τις αναπτύσσει σε πρωτοφανή στην ιστορία βαθμό με τη δυναμική της εσωτερικής της ανάπτυξης. Η μπουρζουαζία δεν υπήρξε ποτέ επαναστατική και η έννοια της αστικής επανάστασης συνιστά *contradictio in terminis* (ό.π.: 60). Το μόνο που απομένει για την ιστορία των πολιτικών αγώνων της αστικής τάξης είναι «πραξικοπήματα· κυβερνητικές κρίσεις· δραματικές αλλαγές των μορφών εξουσίας· η διακυβέρνηση που περνά από μια φράξια μίας κοινωνικής τάξης σε μια άλλη φράξια της ίδιας κοινωνικής τάξης» (ό.π.: 62)⁹³, όλα τους, σε τελική ανάλυση, επικαθορισμένα μέσα «των διαδοχικών προσπαθειών της τάξης των καπιταλιστών να χειραφετηθεί από την εργατική τάξη» (ό.π.: 56, οι επισημάνσεις διατηρούνται).

⁹³ «Το κλασικό μοντέλο της αστικής ‘επανάστασης’ – εφεύρεση του ιστορικού υλισμού – αντιλαμβάνεται μια ξαφνική κατάληψη της πολιτικής εξουσίας η οποία επέρχεται σαν η συμπλήρωση μιας μακράς, αργής, σταδιακής κατάληψης της οικονομικής εξουσίας. Έτσι η τάξη, έχοντας ήδη κυριαρχήσει στο σύνολο της κοινωνίας, διεκδικεί την κατάληψη του κράτους. Αν κάτι τέτοιο παιδιάστικα σκαριφήματα χρησιμοποιούνταν αποκλειστικά στη συγγραφή ιστορικών βιβλίων, όλα θα ‘ταν μια χαρά. [...] Δυστυχώς όμως, στο μαρξιστικό στρατόπεδο τα θεωρητικά σφάλματα πληρώνονται με κατεξοχήν πρακτικούς όρους. [...] Εκεί όπου έγινε προσπάθεια να εφαρμοστεί το μοντέλο της αστικής επανάστασης στην επανάσταση της εργατικής τάξης, εκεί ακριβώς (και καλά θα κάνουμε να το καταλάβουμε), εκεί ακριβώς λοιπόν συνέβη η *στρατηγική κατάρρευση του κινήματος*» (Lotringer & Marazzi (επ.), 2010: 62, οι επισημάνσεις διατηρούνται).

Αν, λοιπόν, έτσι έχει η ιστορία και η προοπτική του συλλογικού κεφαλαιοκράτη, είναι η ίδια καταστατική εξάρτηση που προσδιορίζει την ιστορία του προλεταριάτου – την «εσωτερική» ιστορία του δεύτερου δομικού στοιχείου – ως ιστορία πολύμορφης και κυμαινόμενης έντασης απειθαρχίας: ως δυσαρέσκεια απέναντι στην κεφαλαιοκρατική χρονικότητα που εκπροσωπείται από το κουδούνι του εργοστασίου στα υφαντουργεία του Lowell (Smith, Dew & Montgomery, 2007: 125), ως έλλειψη ζήλου και τεμπελιά στα χυτήρια Crowley (Thompson, 1983: 42-43), ως απεργιακό κύμα των υφαντουργών του Lancashire (Ure, 2006, κεφ.2), ως διάχυτο εργατικό σαμποτάζ απέναντι στην εντατικοποίηση της εργασίας στη Γερμανία του 1921 (Roth & Ebbinghaus, 2017: 140-141), ως εργατικός συγχρωτισμός στους αφώτιστους δρόμους και τις υπόγειες σήραγγες του Παρισιού του πρώτου μισού του 19^{ου} αιώνα (Palmer, 2006: 228-231), ως «ένοπλη υπεράσπιση των ‘κόκκινων περιοχών’ από τις ναζιστικές επιδρομές» και μητροπολιτική βία μεταξύ των νεολαιίστικων συμμοριών [Wilde Cliquen] και της Hitlerjugend στο Βερολίνο του 1930 (Bologna, 2015: 108-110), εν τέλει ως ανοιχτή ένοπλη βία στο Παρίσι του 1871, την Πετρούπολη του 1917 και το Ρουρ του 1920.

Θυμίζουμε εδώ: η θέση πως «η εν γένει ιδεολογία δεν έχει ιστορία» συνεπάγεται *αναγκαία* την κοινωνική δραστικότητα της ιδεολογικής πρακτικής σε *κάθε στιγμή* της ιστορίας του ταξικού ανταγωνισμού. Με τον ίδιο τρόπο, λοιπόν, που η αναπαραγωγή των κυρίαρχων σχέσεων παραγωγής *προϋποθέτει* υλικές χειρονομίες διαρκούς συγκρότησης (και επαναβεβαίωσης αυτής της συγκρότησης) υποκειμένων και κατανομής τους στις κοινωνικές πρακτικές, δηλαδή προϋποθέτει υποκείμενα που «πορεύονται οικειοθελώς» *κατά τρόπο* που πληροί τις δεδομένες απαιτήσεις του ταξικού καταμερισμού εργασίας, *με τον ίδιο ακριβώς τρόπο* (υπό την έννοια της *δομής* και *λειτουργίας* της ιδεολογικής πρακτικής), καθίσταται δυνατή και η ριζική, πραξιακή αμφισβήτηση των ίδιων σχέσεων: μέσω έγκλησης «ατόμων» ως/σε *ανταγωνιστικά* υποκείμενα. Η υπόμνηση της πληθυντικότητας των εγκλήσεων – το *πολλαχώς* της υποκειμενοποίησης του ενικού προσώπου – και της δυνητικής αντιφατικότητάς τους ως προς το περιεχόμενο, μπορεί κατά τη γνώμη μας να παράσχει μια *υλιστική* διέξοδο σε αυτό που ο Ιωακείμογλου αποδίδει ως «αγάπη του [ιταλικού εργατισμού – BM] για την ‘υποκειμενικότητα’ του εργάτη» (Ιωακείμογλου, 1983: χς), δηλαδή στον κίνδυνο της ανάκαμψης μιας ουσιακής ταυτότητας στο έδαφος της οποίας θεμελιώνεται θεωρητικά η δυνατότητα της άρνησης.

Ο Τρόντι συνοψίζει αυτήν την «κοπερνίκεια αντιστροφή» (στο Dyer-Witheford, 1999: 131) που κομίζει ο εργατισμός γράφοντας:

Και εμείς οι ίδιοι είδαμε την καπιταλιστική ανάπτυξη να έρχεται *πρώτη* και τους εργάτες *δεύτερους*. Πρόκειται για λάθος. Πρέπει τώρα να *αντιστρέψουμε το πρόβλημα*, να αλλάξουμε προσανατολισμό, και να ξεκινήσουμε ξανά από τις πρώτες αρχές [principles], που σημαίνει να *εστιάσουμε στην πάλη της εργατικής τάξης* (Lotringer & Marazzi (επ.), ό.π.: 65, οι επισημάνσεις προστέθηκαν).

Κι αν, απ' την πλευρά μας, μιλούμε εδώ με όρους *εξάρτησης* και όχι *προτεραιότητας*, το θεωρητικο-πολιτικό καθήκον της προοπτικής του προλεταριάτου, που προσδιορίζεται απ' την παρέμβαση του Τρόντι, ενέχει *απαρέγκλιτα* μια ιστοριογραφική διάσταση: πρόκειται για την αναγκαιότητα της καταγραφής και επεξεργασίας της ιστορίας των αγώνων (και των μετασχηματισμών) της εργατικής τάξης από την προοπτικής της ίδιας της τάξης ως υλικής κίνησης της άρνησης. Αυτή είναι ακριβώς, κατά τη γνώμη μας, η τρίτη οπτική που υποστηρίξαμε πως θα πρέπει να προστεθεί στις δύο προηγούμενες (την ιδεολογική οπτική της κλασικής πολιτικής οικονομίας και την επιστημονική οπτική της κριτικής της) κατά την εξέταση των λογικών ολότητων του *Κεφαλαίου*, η οπτική της εργατικής αρνητικότητας και οι αποτυπώσεις της ανεξάλειπτης δραστικότητάς της στην φαινομενικά ομαλή και μονωμένη διαδοχή των κεντρικών εννοιών του θεωρητικού πεδίου της πρωτεύουσας σειράς παρουσίας⁹⁴. Και υπό μία έννοια, την οποία θα προσπαθήσουμε να θίξουμε παρακάτω, αυτή η ιστοριογραφική διάσταση – πράγμα που επίσης σημαίνει: αυτή η αυθεντικά υλιστική, επομένως αντι-ουσιακρατική και αντι-τελεολογική ιστοριογραφική διάσταση – είναι που καθιστά εδώ *αδύνατο να μιλήσουμε με όρους προτεραιότητας*.

Προσδιορίσαμε την ιστορία των αγώνων της αστικής τάξης εναντίον του προλεταριάτου ως την εκδίπλωση διαδοχικών εγχειρημάτων απεξάρτησής της απ' το δεύτερο. Ισχυριστήκαμε πως κάθε τέτοια απόπειρα είναι αναγκαία μερική. Μπορούμε τώρα να επιστρέψουμε στο ζήτημα του μετασχηματισμού – πρώτον, ως καθεαυτό μετασχηματισμού και, δεύτερον, ως αποδοτικού μετασχηματισμού, δηλαδή ως κατανάλωση υπό *κανονικούς όρους*, που προσδιορίζονται απ' τον μέσο κοινωνικά

⁹⁴ «Το κεφάλαιο έχει την ιστορία του και οι ιστορικοί του την καταγράφουν. Αλλά ποιος θα γράψει την ιστορία της εργατικής τάξης;» (Lotringer & Marazzi (επ.), ό.π.: 65). Όπως δείξαμε (βλ. σημ. 84), ο Μαρξ παρέμεινε εγκλωβισμένος στην παράσταση της *γένεσης* όταν προσπάθησε να εξετάσει ακριβώς αυτή την ιστορική δραστικότητα του προλεταριάτου στην περίπτωση της Παρισινής Κομμούνας.

αναγκαίο χρόνο εργασίας – της εργασιακής δύναμης σε εργασία και να ισχυριστούμε πως η ιστορία της μερικής απεμπλοκής της μπουρζουαζίας απ’ το προλεταριάτο συνιστά την ιστορία των, διαμεσολαβημένων απ’ την πολιτική και ιδεολογική βαθμίδα, προσπαθειών του κεφαλαίου, στη σφαίρα της παραγωγής, να αναγάγει την ενότητα του εμπορεύματος «εργασιακή δύναμη» και του ένσρκου φορέα του σε στοιχείο του προτςές της αξιοποίησης του κεφαλαίου· η «χειραφέτηση» του συλλογικού κεφαλαιοκράτη αποτυπώνεται εδώ ως απονέκρωση της αρνητικότητας του συλλογικού εργάτη, αυτό είναι το περιεχόμενο της βίας εκείνης μεταξύ των στοιχείων που κατατείνει στην αναπαραγωγή της δομής του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Πρόκειται πράγματι για μια «αλλαγή επικράτειας»: εκείνο που στην περίπτωση της κλασικής πολιτικής οικονομίας συνιστά τεμαχισμό της ενότητας του υλικού βίου του προλεταριάτου και περιστολή του στο επίπεδο του ειδικού αντικειμένου μιας διαχωρισμένης πειθαρχίας, μετατρέπεται, στην υλική οργάνωση της ενότητας εργασιακής διαδικασίας και διαδικασίας αξιοποίησης, σε άμεση προϋπόθεση της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης. Οι προσπάθειες αυτές, ωστόσο, παραμένουν το ίδιο *μερικές* ως προς τα αποτελέσματά τους: «Τα εργαζόμενα υποκείμενα αντιστέκονται στην εκ μέρους του κεφαλαίου αναγωγή. Η εργασία [εμείς θα πούμε: η εργασιακή δύναμη στο εσωτερικό του προτςές παραγωγής – BM] συνιστά πάντα για το κεφάλαιο έναν προβληματικό ‘άλλο’ ο οποίος πρέπει διαρκώς να ελέγχεται και να καταστέλλεται και ο οποίος, το ίδιο επίμονα, καταστρατηγεί ή αμφισβητεί αυτή τη διαταγή» (Dyer-Witheford, 1999: 132)⁹⁵.

⁹⁵ Ο Ντάιερ – Γουίδεφορντ ανακαλεί εδώ την διάκριση, που ο εργατισμός αντλεί από τη δική του επίσκεψη στις σελίδες του *Κεφαλαίου*, μεταξύ *εργασιακής δύναμης* και *εργατικής τάξης*. Στο μέτρο που «η εργατική τάξη προσδιορίζεται από τον αγώνα της ενάντια στο κεφάλαιο» (στο Dyer-Witheford, 1999: 132), οι ανωτέρω όροι αποδίδουν, ο μὲν πρώτος, την χειρονομία αναγωγής της σύνθετης ενότητας σε όρο του προτςές της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, ο δε δεύτερος, την άρνησή της. Θα μπορούσαμε, συμπληρώνοντας το σχήμα, να προσθέσουμε τη διάκριση του Τρόντι (2019: 194-197) μεταξύ του *προλεταριάτου* και της *εργατικής τάξης* ως διάκριση οργανωτικών μορφών, κοινωνικής σύνθεσης, μέσω πάλι και, εν τέλει, βαθμού αυτονομίας από τα αστικά μεσοστρώματα. Ως προς το τελευταίο, το σημείο καμπής συνίσταται στην άρνηση του προλεταριάτου να υπάρξει, τον Ιούνιο του 1849, αυτό που είχε υπάρξει το προηγούμενο έτος: μια τάξη υπαγόμενη, ως προς το πολιτικό περιεχόμενο του αγώνα της, στα μικροαστικά στρώματα. Εκείνο που ακολουθεί είναι η άμεση αμφισβήτηση της εξουσίας της αστικής τάξης το 1871: «Πράγματι, δεν υπάρχει λόγος να σκεφτεί κανείς πως η παθητική άρνηση να πολεμήσει για τα δημοκρατικά αιτήματα, συνιστά την μοναδική συγκεκριμένη μορφή της πάλης της εργατικής τάξης. Πρόκειται μάλλον για μία μόνο από αυτές τις μορφές. Εκείνη που την συνοδεύει πάντα και άμεσα είναι η ενεργητική άρνηση της τάξης να επιτρέψει στον εαυτό της να ηττηθεί χωρίς να εμπλακεί σε μάχη» (ό.π.: 196).

Σε σχέση με την πρώτη διάκριση, θα επιμείνουμε από την πλευρά μας – και για λόγους που σχετίζονται με την διευκόλυνση της παρουσίας – στην χρήση των όρων όπως αυτή έχει αποτυπωθεί σε όσα προηγήθηκαν. Κατά τη γνώμη μας, έχει αναδειχθεί επαρκώς τόσο το αγωνικό περιεχόμενο που κομίζει η «κοινωνική οντολογία» του αλτουσεριανού σπινοζικού δομισμού και του εργατισμού σε σχέση με την κατανάλωση της εργασιακής δύναμης, όσο και η διάκριση μεταξύ του εμπορεύματος και του

Έτσι, λοιπόν, εμφανίζεται το προλεταριάτο στην ιστορία της ταξικής πάλης που διατρέχει την υπαρκτικότητα των καπιταλιστικών κοινωνιών: ως η διαρκής παρουσία της αρνητικότητας, η πολύμορφη βία του συγκροτητικού στοιχείου της δομής που υπονομεύει την ενότητα και την αναπαραγωγή της. Υπό αυτή την έννοια, έχουμε εδώ πράγματι, στη συντελεσμένη *ιστορική* της κίνηση, εκείνη την «Υδρα της οχλοκρατίας» (Ure, 2006, κεφ.2) αντιμέτωποι με τους αγώνες της οποίας βρέθηκαν οι κεφαλαιοκράτες του Lancashire. Απέναντι σε αυτή την – θα πούμε, από τη δική μας πλευρά – *Υδρα της ανταρσίας*, αρθρώνονται *ιστορικά* οι αποκρίσεις του κεφαλαίου, ακριβώς με τον τρόπο που το θέτει ο Φουρτούνης (2008: χς), δηλαδή με τη μεσολάβηση «και άλλ[ων] σχέσε[ων]⁹⁶». Ο Τρόντι περιγράφει αυτή την αντίρροπη κίνηση, την «όλο και καλύτερη οργάνωση της εκμετάλλευσης, [τη] διαρκ[ή] της αναδιοργάνωση που φτάνει μέχρι τα υψηλότερα επίπεδα της βιομηχανίας και της κοινωνίας» (Lotringer & Marazzi (επ.), ό.π.: 56) με τους όρους μιας ακόμη αντιστροφής: «Είναι λοιπόν οι άμεσα πολιτικές έφοδοι της εργατικής τάξης που καθιστούν αναγκαία την οικονομική ανάπτυξη από τη μεριά του κεφαλαίου, ανάπτυξη η οποία ξεκινώντας από την παραγωγή επεκτείνεται στο σύνολο των κοινωνικών σχέσεων» (ό.π.). Θα επανέλθουμε στην αποφασιστικής σημασίας θέση για τη σχέση μεταξύ των παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων, που λανθάνει εδώ, στο επόμενο κεφάλαιο. Προς το παρόν, θα επιχειρήσουμε να συμπληρώσουμε την εικόνα της ιστορίας της πάλης μεταξύ του προλεταριάτου και της αστικής τάξης που σκιαγραφήσαμε προηγουμένως.

φορέα του, στο πλαίσιο της ενότητας εργασιακής δύναμης και εργάτη. Σε σχέση με τη δεύτερη διάκριση, θεωρούμε πως με όσα θα υποστηρίξουμε στη συνέχεια για τη σχέση του αιτήματος της διαφύλαξης της ιστορικότητας με τον τρόπο που πρέπει να συλληφθεί η έννοια της *τάξης*, είναι σε θέση να αποδώσουν μια *ιστορία* μετασχηματισμού, χωρίς να διατρέχουν τον κίνδυνο της επανεισαγωγής υποστασιακών κατηγοριών. Υπό αυτή την έννοια, στις σελίδες του παρόντος, οι όροι *προλεταριάτο* και *εργατική τάξη* θα πρέπει να θεωρηθούν εναλλάξιμοι, ενώ το υλικό διάβημα της άμεσης αμφισβήτησης της εξουσίας του κεφαλαίου θα πρέπει να αναχθεί, μεταξύ άλλων, στην έννοια της ιστορικά κυμαινόμενης έντασης της εργατικής αρνητικότητας.

⁹⁶ «Το οικονομικό δεν είναι ποτέ μόνο οικονομικό, η δομή δεν είναι ποτέ απλώς οικονομική, ο τρόπος παραγωγής δεν ταυτίζεται με την οικονομική (υπο)δομή. Η εγγενής βιαιότητα της δομικής σχέσης σημαίνει ότι η σχέση αυτή δεν είναι αυθόρμητη ως προς τη συγκρότηση και αυτάρκης ως προς την αναπαραγωγή της, αλλά απαιτούνται και άλλες σχέσεις: όπως έγραφε ο Αλτουσέρ, για να μπορούν οι εργάτες και οι καπιταλιστές να συγκροτούνται σε μια συγκρουσιακή σχέση παραγωγής, με αστάθμητη συνοχή, 'πρέπει να αποτελούν συγκροτητικά στοιχεία και άλλων σχέσεων'. Και αυτό 'γιατί δεν είναι δυνατό να περιορισθεί ο καπιταλιστικός σχηματισμός μόνο στην καπιταλιστική σχέση παραγωγής. Η ταξική εκμετάλλευση δεν είναι δυνατόν να διαρκέσει, να αναπαράγει διαρκώς τους όρους υπάρξεώς της, χωρίς να προστρέξει στην υπερδομή, χωρίς τις νομικο-πολιτικές και τις ιδεολογικές σχέσεις...' (Αλτουσέρ 1978, 162)» (Φουρτούνης, 2008: χς).

Διότι η απλή υπόμνηση της δυσαρέσκειας απέναντι στο χρονόμετρο και το κουδούνι, της εργατικής επιβολής ενός πιο οικείου ρυθμού απέναντι στις αξιώσεις της βιομηχανικής οργάνωσης της εργασίας, των απεργιών των υφαντών, του σαμποτάζ και της εργατικής κουλτούρας της νύχτας συνιστά τη μία μόνο όψη αυτής της πάλης. Η δεύτερη αποτυπώνεται στα προπαγανδιστικά άρθρα που φιλοξενούνταν στο περιοδικό των βιομηχάνων του Lowell σχετικά με τα πλεονεκτήματα της βιομηχανικής εργασίας (Smith, Dew & Montgomery, 2007: 126-128)⁹⁷, στις σελίδες του εσωτερικού κανονισμού εργασίας ή τους *Νόμους* των χυτηρίων Crowley (Thompson, 1983: 43-45)⁹⁸, στη διπλή διαδικασία της «γενικευμένη[ς] εισαγωγή[ς] της εργοδοτικής αστυνομίας στους χώρους της δουλειάς» και της εκμηχάνισης της παραγωγικής διαδικασίας στη Γερμανία (Roth & Ebbinghaus, 2017: 141), στην κατασκευή της αυτόματης κλωστικής μηχανής από τον Roberts, στον οποίο είχαν απευθυνθεί οι ιδιοκτήτες, στο Lancashire (Ure, ό.π.), στην «εκβιομηχάνιση του φωτός», τις κρατικές στατιστικές για το πλέγμα των δραστηριοτήτων των «υποαπασχολούμενων στις παρυφές του εργοστασιακού συστήματος» και τις ξεναγήσεις που οργανώθηκαν το 1867 στο σύστημα των – πλέον ικανοποιητικά φωτισμένων – υπονόμων του Παρισιού (Palmer, 2006: 228-231)⁹⁹ και, ακόμη, στην ναζιστική εκστρατεία για τον έλεγχο των

⁹⁷ Σε ένα άρθρο του 1841 από το περιοδικό *The Lowell Offering*, ο συντάκτης θίγει ευθέως το ζήτημα της δυσαρέσκειας απέναντι στην επιβεβλημένη χρονικότητα της βιομηχανικής εργασίας, επιστρατεύοντας μια διαλογική φόρμα, στο πλαίσιο της οποίας η διαμαρτυρόμενη Έλεν Κόλινς πείθεται από τη συνάδελφό της Almira – πρόκειται για το ψευδώνυμο που αντιπροσωπεύει τη θέση εκφοράς της εργοδοσίας – για τα συγκριτικά οφέλη της εργασίας στο υφαντουργείο και της διαμονής στην πόλη σε σχέση με τους περιορισμούς της υπαίθρου και την ανιαρή φύση των αγροτικών εργασιών. Το άρθρο κλείνει με το «εγκάρδιο γέλιο της Χέλεν», που «διέκοψε την περιγραφή μου – κι αμέσως συνεχίσαμε πολύ ευχάριστα να συγκρίνουμε τη ζωή στην εξοχή, με τη ζωή στο εργοστάσιο του Lowell. *Η Έλεν δεν κατσούφιαζε πια*, και ήταν έτοιμη να σκεφτεί το ζήτημα πιο προσγειωμένα. *Τελικά συμφωνήσαμε πως, αφού πρέπει να δουλέψουμε για να ζήσουμε*, κι αν λάβουμε υπόψη όλους τους παράγοντες, *το υφαντουργείο είναι το πιο ευχάριστο και το πιο μελετημένο μέρος*, ένα μέρος που στην ουσία *δουλεύει για το καλό μας*. Επίσης αποφασίσαμε πως *θα δουλεύουμε επιμελώς τις ώρες της δουλειάς*, και *θα χρησιμοποιούμε τον ελεύθερο χρόνο μας για την πνευματική μας καλλιέργεια*. Έτσι ελπίζουμε πως, όχι μόνο θα είμαστε εμείς ευχαριστημένες, *αλλά θα κάνουμε ευτυχισμένους και τους γύρω μας*» (Smith, Dew & Montgomery, 2007: 126-128, οι επισημάνσεις προστέθηκαν).

⁹⁸ Στη Διάταξη 103 διαβάζουμε: «[...] Για να ξεσκεπάζονται η ραθυμία και η ανηθικότητα και για να ανταμείβονται η τιμιότητα και η επιμέλεια, έκρινα σκόπιμο να θέσω σε εφαρμογή την λεπτομερειακή καταγραφή του χρόνου που θα γίνεται από έναν Επιστάτη, και διατάσσω, και δια της παρούσης διακηρύσω [sic] και διατάσσω, ότι από τις 5 το πρωί μέχρι τις 8 το βράδυ (ή από τις 7 μέχρι τις 10) είναι 15 ώρες, από τις οποίες αφαιρείται 1^{1/2} ώρα για πρωινό, μεσημεριανό κλπ., και ότι άρα, ο χρόνος της πραγματικής εργασίας ορίζεται σε 13^{1/2} ώρες». Ο Thompson, προσθέτει, αναδεικνύοντας τη μέριμνα του κεφαλαίου για τους όρους της αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης: «Η υπηρεσία πρέπει να υπολογίζεται 'μετά την αφαίρεση του χρόνου που σπαταλιέται στις ταβέρνες, στα καμπαρέ, στα καφενεία, στο βραδινό, στο παιχνίδι, στον ύπνο, στο κάπνισμα, στο τραγούδι, στο διάβασμα της εφημερίδας, στους καυγάδες, στις συζητήσεις και στα σχόλια επί των διαταγών, ή σε οποιαδήποτε σπατάλη [sic] χρόνου'» (Thompson, 1983: 43).

⁹⁹ «Η αποκάλυψη αυτού του σκοτεινού και επικίνδυνου υποχθόνιου χώρου ήταν ταξική επιταγή, και το 1867 η διοίκηση των παρισινών υπονόμων πρόσφερε ξεναγήσεις στο υπόγειο σύστημα, το οποίο είχε

συννοικιακών καπηλειών¹⁰⁰ (Bologna, 2015: 111-126), την πρόσδεση του γερμανικού προλεταριάτου στους, αρθρωμένους ήδη από την περίοδο της Βαϊμάρης (ό.π.: 76-85), κρατικούς προνοιακούς μηχανισμούς (δομικό στοιχείο της οποίας συνιστούσε η διαδικασία *καταγραφής* των ανέργων και, προοδευτικά, η διαδικασία *εκλογής* των δικαιούχων του επιδόματος ανεργίας)¹⁰¹ και, εν τέλει, την οργανωμένη εξόντωση, με αφετηρία τους *Asozialen* και την καταναγκαστική εργασία (ό.π.: 85-94).

Έτσι, λοιπόν, εμφανίζεται εν προκειμένω η ιστορία της πάλης των τάξεων στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, ως μια διαρκής προσπάθεια του κεφαλαίου να

απολυμανθεί καταλλήλως: οι επισκέπτες κατέβαιναν στα βάθη της πόλης από μια κομψή μεταλλική σκάλα και μεταφέρονταν εποχούμενοι αναπαικτικά στους υδροφράκτες, όπου επιβιβάζονταν σε μια πολυτελή παγόδα, κάθονταν σε καθίσματα με μαξιλάρια και παρατηρούσαν τα αξιοθέατα που φωτίζονταν από μεγάλες λάμπες. Και ενώ τους ρυμουλκούσαν κόντρα στο αργό υπόγειο ρεύμα άνθρωποι των υπονόμων με λευκές φόρμες από караβόπανο, οι περιηγητές αυτού του υποχθόνιου κόσμου απολάμβαναν ένα απόκοσμο ταξίδι όπου τα σκοτεινά απορρίμματα και οι βρόμικες δουλειές της αστικής τάξης πραγμάτων αναδιατάσσονταν και αναθεωρούνταν στην εκτυφλωτική λάμψη ενός σκηνοθετημένου θεάματος» (Palmer, 2006: 231).

¹⁰⁰ Πρόκειται για το εγχείρημα διείσδυσης του NSDAP στις «κόκκινες γειτονιές» του Βερολίνου, αιχμή του οποίου υπήρξε η συστηματική επιδίωξη υπονόμευσης του εργατικού συγχρωτισμού (επρόκειτο, στην πλειοψηφία τους για άνεργους προλετάριους) στα συννοικιακά καπηλειά. Όπως γράφει ο Μπολόνια, «στα πλαίσια αυτά, οι ναζί υιοθέτησαν μια τακτική κατά την οποία προσέγγιζαν κι έπειθαν τους ιδιοκτήτες των ταβερνείων πως ‘αν έρχονταν με το μέρος τους θα μπορούσαν να υπολογίζουν σε ένα σίγουρο εισόδημα’. Δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις που η τακτική αυτή απέδωσε και η εκάστοτε επίμαχη ταβέρνα μετατρεπόταν από στέκι φιλοκομμουνιστών σε στέκι ναζιστών» (Bologna, 2015: 112). Το Κομμουνιστικό Κόμμα απάντησε σε αυτό το εγχείρημα μια την Kneipe-Kampagne, μια καμπάνια ένσπλων επιθέσεων στα καπηλειά που είχαν περιέλθει υπό τον έλεγχο των SA.

¹⁰¹ Όπως σημειώνει ο Μπολόνια: «Σε πολλές περιπτώσεις τα διατάγματα αυτά [μεταβολής των τυπικών προϋποθέσεων για τη χορήγηση επιδόματος ανεργίας – BM] [...] εφαρμόστηκαν με σκοπό να χαρτογραφηθούν συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες που προορίζονταν για αποκλεισμό από το επίδομα ή την κοινωνική ασφάλιση και για περιόδους που μπορεί να ήταν προσωρινές, ή για πάντα, ή έστω μέχρι το επόμενο διάταγμα. Τέτοιες ομάδες υπήρξαν, για παράδειγμα, οι νεαρές γυναίκες που δεν είχαν παιδιά, οι νέοι κάτω των 21, αλλά και συγκεκριμένες κατηγορίες εργατών, όπως οι πιο ασθενικοί αλλά και οι πιο απειθαρχοί» (Bologna, 2015: 78). Η οργάνωση του συστήματος της κρατικής Πρόνοιας υπήρξε τρισεκλής: με νόμο του 1927, θεσμοθετήθηκε το Arbeitslosenunterstützung [ALU], το οποίο συνιστούσε επίδομα ανεργίας καταβλητέο σε όσους είχαν αποδώσει τις απαιτούμενες εισφορές για ένα δεδομένο διάστημα χρόνου και αφορούσε πρακτικά τους εργαζόμενους που διατηρούσαν σταθερά απασχόληση για έναν αριθμό ετών. Το Krisenunterstützung [KRU] (1927), από την άλλη, ήταν επίδομα που καταβαλλόταν «σε ειδικές περιπτώσεις οικονομικών προβλημάτων που αντιμετώπιζαν συγκεκριμένες βιομηχανικές περιφέρειες ή εργοστάσια ως αποζημίωση απόλυσης» (ό.π.: 80) και αφορούσε στην πράξη πιο επισφαλώς εργαζόμενους εργάτες ή εργάτες με σταθερή εργασία που, ωστόσο, δεν είχαν συμπληρώσει το απαιτούμενο χρονικό διάστημα διαρκούς απασχόλησης για να υπαχθούν στο ALU. Τέλος, το Wohlfahrtsunterstützung [WU] (1924), αποτελούσε επίδομα υπό μορφή δανείου – και κατά τούτο προέκυπτε υποχρέωση αποπληρωμής τους για τους ωφελούμενους – που καταβαλλόταν από τους κατά τόπους δήμους, αποσυνδεδεμένο από το ασφαλιστικό σύστημα, είχε χαρακτήρα πολύ περισσότερο υποκειμενικό, καθώς η απόφαση για τη χορήγηση ή μη επαφίετο στην κρίση του δημοτικού συμβουλίου για κάθε περίπτωση εξατομικευμένα. Κατά την εκδίπλωση της κρίσης, λοιπόν, όλο και μεγαλύτερες εργατικές μάζες (οι οποίες το 1933 αποτελούσαν ήδη την συντριπτική πλειοψηφία) βρέθηκαν, σε σχέση με την κοινωνική τους αναπαραγωγή, υπό την αρμοδιότητα – που επίσης περιλαμβάνει: την κρίση, την καταγραφή, την επιβολή δανειακών υποχρεώσεων – των δημοτικών συμβουλίων, εφόσον έπαιναν προοδευτικά να πληρούν τις προϋποθέσεις για την υπαγωγή στα ALU και KRU (ό.π.: 79-83) Υπό αυτή την έννοια είναι, υποστηρίζει ο Μπολόνια, που η κρατική οργάνωση του προνοιακού μηχανισμού έθεσε ως στόχο – και έφερε αυτόν τον στόχο εις πέρας – την υπονόμευση της εργατικής αρνητικότητας (ό.π.: 85).

απεμπλακεί από την καταστατική του εξάρτηση από την αρνητικότητα του φορέα της εργασιακής δύναμης. Η απεμπλοκή αυτή, δε, δεν υπήρξε αναγκαία μια απόκριση σε μια εκ μέρους του προλεταριάτου «οριακή» (υπό τις τυπικές παραστάσεις του μαζικού εμφυλίου πολέμου), για την ομοιοστασία της δομής, μορφή αρνητικότητας: σε όσα – εξαιρετικά συνοπτικά – παραθέσαμε προηγουμένως, δεν είναι μόνον οι ανοιχτά ένοπλες εξεγέρσεις που πυροδοτούν αυτή την πολύπλευρη απάντηση. Πράγμα που αντιστρόφως σημαίνει πως η επικινδυνότητα της κεντρόφυγου βίας, ως βίας μεταξύ των στοιχείων, δεν είναι δυνατόν να αποτιμηθεί αποκλειστικά με τους όρους μιας (πραγματικής ή οιονεί) στρατιωτικής αναμέτρησης. Και ακόμη, τούτη η λιτή παράθεση προκλήσεων και αποκρίσεων φωτίζει μια έτερη διάσταση του ταξικού ανταγωνισμού, στο μέτρο που πρόκειται για *κύκλους αγώνα* οι οποίοι δεν εξαντλούνται στην ενότητα της σφαίρας της *παραγωγής* και της *κυκλοφορίας*: πρόκειται, πράγματι, για την (με δεδομένους τους περιορισμούς που έχει εδώ μια τέτοια «αποδεικτική» διαδικασία) ιστορική επίρρωση της αναγκαιότητας *και άλλων σχέσεων*, δηλαδή για την διαρκή παρουσία της *κρατικής μεσολάβησης* – υπό τη μορφή της φυσικής βίας ή της οργάνωσης των προνοιακών δομών, γεγονός που, κατά τον Καφέντζις (2012: 217) προσδιορίζει ως «επιφανειακ[ό] τακτικισμ[ό] τη διάκριση μεταξύ στρατιωτικών και προνοιακών κρατικών δαπανών¹⁰² – και της *κυρίαρχης ιδεολογίας*, η οποία υπερβαίνει, στην ενότητά της, τις άνω σφαίρες και διαχέεται στην επικράτεια της *κοινωνικής αναπαραγωγής του προλεταριάτου*. Με τη σειρά της, αυτή η τελευταία παρατήρηση διευρύνει περαιτέρω το αντικείμενο επί του οποίου επιλαμβάνεται η αυτόνομη ιστορική προοπτική της εργατικής τάξης, διότι μεταθέτει *γνωσιακές πειθαρχίες*¹⁰³ όπως

¹⁰² «Ο ‘πόλεμος’ και η ‘άμυνα’ αποτελούν ένα βασικό, αν και μη αναγνωρισμένο τμήμα της αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, το οποίο μπορεί να προστάξει τον αφανισμό εκατομμυρίων εργατών. Το Άουσβιτς, το Νταχάου και το Μπέλσεν ήταν εργοστάσια εξολόθρευσης και το προϊόν τους – η ασφυξία και ο θάνατος τόνων ανθρώπινων σωμάτων – ήταν μια βασική στιγμή της καπιταλιστικής εργατικής πολιτικής... Επιπλέον οι κρατικές δαπάνες για την ‘κοινωνική πρόνοια’ μπορούν μια χαρά να είναι αμυντικές δαπάνες» (στο Caffentzis, 2012: 217).

¹⁰³ Το σημείο αυτό είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον, διότι θέτει ένα επιστημολογικό πρόβλημα που διατρέχει το λανθάνον εγχείρημα της θεωρητικής συνομιλίας των ρευμάτων του αλτουσεριανού «δομισμού» και του εργατισμού. Αναφερόμαστε εδώ σε γνωσιακές πειθαρχίες, ωστόσο δεν επερωτούμε το επιστημονικό καθεστώς τους, εν προκειμένω της στατιστικής. Είμαστε εδώ αντιμέτωποι με μια διττότητα: μια γνωσιακή πειθαρχία συνιστά, από τη μία πλευρά, επιστήμη στη βάση της σχέσης της προς ένα επιστημονικό αντικείμενο – ως διαδικασία ιδιοποίησής του –, ενώ, από την άλλη πλευρά, *ως επιστήμη*, παράγει άμεσα αποτελέσματα στο πεδίο της ταξικής πάλης, όχι με μια διαδικασία *δευτερογενούς ιδιοποίησής της από το κεφάλαιο* όπως εκείνη που περιγράφει ο Μαρξ στο κεφάλαιο του *Κεφαλαίου* όπου συζητά τη μεγάλη βιομηχανία, αλλά *ως τεχνική του κεφαλαίου*. Σύμφωνα με την προσέγγιση του Braverman, μάλιστα, η επιστήμη-ως-τεχνική-του-κεφαλαίου είναι που τροφοδότησε ιστορικά την επιστήμη-ως-ιδιοποίηση-του-αντικειμένου-της. Ο τρόπος με τον οποίο η επιστήμη διένοιζε τον δρόμο της προς την συσσώρευση της γνώσης για τον φυσικό κόσμο μέσω της διαδικασίας της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης υπήρξε, κατά τον ίδιο και σε ό,τι αφορά την θερμοδυναμική, ένας

η στατιστική (το ίδιο έχει, ως γνωστόν, υποστηριχθεί και για άλλες αντίστοιχες όπως η ιατρική – συμπεριλαμβανομένης της γυναικολογίας –, η ψυχιατρική, η κοινωνιολογία κτλ) ή *κρατικές πολιτικές* όπως η φωταγωγή των πόλεων (ή η σύγχρονή της μέριμνα για την υγιεινή στα αστικά κέντρα) ή η εκμηχάνιση της εθνικής παραγωγής, από μια φαινομενικά κοινωνικά *διαχωρισμένη* επικράτεια, σε εκείνη της ιστορίας της ταξικής πάλης.

συνδυασμός της ιδιοποίησης της συσσωρευμένης γνώσης του συλλογικού εργάτη και των εμπειρικών παρατηρήσεων από την εκμηχάνιση της παραγωγής: «Η ατμομηχανή γεννήθηκε, βελτιώθηκε και τελειοποιήθηκε από τους εργαζόμενους μηχανουργούς – και μόνον από αυτούς», παρατηρούσε ο Robert Meikleham (στο Braverman, 2005: 178) και ο Μπρέιβερμαν συμπληρώνει: «Η άποψη αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι στα πρώτα χρόνια της ανάπτυξης της ατμομηχανής, η επικρατούσα επιστημονική θεωρία για τη θερμότητα ήταν η θεωρία του *καλορικού* (caloric theory)» (Braverman, 2005: 178, οι επιστημάνσεις διατηρούνται).

Την ίδια αντίληψη για την ταξική παραγωγικότητα της επιστήμης συναντούμε στον Καφέντζις (2012: 30-31). Για τον τελευταίο, η (φυσική) φιλοσοφία, η ανατομία και η αστρονομία του 17^{ου} αιώνα αποτυπώνουν, στις γνωσιακές αναζητήσεις τους, τον πραγματικό ιστορικό κίνδυνο που συνιστούσαν οι πρώτες εκδηλώσεις απειθαρχίας του νεοσύστατου προλεταριάτου. Έτσι αναγιγνώσκει, για παράδειγμα, την νευτώνεια θεωρία για το ηλιακό σύστημα και την υπόμνηση της αναγκαιότητας του Θεού-επιδιορθωτή για την επαναφορά των ουρανίων σωμάτων στην τροχιά ισορροπίας. Ο ίδιος σημειώνει σχετικά σε σχέση με την ταξική λειτουργία της: «Αν λάβουμε υπ' όψη την ταύτιση του Θεού με το κράτος που τον 17^ο αιώνα αποτελούσε κοινό τόπο, δεν είναι δύσκολο να αποκρυπτογραφήσουμε τις προτάσεις του Νεύτωνα όσον αφορά τις κρατικές πολιτικές που θα έπρεπε να υιοθετηθούν εν όψει της Αποκάλυψης που προμήνυαν οι νέοι προλετάριοι 'πλάνητες'. [...] Ο βασικός στόχος του κεφαλαίου κατά τη Νευτώνεια περίοδο ήταν η κανονικοποίηση του χρόνου ως προϋπόθεση για την επιμήκυνση της εργάσιμης ημέρας» (ό.π.: 31). Αντιπαραβάλλοντας αυτή τη διττότητα της επιστήμης στην αλτουσεριανή επιστημολογία, εκείνο που εν πρώτοις μοιάζει να ενοποιεί τις δύο προσεγγίσεις είναι η περιγραφή του Canguilhem σχετικά με την διαδικασία διαμόρφωσης μιας *επιστημονικής ιδεολογίας*. Πράγματι, φαίνεται εδώ να ανασυγκροτείται, τούτη τη φορά στα πεδία της Φυσικής και της καπιταλιστικής οργάνωσης της εργασίας, το παράδειγμα του σπενσεριανού εξελικτικισμού, δηλαδή μια δέσμη λόγων [discourse] με αξιώσεις ολοκλήρωσης σε όλη την έκταση του επιστητού, (ρητή) αφετηρία της οποίας συνιστά μια εγκατεστημένη επιστήμη, όπως αυτή εκπροσωπείται από την εμβρυολογία του von Baer και τη θεωρία της εξέλιξης του Darwin: με άλλα λόγια, θα επρόκειτο εδώ για μια περίπτωση ενός από εκείνα τα «συστήματα εξηγήσεων, το αντικείμενο των οποίων είναι υπερβολικό [hyperbolique], συγκριτικά με τον κανόνα επιστημονικότητας που εφαρμόζεται σ' αυτό μέσω δανεισμού» (Canguilhem, 2016: 39).

Κι ωστόσο, υπάρχει εδώ μια ουσιαστική διαφορά σε σχέση με την προσέγγιση του Καφέντζις: ο τελευταίος, δεν προσωποποιεί δευτερογενή, κοινωνικά αποτελέσματα της νευτώνειας παρέμβασης, δεν αποδίδει την κοινωνική λειτουργία του τεχνικού του κεφαλαίου (παρότι, ισχυριζόμαστε χωρίς ιδιαίτερο κίνδυνο αυθαιρεσίας, κάτι τέτοιο δεν αποκλείεται διόλου: το αντίθετο μάλιστα, αλλά δεν αποτελεί εδώ το κέντρο του επιχειρήματος) σε «μεταγραφείς» της μηχανικής στο επίπεδο της οργάνωσης της εργασίας (δηλαδή σε ιδιότυπους μάντζερς της πρώιμης νεωτερικότητας), αλλά τοποθετεί αυτή τη λειτουργία στην ίδια περιοχή τη γενική σχέση της οποίας προς την αλήθεια καταφάσκει (είδαμε, άλλωστε, ότι ο ίδιος υπερασπίζεται τον νόμο της αξίας): την επιστήμη. Ο Νεύτωνας δεν παύει εδώ να συνιστά επιστήμονα. Ταυτόχρονα, όμως, η ιδεολογία με την οποία «αναμετράται» η φυσική επιστήμη, μια θεωρητική ιδεολογία που συνιστά την προϊστορία της, που προσδιορίζεται και απαξιώνεται ως τέτοια τη στιγμή της αυτο-επικύρωσης της Φυσικής ως επιστήμης και παραμένει εσαεί παρούσα, αποκαλυπτόμενη και απαξιούμενη σε κάθε ενδο-επιστημονική ρήξη, δεν αποκαλύπτει πια ολόκληρη την εικόνα. Γιατί εκείνο που στην πράξη εισηγείται ο Καφέντζις είναι μια συνειδητή ή ασυνειδητή, ρητή ή άρρητη, σχισματική διάσταση της επιστημονικής πρακτικής, ένα οσοδήποτε αθέλητο προϊόν της που διαφορίζει τα σύνορα που προσδιορίζουν μια επιστήμη στην αναφορά προς το αντικείμενό της και διαχέεται στο κοινωνικό, την ίδια στιγμή που αφήνει άθικτη την αληθοτιμή της. Εδώ δεν υπάρχουν πια οι διχοτομήσεις του Κανγκιλέμ: οι Spencer, φον Μπάερ και Δαρβίνος ενοποιούνται στο ίδιο ιανικό πρόσωπο το οποίο, στρέφοντας το βλέμμα του προς τα άστρα, διατυπώνει μια αλήθεια για τον φυσικό κόσμο και, ταυτόχρονα, καταδεικνύει στο κεφάλαιο την αναγκαιότητα της πειθάρχησης της εργατικής τάξης.

Από το έδαφος των παραπάνω επισημάνσεων, μπορούμε να προχωρήσουμε σε δύο κρίσιμες, κατά τη γνώμη μας, παρατηρήσεις. Πρώτον, τόσο η αλτουσεριανή προβληματοποίηση της ουσιοκρατίας και τελεολογίας που ενέχονται στον μαρξικό χειρισμό της έννοιας του τρόπου παραγωγής, όσο και η εκ μέρους του εργατισμού κεντροθέτηση της προλεταριακής αρνητικότητας και της καταστατικής εξάρτησης, ανατρέπουν την παράσταση της παθητικότητας που κομίζει η πραγμάτευση της αλλοτριωμένης εργασίας στα *ΟΦΧ*. Υπό αυτή την έννοια, η εργατική τάξη τίθεται πράγματι στο προσκήνιο της ιστορίας και της θεωρίας και, μάλιστα – εμείς θα πούμε: σε ορισμένες στιγμές της ταξικής πάλης – «περήφαν[η] και απειλητικ[ή]», όπως θα γράψει ο Τρόντι (Lotringer & Marazzi (επ.), ό.π.: 54), ενώ η πάλη της περιλαμβάνει τώρα αναγκαία τη σφαίρα της παραγωγής – εκεί όπου, στις σελίδες των *ΟΦΧ*, δεν υπήρχε χώρος παρά μόνο για την ωφέλιμη κατανάλωση της εργασιακής της δύναμης – και, πολύ περισσότερο, εξακτινώνεται – όπως και οι αποκρίσεις του συλλογικού κεφαλαιοκράτη και του κράτους του – σε ολόκληρο το κοινωνικό. Ωστόσο, όπως δείξαμε, αυτή η μετάθεσή της στο προσκήνιο, τελεί ανεξάλειπτα υπό το κράτος της απουσίας ενός υποκειμένου της Ιστορίας: η ιστορική της δραστικότητα και αυτενέργεια συντελείται με τους όρους που υπαγορεύει ο αλτουσεριανός «μηχανισμός» της ιδεολογικής πρακτικής.

Τούτο, όμως, επιτάσσει την εγκατάλειψη μιας υποστασιοποιητικής παράστασης για το προλεταριάτο. Με άλλα λόγια, η προτεραιότητα της ταξικής πάλης επί των στοιχείων της *επιτρέπει*, απ' τη μία πλευρά, μια κατανόηση της τάξης ως *ιστορικά υπαρκτής* οντότητας, ως μετασχηματιζόμενης απ' την ίδια την πάλη και τους όρους της, έννοιας. Παραλλάσσοντας το περιεχόμενο της απόκρισης του Τρόντι στην ερώτηση «Τι είναι μια κοινωνική τάξη;» (ό.π.), επαναλαμβάνουμε εδώ «Υπάρχουν αυτές οι δύο τάξεις» (ό.π.), αλλά αυτό σημαίνει εν προκειμένω: να η σημερινή υπαρκτικότητα της ταξικής σύνθεσης της εργατικής τάξης, να η ιστορία της διαμόρφωσής της. Η εργατική τάξη υπάρχει στο παρόν της· και υπάρχει στο παρόν της γιατί έχει υπάρξει στο παρελθόν της, στον αγώνα της ενάντια στην τάξη των κεφαλαιοκρατών και το κράτος της. Και εδώ ακριβώς είναι που, από την άλλη πλευρά, η ίδια προτεραιότητα μάς *επιβάλλει*, αν πρόκειται πράγματι να διαφυλάξουμε την ιστορικότητα, να αντιστοιχήσουμε την ιστορία των αρνήσεων του προλεταριάτου και τις αποκρίσεις του κεφαλαίου σε μια διαδικασία *μετασχηματισμού* του πρώτου. Όπως είναι γνωστό, ο ιταλικός εργατισμός επιχείρησε να αποδώσει τους μετασχηματισμούς

αυτούς της εργατικής τάξης, των μορφών της πολιτικής της οργάνωσης και των μέσων του αγώνα της, με τον όρο *ταξική σύνθεση*¹⁰⁴. Όπως σημειώνει ο Ντάιερ – Γουίτθεφορντ (1999: 133, οι επισημάνσεις διατηρούνται), «η ταξική σύνθεση βρίσκεται υπό διαρκή μεταβολή. Εάν οι αντιστεκόμενοι στο κεφάλαιο εργάτες συνθέτουν μια συλλογικότητα, το κεφάλαιο πρέπει να αγωνιστεί ώστε να αποσυνθέσει ή να διασπάσει αυτήν την απειλητική συνοχή». Επομένως, όταν αναφέρεται κανείς σε κύκλους αγώνων, αποδίδει μια διαδικασία διαρκούς μετασχηματισμού των στοιχείων της δομής – εδώ μας απασχολεί, βέβαια, η προοπτική του προλεταριάτου – ως αποτέλεσμα της σχέσης (και του εγγενώς συγκρουσιακού της χαρακτήρα) που τα διέπει: μια ιστορικά προσδιορισμένη μορφή ύπαρξης – που σημαίνει: σχέση προς μια δεδομένη μορφή της οργάνωσης της εργασίας, μορφές πολιτικής οργάνωσης και μέσα αγώνα – της εργατικής τάξης οδηγείται, συνεπεία μιας συγκεκριμένης απόκρισης του κεφαλαίου απέναντι στην εκδηλωμένη αρνητικότητά της, στην *αποσύνθεσή* της, η οποία ακολουθείται από μια νέα, διαφορετική ταξική σύνθεση του προλεταριάτου¹⁰⁵ (ό.π.).

Είναι, ωστόσο, από το έδαφος της κριτικής της φιλοσοφίας της ιστορίας που λανθάνει στην ουσιοκρατική σύλληψη του τρόπου παραγωγής, προφανές πως ένα τέτοιο σχήμα, απόληξη του οποίου συνιστά η αποφασιστική θέση – την οποία ο Ντάιερ – Γουίτθεφορντ αντλεί από τον Τρόντι – πως «είναι στην πραγματικότητα οι αγώνες

¹⁰⁴ Στο *Mass worker and social worker: reflections on the "new class composition"* [1981], ο Battaglia (2018: χς, οι επισημάνσεις διατηρούνται), συνδέει ευθέως την ανάπτυξη της έννοιας της ταξικής σύνθεσης με την εκ μέρους των Ιταλών εργατιστών κεντροθέτηση της ιστορίας της ταξικής πάλης: «Πιστεύω πως ο θεμελιώδης στόχος της έρευνας του εργατισμού – ο λόγος πίσω από τα αποτελέσματά της και τις πολιτικές της εκβάσεις – συνίστατο στην ανάκτηση μιας αυστηρά ιστορικής μαρξικής κριτικής μεθοδολογίας. Επρόκειτο για ένα ανάπτυγμα σύμφωνα με το οποίο η κριτική της πολιτικής οικονομίας και η κριτική της πολιτικής πρέπει να λάβει χώρα μέσω μιας σειράς κατηγοριών και εννοιολογικών εργαλείων αυστηρά συνδεδεμένων με την ιστορική δυναμική της ταξικής πάλης. [...] Σκεφτείτε την άρνηση να χρησιμοποιηθεί μια γενική και ασαφής έννοια της 'εργατικής τάξης' και την εισαγωγή της έννοιας της 'ταξικής σύνθεσης': εξέφραζαν μια αναγκαιότητα να υιοθετηθούν ευέλικτα και ουσιαστικά αναλυτικά εργαλεία. Έτσι, δεν βλέπαμε πια τον 'εργάτη', το 'Κράτος', το 'κόμμα', κλπ., αλλά αντίθετα την 'εργατική φιγούρα' [*figura operaia*], την 'μορφή-Κράτος', τη 'μορφή-κόμμα' κ.ο.κ. Αυτές ήταν μια σειρά από συγκεκριμένες, ιστορικά συγκεκριμένες αφαιρέσεις, προικισμένες με συγκεκριμένα νοήματα και υπαινιγμούς, ακόμη και εάν όλες τους αναφέρονταν στην ίδια γενική καπιταλιστική πραγματικότητα. Η εργατική τάξη και το κεφάλαιο, συνεπώς, προσέλαβαν πρωτότυπες μορφές αναλόγως του συγκεκριμένου ιστορικού διακανονισμού της μεταξύ τους σχέσης». Παρατίθεται ο ηλεκτρονικός σύνδεσμος για τον ιστότοπο που φιλοξενεί το κείμενο του Battaglia: <https://notesfrombelow.org/article/mass-worker-and-social-worker> (ημερομηνία πρόσβασης: 22/02/2024).

¹⁰⁵ «Αυτή η έννοια [του κύκλου των αγώνων – BM] είναι σημαντική διότι επιτρέπει την αναγνώριση του γεγονότος πως, από τον έναν κύκλο στον επόμενο, ο ηγετικός ρόλος συγκεκριμένων τομέων της εργασίας (ας πούμε, του βιομηχανικού προλεταριάτου), συγκεκριμένων οργανωτικών τεχνικών (λ.χ. του κόμματος της πρωτοπορίας), ή συγκεκριμένων πολιτισμικών φορμών (λ.χ. του να τραγουδά κανείς την Διεθνή) μπορεί να εξασθενήσει, να καταστεί ξεπερασμένος και να υπερκεραστεί, χωρίς να εξισώνονται αυτές οι αλλαγές, όπως είναι τόσο της μόδας στις μέρες μας, με την εξαφάνιση της ταξικής σύγκρουσης» (Dyer-Witheford, 1999: 133-134).

των εργατών που προσφέρουν την δυναμική για την καπιταλιστική ανάπτυξη» (ό.π.: 134, οι επισημάνσεις διατηρούνται) διότι οδηγούν κάθε φορά σε μια αναδιάταξη της κεφαλαιοκρατικής οργάνωσης της εργασίας, στην αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου μέσω της εισαγωγής μηχανών στην παραγωγική διαδικασία ή ακόμη και σε μια διαφορετική στρατηγική συσσώρευσης, διατρέχει τον κίνδυνο να εκπέσει σε μια παράσταση προοδευτικής σπειροειδούς κίνησης, συμβατής προς την αντικειμενιστική υποκατάσταση της πάλης των τάξεων από την αυτο-εκδίπλωση της «αντίφασης μεταξύ παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων». Αντίθετα, το ζεύγος που συγκροτούν η απόρριψη της κατηγορίας της γένεσης και η επισήμανση του ανεξάλειπτου χαρακτήρα της βίας τόσο στο «δέσιμο» όσο και στην αναπαραγωγή της δομής, κατατείνουν στο εξής: θα πρέπει να αποφευχθεί μια παράσταση των κύκλων αγώνων της εργατικής τάξης απέναντι στο κεφάλαιο, από το εσωτερικό της οποίας κάθε στιγμή σαμποτάζ – με την ευρεία έννοια – του ωφέλιμου μετασχηματισμού της εργασιακής δύναμης σε εργασία (ή η παρακώλυση των ομαλών όρων της αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης στο εξωτερικό της σφαίρας της παραγωγής) θα επέιχε θέση αναγκαίου *medium* της διαλεκτικής ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων στο πλαίσιο μιας φιλοσοφίας της ιστορίας.

Με άλλα λόγια, όσα σημειώσαμε ως τώρα δεν συνιστούν τα στοιχεία για την ιστορία των όρων μιας περισσότερο εκλεπτυσμένης εκδοχής της «αντίφασης μεταξύ παραγωγικών δυνάμεων και παραγωγικών σχέσεων»· χωρίς να είμαστε σε θέση να αναπτύξουμε, απ' το έδαφος της παρούσας εργασίας, συστηματικότερα αυτό που εισηγούμαστε εδώ, σημειώνουμε πως μια τέτοια ανάκαμψη της υπαγωγής της ταξικής πάλης στην τελεολογία ενός σχήματος το οποίο – στην πιο παραδοσιακή του εκδοχή – μοιάζει να μην της επιφυλάσσει παρά τον – ξανά έκκεντρο – ρόλο του «*ιστορικού επιταχυντή*»¹⁰⁶, καταπίπτει εκ νέου σε μια ανιστορική παράσταση. Υπό αυτή την έννοια, μια θεώρηση που κεντροθετεί καταστατικά την έννοια του αστάθμητου, οφείλει – κατά τη γνώμη μας – να συνιστά ταυτόχρονα και μια θεωρία ανοιχτή προς την ταξική ήττα, όχι αποκλειστικά στη βάση της παραδοχής πως οι ταξικοί αγώνες μιας ορισμένης

¹⁰⁶ Έτσι αντιλαμβάνεται, λ.χ., ο Aron (2008: 216-217, οι επισημάνσεις διατηρούνται) τη σχέση της αντίφασης με την ταξική πάλη, όταν παρατηρεί πως «σε τούτη την αντίθεση παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων είναι εύκολο να εντάξουμε την πάλη των τάξεων [...]. Αρκεί να παρατηρήσουμε, ότι στις επαναστατικές περιόδους, δηλαδή στις περιόδους *αντίθεσης* παραγωγικών δυνάμεων και παραγωγικών 'σχέσεων', μία τάξη είναι προσκολλημένη στις παλιές παραγωγικές σχέσεις, που γίνονται εμπόδιο για την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, ενώ αντίθετα μία άλλη τάξη είναι προοδευτική, δηλαδή εκπροσωπεί καινούργιους τρόπους παραγωγής που, αντί να είναι εμπόδιο στην πορεία της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, ευνοούν τα μέγιστα την ανάπτυξή τους».

περιόδου ενέχουν την προοπτική μιας *μορφοπλαστικής λειτουργίας της ήττας*, δηλαδή ενός μετασχηματισμού – εκ μέρους του κεφαλαίου – των μορφών οργάνωσης της εξαγωγής υπεραξίας (λ.χ. μέσω της εισαγωγής νέων, τεχνικά αρτιότερων μηχανών) και της στρατηγικής της συσσώρευσης προκειμένου να υπερκεραστεί η δυνατότητα παραγωγής των εργατικών αρνήσεων (εδώ τα παραδείγματα της ανάδυσης της φορντικής – ταιηλορικής οργάνωσης της παραγωγής και η αποσύνθεσή της, μετά τους αγώνες της δεκαετίας του 1960, είναι χαρακτηριστικά), αλλά επίσης στη βάση της δυνατότητας μια ήττα της εργατικής τάξης να συνιστά την πρώτη στιγμή του (κρατικού) μετασχηματισμού της οργάνωσης της παραγωγής προς την κατεύθυνση, λ.χ., της πολεμικής προπαρασκευής, μιας συνθήκης δηλαδή εντός της οποίας η αυτόματη, άμεση «επανεκκίνηση» της «διαλεκτικής σπείρας» καθίσταται αδύνατη. Με άλλη διατύπωση λοιπόν, η έξοδος από την ανιστορικότητα προϋποθέτει, κατά τη γνώμη μας, επιπλέον και μια *υλιστική θεωρία της καταστροφής*, μια θεωρία του πολέμου και της προετοιμασίας του, κέντρο της οποίας αναγκαία θα συνιστά και πάλι η κατηγορία της εργασιακής δύναμης.

Ο κίνδυνος της *αντιστορικής* ανάγνωσης της *συντελεσμένης ιστορίας* των εργατικών αρνήσεων δεν είναι μόνο θεωρητικός. Ο Wright, για παράδειγμα, συζητώντας την εμπειρία της ιταλικής αυτονομίας και προχωρώντας σε μια αυτοκριτική αποτίμηση, υπογραμμίζει πως «καμία από τις συνεισφορές στη μελέτη της περιόδου του μεσοπολέμου δεν δίνει ιδιαίτερη προσοχή στις εμπειρίες του φασισμού ή του σταλινισμού, που αμφότερες υπήρξαν φοβερές ήττες για την εργατική τάξη των ευρωπαϊκών χωρών»¹⁰⁷ (Wright, 2012: 216). Αυτή η αδυναμία θεματοποίησης της καταστροφής, δέσμια της οποίας βρίσκεται και η μεταγενέστερη ανασυγκρότηση που επιχειρεί ο Ντάιερ – Γουίδεφορντ, οσοδήποτε συσκοτισμένη απ’ την ένταση που προσέλαβε η ταξική πάλη στην Ιταλία της δεκαετίας του 1960 – απότοκο της οποίας υπήρξε η θέση περί της *προτεραιότητας* του προλεταριάτου –, συνιστά κατά τη γνώμη μας μια κρίσιμη αποσκευή: διότι όχι μόνον διευρύνει ακόμη περισσότερο το αντικείμενο μιας ταξικά μεροληπτικής ιστοριογραφίας – και μάλιστα, ισχυριζόμαστε στη βάση της επισήμανσης του Ράιτ, κατά τρόπο που ενοποιεί τις διαδικασίες στρατιωτικοποίησης της εργασίας και της κοινωνικής αναπαραγωγής σε ολόκληρο τον

¹⁰⁷ Όπως ισχυριστήκαμε (βλ. σημ. 76), μια προοπτική επί της ιστορίας της ταξικής πάλης η οποία είναι σε θέση να θεματοποιήσει την καταστροφή, θέτει υπό αίρεση την «αυτονόητη» ενότητα του εμπορεύματος «εργασιακή δύναμη» και του ανθρώπινου φορέα της.

μεσοπολεμικό καπιταλιστικό κόσμο¹⁰⁸ – αλλά, επιπλέον, από κοινού με την υπόμνηση πως η αναγκαιότητα της μεσολάβησης της νομικο-πολιτικής και της ιδεολογικής βαθμίδας δεν συνεπάγεται την ολοκληρωτική απαγκίστρωση απ' την οικονομική αλλά μόνον την άρση μιας παράστασης αυτοτέλειας, αποκλείει την δυνατότητα για έναν θεωρητικο-πολιτικό οπτιμισμό της «διάχυσης» του προλεταριάτου (δηλαδή, σε τελική ανάλυση, της διάχυσης της αρνητικότητας) σε νέες, διαφορετικές κοινωνικές συνομαδώσεις.

Η αναμέτρηση με την ταξική ήττα δεν μπορεί να παρακαμφθεί, διότι το προλεταριάτο – παρότι μετασχηματίζεται – δεν εξαχνώνεται: «Καθώς η ανασύνθεση του κεφαλαίου προχωράει, η ίδια η *εικόνα* του εργάτη μοιάζει να αποσυντίθεται. Κάτω από το απόκοσμο φως της πετρελαϊκής κρίσης η φιγούρα του ψωμωμένου εργάτη της αλυσίδας θολώνει, τρεμοπαίζει», παρατηρεί ο Καφέντζις σχολιάζοντας την απόκριση του κεφαλαίου στην εργατική απειθαρχία του τέλους της δεκαετίας του 1960 και των αρχών του 1970 (2012: 67-68, οι επισημάνσεις διατηρούνται), για να συμπληρώσει ωστόσο, πως «[...] ξάφνου χωρίζεται στα δυο – από τη μια η εργάτρια των υπηρεσιών, από την άλλη ο αφηρημένος προγραμματιστής υπολογιστών¹⁰⁹» (ό.π.: 68, οι επισημάνσεις προστέθηκαν). Αυτή είναι, λοιπόν, η *εικόνα* του κόσμου που

¹⁰⁸ Συμπεριλαμβανομένης της ΕΣΣΔ. Η συμπερίληψη της Σοβιετικής Ένωσης σε αυτόν τον καπιταλιστικό κόσμο είναι αυτονόητο πως προϋποθέτει μια αυτοτελή πραγμάτευση, η οποία δεν θα μπορούσε να φιλοξενηθεί στην παρούσα εργασία. Εδώ υπενθυμίζουμε απλώς πως πρόκειται για θέση συνυφασμένη με τις μεσοπολεμικές εκφάνσεις του αριστερού κομμουνισμού και τον αναρχισμό.

¹⁰⁹ Η αποσύνθεση της φιγούρας του άνδρα εργάτη της φορντικής αλυσίδας συναρμολόγησης κατά τις δεκαετίες του 1970 και 1980 και η κίνηση του κεφαλαίου, από τη μία πλευρά, προς τομείς συγκριτικά υψηλότερης οργανικής σύνθεσης, όπως τα πυρηνικά εργοστάσια ή οι επιχειρήσεις ανάπτυξης λογισμικού, και, από την άλλη, προς τομείς συγκριτικά χαμηλότερης, όπως το πλέγμα των επιχειρήσεων «παροχής υπηρεσιών» ή εργασίες πολύ υψηλού *turnover* (λ.χ. η εστίαση), αποτελεί έναν από τους λόγους – κατά τον Καφέντζις – που καθόρισαν την, εκ μέρους του ύστερου Νέγκρι, «καταδίκη του παγκόσμιου προλεταριάτου στη λήθη» (Caffentzis, 2012: 351). Διότι το ένα σκέλος των αποτελεσμάτων της αποσύνθεσης αυτής, η μαζική εμφάνιση των διανοητικών εργατών στους τομείς υψηλής οργανικής σύνθεσης κεφαλαίου, συνδυαζόμενη με μια λενινιστική εννόηση του επαναστατικού υποκειμένου, απ' το έδαφος της οποίας το τελευταίο «σε κάθε συγκεκριμένη περίοδο πρέπει να συντίθενται από τα πλέον 'παραγωγικά' στοιχεία της τάξης» (ό.π.), ώθησε τον Νέγκρι όχι μόνον να αγνοήσει το έτερο σκέλος, την σημασία του για τη νέα στρατηγική της συσσώρευσης και τους αγώνες του, αλλά, πολύ περισσότερο, τον οδήγησε σε μια ανάγνωση της παρούσας σχέσης μεταξύ του κεφαλαίου και των υποκειμένων της τεχνοεπιστημονικής εργασίας, κατά την οποία τα υποκείμενα αυτά – οι *κοινωνικοί εργάτες* ή, αργότερα, τα *cyborgs* – όχι μόνο νοούνταν ως απρόσβλητα από τις «οργανωτικές δυνατότητες του κεφαλαίου» (στο Caffentzis, 2012: 345) – που εδώ αποδίδουν την ενότητα του *πειθαναγκασμού*, λ.χ. μέσω της υπόσχεσης της ταξικής κινητικότητας, και της *βίας*, π.χ. της εργασιακής δεσποτείας, ως μέσου για την αξιοποίηση του κεφαλαίου – αλλά, ταυτόχρονα, εσώκλειαν την κομμουνιστική προοπτική, κατά τρόπο μάλιστα που δεν άφηνε άλλο περιεχόμενο για τη σχέση κεφάλαιο από εκείνο της *αρπαγής*: «Η συνεργασία και η υποκειμενικότητα της εργασίας έχουν βρει ένα σημείο επαφής έξω από τις μηχανορραφίες του κεφαλαίου. Το κεφάλαιο μετατρέπεται σε απλό μηχανισμό αρπαγής, σε φάντασμα, σε είδωλο. Γύρω του κινούνται ριζικά αυτόνομες διαδικασίες αυτοαξιοποίησης, που όχι μόνο αποτελούν εναλλακτική βάση ανάπτυξης, αλλά και στην πραγματικότητα αντιπροσωπεύουν ένα νέο θεμέλιο» (στο Caffentzis, 2012: 345).

διαμορφώνεται από την αποσύνθεση της φιγούρας του εργάτη της αλυσίδας συναρμολόγησης: όχι η εξαφάνιση της εργατικής τάξης, η υποκατάσταση της «απουσίας» της από την πληθυντικότητα των «νέων κοινωνικών κινημάτων», αλλά ο μετασχηματισμός της σύνθεσής της κατά τον τρόπο που επιβάλει η εκ μέρους του κεφαλαίου ριζική αναδιοργάνωση της παραγωγικής διαδικασίας – όψη της οποίας συνιστά, ισχυριζόμαστε χωρίς να μπορούμε να επεκταθούμε εδώ, μια *ιδεολογική* φόρτιση του καταμερισμού της εργασίας στις δύο θέσεις που αντιστοιχούν στους δύο, διαφορετικής οργανικής σύνθεσης κεφαλαίου, τομείς που σχηματικά αποτυπώθηκαν παραπάνω, η οποία συστοιχεί σε διαφορετικές τιμές πώλησης της εργασιακής δύναμης¹¹⁰ – και η ανεξάλειπτη παρουσία της ως αναγκαία προϋπόθεση της αξιοποίησης του κεφαλαίου.

¹¹⁰ Όπως είναι γνωστό, ο ίδιος ο Μαρξ καταφάσκει αυτή την ανισότητα των μισθών μεταξύ ανειδίκευτης και ειδικευμένης εργασίας. Στο *Μισθός, Τιμή και Κέρδος* (Marx, 2008: 46-47, οι επισημάνσεις διατηρούνται) καταφέρεται εναντίον του αιτήματος για εξίσωση των μισθών, σημειώνοντας: «Όπως και κάθε άλλου εμπορεύματος, η αξία της [εργασιακής δύναμης – BM] καθορίζεται από το ποσό εργασίας που είναι αναγκαίο για την παραγωγή της. [...] Ωστόσο, πρέπει να επωφεληθώ από την ευκαιρία αυτή για ν' αναφέρω ότι, όπως διαφέρουν τα έξοδα παραγωγής της εργατικής δύναμης διαφορετικής ποιότητας, έτσι πρέπει να διαφέρουν και οι αξίες της εργατικής δύναμης που χρησιμοποιούνται στους διάφορους κλάδους παραγωγής. Η φωνή για μια *ισότητα των μισθών* στηρίζεται επομένως πάνω σε μια πλάνη, είναι μια *ανόητη* επιθυμία που δεν πρόκειται ποτέ να πραγματοποιηθεί. [...] Πάνω στη βάση του μισθωτού συστήματος, η αξία της εργατικής δύναμης καθορίζεται με τον ίδιο τρόπο όπως και η αξία κάθε άλλου εμπορεύματος. Και επειδή τα διάφορα είδη της εργατικής δύναμης έχουν διαφορετικές αξίες, ή απαιτούν διαφορετικά ποσά εργασίας για την παραγωγή τους, *πρέπει να πραγματοποιούν διαφορετικές τιμές στην αγορά της εργασίας. Το να κρανιάξεις για ίση ή ακόμα και για δίκαιη αμοιβή* πάνω στη βάση του μισθωτού συστήματος, είναι το ίδιο σαν να φωνάζεις για *λευτεριά* πάνω στη βάση του συστήματος της δουλείας. Το ζήτημα δεν είναι τι θεωρείτε εσείς σωστό ή δίκαιο. Το ζήτημα είναι: Τι είναι αναγκαίο κι αναπόφευκτο σ' ένα δοσμένο σύστημα παραγωγής;».

Κι ωστόσο, η αντιστοίχιση της *τιμής* που πραγματοποιεί το εμπόρευμα «εργασιακή δύναμη» στη σφαίρα της κυκλοφορίας με την *αξία* της εργασιακής δύναμης ή, ορθότερα, με την τιμή παραγωγής των αναγκαίων μέσων για την αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης – στο μέτρο που η απόκλιση είναι δυνατόν να θεματοποιεί *μόνον* μεταξύ σύμμετρων, μη εννοιολογικά ασύμπτωτων μεγεθών και το ζεύγος *αξία-τιμή* δεν είναι τέτοιο – δεν είναι ούτε αναγκαία, ούτε αναπόφευκτη, διότι το γενικό σχήμα της ένα-προς-ένα αντιστοιχίας μεταξύ *αγοραίων τιμών* και *τιμών παραγωγής*, ως εφαρμογή του οποίου εμφανίζεται εδώ από τον Μαρξ το ζήτημα του μισθού, δεν είναι επίσης τίποτα από τα δύο. Στο πέμπτο κεφάλαιο του *Κεφαλαίου, Εργασιακή Διαδικασία και Διαδικασία Αξιοποίησης*, ο Μαρξ, παρότι διατυπώνει την ίδια θέση για τη διαφορετική *αξία* της εργασιακής δύναμης του ειδικευμένου σε σχέση με τον ανειδίκευτο εργάτη, προσφέρει εντούτοις ορισμένα στοιχεία που αίρουν την προφάνεια ή τους αυτο-ποιητικούς υπαινιγμούς του πρώτου παραθέματος μέσω της υπόμνησης (τουλάχιστον εν μέρει) της σημασίας του τρέχοντος επιπέδου της ταξικής πάλης, σημειώνοντας πως «η διαφορά μεταξύ ανώτερης και απλούστερης εργασίας, 'skilled' [ειδικευμένης] και 'unskilled labour' [ανειδίκευτης εργασίας], εν μέρει βασίζεται σε απλές ανταπάτες ή τουλάχιστον σε διαφορές που έχουν προ πολλού πάψει να είναι πραγματικές και συνεχίζουν να υπάρχουν απλώς λόγω παραδοσιακής συμβατικότητας: εν μέρει [όμως] βασίζεται στην ανίσχυρη θέση ορισμένων στρωμάτων της εργατικής τάξης, η οποία τους επιτρέπει λιγότερο απ' ό,τι σε άλλα να υπερασπιστούν την αξία της εργασιακής δύναμής τους» (Marx, 2016: 172, σημ. 18). Θυμίζουμε, επίσης, πως το τι λογίζεται ως βασική βιοτική ανάγκη και το πώς αναμένεται να ικανοποιούνται οι ανάγκες αυτές, εμπεριέχει ένα *ιστορικό* στοιχείο (Marx, 2016: 146). Με ακριβώς αυτή την αφετηρία, ο Χάινριχ (2017: 107, σημ. 4) θεματοποιεί την δυνατότητα διαφοράς στον καθορισμό της αξίας της εργασιακής δύναμης όχι μόνον μεταξύ δύο διαφορετικών κοινωνικών σχηματισμών, αλλά και *εντός του ίδιου σχηματισμού*, «λόγω διαφορετικής οργάνωσης, αγωνιστικής δύναμης, παράδοσης, κ.λπ.» (ό.π.) επιμέρους τμημάτων της εργατικής τάξης, διανοίγοντας έτσι μία ακόμη οδό προς την εξήγηση

Θα κλείσουμε αυτό το κεφάλαιο επανερχόμενοι στο ζήτημα του χειρισμού της διάκρισης μεταξύ της *τυπικής* και της *πραγματικής υπαγωγής* της εργασίας στο κεφάλαιο, διότι συνιστά κατά τη γνώμη μας ένα εξαιρετικά λεπτό ζήτημα. Αναφερόμενοι στην μαρξική οντολογία της εν γένει (εδώ ως μη ημαρτημένη) εργασία, παραλληλίσουμε την μεταβατικότητα που υπεισέρχεται στη σχέση μεταξύ ανθρώπου και φυσικής εξωτερικότητας με την αντίστοιχη μεταβατικότητα που διέπει την άνω διάκριση. Ισχυριστήκαμε, δηλαδή, πως προκειμένου να καταστεί δυνατή η διαδικασία μετασχηματισμού του προτσές εργασίας από το κεφάλαιο, απαιτείται καταρχήν η υπαγωγή της, στη δεδομένη προ-καπιταλιστική της υπαρκτικότητα, υπό τη διεύθυνση του κεφαλαίου, δηλαδή η καθυπόταξη του προτσές εργασίας στο προτσές αξιοποίησης του κεφαλαίου. Σε αυτό το πλαίσιο, υποστηρίξαμε πως «[...] η σχέση μεταξύ της τυπικής και της πραγματικής υπαγωγής συνιστά μια σχέση μεταβατικότητας, με εκκίνηση μια ιστορική στιγμή κατά την οποία *το κεφάλαιο* εισέρχεται εν σχέση με την *εργασιακή δραστηριότητα* και, επομένως, *την μάζα των παραγωγών με όρους εξωτερικών μεταξύ τους οντοτήτων*». Στο έδαφος όσων αποσυσκευάσαμε σε σχέση με τις δύο στιγμές της συνάντησης, η απόφαση αυτή πρέπει να τεθεί υπό αίρεση: διότι η ιστορική «ανάδυση» των *συγκροτητικών* στοιχείων της δομής, ως *διαφορά* από τα *συγκροτούντα* στοιχεία και τις μη αναγώγιμες *ιστορίες* τους, συνιστά την πρώτη πράξη της αναδύμενης δομής του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Η *αδιαφοροποίητη βία* μεταξύ του «*ανθρώπου των σκούδων*» και του (ελλείπει προσφορότερου όρου) *ελεύθερου κατόχου της ικανότητας για εργασία* έχει εδώ αντικατασταθεί από την *ειδικώς κεφαλαιοκρατική βία* – την ταξική πάλη ως πάλη εντός της δομής του ΚΤΠ – που διέπει τη σχέση μεταξύ της *αστικής τάξης* και του *προλεταριάτου*. Πράγμα που σημαίνει πως, απ' το έδαφος της αρχιτεκτονικής της δομικής αιτιότητας, το κεφάλαιο είναι δυνατόν να εισέλθει σε σχέση, με όρους προηγουμένως εξωτερικών οντοτήτων, αποκλειστικά με την εργασιακή διαδικασία· δεν μπορεί να νοηθεί καμία εξωτερικότητα στη σχέση του προς το προλεταριάτο.

Υπό αυτή την έννοια, θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε την τυπική υπαγωγή σύστοιχη της δεύτερης στιγμής της συνάντησης και να αντιστοιχήσουμε την πραγματική υπαγωγή στην αναπαραγωγή της δομής του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, με την γνώριμη κεντρικότητα της ταξικής πάλης. Έτσι, αμφότερες οι

τόσο της ανισότητας της αξίας της εργασιακής δύναμης μεταξύ ειδικευμένων και ανειδίκευτων εργατών, όσο και της κοινωνικής παραγωγικότητας της ανισότητας αυτής για την προοπτική του κεφαλαίου.

κατηγορίες θα αναφέρονταν πια στην ιστορία της δομής του ΚΤΠ και θα εξέλειπε φαινομενικά η δυνατότητα παραλληλισμού της διάκρισής τους με εκείνη μεταξύ του ανθρώπου και της φυσικής εξωτερικότητας, διότι θα εξέλειπε η αναγκαιότητα μιας *θεωρίας της μετάβασης* από τον «άνθρωπο των σκούδων» στον κεφαλαιοκράτη και από τον ελεύθερο κάτοχο της εργασιακής δύναμης στον προλετάριο *άλλη από την ίδια την συντελεσμένη ιστορία της συνάντησης*, μιας θεωρίας, δηλαδή, που στην περίπτωση των *ΟΦΧ* και της σχέσης ανθρώπου και φύσης, εμφανίζεται ως (ανάγκη για) θεωρία της κοινωνικοποίησης της βιολογικής πρωταρχικότητας. Ωστόσο, το πρόβλημα της *ασύγχρονης σχέσης* του κεφαλαίου προς την εργασιακή διαδικασία, παραμένει. Το σημείο αυτό είναι αποφασιστικής σημασίας, διότι ανατρέπει την ευταξία της αντιστοίχισης της τυπικής και της πραγματικής υπαγωγής στην πρώτη εμπέδωση και την αναπαραγωγή της δομής, αντίστοιχα. Η ανατροπή αυτή θεμελιώνεται επίσης στην αρχιτεκτονική της δομικής αιτιότητας: γιατί, εάν με τα όσα υποστηρίξαμε, προβληματοποιώντας τον μηχανιστικό υλισμό που λανθάνει στα *ΟΦΧ*, αναδύεται μια παράσταση σχετικής αυτονομίας των επιμέρους βαθμίδων (οικονομία, πολιτική, ιδεολογία) και, συνεπώς η κοινωνική δομή προσλαμβάνει ένα καταστατικά *σύνθετο* χαρακτήρα – είναι, δηλαδή, και αντιπαραθετικά προς την εγγειανή σύλληψη του όλου, μια *σύνθετη ολότητα* – το ίδιο συμβαίνει και με την οικονομική βαθμίδα ως επιμέρους βαθμίδα (Althusser et al., 2003: 475). Η συνθετότητα της παραγωγής έγκειται στην *διττότητα* του τρόπου συσχέτισης των στοιχείων (των εργατών, του καπιταλιστή και των μέσων παραγωγής), δηλαδή στην υπόμνηση πως η *σχέση πραγματικής ιδιοκτησίας* (κατοχής και κυριότητας) – η υπαρκτικότητα και αλληλοσυσχέτιση των στοιχείων της εργασιακής διαδικασίας στον καπιταλισμό ως στοιχείων των οποίων ο κεφαλαιοκράτης είναι ιδιοκτήτης (Marx, 2016: 160-161)¹¹¹ – συστοιχεί προς μια σχέση «*πραγματικής ιδιοποίησης*». Ο Μπαλμπάρ (Althusser et al., 2003: 474) παρατηρεί πως

Στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, η εργασιακή διαδικασία είναι τέτοια ώστε η ατομική εργασία δεν μπορεί να κινεί τα μέσα παραγωγής της κοινωνίας, που είναι τα μόνα μέσα παραγωγής που μπορούν να λειτουργήσουν ως τέτοια. Δίχως τον «έλεγχο» του καπιταλιστή, που συνιστά μια τεχνικά απαραίτητη στιγμή της εργασιακής διαδικασίας, η εργασία δεν έχει την καταλληλότητα (*Zweckmäßigkeit*) που απαιτείται για να μεταβληθεί σε κοινωνική εργασία, δηλαδή εργασία που χρησιμοποιείται από την κοινωνία και αναγνωρίζεται από αυτή.

¹¹¹ «Η εργασιακή διαδικασία είναι μια διαδικασία ανάμεσα σε πράγματα που αγόρασε ο κεφαλαιοκράτης, μια διαδικασία μεταξύ πραγμάτων που του ανήκουν. Το προϊόν αυτής της διαδικασίας τού ανήκει λοιπόν ακριβώς όπως το προϊόν της διαδικασίας ζύμωσης στο κελάρι του» (Marx, 2016: 161).

Έτσι, εμφανίζεται εδώ η «διττή λειτουργία του καπιταλιστή ως εκμεταλλευτή της εργατικής δύναμης (‘ιδιοκτησία’) και οργανωτή της παραγωγής (‘πραγματική ιδιοποίηση’) (ό.π., οι επισημάνσεις διατηρούνται). Η κρίσιμη στιγμή του επιχειρήματος συνίσταται στην επισημάνση πως η διττότητα του τρόπου συσχέτισης, οι δύο σχέσεις, «ανήκουν σε μία και μόνη ‘*Verbindung*’, σε ένα και μόνο συνδυασμό, δηλαδή στη δομή ενός και μόνου τρόπου παραγωγής» (ό.π.). Πράγμα που επίσης σημαίνει, πως οι δεσμοί που προσδιορίζουν τη δομή του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και αντιστοιχούν, ο μεν πρώτος (η πραγματική ιδιοκτησία) στις *παραγωγικές σχέσεις* και ο δεύτερος στις *παραγωγικές δυνάμεις* – οι οποίες, μέσω αυτής της επισημάνσης του Μπαλιμπάρ, δεν μπορούν να νοούνται ως *πράγματα* (ό.π.: 503)¹¹² αλλά επίσης ως *σχέσεις παραγωγής* (ό.π.: 504), μοιάζουν να είναι μεταξύ τους *ασύγχρονοι*: η ίδια η δομή του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής εμφανίζεται διαποτισμένη από αυτή την ασυγχρονία.

Η διάκριση μεταξύ τυπικής και πραγματικής υπαγωγής λαμβάνει, στο πλαίσιο της ασύγχρονης σχέσης των κεντρικών δεσμών των στοιχείων, έναν χαρακτήρα διττής μετάβασης, η οποία, στο μεν επίπεδο που αναφέρεται στη δομή του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, φαίνεται να αντιστοιχεί στην «ολοκλήρωση» της δομής με την εμφάνιση της «πραγματικής ιδιοποίησης» (πραγματική υπαγωγή), ενώ στο επίπεδο που αναφέρεται στην οργάνωση, τον χαρακτήρα του καταμερισμού και την χωρικότητα της εργασίας, μοιάζει να αντιστοιχεί στη μετάβαση από την μανιφακτούρα στη μεγάλη βιομηχανία και το εργοστάσιο. Απ’ όσα έχουμε ήδη επισημάνει στην πρώτη μας αναφορά στο ζήτημα της υπαγωγής, πρόκειται εδώ για την συγκρότηση του *ειδικά κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής*.

Από την πλευρά μας, θα επιχειρήσουμε να δείξουμε πως η παράσταση της ασυγχρονίας της δομής μπορεί να εξεταστεί κριτικά και να υπαχθεί στην ένταση μεταξύ των διακριτών λογικών ολότητων του *Κεφαλαίου*. Προκειμένου να το

¹¹² «Από θεωρητική άποψη όμως, οι ‘παραγωγικές δυνάμεις’ είναι και αυτές δεσμός ορισμένου τύπου στο εσωτερικό του τρόπου παραγωγής, με άλλα λόγια, είναι επίσης *σχέση παραγωγής*: εκείνη που προσπάθησα να υποδηλώσω εισάγοντας ανάμεσα στους άλλους δεσμούς που συγκροτούν τη δομή του ‘συνδυασμού’, εκτός από τον δεσμό ‘ιδιοκτησίας’ [θα πούμε: πραγματικής ιδιοκτησίας, δηλαδή κατοχής και κυριότητας, προκειμένου να αποφύγουμε μια αναγωγή της σχέσης ιδιοκτησίας στην νομική σχέση – ΒΜ], και έναν άλλο δεσμό Β, τον δεσμό ‘πραγματικής ιδιοποίησης’ ανάμεσα στα ίδια στοιχεία: μέσα παραγωγής, άμεσους παραγωγούς, ‘μη εργαζόμενους, δηλαδή *μη μισθωτούς*, στα πλαίσια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Θα ήθελα τώρα να δείξω ότι πρόκειται πραγματικά για *δεσμό*, ακριβέστερα: για *σχέση παραγωγής*, ακολουθώντας την ανάλυση στα τμήματα του *Κεφαλαίου* που αφιερώνονται στο σχηματισμό της σχετικής υπεραξίας» (Althusser et al., 2003: 503-504, οι επισημάνσεις διατηρούνται).

πράξουμε, απαιτείται εδώ μια ερμηνεία του είδους της *απόστασης*. Ο Αλτουσέρ, στο *Το Αντικείμενο του Κεφαλαίου* (στο Althusser et al., 2003: 277-454), επιχειρεί να διαφυλάξει την μαρξική απομάκρυνση από την εγελιανή σύλληψη του ιστορικού χρόνου «ως συνεχούς-ομοιογενούς, σύγχρονου προς εαυτόν» (ό.π.: 309), απότοκο της οποίας συνιστά μια εννόηση των όρων *συγχρονία* και *διαχρονία*, κατά την οποία η μεν πρώτη αποδίδει την ταυτοχρονία την ύπαρξης, την «συμπαρουσία της ουσίας στους καθορισμούς της» (ό.π.) ενώ η δεύτερη, θεμελιωμένη στην πρώτη, αποτυπώνει σημειακά χρονικά στοιχεία, εγγεγραμμένα στο συνεχές και ομοιογενές της ροής. Στον αντίποδα αυτής της κατανόησης των δύο όρων, ο Αλτουσέρ εισηγείται μία σύλληψη της συγχρονίας απ' το έδαφος της οποίας εκείνο που αποτυπώνεται είναι ακριβώς η ενική *Verbindung* στην οποία αναφέρεται ο Μπαλιμπάρ, δηλαδή εν τέλει η δομή του τρόπου παραγωγής θεωρημένη όχι από την προοπτική της χρονικής σύμπτωσης των στοιχείων της – εδώ των δύο σχέσεων – ως *συγκεκριμένων ιστορικών αντικειμένων* αλλά από εκείνη της «αντίληψη[ς] των ειδικών σχέσεων που υφίστανται ανάμεσα στα διάφορα στοιχεία και τις διάφορες δομές της δομής του όλου» (ό.π.: 326, οι επισημάνσεις διατηρούνται). Με άλλα λόγια, η προσέγγιση της δομής του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής απ' το έδαφος της συγχρονίας συνιστά ακριβώς την αναγνώριση του δισκελούς τρόπου (σχέση πραγματικής ιδιοκτησίας και σχέση πραγματικής ιδιοποίησης) υπό τον οποίο συναρθρώνονται τα στοιχεία (προλετάριοι, μέσα παραγωγής, κεφαλαιοκράτες) του σύνθετου όλου: «Δεν είναι η συγκεκριμένη παρουσία, είναι η γνώση της συνθετότητας του γνωστικού αντικειμένου που μας δίνει τη γνώση του πραγματικού αντικειμένου» (ό.π.: 326-327). Υπό αυτήν ακριβώς την έννοια είναι που μπορεί να κατανοηθεί η απόφαση του Μπαλιμπάρ πως, σε σχέση με την διάκριση και την απόσταση μεταξύ της τυπικής και της πραγματικής υπαγωγής (ως διάκριση και απόσταση της σχέσης ιδιοκτησίας από εκείνη της πραγματικής ιδιοποίησης), «η χρονολογική απόσταση *καταργείται ως τέτοια* στη συγχρονική ανάλυση της δομής του τρόπου παραγωγής και εκεί δεν έχει ενδιαφέρον για τη θεωρία» (ό.π.: 588, οι επισημάνσεις διατηρούνται)¹¹³. Από την προοπτική του εννοιολογικού πεδίου εντός του οποίου τίθεται η συνάρθρωση των δύο σχέσεων ως χαρακτηριστική της δομής του τρόπου παραγωγής, ο τελευταίος υπάρχει *en bloc*.

¹¹³ «[...] η συγχρονία δεν είναι *πραγματικό παρόν*, σύγχρονο με τον εαυτό του, αλλά παρόν της θεωρητικής ανάλυσης με δεδομένους όλους τους καθορισμούς του» (Althusser et al., 2003: 588, οι επισημάνσεις διατηρούνται).

Αν έτσι έχουν τα πράγματα για την συγχρονία, η διαχρονία συνιστά, απ' το έδαφος της ανασυγκρότησης που επιχειρεί ο Αλτουσέρ, έννοια εξίσου εμμενή στη γνώση του αντικειμένου· δεν πρόκειται για αποτύπωση διαδοχικών εμφανίσεων των *συγκεκριμένων ιστορικών αντικειμένων*, αλλά για μεταβάσεις – για μια διαδικασία «*ανάπτυξης των μορφών*»¹¹⁴ (ό.π.: 327) – που συντελούνται στο εσωτερικό της λογικής ολότητας που αποδίδει η συγχρονία. Υπό αυτό το πρίσμα, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε πως η συγχρονία αποδίδει την λογική ολότητα της πρωτεύουσας σειράς παρουσίας, δηλαδή τις εννοιολογικές σχέσεις που διέπουν τις κεντρικές της κατηγορίες – αξία, εμπόρευμα, κεφαλαιοκρατική παραγωγή –, ενώ η διαχρονία, τη σειρά εμφάνισης των κατηγοριών «στη σειρά ανάπτυξης των συλλογισμών» (Althusser, 1986: χς). Ή ορθότερα, για να επαναλάβουμε όσα είπαμε σε σχέση με την εργασία της αφαίρεσης και να προοικονομήσουμε τα συμπεράσματα της εκ μέρους μας επεξεργασίας του προβλήματος, η διαχρονία αποδίδει την αναγκαία παράσταση της «μονωμένης» αυτο-παραγωγής των κατηγοριών της κύριας λογικής ολότητας, η οποία εμφανίζεται αυτοτελής¹¹⁵.

Κατά τον Μπαλιμπάρ, λοιπόν, η ανάλυση του τρόπου παραγωγής από την προοπτική της διαχρονίας αποκαλύπτει την διαπλοκή *διακριτών* χρόνων, οι οποίοι «δεν είναι *ευθέως, άμεσα ιστορικοί*» (Althusser et al., 2003: 588, οι επισημάνσεις διατηρούνται): πρόκειται για τους διαφορετικούς χρόνους των διακριτών κατηγοριών της κύριας λογικής ολότητας. Ο Μπαλιμπάρ, λ.χ. επισημαίνει τον «*χρόν[ο] κοινωνικής εργασίας* (που μετρά την παραγόμενη αξία) [και] δημιουργήθηκε με βάση τη διάκριση σε κοινωνικά αναγκαία και σε κοινωνικά μη αναγκαία εργασία» (ό.π., οι επισημάνσεις διατηρούνται) και ο οποίος καθορίζεται, σε κάθε περίπτωση, «από την παραγωγικότητα της εργασίας και την αναλογία στην οποία είναι κατανεμημένη η κοινωνική εργασία στους διάφορους κλάδους παραγωγής» (ό.π.). Ο χρόνος αυτός διακρίνεται από τον μετρήσιμο χρόνο της συγκεκριμένης εργασίας, που επιτελείται από τον εργάτη. Αντίστοιχα, ένας δεύτερος χρόνος συστοιχεί προς την περιστροφή του

¹¹⁴ «Το σύστημα της ιεραρχίας των εννοιών καθορίζει τη 'διαχρονική' τάξη εμφάνισής τους στον αποδεικτικό λόγο. Με αυτή την έννοια μιλά ο Μαρξ για την '*ανάπτυξη των μορφών*' (της έννοιας) της αξίας, της υπεραξίας κ.λπ. Αυτή η '*ανάπτυξη των εννοιών*' εκδηλώνει, μέσα στο λόγο της επιστημονικής απόδειξης, τη συστηματική *εξάρτηση* που συνενώνει τις έννοιες στο σύστημα της νοητικής ολότητας» (Althusser et al., 2003: 95, οι επισημάνσεις διατηρούνται).

¹¹⁵ Με άλλα λόγια, «η σειρά της εμφάνισης θα εκπροσωπούσε τη διαχρονία σε μια θεμελιώδη συγχρονία, όπου συγχρονία θα ήταν η δομή της οργάνωσης των εννοιών στην ολότητα της σκέψης μέσα στο σύστημα, και διαχρονία η κίνηση της διαδοχής των εννοιών στο λόγο της απόδειξης» (Σωτήρης, 1999: 203).

κεφαλαίου, δηλαδή την κύκλιση του κεφαλαίου θεωρημένη υπό την προοπτική μιας περιοδικής διαδικασίας, αναλύεται σε επιμέρους στιγμές ακολουθώντας τη διάκριση των συντελεστών της (τον χρόνο παραγωγής και τον χρόνο κυκλοφορίας) και αναφέρεται στις «μεταμορφώσεις του κεφαλαίου και τη διάκριση ανάμεσα σε πάγιο και κυκλοφορούν κεφάλαιο» (ό.π.). Οι διαφορετικοί αυτοί, μη ιστορικοί, χρόνοι δεν εξαντλούνται στην οικονομική βαθμίδα. Απ' το έδαφος αυτής της παράστασης του μη ομοιογενούς χαρακτήρα του χρόνου, η αλτουσεριανή επεξεργασία «προτείνει την ύπαρξη διαφορετικών χρόνων, *ειδικών σε κάθε επίπεδο, σχετικά ανεξάρτητων* στην εξάρτηση από τους 'χρόνους' των άλλων επιπέδων» (Σωτήρης, 1999: 214, οι επισημάνσεις διατηρούνται), κατά τρόπο τέτοιο ώστε η ειδική χρονικότητα κάθε βαθμίδας (και κάθε στοιχείου της βαθμίδας, εφόσον οι βαθμίδες συνιστούν και οι ίδιες σύνθετες ολότητες) να συστοιχεί στην σχετική της αυτονομία: η χρονικότητα κάθε βαθμίδας είναι, έτσι, σχετικά αυτόνομη σε σχέση με την αντίστοιχη μιας έτερης κ.ο.κ.

Το ζήτημα, τώρα, έγκειται στην τύχη που επιφυλάσσεται για τον ιστορικό χρόνο. Ο Αλτουσέρ διακρίνει μεταξύ του *θεωρητικού αντικειμένου* της ιστορίας και του *πραγματικού αντικειμένου* της. Καταρχήν, καμία έννοια ιστορικότητας δεν είναι δυνατόν να θεματοποιηθεί εν κενώ: ο ιστορικός χρόνος συστοιχεί πάντα, ως επιμέρους *δομή ιστορικότητας* – πράγμα που σημαίνει πως η έννοια *εν γένει ιστορία* ανήκει στην ίδια τάξη της «ψιλής» έννοιας στην οποία τοποθετήσαμε την πρακτική – στη δομή μιας σύνθετης κοινωνικής ολότητας και συνιστά τον τροπισμό της αλληλοσχεσίας των επιμέρους χρονικοτήτων που συστοιχούν, με τη σειρά τους, στις αρθρωμένες βαθμίδες της δομής του τρόπου παραγωγής. Το κρίσιμο σημείο εν προκειμένω έγκειται στο είδος του ιστορικού που ενυπάρχει στις σελίδες του *Κεφαλαίου*: σύμφωνα με τον Αλτουσέρ (Althusser et al., 2003: 329) η σύγχυση που κυριαρχεί πάνω στο ζήτημα απορρέει αφενός από την ίδια την γνωσιακή πειθαρχία της ιστοριογραφίας, στην ως τώρα πρακτική της οποίας η διάκριση μεταξύ του θεωρητικού και του πραγματικού/ιστορικού αντικειμένου φαντάζει πλεονασματική κατά τρόπο που έχει ως αποτέλεσμα το δεύτερο να καταλαμβάνει τη θέση του πρώτου¹¹⁶ και, αφετέρου, από παρερμηνείες που ενυπάρχουν στο εσωτερικό της ίδιας της μαρξιστικής παράδοσης και κινούνται προς την ίδια κατεύθυνση της υποκατάστασης. Το αποτέλεσμα αυτής της σύγχυσης

¹¹⁶ «Στα μάτια της θέση θεωρητικού αντικειμένου επέχει το 'συγκεκριμένο' αντικείμενο. Η ιστορία εκλαμβάνει λοιπόν τη μεθοδολογία ως τη θεωρία που της λείπει και το 'συγκεκριμένο' των συγκεκριμένων προφανειών του ιδεολογικού χρόνου ως θεωρητικό αντικείμενο» (Althusser et al., 2003: 329).

των αντικειμένων συνίσταται, πρώτον, στην κατάπτωση σε μια εμπειριστική παράσταση της ιστορίας και, δεύτερον (και σε άμεση συνάρτηση με το παραπάνω) στην ανάδυση ενός ψευδο-προβλήματος, στο εσωτερικό του οποίου το *Κεφάλαιο* διχοτομείται με τρόπο που αντιπαραβάλλει μια αρθρωμένη λογική ολότητα (την θεωρία της πολιτικής οικονομίας) στην ιστορικότητα θεωρημένη ως εισβολή του συγκεκριμένου/ πραγματικού αντικειμένου της ιστορίας. Όπως παρατηρεί ο Σωτήρης (1999: 218) ανασυγκροτώντας αυτό το σημείο της αλτουσεριανής επιχειρηματολογίας,

Τα προβλήματα τα παράγει μια θεωρητική προβληματική εμπειριστική και ιδεαλιστική, που στοχάζεται μια αντίφαση ανάμεσα σε αφηρημένο και συγκεκριμένο, όπου το αφηρημένο είναι το πεδίο της θεωρίας και το συγκεκριμένο είναι το πραγματικό. Σε αυτή στηρίζονται φιλοσοφικές μετατοπίσεις στον ορισμό της μαρξιστικής θεωρίας: η εναγόνια αναζήτηση να εισβάλει η πραγματική ιστορία στο αφηρημένο της θεωρίας.

Τούτη η παράσταση της αντινομίας μεταξύ της λογικής ολότητας που συνιστά τη θεωρία της πολιτικής οικονομίας και της ιστορίας ως εισβολής του πραγματικού αντιστοιχεί, δηλαδή, στην παράσταση μιας απορητικής «σχέσης» μεταξύ δύο ασύμπτωτων επιπέδων. Απέναντι σε αυτό το ψευδές πρόβλημα, το οποίο ο Αλτουσέρ συνοψίζει σκωπτικά ως «υπόθεση της ύπαρξης μιας σχέσης, *εκεί όπου δεν υπάρχει*» (Althusser et al., ό.π.: 338, οι επισημάνσεις διατηρούνται), ο ίδιος εισηγείται το ομοιότροπο της συνύπαρξης της πολιτικής οικονομίας και της ιστορίας, στο εσωτερικό του *Κεφαλαίου*, υπό τη μορφή μιας (πραγματικής) σχέσης μεταξύ *θεωριών* (ό.π.: 339-340), δηλαδή υπό τη μορφή μιας θεωρητικής σχέσης:

Εκείνο που δεν έβλεπαν είναι ότι η «αφηρημένη» θεωρία της πολιτικής οικονομίας είναι η θεωρία μιας περιοχής που ανήκει οργανικά ως περιοχή (επίπεδο, βαθμίδα) στο ίδιο το αντικείμενο της θεωρίας της ιστορίας. Εκείνο που δεν έβλεπαν είναι ότι η ιστορία κάνει την εμφάνισή της στο *Κεφάλαιο* ως θεωρητικό και όχι ως πραγματικό αντικείμενο, ως «αφηρημένο» (εννοιολογικό) και όχι ως συγκεκριμένο πραγματικό αντικείμενο (ό.π.: 340-341).

Είναι προφανές πως η επιχειρηματολογία που ανασυγκροτούμε εδώ – αρθρωμένη στις σελίδες του *Να διαβάσουμε το Κεφάλαιο* – σε σχέση με τη διάκριση μεταξύ τυπικής και πραγματικής υπαγωγής (αλλά και ευρύτερα, σε σχέση με τον χειρισμό της *απόστασης*) και τη λογική διάρθρωση του *Κεφαλαίου*, ανακαλεί την αλτουσεριανή επισήμανση, διατυπωμένη στις σελίδες του *Για τον Μαρξ*, πως η διάκριση μεταξύ της *Γενικότητας I* και της *Γενικότητας III*, δηλαδή η διάκριση του αφηρημένου από το συγκεκριμένο μπορεί να συντελεστεί *αποκλειστικά στο εσωτερικό της θεωρητικής πρακτικής*: η Γενικότητα III, ως προϊόν της μετασχηματιστικής

διαδικασίας της πρακτικής, δεν αντιστοιχεί στο *συγκεκριμένο/πραγματικό* που η εμπειριστική εννόηση της ιστορίας αντιπαραβάλλει στη λογική ολότητα – τη θεωρία – της πολιτικής οικονομίας, αλλά συνιστά ένα «*συγκεκριμένο-θεωρητικό*» (Althusser, 2015: 269, οι επισημάνσεις προστέθηκαν). Όπως παρατηρεί ο Σωτήρης, «βρισκόμαστε πάντα μέσα στο αφηρημένο στη διαδικασία της γνώσης [...] Δεν περνούμε ποτέ το *σύνορο που χωρίζει μια έννοια από το πραγματικό αντικείμενο και τους μετασχηματισμούς του*» (Σωτήρης, 1999: 241, οι επισημάνσεις προστέθηκαν). Σε αυτό το σχήμα της ριζικής διάκρισης μεταξύ του πραγματικού αντικειμένου και του αντικειμένου της γνώσης υπάρχει και η έννοια της απόστασης: οι εμπειριστικές συνδηλώσεις των «ιστορικών» κεφαλαίων του *Κεφαλαίου* εμφανίζονται εδώ ως τέτοιες διότι η – εκ μέρους του Μαρξ ημιτελής – επεξεργασία της *θεωρίας* της ιστορίας στο *Κεφάλαιο* «παρέμεινε αδιαφανής στην ιστορία της μαρξιστικής σκέψης» (ό.π.: 219) και τροφοδοτούνται ακριβώς από τον ημιτελή χαρακτήρα της. Και εδώ είναι που τα «συγκεκριμένα», «ιστορικά» κεφάλαια παίρνουν τη θέση που τους πρέπει στην ενότητα του κειμένου: πρόκειται, κατά τον Αλτουσέρ, για αναπτύγματα που «όχι μόνο δεν είναι ιστορικές αναλύσεις με την αυστηρή σημασία, δηλαδή δεν στηρίζονται στην ανάπτυξη της έννοιας της ιστορίας, αλλά αποτελούν ημιεπεξεργασμένα υλικά για μια ιστορία» (Althusser et al., 2003: 340, οι επισημάνσεις διατηρούνται).

Σε ευθεία ρήξη προς τις ιστορικιστικές εκδοχές του μαρξισμού, λοιπόν, ο Αλτουσέρ υποστηρίζει πως στα «ιστορικά» κεφάλαια δεν εντοπίζεται μια ξαφνική, εντασιακή κατάβαση στο επίπεδο του συγκεκριμένου: οι χρονικές αποστάσεις αντιπροσωπεύουν όχι την «πραγματική κίνηση» του εμπειριστικά εννοούμενου χρόνου (αντιπαραβαλλόμενη σε μια φαινομενική στατικότητα της *θεωρίας* της πολιτικής οικονομίας), αφού ο γραμμικός και ομοιογενής χρόνος έχει αμετάκλητα εξοβελιστεί ως χρόνος αναφοράς (ό.π.: 592), αλλά στοιχεία για μια θεωρία της ιστορίας αντικείμενο της οποίας συνιστά η θεματοποίηση των μεταβάσεων μεταξύ διαφορετικών τρόπων παραγωγής. Σε αυτό το σχήμα, η έννοια της απόστασης αναφέρεται στη διαδικασία ανάπτυξης των μορφών, εμπίπτει δηλαδή στη θεωρία της διαχρονίας. Εν τέλει, η κεντρική διάκριση μεταξύ του *θεωρητικού* και του *συγκεκριμένου/πραγματικού* αντικειμένου, κινούμενη στον άξονα του προβλήματος της απόστασης, συστοιχεί προς τη διάκριση «ανάμεσα στους μετασχηματισμούς τους οποίους *γνωρίζει* το επιστημονικό αντικείμενο και τους μετασχηματισμούς *του ίδιου* του επιστημονικού αντικειμένου» (Φουρτούνης, 1999: 527, σημ. 44, οι επισημάνσεις διατηρούνται): το

ριζικό ασύμπτωτο μεταξύ της γνωσιακής «κίνησης» της θεωρητικής πρακτικής (δηλαδή της μετασχηματιστικής εργασίας της Γενικότητας II επί της Γενικότητας I) και της ρευστής κίνησης του πραγματικού αντικειμένου στον άξονα του εμπειρικού χρόνου συνεπάγεται ένα ίδιας τάξης ασύμπτωτο μεταξύ της «ιστορίας» (πρόκειται ακριβώς για τους, αυστηρά μιλώντας, μη ιστορικούς χρόνους των βαθμίδων) του θεωρητικού και της ιστορίας του πραγματικού αντικειμένου (ό.π.).

Ο Σωτήρης (1999: 448, οι επισημάνσεις διατηρούνται) αποδίδει το πνεύμα αυτών των θέσεων του 1965 ως «*αυτοπεποίθηση της αφαίρεσης*»: «η θεωρητική αυστηρότητα και η καθαρότητα της έννοιας εξασφαλίζει την αντικειμενική γνώση». Ωστόσο, από την προοπτική όσων συζητήσαμε σε ετούτο το κεφάλαιο για το ζήτημα της βίας και τον αστάθμητο χαρακτήρα της συνάντησης και της αναπαραγωγής της συγκροτημένης δομής, είναι προφανές πως η άνω πραγμάτευση των αποστάσεων και της ιστορικότητας θα πρέπει να προβληματοποιηθεί. Διότι όπως δείξαμε παραπάνω, ο Αλτουσέρ, αναφερόμενος στην έννοια του οικονομικού νόμου, προειδοποιεί απέναντι στον κίνδυνο η μεσολαβητική εργασία της αφαίρεσης, με την αναγκαία στρεβλότητα που διέπει τις παραστάσεις στις οποίες κατατείνει, να καταστεί η μοναδική προοπτική επί της δομής του τρόπου παραγωγής. Το αποτέλεσμα θα ήταν ακριβώς η παράσταση της ομαλής αυτο-παραγωγής, την οποία η «εισβολή» των ιστορικών κεφαλαίων, θεωρημένων με τον τρόπο που αναπτύξαμε συζητώντας το πρόβλημα της ενότητας της Denkprozess του *Κεφαλαίου*, υπονομεύει κατά τρόπο καθοριστικό. Υπό αυτή την έννοια, είμαστε εδώ αντιμέτωποι με το ανεπίλυτο πρόβλημα της διπλής απόθησης της ταξικής πάλης, τόσο σε σχέση με τη λογική ολότητα της θεωρίας της πολιτικής οικονομίας όσο και σε σχέση με εκείνη της (ανολοκλήρωτης) θεωρίας της ιστορίας.

Επανερχόμενοι, λοιπόν, στο πρόβλημα της διάκρισης μεταξύ πραγματικής και τυπικής υπαγωγής, πρέπει να σημειώσουμε επιπλέον πως η ίδια συνιστά τον κατεξοχήν θεωρητικό τόπο όπου εκφράζεται η ένταση των δύο αλτουσεριανών προσεγγίσεων. Διότι, όπως παρατηρεί ο Σωτήρης (1999: 448) ο εκ μέρους του Αλτουσέρ χειρισμός της πρωταρχικής συσσώρευσης (ως τόπου μιας απόστασης, μιας μεταβατικότητας) μεταβάλλεται: από στοιχείο της θεωρίας της διαχρονίας, δηλαδή, σε τελική ανάλυση, ένα θεωρητικό αντικείμενο εσωτερικό στην, ασύμπτωτη προς τον εμπειρικό χρόνο, λογική ολότητα της θεωρίας της ιστορίας, μοιάζει να αντιμετωπίζεται πλέον ως πραγματική εισβολή της ιστορικότητας. Αυτή είναι, κατά τη γνώμη μας, η ουσία της παρατήρησης του Αλτουσέρ πως καίτοι ο Μαρξ του *Κεφαλαίου* δεν είναι πλήρως

απαλλαγμένος απ' τις επιβιώσεις της εγελιανής σύλληψης της επιστήμης και της αλήθειας, σύμφωνα με την οποία «η επιστήμη πρέπει να ξεκινήσει από την αφαίρεση», «στην πρακτική του *Κεφαλαίου*, στα κεφάλαια που είναι έξω από την διάταξη παρουσίας και στις εννοιολογικές ενέσεις στο θεωρητικό πεδίο, ο Μαρξ διαρρηγνύει δεσμούς με την εγελιανή αντίληψη της Επιστήμης και της διαλεκτικής» (στο Σωτήρης, 1999: 449).

Από το έδαφος της παρούσας εργασίας, δεν είμαστε σε θέση να εξετάσουμε (και πολύ περισσότερο, να απαντήσουμε) στο ερώτημα της συνέχειας (ή της απουσίας της) σε ό,τι αφορά την συνολική θεωρητική παραγωγή του Αλτουσέρ. Δεν είναι άλλωστε αυτός ο στόχος μας. Αν, ωστόσο, λάβουμε υπόψη μας την σταθερή επιμονή του ίδιου στην πολεμική προς τον ιστορικισμό (Althusser, 1983: 70), θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε πως βρισκόμαστε εν προκειμένω ενώπιον μιας *παρέκκλισης*, η οποία κατόπιν αναγνωρίζεται και προβληματοποιείται απ' το έδαφος του *ίδιου θεωρητικού εγχειρήματος* και όχι μιας ριζικής ασχεσίας μεταξύ διακριτών εγχειρημάτων. Ας πάρουμε ως παράδειγμα το πρόβλημα που θέτει το κεφάλαιο της πρωταρχικής συσσώρευσης (και όλα τα έτερα «συγκεκριμένα» κεφάλαια του *Κεφαλαίου*), το οποίο *μοιάζει*, με μια πρώτη ματιά, να μετασχηματίζεται ριζικά μεταξύ των θέσεων του 1965 και των ύστερων επεξεργασιών: στην πρώτη περίπτωση, στην σύλληψή του με τους όρους ενός στοιχείου μιας ανολοκλήρωτης θεωρίας της ιστορίας, το ζήτημα έγκειται στον προσδιορισμό του ειδικού τρόπου με τον οποίο οι επιμέρους, μη ιστορικοί, χρόνοι των βαθμίδων συναρθρώνονται απ' την προοπτική της διαχρονίας¹¹⁷. Πρόκειται για ένα πρόβλημα εσωτερικό του πεδίου της θεωρίας, επί του οποίου επιλαμβάνεται πράγματι καταστατικά η μαρξιστική θεωρία της ιστορίας, δια της (μη συντελεσμένης ως τώρα) επεξεργασίας μιας θεωρίας της μετάβασης. Στη δεύτερη περίπτωση, η πρωταρχική συσσώρευση συνιστά, σε τελική ανάλυση, τον ενδείκτη μιας απύσας, από την λογική ολότητα που αντιστοιχεί στην πρωτεύουσα σειρά, κατηγορίας: πρόκειται ακριβώς για το ανεξάλειπτο της βίας που κεντροθετεί ο Φουρτουνής στο χαζόμενος της έννοια της συνάντησης. Εδώ, ωστόσο, δεν βρισκόμαστε αντιμέτωποι με μια απλή αντιπαραβολή μιας αρθρωμένης ολότητας προς την πολυπλοκότητα του κοινωνικού

¹¹⁷ Ο Μπαλιμπάρ θα ισχυριστεί πως ενδείκτης αυτής ακριβώς της αναγκαιότητας αποτελεί η «έννοια ιστορία γενικά, μη εξειδικευμένη», στο βαθμό που «απλά επισημαίνει ένα πρόβλημα συστατικό για τη 'θεωρία της ιστορίας' (τον ιστορικό υλισμό): δηλώνει αυτή τη θεωρία στο σύνολό της ως *τόπο* του προβλήματος της άρθρωσης των διαφορετικών ιστορικών χρόνων και των παραλλαγών της» (Althusser et al., 2003: 592, οι επισημάνσεις διατηρούνται).

πραγματικού· με άλλη διατύπωση, το πρόβλημα που θέτει η πρωταρχική συσσώρευση δεν επερωτά τον ιστορικό υλισμό *ως μοντέλο*, διότι μια τέτοια πρόσληψή του

μπορεί τελικά να υπάρχει μόνο υπό τον αμιγώς ιδεολογικό όρο ότι θα εντάξει *μέσα* στην ίδια τη θεωρία την απόσταση που τη χωρίζει από το εμπειρικό συγκεκριμένο. Και υπό τον εξίσου ιδεολογικό όρο να νοεί την απόσταση αυτή ως *εμπειρική*, σαν να αποτελεί δηλαδή μέρος του ίδιου του συγκεκριμένου, το οποίο κατά συνέπεια μπορούμε προνομιακά (δηλαδή κοινότοπα) να ορίσουμε ως «εκείνο-που-είναι-πάντοτε-πιο-πλούσιο-και-πιο-ζωντανό-από-τη-θεωρία (Althusser et al., 2003: 341, οι επισημάνσεις διατηρούνται).

Έχουμε, άλλωστε, κατά τη γνώμη μας δείξει ως τώρα επαρκώς (λ.χ. στο παράδειγμα της θεωρίας της ιδεολογίας) πως η αλτουσεριανή παρέμβαση παραμένει αταλάντευτα εχθρική προς τον εμπειρισμό. Πράγμα που σημαίνει πως εκείνο προς το οποίο, απ' το έδαφος της καταγγελίας της θεωρητιστικής παρέκκλισης (απότοκο της οποίας υπήρξε η παράσταση της ενότητας της Denkprozess στο *Κεφάλαιο*), αντιπαραβάλλεται η αναγκαία «φαινομενικότητα» του αυτο-ποιητικού συστήματος των εννοιών είναι *ακριβώς* η κρισιμότερη *θεωρητική* προκείμενη του ιστορικού υλισμού, ο τροπισμός της *τομής* που αυτή συνιστά σε σχέση με το πεδίο της ιδεολογικής της προϊστορίας: ότι ο ιστορικός υλισμός «*συγκροτεί εννοιολογικά την ιστορία ως εγγενώς ανυπότακτη απέναντι σε κάθε 'θεωρία'*» (Φουρτούνης, 1999: 524, οι επισημάνσεις διατηρούνται) με τρόπο ριζικά *εσωτερικό*, ενδο-θεωρητικό: «Ανήκει στο θετικό περιεχόμενο της μαρξιστικής έννοιας της ιστορίας, στο αναπαλλοτρίωτο και αναντικατάστατο νόημα που αποδίδει η μαρξιστική θεωρία σε αυτόν τον όρο, το ότι αυτή δεν μπορεί να συστοιχεί με καμία 'θεωρία'» (ό.π., οι επισημάνσεις διατηρούνται).

Αν θέλουμε να μιλήσουμε, λοιπόν, με αυστηρότητα, δεν μπορεί να θεματοποιηθεί, απ' την προοπτική αυτή, καμία κυριολεκτική «εισβολή» της ιστορικότητας στη θεωρία· η θεωρία βρίσκεται πάντοτε-ήδη διαποτισμένη από την ιστορικότητα και μάλιστα κατά τρόπο που καθιστά την ανάπτυξη του εννοιολογικού της πεδίου καταστατικά *ασταθή*. Διότι εάν, όπως δείξαμε, η κύρια λογική ολότητα του *Κεφαλαίου* εμφανίζεται ως κλειστό, ομαλά αυτο-παραγόμενο σύστημα που κατατείνει σε μια νομολογική παράσταση, δηλαδή σε μια θεωρία της «*αμετάβλητη[ς] γνώση[ς] του μεταβλητού*» (ό.π.: 527, οι επισημάνσεις διατηρούνται)¹¹⁸, το αστάθμητο – η

¹¹⁸ Η φαντασιακή αυτή παράσταση συμπυκνώνεται απ' τον Φουρτούνη (1999: 530, οι επισημάνσεις διατηρούνται) ως εξής: «Με την ίδια και μόνη κίνηση της έμπρακτης αυτό-ερμηνεύσής του, ο επιστημονικός νόμος σταθεροποιεί και υποστασιοποιεί τόσο το αντικείμενό του (τη μεταβολή) όσο και

διαρκής, ανεξάλειπτη παρουσία και κεντρικότητα της *ταξικής πάλης* – υποδεικνύει την αδυνατότητα να επιβληθεί μια τέτοια παράσταση *στην έννοια* (και όχι απλώς *δευτερογενώς, στην πραγματικότητα*) του κοινωνικού και ταυτόχρονα δηλοί τον τρόπο της γνωσιακής ιδιοποίησής της (ό.π.: 528-529). Η εμμένεια της ιστορικότητας στη θεωρία, αυτό ακριβώς είναι το πρίσμα υπό το οποίο κατανοείται ο τρόπος με τον οποίο η, απωθημένη απ' την κύρια σειρά παρουσίασης, σειρά των «ιστορικών» κεφαλαίων είναι ενεργητικά παρούσα στην απουσία της στην κύρια λογική ολότητα, αυτή είναι ακριβώς η προοπτική απ' την οποία ο Αλτουσέρ εισηγείται την έννοια του αστάθμητου στη μελέτη της δομής του τρόπου παραγωγής και αυτή ακριβώς είναι, ισχυριζόμαστε, η απαράκαμπτη θεωρητική προϋπόθεση κάθε εγχειρήματος εμπλουτισμού της αλτουσεριανής προβληματικής μέσω της συνομιλίας της με τις θέσεις και τα πορίσματα του εργατισμού ή της αυτονομίας¹¹⁹. Εν τέλει, αυτός ο προσδιορισμός της σχέσης μεταξύ θεωρίας και ιστορίας κατατείνει στην ανάδειξη της *συγκροτητικής* και *ανεπίλυτης* έντασης που διέπει τον ιστορικό υλισμό: διότι από τη μία πλευρά, συνιστά τον τροπισμό της επιστημονικότητάς του και υπονομεύει κάθε θετικιστική προσδοκία ομοειδίας με την διαδικασία δια της οποίας οι φυσικές επιστήμες ιδιοποιούνται τα αντικείμενά τους (η απόληξη της οποίας είναι ακριβώς το νομολογικό πρότυπο), ενώ από την άλλη, καθιστά τον ιστορικό υλισμό *τυφλό* (ό.π.: 530) απέναντι στο αντικείμενό του, την αιτία της τυφλότητας σε σχέση με το οποίο (την ιστορικότητα που χαρακτηρίζει το κοινωνικό) εκείνος μόνο κατόρθωσε να αναδείξει:

[...] πίσω από την αντίφαση αυτή βρίσκεται το γεγονός ότι η συγκροτητική ανακάλυψη της μαρξιστικής θεωρίας έγκειται στο εγγενώς απειθαρχο της ιστορίας απέναντι σε κάθε θεωρία. Η μαρξιστική θεωρία, ως θεωρία, σπαράσσεται από την παντελώς ανέκδοτη «αντίφαση» να είναι, κατά ιδιάζοντα τρόπο, τυφλή απέναντι στην ίδια της την ανακάλυψη, δηλαδή απέναντι σε αυτό που μόνο η ίδια καθιστά «ορατό» και που μόνο η ίδια (μπορεί να) «βλέπει» (ό.π.).

Από το έδαφος αυτών των επισημάνσεων, μπορούμε τώρα να επιστρέψουμε στο πρόβλημα της διάκρισης μεταξύ τυπικής και πραγματικής υπαγωγής και να απορρίψουμε δύο αντιθετικές αλλά συμμετρικά στρεβλές παραστάσεις της. Θυμίζουμε

τον ίδιο του τον εαυτό. [...] Με δυο λόγια, η μορφή 'νόμος' και η ενεχόμενη σε αυτήν φαντασιακή παγκοσμιότητα και καθολικότητα επιβάλλουν μία συγκεκριμένη αντίληψη περί μεταβολής ή μετασχηματισμών: θα μπορούσαμε να πούμε ότι φέρουν την αντίληψη μίας 'αμετάβλητης μεταβολής', μίας ακίνητης κίνησης, μία [sic] *ουσίας της μεταβολής και του μετασχηματισμού*».

¹¹⁹ Από το έδαφος τούτης εδώ της εργασίας δεν μπορούμε να επεκταθούμε περισσότερο, αλλά μόνον να σημειώσουμε πως αυτή η παρατήρηση συνεπάγεται δυνητικά μια προϋπόθεση υπαγωγής (και προηγουμένως, μια εργασία διακρίβωσης της δυνατότητας και της παραγωγικότητας αυτής της υπαγωγής). Σε κάθε περίπτωση, η επισημάνση της εσωτερικότητας της ιστορικότητας στη θεωρία παραμένει κατά τη γνώμη μας αναντίστρεπτο γεγονός για την μαρξιστική θεωρία.

πως στην τάξη της εν λόγω διάκρισης συναρθρώνονται δύο «μεταβάσεις»: η μετάβαση από την εξαγωγή *μόνον* απόλυτης υπεραξίας προς την διάνοιξη της δυνατότητας εξαγωγής και σχετικής (πρώτη μετάβαση) και η μετάβαση από την μανιφακτούρα (και τον καταμερισμό της εργασίας που της αντιστοιχεί) στη μεγάλη βιομηχανία (δεύτερη μετάβαση). Στο μέτρο που η μαρξική ανάλυση εκκινεί από και παραμένει εντός του πεδίου ενός θεωρητικού αντικειμένου και εφόσον η σχέση θεωρίας και ιστορικότητας δεν συνιστά μια δευτερογενή σύμπτωση καταστατικά ανεξάρτητων εννοιών, θα πρέπει να απορρίψουμε, από τη μία πλευρά, μια σύλληψη της διάκρισης κατά τρόπο που διχοτομεί τη διττή μεταβατικότητα, μεταθέτει την πρώτη μετάβαση αποκλειστικά στη «μονωμένη» λογική ολότητα της πρωτεύουσας σειράς παρουσίας και επιφυλάσσει για τη δεύτερη τον χαρακτήρα είτε της τριβής του πραγματικού, είτε τον ενδείκτη της ιδιαίτερης πολυπλοκότητας του πεδίου των πραγματικών, ιστορικών μετασχηματισμών, η οποία παραμένει (ως *συγκεκριμένο/πραγματικό αντικείμενο*) ουσιωδώς διαφεύγουσα. Και, από την άλλη πλευρά, θα πρέπει να απορρίψουμε εξίσου εκείνη την παράσταση από το έδαφος της οποίας θα συντελείτο η ίδια διχοτόμηση κατά τρόπο, εδώ, που η δεύτερη μετάβαση θα μετατίθετο στο εσωτερικό μιας «μονωμένης» θεωρίας της ιστορίας και η πρώτη θα συνιστούσε στοιχείο του εμπειριστικά εννοημένου «χρόνου της *οικονομικής ιστορίας*» (Althusser et al., 2003: 590, σημ. 23). Αμφότεροι οι άνω χειρισμοί παραγνωρίζουν ακριβώς την συγκροτητική αντινομία του ιστορικού υλισμού.

Κατά τη γνώμη μας, η διάκριση μεταξύ τυπικής και πραγματικής υπαγωγής εμπίπτει στην έκταση εκείνων που ο Μπαλιμπάρ θα αποδώσει ως «*εγγενώς αυτοκριτικές*» ή «*σχισματικές*» έννοιες (στο Φουρτούνης, 1999: 532), στις έννοιες δηλαδή εκείνες που συνιστούν, εντός της μαρξιστικής θεωρίας, τους κατεξοχήν τόπους της εσωτερικής έντασης μιας θεωρίας που, από τη μία πλευρά, αναγνωρίζει το θεωρητικό της αντικείμενο ως εγγενώς εμβαπτισμένο στην ιστορικότητα και, από την άλλη, ως *θεωρητική πρακτική*, τελεί πάντοτε εν σχέση προς την *πρακτική της* ιδεολογία, δηλαδή υπάγεται στο ζεύγος παραγνώριση-της-πρακτικής/ αναγνώριση-της-ως-*Πράξεως* [Praxis], στο οποίο αντιστοιχεί η παράσταση της ιδιοποίησης της ουσίας του αντικειμένου. Πρόκειται εδώ ακριβώς για μια *εμπειριστική* (Λαπατσιώρας, ό.π.: 526) και *ουσιοκρατική* σύλληψη του γνωσιακού εγχειρήματος που υποστασιοποιεί την διάζευξη επιστήμης και ιδεολογίας, σύστοιχη προς μια *θετικιστική-ενατενιστική* πρόσληψη της σχέσης με το αντικείμενο, που θεματοποιεί, ως προσίδια της επιστήμης,

μία *θέση μηδέν* (στο Φουρτούνης, 1999: 577). Κι ακόμη, η σχέση της θεωρητικής πρακτικής με την ιδεολογία της ενέχει κι έναν ειδικό τροπισμό: την τάση προς *ουσιοποίηση* του αντικειμένου της θεωρίας, στο μέτρο που προϊόντα της θεωρητικής πρακτικής, όπως ο εμπειρισμός ως θεωρητική ιδεολογία, «*θεωρητικοποιούν [...]* πρακτικές ιδεολογίες» (Φουρτούνης, 2018: 154) σύστοιχες άλλων πρακτικών, που αποτελούν πρώτη ύλη για την θεωρητική πρακτική· τούτη η *ουσιοποίηση* περιλαμβάνει και την πρακτική ιδεολογία της θεωρητικής πρακτικής. Δηλαδή η θεωρητική πρακτική παράγει θεωρητικές ιδεολογίες – ιδεαλιστικές γνωσιοθεωρίες και θεωρίες επιστήμης, αναφερόμενες σε γνωσιακές *πράξεις* που ιδιοποιούνται την *ουσία* Της Επιστήμης ή Της Ιστορίας – μετασχηματίζοντας την (ουσιοκρατική, εμπειριστική) πρακτική ιδεολογία της (ό.π.: 154).

Κατά παρόμοιο τρόπο, μπορούμε, κατά τη γνώμη μας, να αντιμετωπίσουμε και το ζήτημα που μας απασχόλησε από την αρχή τούτης της εργασίας: την παρουσία/απουσία της μορφής κράτος από τις μαρξικές επισημάνσεις των *ΟΦΧ* για την μετατροπή του προλεταριάτου σε αντικείμενο της στατιστικής, της ιατρικής, της δικαιοσύνης, της πολιτικής, της αστυνομίας. Από την προοπτική όσων σημειώσαμε και δεδομένης της απουσίας μιας συστηματικής θεωρίας για το κράτος *και* από το ύστερο μαρξικό έργο, μπορούμε να ισχυριστούμε πως στις σελίδες για την αλλοτριωμένη εργασία – ακόμη κι αν εκεί ερχόμαστε σε επαφή με μια μη μαρξιστική μαρξική γραφή – προβάλλει, έστω και στην πιο στοιχειώδη μορφή του (αντίστοιχη της ελλειπτικότητας του εγχειρήματος ιστορικοποίησης των κατηγοριών της πολιτικής οικονομίας) και κατά τρόπο ανεπίγνωστο στον ίδιο τον Μαρξ, το *όριο* (Φουρτούνης, 1999: 532) που τίθεται από την συγκροτητική αυτή αντινομία.

Προλεγόμενα για μια υλιστική θεωρία των μηχανών

Από το έδαφος όσων εκτέθηκαν στα προηγούμενα κεφάλαια, μπορούμε τώρα να επιστρέψουμε στο ζήτημα της εκμηχάνισης. Έως αυτό το σημείο, επιχειρήσαμε να δείξουμε πως η κριτική στο ουσιοκρατικό, τελεολογικό και μηχανιστικό φιλοσοφικό θεμέλιο της κατηγορίας της αλλοτρίωσης, επιβάλλει την εγκατάλειψη της τελευταίας. Πολύ περισσότερο, όμως, επιδιώξαμε να περιγράψουμε τους όρους αυτού του θεωρητικού εξοβελισμού της έννοιας, προτείνοντας ταυτόχρονα – μέσω της αλτουσεριανής δομικής αιτιότητας και της κρίσιμης παρέμβασης του Φουρτούνη σε

σχέση με τον ανεξάλειπτο χαρακτήρα της βίας – μια αυθεντικά υλιστική και ιστορική προοπτική επί της ανάγνωσης του ύστερου μαρξικού έργου. Σε αυτό το πλαίσιο, ανακαλώντας τις, κατά τη γνώμη μας εξαιρετικά παραγωγικές, θέσεις του ιταλικού εργατισμού σε σχέση με την καταστατική εξάρτηση του κεφαλαίου από την επιτυχή απονέκρωση της αρνητικότητας της εργατικής τάξης, καταδείξαμε τους τροπισμούς του ταξικού ανταγωνισμού στο επίπεδο της κάθε φορά συγκεκριμένης υπαρκτικότητας της τάξης και των μορφών που λαμβάνουν τα εκ μέρους του συλλογικού κεφαλαιοκράτη εγχειρήματα «χειραφέτησης». Σε αυτό το τελευταίο κεφάλαιο, θα επανέλθουμε στο εκκρεμές ζήτημα της ζωοποίησης του προλεταριάτου, έτσι όπως εκτίθεται στα *ΟΦΧ*, προκειμένου, από το έδαφος πλέον τόσο της προβληματοποίησης της αρχιτεκτονικής της αλλοτρίωσης όσο και της υλιστικής σύλληψης της δομής του τρόπου παραγωγής και της ιστορίας του, να προχωρήσουμε σε ορισμένες παρατηρήσεις οι οποίες, παρότι δεν μπορούν παρά να λάβουν τον χαρακτήρα νύξεων, παραμένουν κατά τη γνώμη μας κρίσιμες για την κατανόηση του σχήματος της εξάρτησης.

Σε όσα προηγήθηκαν, επισημάναμε μεταξύ άλλων πως στην εκ μέρους του Μαρξ ουσιοκρατική σύλληψη του τρόπου παραγωγής συστοιχεί, πρώτον – και αυτό είναι απολύτως εμφανές στον Πρόλογο του 1859 –, μια παράσταση για τις παραγωγικές δυνάμεις την οποία ονομάσαμε *αντικειμενιστική*: πρόκειται ακριβώς για μια, σε τελική ανάλυση, εξω-ιστορική ανάγνωση των τεχνολογικών καινοτομιών ή, για να προχωρήσουμε περαιτέρω, μια προσέγγιση η οποία αντιμετωπίζει τις παραγωγικές δυνάμεις και την ανάπτυξή τους με όρους *αυτόνομης φυσικής δύναμης*, η οποία, απ' τη μία πλευρά, διατηρεί πάντοτε μια εξωτερικότητα σε σχέση με το κοινωνικό – εδώ θεωρημένο υπό τη μορφή μιας *απόφασης που διακυβεύεται τη «στιγμή» της συνάντησης με την εξωτερικότητα* – και, από την άλλη, υπεισέρχεται στο πεδίο του κοινωνικού ανταγωνισμού (θα δείξουμε παρακάτω ότι, στην πραγματικότητα, είναι δύσκολο να θεματοποιηθεί τέτοιο απ' το έδαφος τούτου του σχήματος) αποκλειστικά ως *απόφαση περί της χρήσης*. Είναι κατά τη γνώμη μας σαφές πως βρισκόμαστε εδώ αντιμέτωπη με την *έκφραση* του μηχανιστικού υλισμού – όπως αυτός αποδίδει την συνήθη παράσταση της τοπογραφικής μεταφοράς – στο *εσωτερικό* της ενότητας μεταξύ παραγωγικών δυνάμεων και παραγωγικών σχέσεων. Σημειώσαμε, ωστόσο, ακόμη πως αυτή η τάση της ουσιοκρατικής προσέγγισης του τρόπου παραγωγής, καθότι συνιστά μια, απ' το έδαφος της συντελεσμένης παγίωσης και αναπαραγωγής της δομής, αναδρομική

προβολή της τρέχουσας υπαρκτικότητας του συνδυασμού των στοιχείων στον προ-κεφαλαιοκρατικό χρόνο με τους όρους των λογικών προαπαιτούμενων της δομής – που προετοιμάζονταν ήδη απ’ το έδαφος του φεουδαλικού τρόπου παραγωγής –, συστοιχεί αναγκαία προς την ιδεολογική κατηγορία της *γένεσης*.

Οι δύο άνω επισημάνσεις μάς φέρνουν και πάλι αντιμέτωπους με τον εγγενώς ανολοκλήρωτο χαρακτήρα της επιστημολογικής τομής, διότι εκείνο που ανακύπτει απ’ την ενότητά τους είναι, για μία ακόμη φορά, η αρχιτεκτονική της αλλοτρίωσης. Αυτό ακριβώς επισημαίνει ο Αλτουσέρ (2006: χς) στο *Για το πρωτείο των παραγωγικών σχέσεων επί των παραγωγικών δυνάμεων*, προκαταλαμβάνοντας τη θέση που θα επιχειρήσουμε να υπερασπιστούμε. Επιχειρώντας να αναμετρηθεί με τις αντικειμενιστικές μαρξικές θέσεις της *Αθλιότητας της Φιλοσοφίας*¹²⁰ και, κυρίως, του *Προλόγου*, ανατρέχει στη *Μεγάλη Λογική* του Χέγκελ – την οποία ο Μαρξ επισκέφθηκε ξανά το 1858 (ό.π.) – και παρατηρεί μια εκ μέρους του Μαρξ ανασυγκρότηση «της ίδιας της εγελιανής *αντίληψης*» (ό.π., οι επισημάνσεις διατηρούνται) συνοδευόμενη από μια αντικατάσταση των όρων η οποία, ωστόσο, δεν επερωτά την κεντρική αναλυτική αρχή¹²¹, την «διαλεκτική της αντιστοιχίας και της αναντιστοιχίας (ή της ‘αντίφασης’ ή του ‘ανταγωνισμού’) μεταξύ *Μορφής* και *Περιεχομένου*» (ό.π., οι επισημάνσεις διατηρούνται).

Κατά τον Αλτουσέρ, το σχήμα της αντίφασης μεταξύ των παραγωγικών δυνάμεων και των σχέσεων παραγωγής αντλεί ευθέως από την εγελιανή σύλληψη της διαδικασίας ανάπτυξης της Ιδέας: αν, λοιπόν, για τον Χέγκελ, η έννοια του λαού αποτυπώνει μια βαθμίδα αυτής της διαδικασίας, το περιεχόμενο της οποίας έχει διαμορφωθεί πρωτόλεια στο εσωτερικό μιας προηγούμενης βαθμίδας – η οποία, κατά τούτο, αντιστοιχεί σε έναν διαφορετικό λαό – κατά τρόπο που, σε ορισμένο στάδιο της ανάπτυξής του, αυτό έρχεται σε αντίφαση με την υπάρχουσα μορφή με αποτέλεσμα η προκύπτουσα αναντιστοιχία μεταξύ περιεχομένου και μορφής να αποδίδει μια νέα, προσίδια στο διαμορφωμένο περιεχόμενο, μορφή, ο Αλτουσέρ ισχυρίζεται πως κατά

¹²⁰ Βλ. το προηγούμενο κεφάλαιο.

¹²¹ «Στο Μαρξ ανήκουν, απ’ το κείμενο [του 1859 – ΒΜ], οι έννοιες των παραγωγικών Δυνάμεων, των παραγωγικών Σχέσεων, της βάσης και του εποικοδομήματος, του κοινωνικού σχηματισμού. Οι έννοιες αυτές παίρνουν τη θέση των εξής εγελιανών εννοιών: του περιεχομένου της στιγμής της Ιδέας, της εσωτερικότητας-αντικειμενοποίησης, των μορφών ανάπτυξης του περιεχομένου, του ‘λαού’. Οι νέες μαρξιστικές έννοιες αντικαθιστούν απλώς τις εγελιανές έννοιες. Το σύνολο *λειτουργεί με βάση την εγελιανή διαλεκτική* της μη-αντιφατικής και εν συνεχεία αντιφατικής αλλοτρίωσης μεταξύ *Περιεχομένου* και *Μορφής*, και επομένως με βάση την εγελιανή αντίληψη» (Althusser, 2006: χς, οι επισημάνσεις διατηρούνται).

παρόμοιο τρόπο θα πρέπει να κατανοηθεί το μαρξικό σχήμα της μηχανιστικής σχέσης μεταξύ παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων. Στην περίπτωση του *Προλόγου* του 1859, η μορφή αποδίδει τις παραγωγικές σχέσεις και το περιεχόμενο τις παραγωγικές δυνάμεις· έτσι, η στιγμή της αντίφασης μεταξύ των δύο όρων συνιστά τη στιγμή κατά την οποία το, ως τότε διαμορφούμενο εντός μιας ιστορικά δοσμένης μορφής, περιεχόμενο, δεν μπορεί πλέον να αναπτυχθεί περαιτέρω – να πραγματώσει την εσωτερική δυναμική της αυτο-ανάπτυξής του – παρά ανατρέποντας τη δοσμένη αυτή μορφή (ό.π.). Όπως γράφει ο Μαρξ, «από μορφές ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων οι σχέσεις αυτές μετατρέπονται σε δεσμά τους» (Marx, 1978: 23). Πράγματι, στο σχήμα αυτό του Μαρξ εμφοιλοχωρούν τόσο ο εξελικτισμός της εγελιανής σύλληψης της ανάπτυξης της Ιδέας, όσο και η τελεολογία μιας φιλοσοφίας της ιστορίας: κάθε ιστορικά προσδιορισμένη ενότητα παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων συνιστά έναν αναβαθμό στην ιστορία της ανάπτυξης των πρώτων και κυοφορεί στο εσωτερικό της τόσο την αναπόφευκτη έλευση της αναντιστοιχίας περιεχομένου και μορφής, όσο και την υπέρβασή της – και αποκατάσταση της αντιστοιχίας έως ότου εξαντληθούν και πάλι οι δυνατότητες περαιτέρω ανάπτυξης στο πλαίσιο που θέτει η νέα μορφή – σε ένα ανώτερο επίπεδο¹²². Είναι προφανές πως η αρχιτεκτονική της σπειροειδούς αυτής κίνησης δεν έχει θέση για την ταξική πάλη – η τελευταία συνιστά, από την προοπτική της, μια πλεονασματική κατηγορία που, πράγματι, απουσιάζει από το κείμενο του 1859:

¹²² Το σχήμα αυτό, το οποίο επαναφέρει το διπλό πρόβλημα του οικονομισμού και της τελεολογίας, επιτέλεσε στην πράξη, στην ιστορία της ταξικής πάλης στο εσωτερικό της ΕΣΣΔ, τη λειτουργία εκείνη που από την αρχή του παρόντος κειμένου αποδώσαμε στην αστική πολιτική οικονομία: τη λειτουργία της ιδεολογικής απονέκρωσης της εργατικής αρνητικότητας μέσω, εν προκειμένω, της απόδοσης του πρωτείου στον πόλο των παραγωγικών δυνάμεων· αυτή η μετάθεση της ανάπτυξης των μέσων παραγωγής σε μια σφαίρα, σε τελική ανάλυση, εξωτερική και πρωτεύουσα σε σχέση με τις παραγωγικές σχέσεις παρεισήγαγε μια έννοια καθήκοντος για τους φορείς της εργασιακής δύναμης, ταυτισμένη με την απρόσκοπτη ανάπτυξη της παραγωγικότητας της εργασίας. Στο καθήκον αυτό – χαρακτηριστικότερο παράδειγμα διεκπεραίωσης του οποίου υπήρξε ο σταχανοφισμός (Althusser, 2006), συστοιχεί ο ίδιος υποβιβασμός της ενότητας του ένσρκου φορέα και του εμπορεύματος εργασιακή δύναμη στο επίπεδο του απλού συντελεστή του προτσές παραγωγής. Ο ίδιος ο Αλτουσέρ υπενθυμίζει, στο πλαίσιο αυτής της κριτικής, μια φράση του Στάλιν απ' την ομιλία του προς τους απόφοιτους των Ακαδημιών του Κόκκινου Στρατού τον Μάιο του 1935: «Και έτσι λοιπόν, σύντροφοι, εάν επιθυμούμε να ξεπεράσουμε με επιτυχία την έλλειψη ανθρώπων και να παράσχουμε στην χώρα μας επαρκή στελέχη, ικανά να συμβάλουν στην ανάπτυξη της τεχνικής και να την προωθήσουν, θα πρέπει, πρώτα απ' όλα, να μάθουμε να εκτιμούμε τους ανθρώπους, να εκτιμούμε τα στελέχη, να εκτιμούμε κάθε εργάτη ικανό να ωφελήσει τον κοινό μας σκοπό. Είναι η στιγμή να συνειδητοποιήσουμε πως μεταξύ των πιο πολύτιμων κεφαλαίων που διαθέτει ο κόσμος, το πιο πολύτιμο και το πιο αποφασιστικό κεφάλαιο είναι οι άνθρωποι, τα στελέχη». Παρατίθεται ο ηλεκτρονικός σύνδεσμος για τον ιστότοπο που φιλοξενεί την ομιλία του Στάλιν: <https://www.marxists.org/reference/archive/stalin/works/1935/05/04.htm> (ημερομηνία πρόσβασης: 10/06/2024).

Για ποιο λόγο επομένως να μας εκπλήσσει η παντελής απουσία οποιασδήποτε αναφοράς στην *ταξική πάλη* αφού τα πάντα, κατά τα φαινόμενα, ρυθμίζονται απ' το παιχνίδι της «αντιστοιχίας» και εν συνεχεία της αντίφασης ανάμεσα στο περιεχόμενο (τις παραγωγικές Δυνάμεις) και τη μορφή (τις παραγωγικές Σχέσεις); (Althusser, 2006: χς, οι επισημάνσεις διατηρούνται).

Υπό αυτό το πρίσμα, γίνεται σαφές πως βρισκόμαστε εδώ – θυμίζουμε: από το έδαφος της συντελεσμένης τομής – ενώπιον της ίδιας αντινομίας μεταξύ, από τη μία πλευρά, ενός σχεδιάσματος για μια αυθεντικά υλιστική θεωρία της ιστορίας – στην οποία αντιστοιχεί η κεντρικότητα της ταξικής πάλης – και, από την άλλη πλευρά, της ανάκαμψης της εγγελιανής τελεολογίας και της ίδιας της κατηγορίας της αλλοτρίωσης ως κεντρικής αναλυτικής έννοιας. Σε όσα προηγήθηκαν, αναπτύξαμε αναλυτικά τους λόγους κατά τους οποίους το αίτημα της διαφύλαξης της ιστορικότητας – την αποφασιστική σημασία και ταυτόχρονα την αξεπέραστη περιπλοκή που κομίζει η οποία για τον ιστορικό υλισμό εξετάσαμε μόλις προηγουμένως – διέρχεται κατά τη γνώμη μας από την κεντροθέτηση της έννοιας του αστάθμητου και της βίας. Και πράγματι, η θεωρητική απόκριση του Αλτουσέρ απέναντι στις τελεολογικές και οικονομιστικές συνέπειες της θέσης περί του πρωτείου των παραγωγικών δυνάμεων, κινείται προς αυτή την κατεύθυνση, αντιστρέφοντας την σχέση: «*Στο πλαίσιο της ειδικής ενότητας Παραγωγικών Δυνάμεων και Παραγωγικών Σχέσεων η οποία συγκροτεί έναν τρόπο Παραγωγής, τον καθοριστικό ρόλο έχουν οι Παραγωγικές Σχέσεις, στη βάση και τα όρια που ορίζουν οι υπάρχουσες Παραγωγικές Δυνάμεις*¹²³» (Althusser, 2006: ό.π., οι επισημάνσεις διατηρούνται).

Ο Αλτουσέρ, ωστόσο, δεν θα προχωρήσει περισσότερο. Σε όσα ακολουθούν, θα επιχειρήσουμε να επεξεργαστούμε περαιτέρω αυτή την, κατά τη γνώμη μας, θεμελιώδη απόφαση, αντλώντας από ορισμένες θέσεις του Παντισιέρι, όπως αυτές αναπτύσσονται στο *The Capitalist Use of Machinery: Marx Versus the 'Objectivists'*¹²⁴

¹²³ Στην πραγματικότητα, πρόκειται για μια οριοθετημένη αντιστροφή, η οποία, δια της σήμανσης των ιστορικών, υλικών προϋποθέσεων κατανόησης της σχέσης – συνοπτικά, το τρέχον επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων σε παγκόσμια κλίμακα – επιχειρεί να αποκρούσει τον κίνδυνο μιας βολονταριστικής ερμηνείας και, ταυτόχρονα, επιδιώκει να περιλάβει στην εμβέλεια των εξηγητικών της δυνατοτήτων την ταχύτητα ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, από το έδαφος των συντελεσμένων επαναστάσεων, σε χώρες που ως τότε υστερούσαν, όπως η τσαρική Ρωσία και η προεπαναστατική Κίνα. Σε αυτό το πλαίσιο, ο Αλτουσέρ υπενθυμίζει «ότι το κύριο μέρος των σύγχρονων παραγωγικών Δυνάμεων, δηλαδή η τεχνολογία στο πλέον υψηλό επίπεδο της, είναι εφεξής στη διάθεση κάθε χώρας η οποία έχει πετύχει την Επανάσταση της και μπορεί εν συνεχεία να καλύψει (σε συνθήκες που άλλοτε θεωρούνταν εξωπραγματικές) την καθυστέρηση των παραγωγικών της Δυνάμεων. Η ΕΣΣΔ το αποδεικνύει αυτό, μεταξύ του 1917 και του 1941. Το ίδιο και η Κίνα, αν μην τι άλλο με την ατομική της βόμβα» (Althusser, 2006).

¹²⁴ Στις παραθέσεις από το εν λόγω κείμενο χρησιμοποιούμε εδώ την ελληνική μετάφραση των Alerta Comunista. Παρατίθεται ο ηλεκτρονικός σύνδεσμος για τον ιστότοπο όπου αυτή φιλοξενείται:

(Panzieri, Kapferer & Bahr, ό.π.: 44-68). Εκεί, ξεκινώντας από την μαρξική επισήμανση του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου* πως η εμφάνιση της *απλής συνεργασίας* συστοιχεί στην ανάδυση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής κατά τρόπο που η πρώτη εμφανίζεται ως *ειδική μορφή* του προτσές παραγωγής του κεφαλαίου και, κατά τούτο, διακρίνει την ειδικώς κεφαλαιοκρατική παραγωγή από «την παραγωγική διαδικασία μεμονωμένων ανεξάρτητων εργατών ή και μικρομαστόρων» (Marx, 2016: 306) – και ταυτόχρονα, όπως μας υποδεικνύει το αλτουσεριανό σχήμα της εν γένει ιδεολογίας, συνυπάρχει, ως τροπισμός της οργάνωσης της εργασίας, με μια πάντοτε-ήδη εντός της υλοποιημένη, αναγκαία στρεβλή, παράσταση που αποδίδει την συνεργατικότητα της κεφαλαιοκρατικά οργανωμένης εργασίας στο *ίδιο το κεφάλαιο*¹²⁵ (ό.π.) – ο Παντσιέρι στέκεται στον *εξαισθητικό*¹²⁶ χαρακτήρα που λαμβάνει η «συνάντηση» μεταξύ του κατόχου χρήματος και του κατόχου του εμπορεύματος εργασιακή δύναμη στη σφαίρα της κυκλοφορίας (Panzieri, Kapferer & Bahr, ό.π.: 44). Αυτό σημαίνει πως η συνεργασία, ως σχέση, περιορίζεται στη σφαίρα της παραγωγής, εκεί που όμως ο ελεύθερα συμβαλλόμενος εργάτης της σφαίρας της κυκλοφορίας – του κατεξοχήν τόπου της ελευθερίας, της δικαϊκής ισότητας και του Bentham, για να θυμηθούμε την σκωπτική διατύπωση του Μαρξ (2016: 150) – *εμφανίζεται να έχει πλέον μετατραπεί σε εκείνη την «ντροπαλ[ή], διστακτικ[ή]»* φιγούρα που «*τώρα δεν έχει να προσδοκά τίποτε άλλο παρά μόνο – το γδάρσιμο*» (ό.π.). Ο Μαρξ παρατηρεί, λοιπόν, πως «η συνεργασία τους αρχίζει μόλις στην εργασιακή διαδικασία, αλλά στην εργασιακή διαδικασία έχουν ήδη παύσει να ανήκουν στον εαυτό τους. Με την είσοδό τους σ' αυτήν *έχουν ενσωματωθεί στο κεφάλαιο*» (ό.π.: 305, οι επισημάνσεις προστέθηκαν).

<https://alertacomunista.wordpress.com/2019/02/27/capitalist-use-machinery-marx-versus-objectivists/>
(ημερομηνία πρόσβασης: 23/05/2024).

¹²⁵ Βρίσκουμε αυτή τη συστοιχία μεταξύ της υλικής οργάνωσης της εργασιακής πρακτικής και του φετιχισμού του (σταθερού) κεφαλαίου στην μαρξική έκθεση της συνεργασίας στην εργασιακή διαδικασία που έχει υπαχθεί στη διαδικασία αξιοποίησης: «Ως συνεργαζόμενοι, ως μέλη ενός εργαζόμενου οργανισμού, αποτελούν οι ίδιοι [οι εργάτες – BM] απλώς έναν ιδιαίτερο τρόπο ύπαρξης του κεφαλαίου. Η παραγωγική δύναμη που αναπτύσσει ο εργάτης ως κοινωνικός εργάτης είναι συνεπώς παραγωγική δύναμη του κεφαλαίου. [...] Επειδή η κοινωνική παραγωγική δύναμη δεν κοστίζει τίποτε στο κεφάλαιο και, επειδή, από την άλλη πλευρά, δεν αναπτύσσεται από τον εργάτη πριν η ίδια η εργασία του να ανήκει στο κεφάλαιο, εμφανίζεται ως παραγωγική δύναμη την οποία κατέχει εκ φύσεως το κεφάλαιο, ως η εγγενής παραγωγική δύναμή του» (Marx, 2016: 305).

¹²⁶ «[...] ο κεφαλαιοκράτης πληρώνει την αξία των 100 αυτοτελών εργασιακών δυνάμεων, αλλά δεν πληρώνει τη συνδυασμένη εργασιακή δύναμη των εκατό. Ως ανεξάρτητα πρόσωπα οι εργάτες είναι μεμονωμένα άτομα που εισέρχονται σε μια σχέση προς το αυτό κεφάλαιο αλλά όχι μεταξύ τους» (Marx, 2016: 304-305).

Τούτο το σημείο απαιτεί προσοχή. Θυμίζουμε: στη λογική ολότητα που αντιστοιχεί στην πρωτεύουσα σειρά παρουσίας συστοιχεί η αναγκαία στρέβλωση της παρουσίας του τρόπου εκδίπλωσης του εννοιολογικού πεδίου εν είδει κλειστού, ομαλά αυτο-αναπτυσσόμενου κυκλώματος· την παρουσία αυτής ακριβώς της στρέβλωσης υπαινισσόμαστε εδώ μεταχειριζόμενοι την έννοια της «εμφάνισης». Διότι, όπως επισημαίνει ο Παντσιέρι, συνδέοντας υπόρρητα το ζήτημα της εργατικής αρνητικότητας (δηλαδή του ανεξάλειπτου της ταξικής πάλης) με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, «η καπιταλιστική παραγωγική διαδικασία αναπτύσσεται [...] ως μια διαδικασία ανάπτυξης του καταμερισμού της εργασίας» (Panzieri, Kapferer & Bahr, ό.π.: 45). Θα εξετάσουμε τώρα τον τρόπο με τον οποίο αυτή η απλή επισήμανση επανεισάγει το στοιχείο της βίας στην εξέταση της κεφαλαιοκρατικής οργάνωσης της εργασίας. Όπως παρατηρεί ο Μαρξ (2016: 330-331), η απλή συνεργασία δεν μετασχηματίζει τον χαρακτήρα της εργασίας των πρώην μεμονωμένων παραγωγών, αλλά τους συγκεντρώνει και τους θέτει υπό την διεύθυνση του κεφαλαίου, το οποίο προβάλλει τώρα – απέναντι στους δευτερογενώς μόνο συσχετιζόμενους φορείς εργασιακής δύναμης – ως η «ενότητα και [η] βούληση του κοινωνικού εργασιακού σώματος» (ό.π.: 331).

Έχουμε εδώ πράγματι μια «στιγμή» κατά την οποία οι «πνευματικές δυνάμεις της υλικής διαδικασίας παραγωγής» υψώνονται απέναντι στην εργατική τάξη ως αντικείμενη ξενότητα, μόνο που δεν πρόκειται πια για μια αλλοίωση της ουσιακής ταυτότητας που συντελείται στο εσωτερικό (την ανθρώπινη συνείδηση) με τη μεσολάβηση της εξωτερικότητας (της κεφαλαιοκρατικής οργάνωσης της εργασίας), αλλά για μια αναγκαία, στρεβλή παράσταση (*τον φетиχισμό του κεφαλαίου*¹²⁷) που συστοιχεί στον χαρακτήρα της κοινωνικής πρακτικής στην οποία κατανέμονται τα προλεταριακά υποκείμενα, στο έδαφος μιας υλικής διαδικασίας όπου διακυβεύεται – ως όρος της εξαγωγής της υπεραξίας – μια πολιτική σχέση κυριαρχίας μεταξύ του κεφαλαίου και της ενότητας, απ' τη μία πλευρά, του δυνάμει (διότι προϋποτίθεται ο μετασχηματισμός του σε εργασία) αξιογενετικού στοιχείου της διαδικασίας

¹²⁷ «Το ότι το κεφάλαιο εμφανίζεται σαν ένα πράγμα (ενώ είναι σχέση) προικισμένο με δική του παραγωγική δύναμη, ανεξάρτητη από τους εργάτες και την εργασιακή διαδικασία, μπορούμε να το ονομάσουμε *φетиχισμό του κεφαλαίου*. Όπως ο φетиχισμός του εμπορεύματος, έτσι και ο φетиχισμός του κεφαλαίου δεν είναι απλώς μια λάθος συνείδηση ή σκέτη πλάνη, αλλά τουναντίον έχει μια υλική θεμελίωση στην καπιταλιστική οργάνωση της παραγωγικής διαδικασίας» (Heinrich, 2017: 126-127, οι επισημάνσεις διατηρούνται).

αξιοποίησης και απ' την άλλη, του κατόχου του, της φιγούρας που έχει να προσδοκά μόνο το γδάρσιμο.

Αν, ωστόσο, αυτή η συστοιχία πρακτικής και ιδεολογίας κατατείνει σε μια αυτο-ερμηνευση του προλεταριακού πόλου ως δευτερογενώς μόνο τιθέμενου σε ωφέλιμη κίνηση από το κεφάλαιο¹²⁸, δεν εξαντλεί τους τροπισμούς του υπάρχειν του πόλου αυτού στο κεφαλαιοκρατικό προτσές παραγωγής. Ο μερικός εργάτης, που θα εμφανιστεί λίγες γραμμές παρακάτω, ανακαλεί πράγματι την *μερικότητα* του εργάτη των *ΟΦΧ*, αλλά το είδος της απονέκρωσης αφορά εδώ *άμεσα* ένα οικονομικο-πολιτικό διακύβευμα: τον τρόπο με τον οποίο το προλεταριάτο (και οι αρνήσεις του) σχετίζεται υλικά με την κεφαλαιοκρατική οργάνωση της διαδικασίας παραγωγής ως ενότητας του προτσές εργασίας και του προτσές αξιοποίησης. Αν, με άλλα λόγια, το πρώιμο μαρξικό σχήμα της αλλοτρίωσης επιφυλάσσει για τη φιγούρα της ζωντανής εργασίας αποκλειστικά την *παθητικότητα* σε ό,τι αφορά τη σφαίρα της παραγωγής – και αναζητεί στο εξωτερικό της, σε εκείνη της κυκλοφορίας ή στον ελεύθερο χρόνο, τον τόπο εκδήλωσης της αρνητικότητας – η πραγμάτευση της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, όπως αυτή τελεί πάντοτε υπό το κράτος της ιδιοτυπίας του εμπορεύματος «εργασιακή δύναμη», καταδεικνύει πως η ιδεολογική μεσολάβηση ούτε υπάρχει *στον* *ενικό*, ούτε μπορεί να αντιμετωπιστεί ως μια λειτουργιστική εννοιολογική εναλλακτική της κατηγορίας της αλλοτρίωσης, η οποία θα κατέτεινε στην ίδια παράσταση απουσίας της αρνητικότητας από τη σφαίρα της παραγωγής.

Εξηγούμεστε. Αν η απλή συνεργασία αντιστοιχεί στην υπαγωγή των μεμονωμένων εργατών στη διεύθυνση του κεφαλαίου, είναι η μανιφακτούρα που μεταβάλει το περιεχόμενο και την οργάνωση της εργασίας, κατά τρόπο που καθιστά τον εργάτη *μερικό*, αποσπασμένο από την ενότητα της διαδικασίας μετασχηματισμού¹²⁹, εκπαιδευμένο να επιτελεί μια *μερική, επιμερισμένη λειτουργία* (ό.π.: 330)· αν ο προλετάριος της απλής συνεργασίας εξωθείται να πωλήσει την εργασιακή του δύναμη ως συνέπεια του συντελεσμένου χωρισμού του από τα μέσα

¹²⁸ «Η εντύπωση αυτή γίνεται ακόμη πιο έντονη στη βιοτεχνία και στο εργοστάσιο. Η μεμονωμένη εργασιακή δύναμη περιορίζεται σε μια επιμέρους λειτουργία που τις περισσότερες φορές είναι τελείως άχρηστη έξω από τη βιοτεχνία και το εργοστάσιο. Το γεγονός ότι οι εργάτες και οι εργάτριες μπορούν να καταφέρουν κάτι με τις ικανότητές τους φαίνεται σαν αποτέλεσμα που παράγεται από το κεφάλαιο» (Heinrich, 2017: 126).

¹²⁹ «Καθώς έχει καταστεί *ανίκανος*, ως προς τη φυσική ιδιοσυστασία του, να κατασκευάσει κάτι *αυτοτελές*, ο βιοτεχνικός εργάτης αναπτύσσει παραγωγική δραστηριότητα *απλώς μόνο ως εξάρτημα στο εργαστήριο του κεφαλαιοκράτη*» (Marx, 2016: 330, οι επισημάνσεις προστέθηκαν).

παραγωγής (επομένως στη βάση *μίας* απόσπασης), ο εργάτης της μανιφακτούρας είναι κάτοχος ενός εμπορεύματος το οποίο «λειτουργεί πλέον μόνο σε μια συνάφεια η οποία υπάρχει μόνο μετά την πώλησή της, στο εργαστήριο του κεφαλαιοκράτη (ό.π., οι επισημάνσεις προστέθηκαν). Παρότι, όμως, η βιοτεχνική οργάνωση της παραγωγής αυξάνει την ικανότητα του κεφαλαίου να θέτει υπό τις προσταγές του τον φορέα της εργασιακής δύναμης ακρωτηριάζοντας την ικανότητα ελέγχου επί της συνολικής εργασιακής διαδικασίας (διπλή απόσπαση), δεν χειραφετεί το κεφάλαιο. Το τελευταίο παραμένει δέσμιος της ζωντανής εργασίας, και μάλιστα με διττό τρόπο: πρώτον, διότι ο μετασχηματισμός της εργασιακής δύναμης σε εργασία συνιστά την πηγή της δυνατότητας της καπιταλιστικής κερδοφορίας. Πρόκειται για την καταστατική εξάρτηση του κεφαλαίου από την εργατική τάξη, το απώτατο όριο κάθε εγχειρήματος απεμπλοκής του. Δεύτερον, διότι ο χαρακτήρας του βιοτεχνικού καταμερισμού εργασίας είναι *υποκειμενικός* (Marx, 2016: 347): η υπαγωγή της ζωντανής εργασίας στα καταμερισμένα καθήκοντα προϋποθέτει την υπαγωγή της οργάνωσης των καθηκόντων αυτών στην ενότητα του ειδικευμένου εργάτη και των εργαλείων του¹³⁰. Το αποτέλεσμα είναι η σχετική αυτονομία της φηγούρας του εργάτη-μάστορα. Όπως σημειώνει ο Μαρξ, «καθώς η χειροτεχνική δεξιότητα παραμένει το θεμέλιο της βιοτεχνίας και ο συνολικός μηχανισμός της που λειτουργεί δεν κατέχει κανέναν αντικειμενικό σκελετό ανεξάρτητο από τους εργάτες, το κεφάλαιο παλεύει συνεχώς με την ανυποταξία των εργατών» (ό.π.: 337).

Η αυτονομία αυτή του εργάτη-μάστορα, απέναντι στην οποία εκφραζόταν – όπως είδαμε φευγαλέα στην περίπτωση του Lowell και του Lancashire – η αγανάκτηση του ατομικού κεφαλαιοκράτη, συστοιχεί στον βιοτεχνικό χαρακτήρα του καταμερισμού της εργασίας και αναπαράγεται με τη μορφή της συντεχνιακής περιφρούρησης της ανατιμημένης εξειδίκευσης και της δομικά ανώτερης θέσης στην ιεραρχική διαίρεση της εργατικής τάξης που εισάγει η μανιφακτούρα¹³¹. Όπως παρατηρούν οι Smith, Dew και Montgomery (2007: 40) για αυτή την δεύτερη όψη της

¹³⁰ «Η ίδια η βιοτεχνία παρέχει εν γένει στο σύστημα των μηχανών, στους κλάδους στους οποίους αυτό εισάγεται για πρώτη φορά, το αυτοφύες θεμέλιο του καταμερισμού και συνεπώς της οργάνωσης της παραγωγικής διαδικασίας. Ωστόσο, προκύπτει εδώ αμέσως μια *ουσιώδης διαφορά*. Στη βιοτεχνία κάθε ιδιαίτερη επιμέρους διαδικασία πρέπει να διεκπεραιωθεί από εργάτες, μεμονωμένους ή σε ομάδες, με το εργαλείο τους. Ο εργάτης προσαρμόζεται στη διαδικασία, αλλά προηγουμένως έχει προσαρμοστεί η διαδικασία στον εργάτη. Αυτή η υποκειμενική αρχή του καταμερισμού εξαλείφεται πλέον στη μηχανική παραγωγή» (Marx, 2016: 347, οι επισημάνσεις προστέθηκαν).

¹³¹ «Η καθ'αυτό βιοτεχνία δεν υποτάσσει απλώς τον προηγουμένως αυτοτελή εργάτη στο πρόσταγμα και στην πειθαρχία του κεφαλαίου, αλλά επιπλέον δημιουργεί μια ιεραρχική διάρθρωση μεταξύ των ίδιων των εργατών» (Marx, 2016: 330).

αυτονομίας τους, πολύ συχνά ο ρόλος των μαστόρων δεν εξαντλούνταν στην επίβλεψη των βοηθών του, αλλά «έφταναν να προσλαμβάνουν και να απολύουν οι ίδιοι τους βοηθούς τους, πληρώνοντάς τους με ένα καθορισμένο ποσοστό του δικού τους μισθού». Ωστόσο, η βιοτεχνική οργάνωση της εργασίας συνιστά μόνο ένα από τα πεδία παραγωγής της αρνητικότητας που χαρακτηρίζει τον εργάτη-μάστορα. Η επισήμανση αυτή έχει κατά τη γνώμη μας αποφασιστικό χαρακτήρα, καθώς ενοποιεί, μέσω της κατάδειξης της πολλαπλότητας των κοινωνικών πρακτικών εντός των οποίων διαμορφώνονται οι ανταγωνιστικές υποκειμενοποιήσεις του εργατικού πόλου, την ολότητα του κοινωνικού (ένα στοιχείο που απουσιάζει από την πρώιμη μαρξική έκθεση της αλλοτρίωσης) και ταυτόχρονα διευρύνει, κατ' αντιστοιχία, το πεδίο εντός του οποίου εκδιπλώνονται τα εγχειρήματα του κεφαλαίου να απονεκρώσει τις δυνατότητες παραγωγής των αρνήσεων. Στην περίπτωση των μαστόρων, θα πρέπει να αναζητήσουμε πεδία τέτοιας παραγωγής στην εκ μέρους της εργατικής τάξης ιδιοποίηση της παράδοσης των ευρωπαϊκών μυστικών εταιρειών και αδελφοτήτων¹³², από κοινού με τις κεντρικές οικονομικές, πολιτισμικές και αξιακές συνδηλώσεις τους – όπως λ.χ. την προσπάθεια κατάκτησης μιας σχετικά ασφαλούς υλικής αναπαραγωγής, την προάσπιση της ανεξαρτησίας ή της αξιοπρέπειας και την επιτέλεση της εργασιακής πρακτικής με τρόπο που ανταποκρίνεται στις κυρίαρχες παραστάσεις της εποχής για την αρρενωπότητα¹³³ (Palmer, 2006: 330-331) – η οποία κατέτεινε στην δημιουργία των πρώτων συνδικαλιστικών ενώσεων. Ο έλεγχος τον οποίο οι συνασπισμένοι ειδικευμένοι τεχνίτες ασκούσαν στην παραγωγή διαμεσολαβούταν από

¹³² Ο Πάλμερ επικαλείται, μεταξύ άλλων, το παράδειγμα της συντεχνίας των ραφτών του Μόντρεαλ τη δεκαετία του 1830, τα μέλη της οποίας χρησιμοποιούσαν όρκους εμπνευσμένους από τους αντίστοιχους των μυστικών αδελφοτήτων, ενώ σημειώνει επίσης πως το πνεύμα της αδελφότητας που καλλιεργούνταν στους κόλπους της συνοδευόταν «από απειλές ότι όσοι αρνούνταν να υποστηρίξουν το επάγγελμα στη συλλογική αντιπαράθεσή του με τους εργοδότες θα τιμωρούνταν με κοπή του αντίχειρα» (Palmer, 2006: 335).

¹³³ Η εκ μέρους των εργατικών αυτών φιγούρων συσχέτιση της αρρενωπότητας με έναν συγκεκριμένο τρόπο επιτέλεσης της εργασιακής πρακτικής (με άλλα λόγια, η παραγωγικότητα των έμφυλων εγκλήσεων σε σχέση με την εργατική αρνητικότητα των αρχών του 19^{ου} αιώνα), η οποία κατέτεινε στην περιφρούρηση ενός επιπέδου παραγωγικότητας της εργασίας το οποίο είτε παρέμενε σταθερό είτε αυξανόταν αποκλειστικά με τη σύμφωνη γνώμη της συντεχνίας και σε μέτρο που δεν θα υπερέβαινε τα όρια που έθετε ο ηθικός κώδικας της επαγγελματικής ομάδας (Smith, Dew & Montgomery, 2007: 42-44) – όρια ευθέως συνδεδεμένα με τις παραστάσεις σχετικά με το πώς νοείται η αξιοπρεπής εργασία που προσιδιάζει στους «μυαλωμένους, νοικοκύρηδες και αξιοσεβάστους κύριους της τέχνης τους» (ό.π.: 43) –, αποκαλύπτει έναν δυνητικά διττό χαρακτήρα των πηγών της εργατικής αρνητικότητας: οι ίδιες έμφυλες παραστάσεις που κινητοποιήσαν την αντίσταση στην αύξηση της παραγωγικότητας ή της έντασης της εργασίας, αναπαρήγαγαν ταυτόχρονα «τις ευρύτερες ιεραρχίες που ήταν εμφανείς στο σύνολο της κοινωνίας» (Palmer, 2006: 331): «Η προσκόλληση στο έθνος και στην αυτοκρατορία ενισχύονταν συχνά χάρη στη μυθολογία μιας ηρωικής, πολεμοχαρούς απαρχής της κοινότητας, όπου προωθούνταν οι φυλετικές διακρίσεις και η φυλετική υπεροχή και εντεινόνταν οι διαφορές μεταξύ των δύο φύλων» (ό.π.).

την προσήλωση σε έναν ηθικό κώδικα, ο οποίος μπορεί να αναλυθεί στην ενότητα τριών επιμέρους στοιχείων: την επιβολή μιας *ταρίφας* [stint], «δηλαδή εν[ός] ανώτατο[υ] επίπεδο[υ] παραγωγής καθορισμένο[υ] από τους ίδιους τους εργάτες¹³⁴» (Smith, Dew & Montgomery, ό.π.: 41), την προάσπιση της έμφυλης αξιοπρέπειας του άνδρα τεχνίτη, η οποία όξυνε την εργατική αντίδραση απέναντι στις προσβολές της επιστασίας και του κεφαλαιοκράτη (ό.π.: 43-44) και μια, εξίσου έμφυλα προσδιοριζόμενη, αίσθηση συναδελφικού σεβασμού, η οποία απαξίωνε το επίπεδο εκείνο της παραγωγικότητας ή της έντασης της εργασίας που θα ισοδυναμούσε με εργασία δύο ανδρών (ό.π.: 44).

Η σε μεγάλη κλίμακα εισαγωγή του συστήματος των μηχανών και η εδαφικοποίηση της νέας οργάνωσης της εργασίας στον τόπο του εργοστασίου, συνιστά, από το έδαφος όσων μόλις εκθέσαμε¹³⁵, μια ποιοτική ανατροπή στον χαρακτήρα του καταμερισμού της εργασίας και, ταυτόχρονα, μια απάντηση του κεφαλαίου στην αυτονομία του εργάτη-μάστορα. Η υποκειμενική αρχή του καταμερισμού της μανιφακτούρας αντικαθίσταται εδώ από την *αντικειμενική* αρχή του συστήματος των μηχανών και της ιδιοποιημένης από το κεφάλαιο και ενταγμένης άμεσα στο προτσές παραγωγής επιστήμης: η υπαγωγή της οργάνωσης των καθηκόντων στην εξειδίκευση και τον κώδικα εργασίας του τεχνίτη δίνει τώρα τη θέση της σε μια επιστημονικο-μηχανικά οργανωμένη διαδικασία, η οργάνωση της οποίας εξαρτάται, σε αυτό το επίπεδο ανάλυσης, από την επιτυχή «συνεργασία» των επιμέρους *εργαλειομηχανών* – που αντικαθιστούν το εργαλείο-εργασιακό μέσο, το οποίο στην ενότητά του με τον ένσαρκο φορέα της εργασιακής δύναμης, είχε αποτελέσει το, στο εσωτερικό στη σφαίρα της παραγωγής, έδαφος της ισχύος του εργάτη-μάστορα –, ενώ

¹³⁴ Όπως παρατηρεί ο Coriat (1985:31, οι επισημάνσεις διατηρούνται), «η ‘ταρίφα’ αποτελεί μια περίπλοκη ρύθμιση, που δεν αρκείται στον καθορισμό του ημερομισθίου αλλά ορίζει επίσης τον απαιτούμενο ‘χρόνο’ για το κάθε κομμάτι (όταν πρόκειται για ‘ωριαίο’ μισθό) καθώς και τις ποιοτικές προδιαγραφές, δηλαδή αυτό που θα λέγαμε σήμερα τις ‘νόρμες’».

¹³⁵ Η υπόμνηση της κεντρικότητας της ταξικής πάλης για την κατανόηση της σχέσης μεταξύ της μανιφακτούρας και του εργοστασίου, ως μορφών οργάνωσης του κεφαλαιοκρατικού προτσές παραγωγής, παραμένει κρίσιμη, εφόσον στο κατεξοχήν κεφάλαιο του πρώτου τόμου όπου ο Μαρξ πραγματεύεται το ζήτημα της εκμηχάνισης, *Μηχανήματα και Μεγάλη Βιομηχανία*, ενυπάρχει κατά τη γνώμη μας η ίδια τάση επιστροφής στην εγγελιανή αρχιτεκτονική της αντιστοιχίας και μη αντιστοιχίας μορφής και περιεχομένου. Γράφει, για παράδειγμα, στην πλέον εμφιασμένη ανάκλησή της: «Συναντάμε λοιπόν εδώ, στη βιοτεχνία, το άμεσο τεχνικό θεμέλιο της μεγάλης βιομηχανίας. Η βιοτεχνία παρήγαγε τα μηχανήματα με τα οποία η μεγάλη βιομηχανία αναίρεσε τη χειροτεχνική και βιοτεχνική επιχείρηση στις σφαίρες παραγωγής τις οποίες κατέλαβε αρχικά. Η εκμηχανισμένη επιχείρηση ανορθώθηκε λοιπόν με αυτοφυή τρόπο σε μια υλική βάση ακατάλληλη γι’ αυτή. Σε έναν ορισμένο βαθμό ανάπτυξης έπρεπε να ανατρέψει αυτή τη βάση που είχε βρει έτοιμη και της οποίας την παλαιά μορφή είχε βελτιώσει περαιτέρω, και να δημιουργήσει μια νέα βάση που θα αντιστοιχούσε στον δικό της τρόπο παραγωγής» (Marx, 2016: 349, οι επισημάνσεις προστέθηκαν).

τα προβλήματα που ανακύπτουν φαίνεται, εν πρώτοις, να συνιστούν αντικείμενο της «τεχνικής εφαρμογής της μηχανικής, της χημείας κλπ.» (Marx, 2016: 348). Τούτη η ποιοτική ανατροπή, η επιστημονικο-μηχανική οργάνωση του προτσές παραγωγής εξασφαλίζει κατά τον Μαρξ «το συνεχές των ξεχωριστών διαδικασιών [κατεργασίας, μεταφοράς, τροφοδότησης κτλ. – BM]» που αντικαθιστά την «απομόνωση των ξεχωριστών διαδικασιών» που χαρακτηρίζει τη μανιφακτούρα (ό.π.).

Η σημασία της εμφάνισης της εργαλειομηχανής για την δυνατότητα του κεφαλαίου να απεμπλακεί από τον σχετικό εργατικό έλεγχο επί του προτσές παραγωγής στη μανιφακτούρα απαιτεί μια αυτοτελή πραγμάτευση. Μπορούμε, ωστόσο, να προχωρήσουμε σε μια ουσιώδη, κατά τη γνώμη μας, επισήμανση. Όπως είναι γνωστό, η εργαλειομηχανή συνιστά οργανικό στοιχείο της μαρξικής ανατομίας της μηχανής: «Κάθε ανεπτυγμένο μηχανήμα αποτελείται από τρία ουσιωδώς διαφορετικά τμήματα, την *κινητήρια μηχανή*, το *μηχανισμό μετάδοσης* [κίνησης] και τέλος την *εργαλειομηχανή* ή *εργασιομηχανή*» (Marx, 2016: 340-341, οι επισημάνσεις προστέθηκαν). Οι εργαλειομηχανές συνιστούν, με διαφοροποιήσεις ως προς τη μορφή, αντικείμενα παρόμοια με τα μέσα εργασίας που μεταχειρίζονταν οι εργάτες της μανιφακτούρας, «αλλά αντί για εργαλεία του ανθρώπου εμφανίζονται τώρα ως εργαλεία ενός μηχανισμού ή μηχανικά εργαλεία» (ό.π.: 341). Ο Μαρξ συνοψίζει αυτή την θεμελιώδη τεχνική απαγκίστρωση του κεφαλαίου από την πρωτοκαθεδρία της εξειδικευμένης εργασίας στην επιτέλεση της εργασιακής διαδικασίας στον ορισμό της εργαλειομηχανής: «Η εργαλειομηχανή είναι λοιπόν ένας μηχανισμός ο οποίος, αφού έχει προσλάβει την αντίστοιχη κίνηση, επιτελεί με τα εργαλεία της τους ίδιους χειρισμούς που επιτελούσε προηγουμένως ο εργάτης με παρόμοια εργαλεία» (ό.π.). Η κρίσιμη καινοτομία δεν αφορά εδώ την κινητήρια μηχανή ή τον μηχανισμό μετάδοσης, αλλά τη *μη δέσμευση* της εργαλειομηχανής, ιδωμένης ως συνάρθρωσης ενός πλήθους επιμέρους εργαλείων, από τους *βιολογικούς-φυσικούς* περιορισμούς που τίθενται, στην περίπτωση του ανθρώπου, σε ό,τι αφορά την παράλληλη χρήση πλήθους μέσων εργασίας (ό.π.: 342). Υπό αυτή την έννοια, η πρώτη διαδικασία εκμηχάνισης της παραγωγής συστοιχεί με έναν μετασχηματισμό της εργασιακής σχέσης προς το μέσο εργασίας, εν προκειμένω το *χειροτεχνικό εργαλείο*: από την χειρωνακτική *επιτέλεση* του κλωσίματος από τον εργάτη-μάστορα, περνούμε εδώ στην εκ μέρους του *επίβλεψη* και *διόρθωση* των λαθών της μηχανής· κοινός παρονομαστής παραμένει, εν προκειμένω, η διατήρηση της *ανθρωπογενούς κινητήριας δύναμης*.

Ωστόσο, η σημασία του άνω μετασχηματισμού δεν πρέπει να παραγνωριστεί, καθώς καθιστά εφικτή την εναλλαξιμότητα των εργατών – ανεξαρτήτως της ειδικειότητάς τους – σε σχέση με την δραστηριότητα της κατεργασίας. Και είναι ακριβώς σε αυτή τη βάση της μετάθεσης του πόλου της ζωντανής εργασίας στο επίπεδο της κινητοποίησης της μηχανής που η εισαγωγή των εργαλειομηχανών στο προτσές παραγωγής *κινητοποιεί η ίδια* (και δεν προκύπτει ως αποτέλεσμα της) την επαναστατικοποίηση των πρώτων ατμομηχανών (ό.π.: 343), γιατί η «ανάληψη» του έργου της καθαυτό κατεργασίας από την εργαλειομηχανή, δια της οποίας συντελείται η μετάθεση στο επίπεδο της κινητήριας δύναμης, καθιστά και αυτή την τελευταία αντικαταστάσιμη από μια μη ανθρώπινη φυσική δύναμη, όπως ο ατμός. Γίνεται έτσι, δια της εξασφάλισης ενός μέσου κίνησης που είναι σε θέση να παρέχει μεγαλύτερη, συνεχή, αξιόπιστη και ανεξάρτητη από το στοιχείο των τοπικών περιβαλλοντικών ιδιομορφιών δύναμη, εφικτή η αύξηση του αριθμού των επιμέρους οργάνων/ εργαλείων της εργαλειομηχανής, η αύξηση του μεγέθους της ίδιας και η επίτευξη της «ομοιόμορφης και συνεχούς κίνησης» για την οποία ο άνθρωπος είναι «ένα ατελέστατο εργαλείο» (ό.π.: 344). Το μέσο κίνησης αυτό υπήρξε, κατά τον Μαρξ, η παλίνδρομη ατμομηχανή του Watt (ό.π.: 345).

Αν, από την προοπτική της δικής μας προσέγγισης, η εμφάνιση της εργαλειομηχανής και, κατόπιν, της παλίνδρομης ατμομηχανής υπήρξε, ως επικαθορισμένη απ' την ταξική πάλη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, η απόκριση του κεφαλαίου στο πρόβλημα της σχετικής αυτονομίας του εργάτη-μάστορα, έχει σημασία να ακολουθήσουμε εδώ την μαρξική αντιπαραβολή μεταξύ των δύο ορισμών που προσφέρει ο Ure, «ο Πίνδαρος του αυτοματοποιημένου εργοστασίου» κατά τον Μαρξ (στο Marx, 2016: 384), για τον νέο τρόπο οργάνωσης της παραγωγικής διαδικασίας. Στον πρώτο ορισμό, το εργοστάσιο αποδίδεται ως «συνεργασία διαφορετικών τάξεων εργατών, ενηλίκων και ανηλίκων, οι οποίοι επιτηρούν με *επιδεξιότητα και φιλοπονία* ένα σύστημα *παραγωγικών μηχανών* που τίθεται *ακατάπαυστα* σε λειτουργία από μία κεντρική δύναμη (τον αρχικό κινητήρα)» (ό.π., οι επισημάνσεις προστέθηκαν). Στον δεύτερο, συνιστά «ένα τεράστιο αυτόματο, συντιθέμενο από αναρίθμητα μηχανικά και *αυτοσυνείδητα* όργανα που δρουν *αρμονικά* και *χωρίς διακοπή*, για να παραγάγουν ένα και το αυτό αντικείμενο, ώστε όλα αυτά τα όργανα να υπάγονται σε μία κινητήρια δύναμη η οποία είναι αυτοκινούμενη» (ό.π., οι επισημάνσεις προστέθηκαν).

Οι δύο ορισμοί του Γιουρ δεν είναι ισοδύναμοι: στον πρώτο, ο συνδυασμένος συλλογικός εργάτης κατέχει τη θέση του υποκειμένου και το σύστημα των μηχανών παρασταίνεται ως αντικείμενό του. Στον δεύτερο ορισμό, έχει συντελεστεί μια αντιστροφή: το υποκείμενο εμφανίζεται εδώ ως αντικείμενο στο αντικείμενό του, ή καλύτερα, *υπόκειται σε αυτό* και μαζί με αυτό υπόκεινται αμφότερα στην κινητήρια δύναμη. Τα «αυτοσυνείδητα» όργανα του αρθρωμένου αυτού όλου υποτάσσονται στον ρυθμό και τις απαιτήσεις της λειτουργίας του «αυτοκράτη» (Marx, 2016: 384) ατμού ως υπήκοοί του. Ο πρώτος ορισμός αποτυπώνει κάθε μεγάλης κλίμακας χρήση των μηχανών. Ο δεύτερος, αποτυπώνει την *κεφαλαιοκρατική χρήση των μηχανών* και, κατά τούτο, τη δομή του *καπιταλιστικού εργοστασίου*. Η εργοστασιακή οργάνωση της εργασιακής διαδικασίας μέσω του συστήματος των μηχανών, ιδωμένη ως ανατροπή της υποκειμενικής αρχής, συνεπάγεται την αποδέσμευση της παραγωγικής διαδικασίας από την ειδίκευση, στο μέτρο που η «αλλαγή επικράτειας» του εργαλείου – η μετατροπή του σε στοιχείο της εργαλειομηχανής – καθιστά τον επιδέξιο χειρισμό «ποιότητα» της μηχανικής διαμεσολάβησης. Αυτή η αποδέσμευση που ο Μαρξ αναγιγνώσκει ως άρση «το[υ] τεχνικο[ύ] θεμελίο[υ] στο οποίο βασίζεται ο καταμερισμός της εργασίας στη βιοτεχνία» (ό.π.), σηματοδοτεί, απ' την προοπτική της εργατικής τάξης, μια ανατροπή της τεχνικής της σύνθεσης μέσω της απ-αξίωσης της μορφής του ειδικευμένου εργάτη-μάστορα.

Ο αντικειμενικός καταμερισμός της εργασίας επιτρέπει στον κεφαλαιοκράτη να εναλλάσσει εργάτες κατά τρόπο που εξασφαλίζει τη συνεχή λειτουργία της μηχανής αλλά και την αποτελεσματικότητα της εντατικότερης κατανάλωσης εργασιακής δύναμης· η εισαγωγή του συστήματος της βάρδιας στην παραγωγή, το 1848-1850, κινείται ακριβώς προς αυτή την κατεύθυνση, ενώ η τάση της απο-ειδίκευσης της εργατικής τάξης (με άλλα λόγια, η επίθεση του κεφαλαίου στην εργατική σύνθεση της μανιφακτούρας και τις αρνήσεις ή τον έλεγχό της επί του προτσές παραγωγής) που εμφανίζεται με τη, σε μεγάλη κλίμακα, εκμηχάνιση της εργασίας, καθιστά την αντικαταστασιμότητα των εργατών ακόμη μεγαλύτερη (ό.π.: 386). Αν, λοιπόν, το κεφάλαιο παραμένει καταστατικά δέσμιο της αξιογενετικής ιδιότητας του μεταβλητού κεφαλαίου, αυτό καθόλου δεν σημαίνει πως ο αγώνας του ενάντια στην εργατική αρνητικότητα μένει χωρίς αντικείμενο. Αντίθετα, όσα εξετάσαμε ως εδώ μπορούν να κατανοηθούν μόνο υπό το πρίσμα του θεωρητικού σχήματος που εισηγηθήκαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο: πρόκειται ακριβώς για τη μέριμνα του κεφαλαίου να

απονεκρώσει όχι μόνο τους πραγματικά ενεργούς θύλακες ταξικής εντροπίας στη σφαίρα της παραγωγής, αλλά να υπαγάγει υπό τον έλεγχό του τα πεδία εντός της όπου παράγεται δυνητικά η ικανότητα του προλεταριάτου να υπονομεύει την διαδικασία αξιοποίησης¹³⁶. Και ισχυριζόμαστε πως θα πρέπει να κατανοηθεί ακριβώς με τους όρους του αποτελέσματος αυτής της διαδικασίας όχι μόνο η ανατροπή της βιοτεχνικής οργάνωσης της εργασίας, της ταξικής σύνθεσης της εργατικής τάξης και της χωρικότητας της οργάνωσης της παραγωγής που συστοιχεί σε αυτές, αλλά και κάθε αντίστοιχος μετασχηματισμός. Στο τέλος του παρόντος κεφαλαίου, θα επιχειρήσουμε, αντλώντας απ' τις σημειώσεις του Γκράμσι για τον φορντισμό, να δείξουμε προκαταρκτικά πως αυτή η μέριμνα δεν εξαντλείται στη σφαίρα της παραγωγής, αλλά περιλαμβάνει επίσης και εκείνη της αναπαραγωγής. Προς το παρόν, θα εστιάσουμε περαιτέρω στο ζήτημα της επικαθορισμένης πολιτικής λειτουργίας του συστήματος των μηχανών.

Σε όσα έχουν προηγηθεί, έχουμε επανειλημμένως υποστηρίξει τη θέση πως η παράσταση της οικονομικής βαθμίδας ως αυτο-παραγόμενου, κλειστού κυκλώματος, οσοδήποτε αναγκαία, συνεπεία της εργασίας της αφαίρεσης, θα πρέπει να υπονομευθεί. Έχουμε, επίσης, προειδοποιήσει απέναντι στον κίνδυνο της ριζικής απόσπασης της πολιτικής πάλης μεταξύ του κεφαλαίου και του προλεταριάτου από τις κεντρικές κατηγορίες της λογικής ολότητας που συνιστά η μαρξική θεωρία της πολιτικής οικονομίας. Είναι, κατά τη γνώμη μας, ακριβώς απέναντι στον συμμετρικό αναγωγισμό αυτών των δύο εννοήσεων που θα πρέπει να κινηθεί μια αυθεντικά υλιστική μαρξιστική προσέγγιση στο ζήτημα των μηχανών. Στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*, διακρίνοντας μεταξύ του προτσές εργασίας και του προτσές αξιοποίησης, ο Μαρξ παρατηρεί πως, από την προοπτική του δεύτερου, «είτε περιέχεται στα μέσα παραγωγής είτε προστίθεται μέσω της εργασιακής δύναμης, η εργασία υπολογίζεται πλέον μόνο σύμφωνα με το χρονικό μέγεθός της» (ό.π.: 170), σημειώνοντας ωστόσο αμέσως πως θεμελιώδης προϋπόθεση αυτής της αποτίμησης είναι ο χρόνος της

¹³⁶ Έχει ενδιαφέρον ότι οι όροι με τους οποίους ο Γιουρ περιγράφει την τεχνο-επιστημονική επίθεση του κεφαλαίου στην εργατική τάξη είναι ευθέως στρατιωτικοί ή οργανιστικοί. Συζητώντας, για παράδειγμα, την αντιμετώπιση του κινδύνου της απεργίας, σημειώνει: «Η ορδή των δυσανεσθημένων που φανταζόταν ότι ήταν ακαταμάχητα οχυρωμένη πίσω από τα παλιά χαρακώματα του καταμερισμού της εργασίας πλαγιοκοπήθηκε και είδα τα αμυντικά μέσα της να καταστρέφονται από τη σύγχρονη μηχανική τακτική. Αναγκάστηκε να παραδοθεί άνευ όρων» (στο Marx, 2016: 400). Για την, δε, περίπτωση της εκμηχάνισης της τυπογραφικής διαδικασίας, παρατηρεί ενθουσιωδώς πως «τελικά οι κεφαλαιοκράτες αποπειράθηκαν να απελευθερωθούν από αυτή την αβάσταχτη δουλειά [...] καλώντας τις βοηθητικές πηγές της επιστήμης, και σύντομα είχαν αποκαταστήσει τα νόμιμα δικαιώματά τους, δηλαδή τα δικαιώματα της κεφαλής πάνω σε όλα τα υπόλοιπα μέλη του σώματος» (ό.π.).

καταναλωθείσας για την παραγωγή αξιών χρήσης εργασίας να ταυτίζεται με τον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο εργασίας. Η επισήμανση αυτή είναι κρίσιμη, στο μέτρο που εισαγάγει την έννοια των κανονικών όρων της αξιοποίησης της εργασιακής δύναμης στο προτσές εργασίας και του κανονικού χαρακτήρα του ίδιου του εμπορεύματος «εργασιακή δύναμη»:

Η εργασιακή δύναμη πρέπει να λειτουργεί υπό κανονικούς όρους. Εάν η κλωστική μηχανή είναι το κοινωνικά κυρίαρχο μέσο εργασίας για τη νηματουργία, τότε δεν μπορεί να δώσει κανείς στον εργάτη ένα ροδάκι. Δεν πρέπει να προμηθεύεται σκάρτο προϊόν που διαρκώς κόβεται αντί για βαμβάκι κανονικής ποιότητας. Και στις δύο περιπτώσεις θα χρειαζόταν περισσότερο από τον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο για την παραγωγή μίας λίβρας νήματος, αλλά αυτός ο επιπλέον χρόνος δεν θα γεννούσε αξία ή χρήμα. Εντούτοις ο κανονικός χαρακτήρας των αντικειμενικών εργασιακών παραγόντων δεν εξαρτάται από τον εργάτη αλλά από τον κεφαλαιοκράτη. Ένας επιπλέον όρος είναι ο κανονικός χαρακτήρας της ίδιας της εργασιακής δύναμης. Στην ειδικότητα όπου χρησιμοποιείται θα πρέπει να κατέχει τον επικρατούντα μέσο βαθμό δεξιοτήτας, ευχέρειας και ταχύτητας (ό.π.: 170, οι επισημάνσεις προστέθηκαν).

Και είναι ακριβώς εδώ, στις μαρξικές επισημάνσεις για τους κανονικούς όρους που η ταξική πάλη, ως διαρκώς παρούσα συγκρουσιακότητα των συγκροτητικών στοιχείων της δομής του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, υπάρχει πάντοτε-ήδη ενεργή στο «κλειστό» κύκλωμα της αλληλοδιαδοχής των θεωρητικών εννοιών της κύριας σειράς παρουσίασης. Και, ταυτόχρονα, είναι ακριβώς αυτή η ενεργός παρουσία που εγγύεται πως όσα καταγράψαμε προηγουμένως, αυτή η «εισβολή» της ιστορικότητας, δεν συνιστά παραχώρηση στον ιστορικισμό και την εμπειριστική παράσταση του χρόνου. Διότι η ωφέλιμη για το κεφάλαιο κατανάλωση της εργασιακής δύναμης¹³⁷, του εμπορεύματος που απέκτησε ο κεφαλαιοκράτης στη σφαίρα της κυκλοφορίας, εντός του προτσές παραγωγής δεν συνιστά αυτόματη διαδικασία. Η σχέση κεφάλαιο ενέχει, στη βάση του ανταγωνισμού μεταξύ των ατομικών κεφαλαιοκρατών, το διακύβευμα της διαρκούς υπέρβασης των «φραγμ[ών] της παραγωγής» (Marx, 1983: 127), ιδωμένο – στη γενική του μορφή – ως διακύβευμα γύρω από το ποσοστό υπεραξίας¹³⁸ (ή, από την προοπτική των ίδιων των

¹³⁷ «Αυτή η δύναμη πρέπει να ξοδευτεί με τον συνήθη μέσο βαθμό καταπόνησης, με τον κοινωνικά συνήθη βαθμό έντασης» (Marx, 2016: 170).

¹³⁸ $\frac{v}{\mu}$, όπου το v αποδίδει την υπεραξία και το μ το τμήμα του αρχικού κεφαλαίου που αντιστοιχεί στο μεταβλητό κεφάλαιο. Η σχέση του απόλυτου μεγέθους της εξαχθείσας υπεραξίας προς το μεταβλητό κεφάλαιο (αλλιώς, ο βαθμός εκμετάλλευσης της εργασιακής δύναμης), μπορεί επίσης να παρασταθεί ως λόγος της υπερεργασίας προς την αναγκαία εργασία ($\frac{v}{\mu} = \frac{\text{Υπερεργασία}}{\text{Αναγκαία Εργασία}}$): «Επειδή η αξία του μεταβλητού κεφαλαίου = με την αξία της εργασιακής δύναμης την οποία έχει αγοράσει, και επειδή η

κεφαλαιοκρατών, του ποσοστού κέρδους¹³⁹¹⁴⁰). Στο κεφάλαιο για την εργάσιμη ημέρα, ο Μαρξ θα επισημάνει πως «το κεφάλαιο όμως έχει μόνο μία ζωτική ορμή, την ορμή να αξιοποιείται, να δημιουργεί υπεραξία, να απορροφά τη μεγαλύτερη δυνατή μάζα υπερεργασίας με το σταθερό τμήμα του, τα μέσα παραγωγής» (Marx, 2016: 204). Από το έδαφος τούτης της θεμελιώδους τάσης του κεφαλαίου, μπορούμε κατά τη γνώμη

αξία αυτής της εργασιακής δύναμης καθορίζει το αναγκαίο τμήμα της εργάσιμης ημέρας, ενώ η υπεραξία από την πλευρά της καθορίζεται από το επιπλέον τμήμα της εργάσιμης ημέρας, τότε προκύπτει ότι: Η υπεραξία έχει προς το μεταβλητό κεφάλαιο την ίδια σχέση που έχει η υπερεργασία προς την αναγκαία εργασία» (Marx, 2016: 189-190).

¹³⁹ Με αυτό δεν υπαινισσόμαστε πως οι κατηγορίες «κέρδος» και «υπεραξία» συνιστούν εδώ μετωνυμίες η μία της άλλης. Αντίθετα, η διάζευξη αποτυπώνει μια αναγκαία, στρεβλή παράσταση η οποία συστοιχεί στις αναγκαίες, στρεβλές και αποτυπωμένες πάντα σε χρηματικούς όρους, μορφές εμφάνισης της αξίας. Γράφει ο Μαρξ: «[...] στην κυκλοφορία X-E-X λειτουργούν και τα δύο, το εμπόρευμα και το χρήμα, μόνο ως διαφορετικοί τρόποι ύπαρξης της ίδιας της αξίας, το χρήμα ως ο γενικός τρόπος ύπαρξης και το εμπόρευμα ως ο ιδιαίτερος, τρόπον τινά απλώς μεταμφιεσμένος, τρόπος ύπαρξης. Η αξία μεταβαίνει διαρκώς από τη μία μορφή στην άλλη, χωρίς να χάνεται σ' αυτή την κίνηση, και μετατρέπεται έτσι σε ένα αυτόματα υποκείμενο. [...] Ως το αυθυπερβαίνον υποκείμενο μιας τέτοιας διαδικασίας, εντός της οποίας τότε προσλαμβάνει και τότε αποβάλλει τη χρηματική και την εμπορευματική μορφή [...] η αξία χρειάζεται προπάντων μια αυτοτελή μορφή με την οποία να διαπιστώνεται η ταυτότητα με τον ίδιο τον εαυτό της. Αυτή δε τη μορφή την κατέχει μόνο στο χρήμα. Ως εκ τούτου αυτό αποτελεί την αφετηρία και το καταληκτικό σημείο κάθε αξιοποιητικής διαδικασίας» (Marx, 2016: 130). Η έννοια της υπεραξίας αποδίδει την προσαύξηση της καταβληθείσας αξίας, όπως αυτή προκύπτει από το μεταβλητό τμήμα του κεφαλαίου με τον μετασχηματισμό της εργασιακής δύναμης στην κοινωνικά ομογενοποιημένη υπαρκτικότητα της εργασίας στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής (*αφηρημένη εργασία* ως ιδιαίτερος, κοινωνικός χαρακτήρας κάθε επιμέρους, *συγκεκριμένης εργασίας*). Εφόσον, δε, το χρήμα συνιστά, από το έδαφος των παραπάνω, την *αναγκαία μορφή εμφάνισης της αξίας*, η υπεραξία *εμφανίζεται αναγκαία* με χρηματική μορφή. Αυτή, εξάλλου, η προϋπόθεση της χρηματικής εμφάνισης της αξίας είναι που καθιστά την μαρξική θεωρία μια *χρηματική* θεωρία, ενώ η υπόμνηση του κοινωνικού χαρακτήρα της αφηρημένης εργασίας απομακρύνει τη λογική ολότητα της θεωρίας της πολιτικής οικονομίας από την ουσιοκρατική, προχρηματική εργασιακή θεωρία της κλασικής πολιτικής οικονομίας, από το έδαφος της οποίας η αξία συλλαμβάνεται ως ενύπαρκτη στα εμπορεύματα ιδιότητα, αποτέλεσμα ενός ποσού δαπανηθείσας εργασίας κατά την διάρκεια της παραγωγής. Υπό αυτή την έννοια, η μαρξική παρέμβαση ενοποιεί τις σφαίρες της παραγωγής και της κυκλοφορίας και συνιστά, σε σχέση με την κλασική πολιτική οικονομία, μια διπλή τομή (Μηλιός, 2002: χσ). Το κέρδος, από την άλλη πλευρά, ακριβώς επειδή συνιστά την αναγκαία χρηματική μορφή εμφάνισης της υπεραξίας (X'-X), συνιστά μια μυστικοποίηση, με τους όρους όμως που αποδώσαμε στην σπινοζική έννοια της φαντασίας. Στο μέτρο που ορίζεται ως «το πλεόνασμα κατά το οποίο η αξία του εμπορεύματος υπερβαίνει την αξία του μέρους του προκαταβληθέντος κεφαλαίου που χρησιμοποιήθηκε κατά την παραγωγή του εμπορεύματος» (Heinrich, ό.π.: 160), η έννοια του κέρδους συστοιχεί προς μια παράσταση *αυτοσχεσίας του κεφαλαίου*: «Στη σχέση κεφαλαίου και κέρδους, [...] το κεφάλαιο εμφανίζεται σαν σχέση προς τον εαυτό του, σαν μια σχέση στην οποία το κεφάλαιο σαν αρχικό ποσό αξίας, διαφέρει από μια νέα αξία που δημιουργήθηκε από αυτό το ίδιο» (στο Heinrich, ό.π., οι επισημάνσεις διατηρούνται). Και είναι ακριβώς από το είδος αυτής της σχέσης μεταξύ υπεραξίας και κέρδους που καθίσταται δυνατή η παράσταση σύμφωνα με την οποία ο μισθός συνιστά πληρωμή όχι της εργασιακής δύναμης αλλά της εργασίας. Παρατίθεται ο ηλεκτρονικός σύνδεσμος για τον ιστότοπο που φιλοξενεί το κείμενο του Μηλιού: http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&view=article&id=788:category-788&catid=36&Itemid=113 (ημερομηνία πρόσβασης: 16/02.2024).

¹⁴⁰ $\frac{v}{\sigma+\mu}$, όπου το v αποδίδει την υπεραξία και το άθροισμα $\sigma + \mu$ το συνολικό επενδεδυμένο κεφάλαιο

K. Είναι προφανές πως το ποσοστό κέρδους μπορεί να εκφραστεί ισοδύναμα και ως $\frac{\frac{v}{\mu}}{\frac{\sigma}{\mu}+1}$, όπου $\frac{v}{\mu}$ το

ποσοστό υπεραξίας και $\frac{\sigma}{\mu}$ η αξιακή ή οργανική σύνθεση του κεφαλαίου. Στόχος του παρόντος είναι, μεταξύ άλλων, η υπόμνηση της ανεξάλειπτης παρουσίας της ταξικής πάλης στον προσδιορισμό τόσο του αριθμητή όσο και του παρονομαστή.

μας να προσεγγίσουμε το πρόβλημα με το οποίο το τελευταίο έρχεται αντιμέτωπο – καταρχάς στο πρόσωπο της υποκειμενικής αρχής του καταμερισμού – ως διττό πρόβλημα του ατομικού και του συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου. Η πρώτη όψη του προβλήματος αυτού έχει εκτεθεί ήδη: πρόκειται για την εργατική αρνητικότητα όπως αυτή εκφράζεται στο επίπεδο της ατομικής καπιταλιστικής επιχείρησης με τη μορφή της έλλειψης ζήλου ή της τεμπελιάς. Από την προοπτική του κεφαλαίου, αυτή η ατελής υπαγωγή του πόλου της ζωντανής εργασίας στην πειθαρχική διάσταση της καπιταλιστικής διεύθυνσης του προτσές παραγωγής αντιστοιχεί σε μια αναντιστοιχία μεταξύ του χρόνου παραγωγής μιας δεδομένης ποσότητας αξιών χρήσης και του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου για την παραγωγή της ίδιας ποσότητας, με σταθερούς τους αντικειμενικούς εργασιακούς παράγοντες και θεωρημένους υπό τους κανονικούς τους όρους. Όπως υπογραμμίζει ο Μαρξ (ό.π.: 170),

Για αυτό επαγρυπνεί ο κεφαλαιοκράτης με την ίδια ανησυχία όπως και για το να μην ξοδευτεί καθόλου χρόνος χωρίς εργασία. Έχει αγοράσει την εργασιακή δύναμη για ορισμένο χρονικό διάστημα. Επιμένει να πάρει αυτό που του ανήκει. Δεν θέλει να τον κλέψουν. Τέλος – και γι' αυτό ο ίδιος κύριος έχει έναν δικό του *code pénal* [ποινικό κώδικα] –, δεν επιτρέπει να πραγματοποιείται καμία άσκοπη κατανάλωση πρώτης ύλης και μέσων εργασίας, διότι σπαταλημένο υλικό ή μέσα εργασίας παρασταίνουν περιττά ξοδεμένα ποσά εξαντικειμενευμένης εργασίας, άρα δεν υπολογίζονται και δεν εισέρχονται στο προϊόν της αξιογένεσης¹⁴¹.

¹⁴¹ Σε αυτό το σημείο, ο Μαρξ (2016: 170-171, σημ. 17) θεματοποιεί αυτό που ο Καφέντζις (2012: 120) θα ονομάσει, στο *Η Εργασία, η Ενέργεια, η Κρίση και το Τέλος του Κόσμου*, συνθήκη *ομηρίας* του σταθερού κεφαλαίου. Στην σημείωση 17 του κεφαλαίου για την *Εργασιακή διαδικασία και διαδικασία Αξιοποίησης*, ο Μαρξ επισημαίνει ότι η μέριμνα του κεφαλαιοκράτη να μην σπαταλούνται πρώτες ύλες και μέσα εργασίας, βρίσκει το αντίστοιχο παράδειγμά της στις δουλοκτητικές κοινωνίες: «Στην περίπτωση αυτή, σύμφωνα με την πετυχημένη έκφραση των αρχαίων, ο εργάτης διαφέρει μόνο ως *instrumentum vocale* [ομιλούν εργαλείο] από το ζώο ως *instrumentum semivocale* [οιονεί ομιλούν εργαλείο] και από το νεκρό εργασιακό εργαλείο ως *instrumentum mutum* [βουβό εργαλείο]». Παρόλα αυτά, η αίσθηση της διαφοράς που αποκομίζει ο δούλος από την συνύπαρξή του με τα δύο έτερα εργαλεία, έχει ως αποτέλεσμα να τα μεταχειρίζεται στην πράξη ως κάτι που μπορεί να «κακομεταχειρίζεται και [...] καταστρέφει *con amore* [ανάλογα με τα κέφια του]». Ο κίνδυνος αυτός της καταστροφής ωθεί τον δουλοκτήτη να αντιστοιχίζει στην εργασία του δούλου τα λιγότερο τεχνικά ανεπτυγμένα και εκλεπτυσμένα εργαλεία, εκείνα με τη μεγαλύτερη αντοχή. Ο Καφέντζις μοιάζει να ανακαλεί τούτη την επισημάνση του Μαρξ, συζητώντας την εκ μέρους του κεφαλαίου αναδιοργάνωση της στρατηγικής της συσσώρευσης μετά την κρίση του υποδείγματος της φορντικής αλυσίδας. Αναφερόμενος στους κλάδους σχετικής υψηλής οργανικής σύνθεσης κεφαλαίου (όπως λ.χ. είναι τα πυρηνικά εργοστάσια), αντιστοιχίζει την εκθετικά αυξημένη δυναμική καταστρεπτικότητα της φθοράς, της διατάραξης της συνεχούς λειτουργίας ή της ίδιας της καταστροφής του σταθερού κεφαλαίου με την τιμή της εργασιακής δύναμης που επιφορτίζεται με το καθήκον του χειρισμού του: «Έτσι μια τεράστια ποσότητα κεφαλαίου αφήνεται στην κυριολεξία *όμηρος* στα χέρια των εργατών που έχουν πρόσβαση στις μηχανές. Αυτή η κατάσταση εντείνεται με κάθε νέο άλμα στην οργανική σύνθεση του κεφαλαίου και αυτός είναι ο λόγος που η εργασία των σκλάβων δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί σε διαδικασίες υψηλής έντασης κεφαλαίου. Για τότε το χάσμα μεταξύ σταθερού και μεταβλητού κεφαλαίου θα γινόταν τόσο τεράστιο, δηλαδή η ισορροπία μεταξύ της αξίας του σκλάβου και της αξίας που ο σκλάβος δύναται

Η δεύτερη όψη του προβλήματος, ενώ αναφέρεται επίσης σε μια γενική έννοια εργατικής απροθυμίας, έχει ευρύτερες επιπτώσεις, στο βαθμό που κεντροθετεί άμεσα την ειδίκευση του μερικού εργάτη ως θεμέλιο της δυνατότητάς του να υπονομεύει την εντατικοποίηση της εργασίας¹⁴² ή την αύξηση της παραγωγικότητάς της. Επεξεργαζόμενος την φορντική – ταιηλορική οργάνωση του προτσές παραγωγής ως εγχείρημα επίθεσης στην αυτονομία του ειδικευμένου εργάτη, ο Coriat (1985: 45-46) κεντροθετεί δύο κρίσιμα στοιχεία αυτής της δυνατότητας: την *συσσωρευμένη πρακτική γνώση* επί της εργασιακής διαδικασίας¹⁴³ και τον *έλεγχο των χρόνων παραγωγής*. Αμφότερα βρίσκονται στα χέρια του πόλου της ζωντανής εργασίας. Ο ίδιος ο Taylor αντιλαμβανόταν ως κεντρικό επίδικο την αντιμετώπιση του εργατικού *χασομεριού*, το οποίο μάλιστα διέκρινε σε *φυσικό* και *συστηματικό*. Το πρώτο αποδίδει «τη φυσική τάση των ανδρών να αποφεύγουν την πίεση, να ‘το πηγαίνουν με το μαλακό’» (στο Braverman, ό.π.: 115). Το δεύτερο, από την άλλη πλευρά, το οποίο «*πηγάζει από πιο βαθιές σκέψεις και συλλογισμούς, που γεννιούνται συνήθως από τις σχέσεις με άλλους άντρες*» (ό.π., οι επισημάνσεις προστέθηκαν) συνιστά, κατά τον ίδιο, «το μεγαλύτερο κακό απ’ όσα μαστίζουν σήμερα εργοδότες κι εργαζόμενους» (ό.π.), διότι «είναι αποτέλεσμα της προσεκτικής μελέτης και αναζήτησης από τη μεριά των εργατών, εκείνων των τρόπων εργασίας με τους οποίους θα προωθήσουν ό,τι αντιλαμβάνονται ως συμφέρον τους» (ό.π.: 115-116), το οποίο στην πλειοψηφία των περιπτώσεων μεταφράζεται στην «*συστηματική προσπάθεια των αντρών να αποκρύψουν από τους εργοδότες το πόσο γρήγορα μπορεί να διεξαχθεί η εργασία τους*» (ό.π.: 116, οι επισημάνσεις προστέθηκαν).

Κατά τη γνώμη μας, η δεύτερη αυτή όψη αποκαλύπτει το ζήτημα του καθορισμού της διάρκειας της εργάσιμης ημέρας ως αγωνικά προσδιορισμένο πρόβλημα της καπιταλιστικής συσσώρευσης. Ξανά: δεν πρόκειται για ένα εμπόδιο που αναδύεται αυτόματα από την αναντιστοιχία μεταξύ ενός αναπτυσσόμενου

να καταστρέψει θα γινόταν τόσο επισφαλής, που και το παραμικρό σημάδι εξέγερσης θα έκανε το κεφάλαιο να το βάλει στα πόδια» (Caffentzis, 2012: 120-121).

¹⁴² «Η αυξανόμενη ένταση της εργασίας προϋποθέτει αυξημένη δαπάνη εργασίας στο ίδιο χρονικό διάστημα. Κατά συνέπεια η εντατικότερη εργάσιμη ημέρα ενσαρκώνεται σε περισσότερα προϊόντα απ’ ό,τι η λιγότερο εντατική με τον ίδιο αριθμό ωρών. Με υψωμένη παραγωγική δύναμη παρέχει, βέβαια, και η ίδια εργάσιμη ημέρα περισσότερα προϊόντα. Στην τελευταία περίπτωση όμως μειώνεται η αξία του μεμονωμένου προϊόντος διότι κοστίζει λιγότερη εργασία από πριν, ενώ στην πρώτη περίπτωση παραμένει αμετάβλητη διότι το προϊόν κοστίζει όπως και πριν την ίδια εργασία» (Marx, 2016: 482).

¹⁴³ Πρόκειται για «μονοπώλιο βέβαια ‘κομματιασμένο’, ‘κατηγοριοποιημένο’, ανάμεσα στα διάφορα επαγγέλματα, πάντως όμως μονοπώλιο, και το κυριότερο, τα αφεντικά αποκλείονται απ’ αυτό» (Coriat, 1985: 45).

περιεχομένου και μιας *τώρα* περιοριστικής μορφής (εδώ στο εσωτερικό του προτσές παραγωγής) αλλά για το *αποτέλεσμα* της ανεξάλειπτης συγκρουσιακότητας των στοιχείων της δομής· με άλλα λόγια, η οργανωμένη αρνητικότητα της εργατικής τάξης, η συνδικαλιστική περιφρούρηση της εξειδίκευσης και των χρόνων εργασίας του εργάτη-μάστορα και οι «ροές» υποκειμενοποιήσεων που συστοιχούν σ' αυτή την αρνητικότητα, δεν συνιστούν αυτόματες διαδικασίες. Ο Μαρξ υπογραμμίζει αυτήν την αποφασιστική διαμεσολάβηση της κοινωνικής σύγκρουσης σε σχέση με τον καθορισμό της εργάσιμης ημέρας, ανατρέχοντας στην πράξη της ανταλλαγής: ο κεφαλαιοκράτης έχει αποκτήσει την εργασιακή δύναμη, αλλά «δεν προκύπτει από την ίδια τη φύση της εμπορευματικής ανταλλαγής κανένα όριο της εργάσιμης ημέρας, άρα κανένα όριο της υπερεργασίας» (Marx, 2016: 206). Ο εργάτης έχει πωλήσει το εμπόρευμα του οποίου είναι κάτοχος, αλλά δεν έχει εκχωρήσει την κατανάλωσή του για ένα προ-δεδομένο χρονικό διάστημα. Τα όρια της εργάσιμης ημέρας τίθενται, στο έδαφος της σχέσης κεφάλαιο και με δεδομένους τους φυσικούς περιορισμούς που ενέχονται στον προσδιορισμό, πρώτον, από τις αναγκαίες προϋποθέσεις της αναπαραγωγής της δομής του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής: ο συνολικός εργάσιμος χρόνος δεν μπορεί να ταυτίζεται με τον χρόνο της αναγκαίας εργασίας, διότι αυτό συνιστά άρνηση του ίδιου του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Δεύτερον, από ιστορικούς-πολιτισμικούς παράγοντες, οι οποίοι καθορίζουν τον χρόνο της αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης. Με άλλα λόγια, ο αποφασιστικός παράγοντας για τον προσδιορισμό της εργάσιμης ημέρας είναι η ταξική πάλη, η μη αποφασίσιμη απ' τις θεσμικές κατοχυρώσεις που συστοιχούν στη σφαίρα της κυκλοφορίας, δομική βία μεταξύ των στοιχείων: «Προκύπτει λοιπόν εδώ μια αντινομία, *δικαίωμα ενάντια σε δικαίωμα*, και τα δύο εξίσου επικυρωμένα από το νόμο της εμπορευματικής ανταλλαγής. *Μεταξύ ίσων δικαιωμάτων αποφασίζει η βία*» (ό.π.: 206, οι επισημάνσεις προστέθηκαν).

Συνοψίζοντας, λοιπόν, θα πρέπει κατά τη γνώμη μας να κατανοήσει κανείς την διαδικασία εκμηχάνισης του προτσές παραγωγής από το κεφάλαιο στο συγκεκριμένο αυτής της πολλαπλής εξάρτησης: από την υποκειμενική αρχή του καταμερισμού της εργασίας που καθιστά το προλεταριάτο σχετικά αυτόνομο στη βάση της κατοχής της συσσωρευμένης πείρας και του ελέγχου επί των χρόνων παραγωγής, από την δυνατότητα του πολλαπλασιασμού των νεκρών χρόνων κατά τη διάρκεια της εργασιακής διαδικασίας – αυτήν την «παθητική, αν και αλύγιστη και καθημερινά

ανανεούμενη αντίσταση» (ό.π.: 262) –, από τον ηθικό κώδικα των κατά κλάδο κατηγοριών των ειδικευμένων εργατών, από τον εν εξελίξει αγώνα για τον προσδιορισμό της εργάσιμης ημέρας και, από κοινού με τα υπόλοιπα, τους αγώνες της εργατικής τάξης για την αύξηση του μισθού. Υπό αυτό το πρίσμα, μπορεί το κεντρικό επίδικο της εκμηχάνισης να συνίσταται στην μείωση της αξίας των εμπορευμάτων και του χρόνου αναγκαίας εργασίας, δηλαδή στην αύξηση της παραγόμενης υπεραξίας (ό.π.: 339) αλλά το εγχείρημα αυτό παραμένει συγκροτητικά διαποτισμένο από μια πολιτική προϋπόθεση: η σχέση κεφάλαιο δεν εξαντλείται στην έννοια της εκμετάλλευσης, πρέπει να εξασφαλιστεί – και δυνάμει του αστάθμητου χαρακτήρα της αναπαραγωγής της δομής, πρέπει να εξασφαλίζεται *συνεχώς* – η εργασία και, μάλιστα, υπό τους όρους επιτέλεσής της που ανταποκρίνονται στις κάθε φορά διαμορφούμενες προϋποθέσεις της αξιοποίησης του κεφαλαίου. Είναι ακριβώς από το έδαφος αυτής της πολιτικής όψης της «επαναστατικοποίησης» των όρων εργασίας από το κεφάλαιο που ο Τρόντι, συζητώντας την αναγκαιότητα μιας «εργατική[ς] ιστορία[ς] του κεφαλαίου» (Lotringer & Marazzi (επ.), ό.π.: 52), παρατηρεί πως

Αυτή η έρευνα θα μας επέτρεπε να αντιληφθούμε πως η ανάπτυξη της σχέσης μεταξύ της ζωντανής εργασίας και του σταθερού μέρους του κεφαλαίου *δεν είναι μια ουδέτερη διαδικασία*. Αντιθέτως, πρόκειται για διαδικασία που *καθορίζεται, βίαια πολλές φορές, από την αναδυόμενη ταξική σχέση μεταξύ του συλλογικού εργάτη και του συνόλου του κεφαλαίου*, *για [ως] οι κοινωνικές σχέσεις της παραγωγής*. Θα αντιλαμβανόμασταν τότε πως *κάθε τεχνολογική μεταβολή των μηχανισμών της βιομηχανίας καθορίζεται από συγκεκριμένες στιγμές της πάλης των τάξεων* (ό.π., οι επισημάνσεις προστέθηκαν).

Πράγματι, η εκμηχάνιση της παραγωγής «υπακούει», όπως δείξαμε στην πρώτη, παρενθετική πραγμάτευση του ζητήματος των μηχανών, στην επιδίωξη του ατομικού κεφαλαιοκράτη να αποκομίσει πρόσθετη υπεραξία (και, κατά τούτο, πρόσθετο κέρδος) δια της μετατροπής του σε *τεχνητό μονοπώλιο*, δηλαδή μέσω της εξασφάλισης τέτοιων όρων συγκριτικής υπεροχής απέναντι στα υπόλοιπα μεμονωμένα κεφάλαια ενός παραγωγικού κλάδου ώστε «η ατομική αξία αυτού του εμπορεύματος [να] βρίσκεται τώρα κάτω από την κοινωνική αξία του, δηλαδή [να] κοστίζει λιγότερο εργάσιμο χρόνο απ' ό,τι ο μεγάλος σωρός των ίδιων προϊόντων που παράγεται υπό τους κοινωνικούς μέσους όρους» (Marx, 2016: 289). Υπό αυτή την έννοια, σε έναν μη εκμηχανισμένο σε μεγάλη κλίμακα κλάδο, η εισαγωγή μηχανών μειώνει τον χρόνο παραγωγής για μια καπιταλιστική επιχείρηση κάτω απ' τον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο. Ταυτόχρονα, όμως, ανατρέπει, όπως δείξαμε, τη βάση του βιοτεχνικού καταμερισμού

εργασίας κατά τρόπο που υπονομεύει την δυνατότητα του συλλογικού εργάτη να ελέγχει τους χρόνους παραγωγής και να προβάλλει την, άμεσα συναρτημένη με την συσσωρευμένη πρακτική πείρα του, ικανότητά του να πολλαπλασιάζει τους νεκρούς χρόνους της εργασιακής διαδικασίας απέναντι στο αίτημα της εντατικοποίησης. Η υπαγωγή του καταμερισμού της εργασίας στην τεchno-επιστημονική οργάνωση των επιμέρους διαδικασιών του προτσές εργασίας επιβάλλει έναν νέο ρυθμό εργασίας υπό τον αμεσότερο έλεγχο του κεφαλαίου¹⁴⁴, ιδιοποιείται την συσσωρευμένη πρακτική πείρα, την αντικειμενοποιεί στο σύστημα των μηχανών και την αντιπαράθετει στον εργάτη, διαχωρίζει την χειρωνακτική από την διανοητική εργασία (ως εργασία διεύθυνσης, οργάνωσης και επιτήρησης της πρώτης¹⁴⁵) (ό.π.: 385, 388), ανατρέποντας, εν τέλει, την ταξική σύνθεση της εργατικής τάξης.

Καμία άλλη διατύπωση του Μαρξ, στο κεφάλαιο του πρώτου τόμου όπου εκτίθεται η θεωρία του μηχανών, δεν αποτυπώνει καθαρότερα αυτή την πολιτική όψη της εκμηχάνισης του προτσές παραγωγής και, ταυτόχρονα, δεν διαρρηγνύει με τόσο διαυγή τρόπο την παράσταση της κλειστής εσωτερικότητας της πρωτεύουσας σειράς παρουσίασης, όσο εκείνη στην οποία αντανακλώνται οι συνέπειες του ανταγωνισμού με τη μηχανή για τους ειδικευμένους εργάτες:

Ο καταμερισμός της εργασίας καθιστά μονόπλευρη αυτή την εργασιακή δύναμη, ως μια ειδική δεξιότητα η οποία χειρίζεται ένα επιμέρους εργαλείο. Από τη στιγμή που ο χειρισμός του εργαλείου εναποτίθεται στη μηχανή, σβήνει μαζί με τη χρηστική αξία και η ανταλλακτική αξία της εργασιακής δύναμης. Ο εργάτης είναι στα αζήτητα, όπως το χάρτινο χρήμα που έχει τεθεί εκτός κυκλοφορίας. [...] Η παγκόσμια ιστορία δεν έχει παρουσιάσει ποτέ της πιο φρικτό θέαμα από

¹⁴⁴ Και πλάι της, το κεφάλαιο και το κράτος του οργανώνουν ένα φάσμα γνωσιακών πειθαρχιών και θεσμικών μεσολαβήσεων. Για τις δεύτερες, οι πολυάριθμες αναφορές του Μαρξ στο *Κεφάλαιο* σχετικά με τις εκθέσεις των *εργοστασιακών επιθεωρητών* ή τις στατιστικές καταγραφές σε σχέση με το επενδεδυμένο σε μηχανές κεφάλαιο ή την έκταση της εκμεταλλεζόμενης εργασίας προσφέρουν μια εικόνα του αρχιπελάγους των σχετικών τεχνικών καταγραφής και ελέγχου. Σε ό,τι αφορά τις πρώτες, ένα από τα πλέον χαρακτηριστικά παραδείγματα δίνεται από την ανάπτυξη του κλάδου της *βιομηχανικής ψυχολογίας* ως απόκρισης στις απαιτήσεις και τις προκλήσεις της εκπαίδευσης της εργατικής τάξης στην νέα χρονικότητα της εργοστασιακής εργασίας. Ο εισηγητής αυτής της νέας πειθαρχίας, Hugo Münsterberg, εκθέτει στο *Psychology and Industrial Efficiency* [1912] το αντικείμενο της βιομηχανικής ψυχολογίας: «Σκοπός μας είναι να σκιαγραφήσουμε τα βασικά σημεία μιας νέας επιστήμης, που θα αποτελεί τον ενδιάμεσο της σύγχρονης εργαστηριακής ψυχολογίας και των προβλημάτων της οικονομικής επιστήμης: το ψυχολογικό πείραμα πρόκειται να μπει με συστηματικό τρόπο στην υπηρεσία του εμπορίου και της βιομηχανίας» (στο Braverman, ό.π.: 161-162).

¹⁴⁵ «Η τεχνική υποταγή του εργάτη στην ομοιόμορφη πορεία του εργασιακού μέσου και η ιδιόμορφη σύνθεση του εργασιακού σώματος [εφόσον η εκμηχάνιση εξαφανίζει την εξάρτηση από συγκεκριμένη μυϊκή διάπλαση ή ειδική δεξιότητα – BM] από άτομα και των δύο φύλων και διαφορετικών ηλικιακών επιπέδων δημιουργούν μια πειθαρχία εν είδει στρατόνα, η οποία διαμορφώνεται σε ολοκληρωμένο εργοστασιακό καθεστώς και αναπτύσσει πλήρως την προαναφερθείσα εργασία της επιτήρησης, δηλαδή το χωρισμό των εργατών σε χειρώνακτες και σε επιστάτες, σε κοινούς βιομηχανικούς στρατιώτες και σε βιομηχανικούς υπαξιωματικούς» (Marx, 2016: 388).

τη σταδιακή κατάπτωση των Άγγλων χειρωνάκτων βαμβακοϋφαντουργών, [μια κατάσταση] που σερνόταν επί δεκαετίες και σφραγίστηκε τελεσίδικα το 1838. Πολλοί από αυτούς πέθαναν από λιμό, πολλοί φυτοζωούσαν επί μακρόν με τις οικογένειές τους με 2^{1/2} πένες την ημέρα. Αντιθέτως, οξεία επίδραση είχε η αγγλική εκμηχανισμένη βαμβακουργία στην Ανατολική Ινδία, ο Γενικός Κυβερνήτης της οποίας διαπίστωνε το 1834/35: «Η αθλιότητα δεν βρίσκεται σχεδόν αντίστοιχό της στην ιστορία του εμπορίου. Τα κόκαλα των βαμβακοϋφαντουργών ασπρίζουν τις κοιλάδες της Ινδίας» (ό.π.: 394-395, οι επισημάνσεις προστέθηκαν).

Διότι εδώ η δεδομένη, για τις ανάγκες της παρουσίας, αντιστοιχία μεταξύ της αξίας και της ονομαστικής τιμής της εργασιακής δύναμης εγκαταλείπεται με τον πιο βίαιο τρόπο όχι ως συνέπεια μιας δευτερογενούς «τριβής του πραγματικού», αλλά επειδή ο επικαθοριστικός, της σχέσης μεταξύ της κοινωνικά αναγκαίας τιμής – αυτού που μη αυστηρά ο Μαρξ ταυτίζει με την αξία της εργασιακής δύναμης (θυμίζουμε: οι αξίες και οι τιμές δεν είναι συμμετρικές έννοιες) – και της ονομαστικής τιμής της εργασιακής δύναμης, παράγοντας, βαίνει προς την πλευρά του κεφαλαίου. Η καταστροφή της φιγούρας του ειδικευμένου εργάτη αποκαλύπτει, τη στιγμή που συντελείται, αυτόν τον επικαθοριστικό παράγοντα: πρόκειται για την πάλη των τάξεων ως αγώνα με επίδικο την ποσότητα της κοινωνικής αξίας που αποσπάται από το κεφάλαιο.

Ωστόσο, αυτή η καταστροφή της ταξικής σύνθεσης της εργατικής τάξης δεν συντελείται, όπως άλλωστε δείχνουν οι αγώνες για την μείωση της εργάσιμης ημέρας, αυτοστιγμεί. Εν προκειμένω, αυτό σημαίνει πως η μάζα των απο-ειδικευόμενων εργατών επαναδιοχετεύεται στην σφαίρα της παραγωγής, στελεχώνοντας είτε χειροτεχνικές επιχειρήσεις και βιοτεχνίες – οι οποίες, ακριβώς συνεπεία αυτής της μετακίνησης, δεν εξαλείφονται, επίσης, αυτοστιγμεί με την εμφάνιση της μορφής του εργοστασίου¹⁴⁶ – είτε κλάδους της εκμηχανισμένης βιομηχανικής παραγωγής. Το

¹⁴⁶ Αυτή η επισήμανση σημαίνει, επίσης, πως η έννοια της ταξικής σύνθεσης δεν σηματοδοτεί μόνον μια ρήξη με την υποστασιοποίηση του προλεταριάτου, αλλά δίνει, επιπλέον, το τελευταίο σε μια εσωτερική πληθυντικότητα. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η εκ μέρους των Roth και Ebbinghaus (ό.π.: 67-85) αντιπαραβολή της φιγούρας του εργάτη-μάστορα και του ανειδίκευτου εργάτη-μάζα της Γερμανίας των παραμονών του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, στο *Το άλλο εργατικό κίνημα. Προλεταριακοί αγώνες, καπιταλιστική αντεπίθεση και εργατική αυτονομία στη Γερμανία (1880-1974)*. Η σύγκριση αποκαλύπτει εκείνη τη συστοιχία σχέσης με την παραγωγική διαδικασία, οργανωτικών μορφών, ρεπερτορίου βίας και πολιτικού περιεχομένου των αγώνων την οποία ο Ντάιερ – Γουίττεφορντ απέδωσε στις διαφορετικές συνθέσεις της εργατικής τάξης. Ο μεν εργάτης-μάστορας, έχοντας αναδυθεί ως μορφή στην βιχελμική Γερμανία και παρότι πριν το ξέσπασμα του πολέμου δεν αποτελεί την πλειοψηφία των εργατών (το αντίθετο) (ό.π.: 71), χαρακτηρίζεται από την υψηλή του ειδικευση και την συγκέντρωσή του «σε κλάδους που βρίσκονταν σε φάση ραγδαίας οικονομικής ανάπτυξης» (ό.π.: 67), όπως εκείνος της παραγωγής μέσων παραγωγής, περιφρουρεί την ανταλλακτική αξία της εργασιακής του δύναμης – με αποτέλεσμα οι τεχνίτες-κατασκευαστές εργαλειομηχανών και οργάνων ακριβείας του Βερολίνου να αποσπούν τους υψηλότερους μισθούς στην αγορά εργασίας (ό.π.: 69), ενώ στοιχίζεται

κεφάλαιο κατορθώνει, έτσι, μέσω του πλεονάζοντος αυτού εργατικού πληθυσμού, να μειώσει «την τιμή της εργασιακής δύναμης κάτω από την αξία της¹⁴⁷» (ό.π.: 394). Αυτή η μείωση, σύστοιχη του φαινομένου που περιγράφει ο Μαρξ συζητώντας την περίπτωση των Άγγλων βαμβακοϋφαντουργών, εξηγεί τα φαινόμενα καθυστέρησης της εκμηχάνισης του προτσές παραγωγής, εκεί όπου η σε μεγάλη κλίμακα εισαγωγή της μηχανής θα καθιστούσε άλλως αναγκαία την αντικατάσταση εργατών¹⁴⁸ και

πολιτικά στον ρεφορμισμό: «Ο τελευταίος δεν αποτελούσε κάποιου είδους προδοσία, αντίθετα συνιστούσε την πολιτική έκφραση της θέσης του εργάτη μάστορα στον καταμερισμό της εργασίας. Στα μάτια του, η προλεταριακή επανάσταση ήταν ζήτημα *καρτερικής αναμονής, μικρών βημάτων, μετάβασης που θα ερχόταν μέσα από συνεχείς θεσμικές πιέσεις*. Ήταν επίσης ζήτημα *αδιάκοπης και αδιατάρακτης συνέχισης της παραγωγής*. *Εν συντομία: ζήτημα που δεν είχε καμία σχέση με τις αναταραχές, την επαναστατική βία και την ένοπλη εξέγερση*» (ό.π.: 70, οι επισημάνσεις προστέθηκαν).

Ο εργάτης-μάζα, από την άλλη πλευρά, εμφανίζεται με τη μορφή του εποχικού αγροτικού προλεταριάτου των ανατολικών περιοχών της γερμανικής αυτοκρατορίας, στρατολογημένος από την γερμανική αγροτική αριστοκρατία και εξαρχής υπαγόμενος σε μια κλιμακούμενη συνθήκη στρατιωτικοποίησης της εργασίας και της κοινωνικής του αναπαραγωγής (ό.π.: 72-73), διαμεσολαβημένη είτε νομικο-πολιτικά είτε με άμεση, κατασταλτική βία, όπως στην περίπτωση των Zechenwhren, των σωμάτων ασφαλείας που ιδρύθηκαν στα γερμανικά ορυχεία τη δεκαετία του 1880 «με αντικείμενο την επιβολή των εργασιακών κανονισμών και το τσάκισμα της παραμικρής υποψίας συνωμοσίας» (ό.π.: 75). Το περιεχόμενο των αγώνων του και οι οργανωτικές τους μορφές διέφεραν, επίσης, αποφασιστικά από εκείνα του εργάτη-μάστορα: «Ο εργάτης μάζα ήταν *βάρβαρος και απολίτιστος*, δεν έγινε μέλος σε κανέναν σύλλογο εργασιακής επιμόρφωσης, *ήταν ανίκανος να συνάψει οποιαδήποτε ανακωχή με το κεφάλαιο*, να κάνει δηλαδή το πρώτο βήμα της ‘σοσιαλιστικής’ στρατηγικής για την επιτάχυνση της οικονομικής ανάπτυξης. Ήταν *όχλος, απρόβλεπτος, επιθετικός, επιρρεπής στη βία και απολίτικος*. Οι ρυθμοί *turnover* που τον χαρακτήριζαν ήταν υψηλοί· η σύνθεσή του *θύμιζε βαβυλωνιακό μωσαϊκό*. Δεν στάθηκε δυνατό να αντιμετωπιστεί ούτε με τα όπλα της ποινικής καταστολής ούτε με τους νόμους ενάντια στον σοσιαλισμό [...]. Στον βαθμό που διαμόρφωνε *εναλλακτικές μορφές αγώνα ενάντια στον επαγγελματικό ρεφορμισμό και τους πραγματιστικούς του στόχους*, *εξελίχθηκε σε πρωταγωνιστή της προλεταριακής αυτοοργάνωσης, σφοδρό πολέμιο του διαχωρισμού των συνδικαλιστικών από τις πολιτικές οργανώσεις και μέλος των επαναστατικών εργοστασιακών οργανώσεων*, στα μάτια του οποίου *λειτούργουσαν ως το πρωτογενές κύτταρο της προλεταριακής εξέγερσης*» (ό.π.: 84-85, οι επισημάνσεις προστέθηκαν).

¹⁴⁷ Μελετώντας την περίπτωση των Άγγλων υφαντών, ο Τόμπσον (2013: 326-327, οι επισημάνσεις διατηρούνται) επιχειρεί μια συναφή περιοδολόγηση: «Είναι σύνηθες να περιγράφεται η δεινή τους κατάσταση [των υφαντών της δεκαετίας του 1830 – BM] ως ‘απελπιστική’, σε ένα ‘άρρωστο’ ή ‘απαρχαιωμένο’ επάγγελμα, δίνοντας μια ‘χαμένη μάχη’ και αντιμετωπίζοντας ‘αναπόφευκτη παρακμή’. Μπορεί να λεχθεί, από την άλλη πλευρά, πως έως τα τέλη της δεκαετίας του 1820 ο μηχανικός αργαλειός [power-loom] χρησιμοποιούταν σαν μια *δικαιολογία* προκειμένου να αποσπαστεί η προσοχή από άλλες αιτίες της παρακμής τους. Έως το 1820 είναι δύσκολο να τεκμηριωθεί ο *άμεσος* ανταγωνισμός μεταξύ της μηχανικής κίνησης και του χειριού· παρότι οι μηχανικοί αργαλειοί στην βαμβακοϋφαντουργία πολλαπλασιάζονταν, παραγνωρίζεται ορισμένες φορές ότι η κατανάλωση του βαμβακιού σημείωνε την ίδια στιγμή άλματα. [...] Συνεπώς υπήρξαν δύο φάσεις στην παρακμή των χειρώνων υφαντών. Η πρώτη, ως το 1830 ή το 1835, κατά την οποία η μηχανική κίνηση αποτέλεσε μια υφέρπουσα επικουρική αιτία, παρότι είχε σημαντικότερη επίπτωση υπό ψυχολογικούς όρους (και συνιστούσε, με αυτή την έννοια, έναν μοχλό για την μείωση των μισθών)· η δεύτερη, κατά την οποία η μηχανική κίνηση εκτόπισε πράγματι τα προϊόντα της χειρωνακτικής εργασίας. Ήταν στην πρώτη φάση που έλαβαν χώρα οι μεγάλες μειώσεις των μισθών».

¹⁴⁸ Ο Μαρξ παραθέτει τον τρόπο με τον οποίο απαντά ο εφημέριος του Τσέσερ στην ερώτηση της Επιτροπής για τη Μετανάστευση σχετικά με το εάν «η χρήση του μηχανικού αργαλειού [έχει] καταστήσει ξεπερασμένη τη χρήση του χειροκίνητου αργαλειού»: «Αναμφισβήτητα. Και θα την είχε κάνει ακόμα περισσότερο ξεπερασμένη αν δεν είχε δοθεί η δυνατότητα στους υφαντές που δουλεύουν τους χειροκίνητους αργαλειούς να αποδεχθούν μείωση του μισθού τους. [...] στην πραγματικότητα ο ανταγωνισμός ανάμεσα στον χειροκίνητο και στον μηχανοκίνητο αργαλειό συντηρείται από τα επιδόματα ένδειας» (στο Marx, 2016: 395, σημ. 198).

ταυτόχρονα φωτίζει την διαρκή, μεσολαβητική λειτουργία της εκμηχάνισης για την υποτίμηση της εργασιακής δύναμης, ως υπονόμευσης της δυνατότητας να «αναγνωριστεί» όπως πρωτύτερα, στη σφαίρα της κυκλοφορίας – δηλαδή ανταλλασσόμενη με τον ίδιο με πριν ονομαστικό μισθό –, μια στην πραγματικότητα *μη μεταβληθείσα* αξία χρήσης (Coriat, ό.π.: 162-164). Η μεσολάβηση της μηχανής έγκειται εδώ στην απαλοιφή της κοινωνικής επικύρωσης¹⁴⁹ της εξειδίκευσης· μπορούμε κατά τη γνώμη μας να υποστηρίξουμε προκαταρκτικά πως η υποτίμηση συνιστά την απόκριση του κεφαλαίου στο (παρά την τάση της ιδιοποίησής της) ανεξάλειπτο της εξάρτησής του από την συσσωρευμένη πρακτική γνώση του συλλογικού εργάτη.

Εξάλλου, βασική προϋπόθεση της εισαγωγής μηχανών σε μια καπιταλιστική επιχείρηση είναι, δεδομένης της ιδιότητας του σταθερού κεφαλαίου να μεταβιβάζει τμηματικά την αξία του στην αξία των παραγόμενων εμπορευμάτων, η εξοικονομούμενη δαπάνη σε μισθούς από την αντικατάσταση εργατών και τη μείωση του χρόνου παραγωγής, δηλαδή η ποσότητα του εξοικονομούμενου μεταβλητού κεφαλαίου ανά μονάδα εμπορεύματος, να υπερβαίνει το πρόσθετο σταθερό κεφάλαιο που μεταβιβάζεται. Αυτό σημαίνει πως η εκμηχάνιση της παραγωγής είναι για τον κεφαλαιοκράτη περισσότερο συμφέρουσα όσο υψηλότερη είναι η ονομαστική τιμή της εργασιακής δύναμης (Heinrich, ό.π.: 129). Υπό αυτή την έννοια, η μηχανή, ως μέσο της πάλης του κεφαλαίου ενάντια στην εξάρτησή του από την εργατική τάξη, ενοποιεί, στο έδαφος της επίθεσης, αφενός, στην δυνατότητα του σχετικού εργατικού ελέγχου επί της εργασιακής διαδικασίας (δηλαδή στην δυνατότητα της άρσης των κανονικών όρων αξιοποίησης της εργασιακής δύναμης) και, αφετέρου, στο ύψος του εργατικού μισθού, τις σφαίρες της παραγωγής και της κυκλοφορίας.

Όπως είδαμε, το κίνητρο της εκμηχάνισης, στο επίπεδο του μεμονωμένου κεφαλαίου, συνίσταται στην εξασφάλιση των πρόσθετων κερδών που επιφέρει η μείωση του χρόνου παραγωγής κάτω απ' τον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο παραγωγής. Όταν το κεφάλαιο εκμηχανίσει την παραγωγή, η αυθόρμητη επιδίωξή του είναι η παράταση του χρόνου εργασίας: από τη μία πλευρά, διότι στοχεύει στην παράταση του εξασφαλιζόμενου πρόσθετου κέρδους. Από την άλλη πλευρά, γιατί η συγκέντρωση ζωντανής εργασίας και μηχανών στη νέα χωρικότητα του εργοστασίου, διευρύνει τις

¹⁴⁹ «Κατ' επέκταση, θα μιλάμε για υποτίμηση κάθε φορά που κατηγορίες εργατών αδυνατούν να 'πετύχουν την αναγνώριση', μέσα στην 'ειδίκευση' και άρα μέσα στο μισθό τους, κεκτημένων γνώσεων και ικανοτήτων της εργατικής τους δύναμης που ενεργοποιούνται και καταναλώνονται πραγματικά» (Coriat, ό.π.: 164).

δυνατότητές του να εξοικονομεί σταθερό κεφάλαιο (Marx, 1983: 128): είδαμε ήδη μια τέτοια δυνατότητα, στο παράδειγμα της εισαγωγής της βάρδιας: «σε μια επιχείρηση διπλής βάρδιας, μπορεί κανείς να παράγει με τις ίδιες μηχανές και κτιριακές εγκαταστάσεις, τα διπλάσια προϊόντα απ' ό,τι σε μια επιχείρηση μονής βάρδιας» (Heinrich, ό.π.: 161). Ο διπλασιασμός των πρώτων υλών αντιστοιχεί σε μια αύξηση του σταθερού κεφαλαίου σαφώς μικρότερη του διπλασιασμού του μεταβλητού τμήματος του κεφαλαίου και της υπεραξίας και, επομένως, οδηγεί (με σταθερό το ποσοστό εκμετάλλευσης) σε αύξηση του ποσοστού κέρδους. Η δυνατότητα αυτή του κεφαλαίου να εξοικονομεί σταθερό κεφάλαιο, μια έκφανση της οποίας είναι η παράταση του χρόνου λειτουργίας των μηχανών, αντισταθμίζει δυνητικά την μείωση του ποσοστού κέρδους που επιφέρει η αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου¹⁵⁰ σε κάθε κύκλο εκμηχάνισης (Ιωακείμογλου, 2007: 91-93).

Η διαδικασία γενίκευσης της εκμηχάνισης στο επίπεδο ενός ολόκληρου κλάδου της παραγωγής, ως αποτέλεσμα του ανταγωνισμού μεταξύ των μεμονωμένων κεφαλαίων (Marx, 1983: 127), μετατρέπει αυτό που στην περίπτωση του τεχνητού μονοπωλίου εμφανίζεται ως δυνατότητα, σε αναγκαιότητα (ό.π.: 126). Όταν η μηχανή μετατραπεί σε κοινωνικά κυρίαρχο μέσο εργασίας, η προηγούμενη αύξηση της κοινωνικής αξίας του εμπορεύματος πάνω από την ατομική του αξία, αντισταθμίζεται: η κοινωνική αξία μειώνεται στο επίπεδο της ατομικής (Marx, 2016: 372). Αυτό έχει ως συνέπεια την τάση μείωσης της παραγόμενης υπεραξίας. Αν η διάρκεια της εργάσιμης ημέρας θεωρηθεί εδώ δεδομένη, η μέσω της εκμηχάνισης αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας αυξάνει το τμήμα της εργάσιμης ημέρας που αντιστοιχεί στην υπερεργασία, συμπιέζοντας εκείνο που αντιστοιχεί στην αναγκαία εργασία¹⁵¹, αλλά αυτό καθίσταται εφικτό μόνο με τη μορφή της αντικατάστασης

¹⁵⁰ Αγνοούμε εδώ σκόπιμα την συγκυριακή διακύμανση των τιμών των πρώτων υλών, που επιδρά στις μεταβολές της αξιακής σύνθεσης του κεφαλαίου, προκειμένου να εστιάσουμε στην οργανική σύνθεση. Δεν έχουμε, φυσικά, τον χώρο εδώ προκειμένου να υπεισέλθουμε σε ειδικότερα θέματα της μαρξικής κριτικής της πολιτικής οικονομίας, όπως η θεωρία των κρίσεων, επισημαίνουμε, ωστόσο, πως η δυνατότητα του κεφαλαίου να εξοικονομεί σταθερό κεφάλαιο σημαίνει πως η ιστορική «εμφάνιση» του περιώνυμου «νόμου της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους» τελεί υπό συγκεκριμένες, προσδιορισμένες από τον ίδιο τον Μαρξ, προϋποθέσεις. Παραπέμπουμε σχετικά στα Ιωακείμογλου, Η. (2007). *Τι είναι και τι ζητάει η μαρξιστική κριτική από την πολιτική οικονομία*. Αθήνα: Λέσχη Κατασκόπων του 21^{ου} αιώνα, σσ.87-104, Heinrich, M. (2017). *Το Κεφάλαιο του Καρλ Μαρξ. Εισαγωγή στους τρεις τόμους* (επ. & μτφρ. Σ. Λαλοπούλου), Αθήνα: Futura, σσ. 167-172, Μηλιός, Γ., Δημούλης, Δ. & Οικονομάκης, Γ.Η. (2005). *Η θεωρία του Μαρξ για τον καπιταλισμό. Πλευρές μιας θεωρητικής και πολιτικής ρήξης*. Αθήνα: Νήσος.

¹⁵¹ Η διάκριση μεταξύ τμημάτων εξυπηρετεί εδώ τις ανάγκες της παρουσίασης. Όπως ρητά επισημαίνει ο Μαρξ, «η υπερεργασία και η αναγκαία εργασία συμφύρονται» (Marx, 2016: 208).

εργατών από μηχανές (ό.π.: 373). Υπό αυτή την έννοια, η εκμηχάνιση ενός ολόκληρου παραγωγικού κλάδου παράγει δύο αντίρροπες τάσεις: από τη μία πλευρά, οδηγεί σε μια αύξηση της υπεραξίας μέσω της αύξησης της παραγωγικότητας, ενώ από την άλλη, μειώνοντας την αναλογία μεταξύ ζωντανής εργασίας και σταθερού κεφαλαίου, οδηγεί σε μείωση της υπεραξίας εφόσον «η υπεραξία πηγάζει μόνο από το μεταβλητό τμήμα του κεφαλαίου και [...] η μάζα της υπεραξίας καθορίζεται από δύο παράγοντες, από το ποσοστό της υπεραξίας και από τον αριθμό των ταυτόχρονα απασχολούμενων εργατών¹⁵²» (ό.π.: 372). Εάν η αύξηση της υπεραξίας είναι μικρότερη από τη μείωσή της, η συνισταμένη των αντίρροπων αυτών τάσεων απολήγει, εν τέλει, σε μια δυναμική μείωσης. Η απάντηση του κεφαλαίου, «χωρίς αυτό να το συνειδητοποιεί»¹⁵³ (ό.π.:

¹⁵² «Η μάζα της παραγόμενης υπεραξίας είναι ίση με το μέγεθος του προκαταβεβλημένου μεταβλητού κεφαλαίου πολλαπλασιασμένου με το ποσοστό της υπεραξίας ή καθορίζεται από το σύνθετη σχέση μεταξύ του αριθμού των εργασιακών δυνάμεων που εκμεταλλεύεται ταυτόχρονα ο ίδιος κεφαλαιοκράτης και του βαθμού εκμετάλλευσης της μεμονωμένης εργασιακής δύναμης» (Marx, 2016: 274).

¹⁵³ Η επισήμανση αυτή του Μαρξ έχει εν προκειμένω ευρύτερη σημασία, καθώς θέτει το κατά τη γνώμη μας κρίσιμο ζήτημα του θεωρητικού χειρισμού των κινήσεων που περιγράφουμε: στο μέτρο που η ανάλυση παραμένει στο επίπεδο του μεμονωμένου κεφαλαίου ή του πλέγματος των μεμονωμένων κεφαλαίων, ο παράγοντας του ενδο-αστικού ανταγωνισμού παραμένει αποφασιστικός. Αυτός είναι, άλλωστε, που ως γνωστόν ωθεί τα υπόλοιπα μεμονωμένα κεφάλαια ενός παραγωγικού κλάδου στην εκμηχάνιση του προτσές παραγωγής, λειτουργώντας – ανεξάρτητα απ’ τη θέλησή τους – ακριβώς ως νόμος του καπιταλιστικού ανταγωνισμού, αφού το πρώτο (στο παράδειγμά μας) μεμονωμένο κεφάλαιο έχει επιτύχει την ύψωσή του σε τεχνητό μονοπώλιο. Όπως παρατηρεί ο Χάινριχ (ό.π.: 122-123), η αύξηση της παραγωγικότητας μέσω των μηχανών συνοδεύεται κατά κανόνα από αύξηση του όγκου των παραγόμενων εμπορευμάτων, το οποίο έχει ως συνέπεια τη μείωση της τιμής τους προκειμένου αυτά να πωληθούν, με μικρή μείωση της πραγματοποιούμενης υπεραξίας. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα τα υπόλοιπα κεφάλαια να ωθούνται σε αντίστοιχη μείωση της τιμής του ίδιου εμπορεύματος, προκειμένου να παραμείνουν ανταγωνιστικά. Εφόσον, ωστόσο, δεν έχουν εκμηχανίσει την παραγωγική τους διαδικασία, η μείωση της τιμής συνεπάγεται μείωση της υπεραξίας. «Συνεπώς, δεν έχουν άλλη επιλογή παρά να αυξήσουν την παραγωγικότητα της εργασίας και να μειώσουν το κόστος, ώστε να μπορούν να συμβαδίσουν με τον ανταγωνισμό των τιμών». Είναι, δηλαδή, η συγκεκριμένη, ιστορική μορφή της εργασίας στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής που επιβάλλει τους «νόμους του ανταγωνισμού» ως νόμους. Επιχειρήσαμε, ωστόσο, να δείξουμε πως αυτή η παράσταση της αυτάρκειας του κυκλώματος των εννοιών της πρωτεύουσας σειράς, παρότι αναγκαία, παραμένει συγκροτητικά στρεβλή, καθότι «αποκρύπτει» την ανεξάλειπτη δραστικότητα της κοινωνικής σύγκρουσης. Και αν έτσι, στο επίπεδο που μελετάμε, «αποκαλύπτεται» η δομική βία μεταξύ των στοιχείων της δομής ως επιμέρους σύνθετων ολότητων, δηλαδή ως τάξεων, η κρίσιμη στιγμή του επιχειρήματος σχετίζεται άμεσα με τον χειρισμό του κράτους. Σε όσα ακολουθούν σχετικά με την πάλη για την εργάσιμη ημέρα, το κράτος, παραμένοντας πάντοτε *αυστηρά ταξικά προσδιορισμένο*, εμφανίζεται με τη μορφή ενός γενικού ρυθμιστή: πρόκειται ακριβώς για τον φετιχισμό της μορφής-κράτος (Althusser, 2010: χς), την αναγκαία παράσταση του «διαχωρισμένου», που συστοιχεί στον ταξικό του χαρακτήρα. Εκείνο, εντούτοις, το οποίο παραμένει διακύβευμα – και δεν είμαστε σε θέση να επεξεργαστούμε απ’ το έδαφος του παρόντος – συνίσταται στο ερώτημα σχετικά με τις φιλοσοφικές συνέπειες, ιδιαίτερα απ’ το εσωτερικό του σχήματος της δομικής αιτιότητας, της κατανόησης (την οποία ρητά μοιράζεται ο Αλτουσέρ) του κράτους με τους όρους μιας διττότητας «διαχωρισμένου» μηχανισμού αναπαραγωγής της ταξικής εξουσίας της κυρίαρχης τάξης και ειδικής μηχανής μετασχηματισμού ενός πλεονάσματος Βίας σε έννομη τάξη. Το διακύβευμα αυτό μορφοποιείται κατά τη γνώμη μας στο εάν απ’ το έδαφος μιας τέτοιας θεωρίας του κράτους (την οποία εδώ συμμεριζόμαστε, ιδιαίτερα στο πλαίσιο της αντιπαράθεσης Αλτουσέρ-Πουλαντζά και των πολιτικών συνεπειών της συμβολής του δεύτερου) παρεισάγεται μια παράσταση καρτεσιανού υποκειμένου ή αυτόνομου δρώντος.

373), συνίσταται στην παράταση της εργάσιμης ημέρας, δηλαδή στον συνδυασμό της στρατηγικής της σχετικής και της απόλυτης υπεραξίας: «από εδώ προκύπτει και το οικονομικό παράδοξο το ισχυρότερο μέσο συντόμευσης του εργάσιμου χρόνου να αντιστρέφεται στο πιο αλάνθαστο μέσο μετατροπής όλου του βιοτικού χρόνου του εργάτη και της οικογένειάς του σε διαθέσιμο εργάσιμο χρόνο για την αξιοποίηση του κεφαλαίου» (ό.π., οι επισημάνσεις προστέθηκαν).

Η επιμήκυνση, όμως, της εργάσιμης ημέρας όξυνε την πάλη απ' την πλευρά της εργατικής τάξης και των μορφών οργάνωσης που αντιστοιχούν ιστορικά στην ταξική σύνθεση που μελετάμε, τα συνδικάτα, ενώ οι συνέπειες της παράτασης του εργάσιμου χρόνου υπήρξαν καταστροφικές για το προλεταριάτο¹⁵⁴ (ό.π.: 248). Σε αυτό το έδαφος είναι που συναντάται η ταξική πάλη με την ρυθμιστική λειτουργία του αστικού κράτους, εννοημένου ως «διαχωρισμένου» μηχανισμού αναπαραγωγής της ταξικής εξουσίας του συλλογικού κεφαλαιοκράτη, με αποτέλεσμα τον δια νόμου περιορισμό της εργάσιμης ημέρας. Από τη μία πλευρά, πρόκειται εδώ για το συντελεσμένο αποτέλεσμα της ως τότε μη θεσμικά αποφασίσιμης βίας μεταξύ των συμμετρικά κατοχυρωμένων, στη βάση της ανταλλαγής, δικαιωμάτων· για την πάλη, με άλλα λόγια, «μεταξύ του συνολικού κεφαλαιοκράτη, δηλαδή της τάξης των κεφαλαιοκρατών, και του συνολικού εργάτη, ή της εργατικής τάξης» (ό.π.: 206, οι επισημάνσεις προστέθηκαν). Από την άλλη πλευρά, πρόκειται για αυτό που ο Καφέντζις αποκαλεί «κατάλληλη[η] ποσοτική[ή] αναλογί[α] μεταξύ του εργαζόμενου πληθυσμού και του κοινωνικού κεφαλαίου που αυτός ο πληθυσμός βάζει σε κίνηση» (Caffentzis, 2012: 218): απέναντι στο «Après moi, le déluge!»¹⁵⁵ (Marx, 2016: 240) των μεμονωμένων κεφαλαίων, το κράτος παρεμβαίνει προκειμένου να διασφαλίσει τους όρους της κοινωνικής αναπαραγωγής της εργατικής τάξης, δηλαδή, τους αναγκαίους όρους της αξιοποίησης, θεωρημένης από την προοπτική του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου. Έχουμε ήδη επισημάνει πως αυτή η κοινωνική λειτουργία δεν συνιστά, με απaráλλαχτους τους όρους της, μια σταθερά της δομής του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής που δεν πρέπει να επερωτάται· εάν η

Παρατίθεται ο ηλεκτρονικός σύνδεσμος για τον ιστότοπο που φιλοξενεί το κείμενο του Αλτουσέρ: https://www.theseis.com/index.php?option=com_content&view=article&id=1127:category-1127&catid=128&Itemid=113 (ημερομηνία πρόσβασης: 04/04/2024).

¹⁵⁴ «Ακόμη και οι έννοιες της ημέρας και της νύχτας, έγιναν τόσο συγκεχυμένες, ώστε ένας Άγγλος δικαστής ακόμη και το 1860 έπρεπε να επιστρατεύσει πραγματικά ταλμουδική οξυδέρκεια για να εξηγήσει ως 'ετυμηγορία' τι είναι ημέρα και τι νύχτα. Το κεφάλαιο οργίαζε» (Marx, 2016: 248).

¹⁵⁵ «Μετά από μένα ο κατακλυσμός!». Μετωνυμικά στην ελληνική, «Έμοῦ θανάτος γαῖα μιχθήτω πυρί».

καταστατική εξάρτηση του κεφαλαίου από την εργατική τάξη παραμένει εξ ορισμού ανεξάλειπτη, τούτο δεν συμβαίνει ούτε με την ταξική σύνθεση της εργατικής τάξης, αλλά ούτε και με την φυσική-βιολογική ύπαρξη των φορέων της εργασιακής δύναμης: «Η ταξική πάλη δεν είναι πάλη γύρω από τη γέννηση και τον θάνατο, αλλά πάλη γύρω από το τι γεννιέται και το τι πεθαίνει» (Caffentzis, ό.π.: 216). Η παρέμβαση του κράτους αποτυπώνει εδώ, υπό αυτό το πρίσμα, τη μέριμνα του συλλογικού κεφαλαιοκράτη, στην πράξη αντιτιθέμενη στη βούληση των μεμονωμένων κεφαλαιοκρατών, να εξασφαλιστεί η αναγκαία, για τις ανάγκες του προτσές αξιοποίησης τη δεδομένη στιγμή και στο μεσοπρόθεσμο μέλλον, «ποσοτική αναλογί[α] μεταξύ του εργαζόμενου πληθυσμού και του κοινωνικού κεφαλαίου που αυτός ο πληθυσμός βάζει σε κίνηση» (ό.π.: 218)¹⁵⁶.

Η απόκριση του κεφαλαίου απέναντι στον περιορισμό του χρόνου εργασίας είναι η εντατικοποίηση και δια αυτής, «μια αλλαγή στο χαρακτήρα της σχετικής υπεραξίας» (Marx, 2016: 375), η οποία έγκειται στη μετάβαση από την αύξηση του όγκου παραγωγής με αμετάβλητο τον ρυθμό κατανάλωσης της εργασιακής δύναμης, στην αύξηση του τελευταίου. Μια τέτοια μετάβαση δεν είναι δυνατή χωρίς την περιστολή της εργάσιμης ημέρας, εφόσον η ένταση του μετασχηματισμού της εργασιακής δύναμης σε εργασία είναι μέγεθος αντιστρόφως ανάλογο της διάρκειας του μετασχηματισμού (ό.π.: 376). Υπό αυτό το πρίσμα, η μείωση της διάρκειας της

¹⁵⁶ Η περίπτωση της Αγγλίας, που μελετά ο Μαρξ, είναι αποκαλυπτική. Οι νομοθετικές παρεμβάσεις του 1844 και του 1847 προεξέτειναν τον περιορισμό και την ρύθμιση της εργάσιμης ημέρας όπως είχαν ήδη εμφανιστεί το 1833. Η συγκυρία κατά την οποία το αγγλικό κράτος προχώρησε σε αυτή την κίνηση συμπίπτει με μια διπλή, οικονομική και πολιτική, αναγκαιότητα που απέρρεε από το αποφασιστικό γεγονός της κατάργησης των Νόμων περί Σιτηρών [1846-1847], δια της οποίας οι Άγγλοι κεφαλαιοκράτες (και ιδιαίτερα το μεταποιητικό κεφάλαιο) κατάφεραν ένα συντριπτικό πλήγμα εναντίον της γαιοκτητικής αριστοκρατίας. Σε αυτό το πλαίσιο, το οικονομικό διακύβευμα έγκειτο στην εξασφάλιση της απρόσκοπτης λειτουργίας και ανάπτυξης της βιομηχανικής παραγωγής, η οποία – μέσω της άρσης του συστήματος των δασμών επί των εισαγόμενων πρώτων υλών, κυρίως του βαμβακιού – είχε αποκτήσει τεράστια δυναμική. Ο περιορισμός του χρόνου εργασίας και η λεπτομερέστερη ρύθμιση των όρων της (λ.χ. ο ακριβέστερος προσδιορισμός του χρόνου εκκίνησης της εργάσιμης ημέρας), αποτέλεσαν, σε αυτό το πλαίσιο, ένα στοιχείο εξασφάλισης της συναίνεσης των βιομηχανικών (ειδικά) εργατών, αποσπώντας τους ταυτόχρονα (σε ό,τι αφορά τους υλικούς όρους διαβίωσης και την αναγνωρισμένη ισχύ των συνδικάτων τους) από την υπόλοιπη εργατική τάξη. Το δε πολιτικό διακύβευμα σχετίζεται άμεσα με τα παραπάνω. Όπως επισημαίνει ο Ένγκελς στο *Η Αγγλία το 1845 και το 1885*, «[...] οι βιομήχανοι καπιταλιστές [...] έμαθαν, και συνέχισαν να μαθαίνουν όλο και περισσότερο, ότι η μεσαία τάξη [...] δεν μπορεί ποτέ ν' αποκτήσει πλήρη κοινωνική και πολιτική εξουσία επί του έθνους, παρά μόνο με τη βοήθεια της εργατικής τάξης. [...] Οι Νόμοι Περί Εργοστασίων, που αποτελούσαν κάποτε εφιάλτη για όλους τους βιομηχάνους, όχι μονάχα άρχισαν να τηρούνται με προθυμία απ' τους βιομήχανους μα ανέχθηκαν επίσης την επέκτασή τους σε νομοθετικές πράξεις που ρυθμίζουν όλα τα επαγγέλματα». Παρατίθεται ο ηλεκτρονικός σύνδεσμος του ιστοτόπου που φιλοξενεί τη μετάφραση του κειμένου του Ένγκελς: <https://alertacomunista.wordpress.com/2019/06/07/england-1845-1885/> (ημερομηνία πρόσβασης: 06/04/2024).

εργάσιμης ημέρας, καθιστώντας εφικτή την κατανάλωση μεγαλύτερης ποσότητας εργασιακής δύναμης ανά μονάδα χρόνου, μετατρέπει το σύστημα των μηχανών σε «ένα αντικειμενικό και συστηματικά εφαρμοσμένο μέσο άντλησης περισσότερης εργασίας στον ίδιο χρόνο» (ό.π.: 377), αφενός μέσω της αύξησης της ταχύτητας της μηχανής, που γίνεται δυνατή με την τεχνική ανάπτυξή της, και, αφετέρου, με την αύξηση του αριθμού των χειριζόμενων μηχανών ανά εργάτη, «τη διεύρυνση του εργασιακού πεδίου του» (ό.π.).

Επομένως, εκείνο που εμφανίζεται ως αμιγής τεχνική ανάπτυξη των μηχανών, υπακούει στην πραγματικότητα σε μια ανάγκη που απορρέει από την ταξική πάλη (στην περίπτωση της Αγγλίας, και από την πάλη του κεφαλαίου εναντίον της αριστοκρατίας) και την αναδιοργάνωση της παραγωγικής διαδικασίας από το κεφάλαιο, που ακολούθησε ως απάντηση σ' αυτήν. Η δε αύξηση της ταχύτητας των μηχανών υπαγορεύει, για την προοπτική του φορέα της εργασιακής δύναμης, μια αύξηση του μέτρου και του ρυθμού φθοράς του οικείου σώματος. Υπό μία έννοια, η φθορά-απαξίωση της μηχανής μοιάζει εδώ να εξαρτάται, με τρόπο που προσιδιάζει σε αντίστροφη αναλογία, απ' τη φθορά του σώματος της εργάτριας. Πράγμα που επίσης σημαίνει ότι η απαίτηση της υποταγής του εργατικού σώματος στον αυξημένο ρυθμό λειτουργίας της μηχανής – ιδωμένη ως αναβαθμός της απαίτησης της υπαγωγής του στην ίδια τη λειτουργία της και στη μορφή του καταμερισμού της εργασίας που θεμελιώνεται σ' αυτή – παράγει *αναγκαία* και το φάσμα της – απ' την πλευρά του κράτους και του κεφαλαίου – *ανεκτής καταστροφής των σωμάτων, αλλά και έναν αποδεκτό* (υπαγόμενο πάντα στους συσχετισμούς της ταξικής πάλης) *ρυθμό αυτής της καταστροφής*.

Από το έδαφος όσων εκθέσαμε σε αυτό το τελευταίο κεφάλαιο, μπορούμε να επανέλθουμε στις παρατηρήσεις του Παντσιέρι σχετικά με τις αντικειμενιστικές παραστάσεις της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων: στη θέση της εγγελιανής αναντιστοιχίας μεταξύ μορφής και περιεχομένου και της σύλληψης της ιστορικής κίνησης με τους όρους της διαλεκτικής των παραγωγικών σχέσεων και των παραγωγικών δυνάμεων – μιας σύλληψης που, όπως δείξαμε, εσωκλείει την άρνηση του ιστορικού υλισμού ως *θεωρίας της ιστορίας* – θα πρέπει τώρα να τοποθετήσουμε την παράσταση της ριζικής εσωτερικότητας της τεχνικής ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων στο πεδίο της ανεξάλειπτης, ειδικώς κεφαλαιοκρατικής (εδώ, υπό την έννοια της *μη αδιαφοροποίησης*) βίας μεταξύ των συγκροτητικών στοιχείων της δομής του

κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Στη θέση της κίνησης αυτο-πραγμάτωσης μιας αφηρημένης συλλογικής διάνοιας ή ορθολογικότητας, θα πρέπει να τοποθετήσουμε την επικαθορισμένη αντικειμενοποίηση μιας ιστορικο-ταξικά προσδιορισμένης δομής ορθολογικότητας στο σύστημα των μηχανών¹⁵⁷: «η καπιταλιστική χρήση των μηχανών δεν αποτελεί, ας πούμε, μια απλή διαστρέβλωση κάποιας ‘αντικειμενικής’ ανάπτυξης που είναι καθεαυτή ορθολογική [...] αλλά είναι το κεφάλαιο που έχει καθορίσει την τεχνολογική ανάπτυξη» (Panzieri, Kapferer & Bahr, ό.π.: 47, οι επισημάνσεις διατηρούνται).

Και ακόμη, η σημασία της αλτουσεριανής κριτικής στις εγελιανές επιβιώσεις στο έργο του ύστερου Μαρξ, από κοινού με τον, εκ μέρους του εργατισμού, θεωρητικό χειρισμό του ζητήματος των μηχανών με τους όρους ενός *μέσου του κεφαλαίου* στην πάλη του εναντίον της εργατικής τάξης, αποκτά ευρύτερες συνέπειες για τον στοχασμό επί της κατηγορίας της τεχνολογίας. Διότι η καταγγελία του ιδεολογικού χαρακτήρα της κατηγορίας της γένεσης σημαίνει επίσης την αδυνατότητα να θεωρητικοποιηθεί, από το έδαφος του μαρξισμού, εκείνη η «απαρκήρια απλή ενότητα» (Althusser, 2015: 283) που ο πρώιμος Μαρξ κληρονομεί από τη θεωρησιακή φιλοσοφία και η οποία διατρέχει τις σελίδες των *ΟΦΧ* και – όπως ευελπιστούμε να έχουμε επαρκώς δείξει ως τώρα – προσδιορίζει την (εναρκτήρια, αποκατεστημένη) σχέση μεταξύ του ανθρώπου και της φυσικής εξωτερικότητας, καθώς και την αντίστοιχη μεταξύ της εργασίας και του υποκειμένου της. Γιατί σε αυτήν ακριβώς τη σχέση, στον ανώτερο αναβαθμό της οποίας αντιστοιχεί η φράση «φύση εξανθρωπισμένη και άνθρωπος νατουραλισμένος» είναι που

αυτή η απαρκήρια ενότητα συγκροτεί τη διατμημένη ενότητα των δύο αντιθέτων όπου αλλοτριώνεται, καθώς γίνεται άλλη παραμένοντας συγχρόνως ο εαυτός της: τα δύο αυτά αντίθετα είναι η ίδια ενότητα, αλλά εντός του δυϊσμού, η ίδια εσωτερικότητα, αλλά εντός της εξωτερικότητας (και γι’ αυτό ακριβώς είναι, καθένα από την πλευρά του, το αντίθετο και η αφαίρεση του ενός σε σχέση με το άλλο, όντας καθένας αφαίρεση του άλλου δίχως να το γνωρίζει, όντας καθ’ εαυτό τέτοιο), προτού αποκατασταθεί η απαρκήρια ενότητά τους, εμπλουτισμένη όμως με τη διάτμησή της, με την αλλοτρίωσή της, κατά την άρνηση αυτής της αφαίρεσης που αρνούνταν την προγενέστερη ενότητά τους· τότε θα ξαναγίνουν Ένα, έχοντας ανασυγκροτήσει μια νέα απλή «ενότητα», εμπλουτισμένη από την παρελθούσα εργασία της

¹⁵⁷ Πράγμα που, συμμετρικά, σημαίνει πως «το ταξικό επίπεδο δεν εκφράζεται ως πρόοδος, μα ως ρήξη· όχι ως ‘αποκάλυψη’ της μυστικιστικής ορθολογικότητας εγγενούς στη σύγχρονη παραγωγική διαδικασία, μα ως η κατασκευή μιας ριζικά νέας ορθολογικότητας που αντιπαράτίθεται στην ορθολογικότητα του καπιταλισμού» (Panzieri, Kapferer & Bahr, ό.π.: 54, οι επισημάνσεις διατηρούνται).

άρνησής τους, τη νέα απλή ενότητα μιας ολότητας, που έχει παραχθεί από την άρνηση της άρνησης (ό.π.: 280-281).

Ισχυριζόμαστε πως ακριβώς από αυτήν την προοπτική της ριζικής εγκατάλειψης του εγγελιανού σχήματος και της εννοιολογικής του γραμματικής, η οποία συστοιχεί προς την κατάφαση του καθολικά δομημένο χαρακτήρα του κοινωνικού πραγματικού, είναι που πρέπει να προσεγγίσει κανείς την κατηγορία της *τεχνολογίας εν γένει*· παραφράζοντας τον Μαρξ της *Εισαγωγής στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*,

η *τεχνολογία* φαίνεται μια απλούστατη κατηγορία. Επίσης και η παράστασή της σ' αυτή τη γενικότητα – *ως τεχνολογία εν γένει* – είναι πανάρχαια. Ωστόσο, εφόσον συλληφθεί οικονομικά σ' αυτή την απλότητα, η '*τεχνολογία*' είναι μια εξίσου σύγχρονη κατηγορία όπως και οι σχέσεις που γεννούν αυτή την απλή αφαίρεση (Marx, 2018: 1080, οι επισημάνσεις προστέθηκαν).

Υπό αυτή την έννοια, με τον ίδιο τρόπο που είναι αδύνατον να προσδιορίσει κανείς την *εν γένει* εργασία ως δι-ιστορική, αξιογενετική διαδικασία, ακριβώς επειδή η ίδια η έννοια της *αξίας* εμφανίζεται στο εσωτερικό αποκλειστικά του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και το ίδιο συμβαίνει με την «πηγή» της, την *αφηρημένη εργασία* – μια κατηγορία διαφορετικής εννοιολογικής τάξης από κάθε *συγκεκριμένη* εργασία¹⁵⁸, η οποία αποτυπώνει ακριβώς τον ειδικό, κοινωνικά προσδιορισμένο χαρακτήρα της εργασίας στον καπιταλισμό, την «κοινωνική (καπιταλιστική) ομογενοποίηση κάθε ατομικής παραγωγικής διαδικασίας, μέσω ακριβώς της γενικευμένης εμπορευματικής ανταλλαγής και του ανταγωνισμού μεταξύ των ατομικών εμπορευματοπαραγωγών (καπιταλιστών)» (Μηλιός, Οικονομάκης &

¹⁵⁸ Μπορούμε εδώ να επανέλθουμε στην μέριμνα για την εξάλειψη των νεκρών χρόνων της παραγωγής και την βέλτιστη μετατροπή της εργασιακής δύναμης σε εργασία, ανατρέχοντας στην διάκριση του Καφέντζις (2012: 163-166) μεταξύ του *μηχανικού* και του *αξιακού μέτρου της εργασίας*. Όπως ο ίδιος παρατηρεί, «ο πρώτος τρόπος μέτρησης (η μέτρηση της εργασίας με μέτρο την εργασία της μηχανής) είναι το απόλυτο μέτρο για επιτόπια χρήση 'στον χώρο της δουλειάς', ένα μέτρο που μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να εκτιμήσει την *τρέχουσα* εργατική απόδοση» (ό.π.: 163, οι επισημάνσεις διατηρούνται). Το μηχανικό μέτρο της εργασίας, συνθήκη δυνατότητας του οποίου συνιστά η ανατροπή της υποκειμενικής αρχής του καταμερισμού της εργασίας, αποτελεί ένα πρότυπο οργάνωσης του προτοσές παραγωγής το οποίο η πραγματική διαδικασία οφείλει να προσεγγίζει και, ταυτόχρονα, ένα μέσο ταξικού πειθαναγκασμού: «Ο εργάτης οφείλει να μηχανοποιηθεί όσο το δυνατόν περισσότερο [...] υπό την απειλή της αντικατάστασής του από την μηχανή την οποία οφείλει να μιμείται: πραγματικός Τζον Χένρυ που συνθλίβεται μεταξύ της ατμόσφυρας και του επιστάτη μέχρι που σκάει η καρδιά του» (ό.π.: 164). Η αναγκαιότητα του πρώτου αυτού μέτρου, η εντελής πλήρωση του οποίου ως *προτύπου* παραμένει πάντοτε δομικά *αδύνατη* (θυμίζουμε: οι μηχανές δεν παράγουν νέα αξία), εξηγείται ακριβώς από την άνω διάκριση μεταξύ αφηρημένης και συγκεκριμένης εργασίας και την απόρριψη της ουσιοκρατικής, ρικαρντιανής καταγωγής, ταύτισης της υπεραξίας με την «δαπανώμενη εργασία».

Λαπατσιώρας, 2000: χσ)¹⁵⁹ – και, κατά λογική συνέπεια που συνάγεται ευθέως από τη μαρξική θεωρία της αξίας, το χρήμα ως διαμεσολαβητή όχι απλώς της εμπορευματικής ανταλλαγής αλλά της ίδιας της «γενικής ανταλλαξιμότητας των εμπορευμάτων»¹⁶⁰ (ό.π.), [με τον ίδιο τρόπο, λοιπόν] είναι αδύνατον να χειριστεί κανείς την κατηγορία της τεχνολογίας, να μελετήσει την οικονομική της δραστηριότητα και τον ρόλο της στην ταξική πάλη *έξω και πάνω* από την ιστορία. Και με τον όρο *ιστορία*, θα πρέπει εδώ να εννοήσουμε «το δομημένο όλο [που] προσδίδει στην απλή κατηγορία το νόημά της, ή μπορεί να παραγάγει [...] την οικονομική ύπαρξη ορισμένων απλών κατηγοριών» (Althusser, 2015: 280). Αυτό το ιστορικά προσδιορισμένο δομημένο όλο είναι ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής. Τούτη η επισήμανση σημαίνει: δεν μπορούμε να μιλήσουμε, από το έδαφος του ιστορικού υλισμού, για *μηχανές εν γένει*, αλλά για *καπιταλιστικές μηχανές*. Και αντίστοιχα: δεν μπορούμε να μιλήσουμε για τις *χρήσεις των μηχανών* αφηρημένα, αλλά για *καπιταλιστικές χρήσεις των καπιταλιστικών μηχανών* ή – όχι ισοδύναμα – για *χρήσεις των καπιταλιστικών μηχανών*¹⁶¹.

Έτσι, λοιπόν, θα πρέπει τώρα να συμπληρώσουμε τη μεταφορά του τίτλου της παρούσας εργασίας, τον δεύτερο όρο της οποίας αποτυπώσαμε στην έννοια της *πληθυντικής, εσωτερικά διαφοροποιημένης, ενεργητικής και αρνούμενης* εργατικής τάξης, εκείνης της *Υδρας της ανταρσίας* για την οποία μιλήσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, προσθέτοντας τον *Μηχανικό Ηρακλή*, την καπιταλιστική μηχανή θεωρημένη με τους όρους του *μέσου απονέκρωσης της προλεταριακής αρνητικότητας* (πραγματικής,

¹⁵⁹ Παρατίθεται ο ηλεκτρονικός σύνδεσμος για τον ιστότοπο που φιλοξενεί το κείμενο: http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&view=article&id=723:category-723&catid=43&Itemid=113 (ημερομηνία πρόσβασης: 02/05/2024).

¹⁶⁰ Και εδώ είναι που η μαρξική θεωρία της αξίας διαφοροποιείται αποφασιστικά από τις προ-χρηματικές θεωρίες της κλασικής πολιτικής οικονομίας στη βάση των οποίων βρίσκεται μια παράσταση εγγενούς, ενύπαρκτης ανταλλαξιμότητας των εμπορευμάτων (στο μέτρο που όλα τους συνιστούν προϊόντα εργασίας), δηλαδή ένα «μοντέλο αντιπραγματισμού» (Μηλιός, Οικονομάκης & Λαπατσιώρας, 2000: χσ) στο οποίο το χρήμα «εισέρχεται» δευτερογενώς, προκειμένου να διευκολύνει την ανταλλαγή *σύμμετρων* [εδώ υπό την έννοια του *commensurable*] πυκνώσεων ποσοτήτων εργασίας.

¹⁶¹ Η μη ισοδυναμία μεταξύ του πρώτου και του δεύτερου σκέλους της διάζευξης αποτυπώνει εδώ μια *δυνητικότητα χρήσεων* που συστοιχεί στην υπονόμηση της αναμενόμενης λειτουργίας και απομακρύνει από μια λειτουργιστική σύλληψη του κοινωνικού πραγματικού, όπου η καπιταλιστική μηχανή θα διαδραμάτιζε ρόλο *σταθερού* εγγυητή της αναπαραγωγής των σχέσεων παραγωγής. Με τα λόγια του Παντσιέρι: «Δεν υπάρχει κανένας ‘αντικειμενικός’, μυστικιστικός παράγοντας εγγενής στα χαρακτηριστικά της τεχνολογικής ανάπτυξης ή του σχεδιασμού στη σημερινή καπιταλιστική κοινωνία, ο οποίος να μπορεί να εγγυηθεί τον ‘αυτόματο’ μετασχηματισμό ή την ‘αναγκαία’ ανατροπή των υπάρχοντων σχέσεων. Οι νέες ‘τεχνικές βάσεις’ που σταδιακά επιτυγχάνονται στην παραγωγή προσφέρουν στον καπιταλισμό νέες δυνατότητες για την *εδραίωση* της εξουσίας του. Φυσικά, αυτό δεν σημαίνει ότι δεν αυξάνονται ταυτόχρονα κι οι δυνατότητες για την ανατροπή του συστήματος. Όμως, οι δυνατότητες αυτές συμπίπτουν με τον απολύτως υπονομευτικό χαρακτήρα που τείνει να λάβει η ‘ανυπακοή’ της εργατικής τάξης εν όψει του αυξανόμενα ανεξάρτητου ‘αντικειμενικού πλαισίου’ του καπιταλιστικού μηχανισμού» (Panzieri, Kapferer & Bahr, ό.π.: 49, οι επισημάνσεις διατηρούνται).

ανεξαρτήτως βαθμού, ή δυνητικής) εντός της σφαίρας της παραγωγής και του μέσου υποτίμησης της εργασιακής δύναμης στη σφαίρα της κυκλοφορίας¹⁶². Πρόκειται ακριβώς για την κατανόηση της μηχανής, από κοινού με την «επιστήμη, [τις] τεράστιες φυσικές δυνάμεις και [τη] μαζική κοινωνική εργασία» (Marx, 2016: 387) που αντικειμενοποιούνται σ' αυτήν, ως «δύναμη[ς] του 'αφεντικού' (master)» (ό.π.: 388). Ή, με την περισσότερο γλαφυρή απόδοση του Γιουρ,

Τον σιδερένιο άνθρωπο, όπως ήταν το ταιριαστό όνομα που του έδωσαν οι εργάτες, φτιαγμένον από τα χέρια ετούτου του σύγχρονου Προμηθέα όπως τον πρόσταξε η Μινέρβα – ένα δημιουργήμα προορισμένο να αποκαταστήσει την τάξη μεταξύ των εργαζόμενων τάξεων και να εξασφαλίσει πως η Μεγάλη Βρετανία θα παραμείνει η αυτοκρατορία της τεχνικής. Τα νέα για την ερχομό ετούτου του ηράκλειου κατορθώματος γρήγορα διαδόθηκαν σε ολόκληρη τη χώρα και προτού ακόμη βγει από την κούνια του, είχε στραγαλίσει την Ύδρα της οχλοκρατίας (στο Caffentzis, 2012: 287, οι επισημάνσεις προστέθηκαν).

Με τον κίνδυνο να γίνουμε κουραστικοί, θα πρέπει να υπενθυμίσουμε, ωστόσο, ξανά: οι διαδικασίες που περιγράφουμε δεν συνιστούν αυτόματες αποκρίσεις, ώστε αυτό που θα απέμενε για τη θεωρία θα συνίστατο στο έργο της σταχυολόγησης των εκατέρωθεν κινήσεων στο πλαίσιο ενός παιγνίου μηχανικής ανακλαστικότητας. Πολύ περισσότερο, η υπόμνηση του συγκροτητικού της δομής ασταθμητισμού, απαγορεύει την μετάθεσή τους στο επίπεδο της αφήγησης μιας φιλοσοφίας της ιστορίας, τα θεμέλια της οποίας έχουμε, άλλωστε, επιχειρήσει να υπονομεύσουμε. Και ακόμη, οι κινήσεις αυτές δεν αντιπαρατίθενται στη θεωρία έξωθεν αυτής· μια επιστροφή στον εμπειρισμό του ιστορικισμού θα πρέπει να αποκλειστεί. Οι επισημάνσεις αυτές κατευθύνουν τις παρατηρήσεις μας για τις συνέπειες της εκμηχάνισης του προτσές παραγωγής προς την εξής κατεύθυνση: οι προϋποθέσεις της διαδικασίας αξιοποίησης, όπως αυτές υπάρχουν δοσμένες σε κάθε περίοδο της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης, και η οργάνωση της εργασιακής διαδικασίας που βρίσκεται υποταγμένη σε αυτές, προσδιορίζουν τα όρια της κεφαλαιοκρατικής αναδιοργάνωσης της παραγωγής ή – θεωρημένα από

¹⁶² «Εντούτοις, τα μηχανήματα δεν δρουν μόνο ως ένας πανίσχυρος ανταγωνιστής που είναι διαρκώς έτοιμος να καταστήσει 'περιττό' τον μισθωτό εργάτη. Διακηρύσσονται και χρησιμοποιούνται φωναχτά και μεροληπτικά από το κεφάλαιο ως μια δύναμη που είναι εχθρική απέναντι στον εργάτη. Καθίστανται το ισχυρότερο πολεμικό μέσο για να καταστέλλονται οι περιοδικές εργατικές εξεγέρσεις, οι strikes κ.λπ. ενάντια στην αυταρχία του κεφαλαίου. Σύμφωνα με τον Gaskell, η ατμομηχανή ήταν ήδη εξ αρχής ένας ανταγωνιστής της 'ανθρώπινης δύναμης', ο οποίος κατέστησε ικανό τον κεφαλαιοκράτη να συντρίψει τις αυξημένες απαιτήσεις των εργατών, που απειλούσαν να ωθήσουν σε κρίση το νεοπαγές εργοστασιακό σύστημα» (Marx, 2016: 399, οι επισημάνσεις προστέθηκαν).

διαφορετική προοπτική – τα πεδία της εμπράγματης έκφρασης της εργατικής αρνητικότητας στο εσωτερικό της σφαίρας της παραγωγής.

Είδαμε ότι η εισαγωγή των μηχανών – και, κατ' επέκταση *κάθε* εκμηχάνιση της παραγωγής που θεμελιώνεται στην περαιτέρω τεχνική ανάπτυξη ομοειδών μηχανών – επιβάλλει μια νέα χρονικότητα στην εργασιακή διαδικασία, στην οποία υποστηρίξαμε πως αντιστοιχεί ένας ανεκτός ρυθμός καταστροφής των προλεταριακών σωμάτων. Η ανατροπή της υποκειμενικής αρχής του καταμερισμού, για παράδειγμα, από το σύστημα των μηχανών εξαρτά την αποδοτικότητά της από την εξασφάλιση της ταχύτητας εκείνης διέλευσης του αντικειμένου της εργασιακής διαδικασίας από τα διάφορα επιμέρους στάδια του μηχανικού καταμερισμού, η οποία αντιστοιχεί στους *κανονικούς όρους της αξιοποίησης της εργασιακής δύναμης*, αλλά και τους *κανονικούς όρους της ίδιας της εργασιακής δύναμης*. Καίτοι η «πηγή» της αξιογένεσης στο προτσές παραγωγής, *η αφηρημένη εργασία*, δεν είναι δυνατόν να αντιστοιχιστεί σε εμπειρικά μετρήσιμα χρονικά διαστήματα, καθώς – όπως είδαμε – «εκφράζει» τον κοινωνικά ομογενοποιημένο χαρακτήρα της εργασίας στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής και κατά τούτο ανήκει, ως έννοια, σε διαφορετικής τάξης επίπεδο από την *συγκεκριμένη εργασία*, τούτο δεν συνεπάγεται καθόλου – όπως επίσης είδαμε – την απουσία της, εκ μέρους του κεφαλαιοκράτη, μέριμνας για τον ρυθμό επιτέλεσης της εργασίας. Ο Μαρξ περιγράφει ακριβώς αυτή τη μέριμνα συζητώντας τον *δεσποτισμό του κεφαλαίου* στο πλαίσιο της οργάνωσης της εργασίας με κέντρο το σύστημα των μηχανών:

Η κύρια δυσκολία του αυτοματοποιημένου εργοστασίου συνίσταται στην απαιτούμενη πειθαρχία, προκειμένου να αναγκαστούν οι άνθρωποι να εγκαταλείψουν τις άτακτες συνήθειές τους στην εργασία και να την ταυτίσουν με την απαράλλακτη κανονικότητα του μεγάλου αυτόματου. Η επινόηση όμως ενός πειθαρχικού κώδικα που να αντιστοιχεί στις ανάγκες και στην ταχύτητα του αυτοματοποιημένου συστήματος και η επιτυχής εφαρμογή του ήταν ένα εγχείρημα αντάξιο του Ηρακλή, ήταν το ευγενές έργο του Arkwright! Ακόμη και σήμερα, όπου το σύστημα είναι οργανωμένο στην εντέλειά του, είναι σχεδόν αδύνατον να βρεθούν χρήσιμοι βοηθοί για το αυτόματο σύστημα μεταξύ των εργατών που έχουν υπερβεί το όριο της ενηλικίωσης (Marx, 2016: 388, οι επισημάνσεις προστέθηκαν).

Αφετηρία της επίσκεψής μας στην μαρξική θεωρία των μηχανών υπήρξε η παρατήρηση του πρώιμου Μαρξ των *ΟΦΧ* για την ζωοποίηση του προλεταριακού πόλου. Προβληματοποιώντας την θεωρία της εργασίας και την διαλεκτική ανθρώπου και φυσικής εξωτερικότητας, όπως αυτές αποτυπώνονται στις σελίδες για την αλλοτριωμένη εργασία, επιχειρήσαμε να αποσπάσουμε τις συνέπειες της εκμηχάνισης

από τις οντολογικές προκείμενες μιας μη αυθεντικά υλιστικής φιλοσοφίας. Επιχειρήσαμε, ακολούθως, να δείξουμε πως η εκμηχάνιση της παραγωγής εσωκλείει μια διαδικασία (μερικής) αποδέσμευσης του κεφαλαίου από την εξάρτησή του απ' την εργατική τάξη και, κατά συνέπεια, συνιστά ένα μέσο της ταξικής πάλης. Επισημάνσαμε, τέλος, ότι η προοπτική της κλασικής πολιτικής οικονομίας ενέχει ένα πολιτικό διακύβευμα: την απονέκρωση της εργατικής αρνητικότητας δια της πρόσληψης (και εμπέδωσης και αναπαραγωγής αυτής της πρόσληψης) της φηγούρας του προλετάριου με τους όρους ενός απλού συντελεστή της παραγωγικής διαδικασίας· η αντικατάσταση της υποκειμενικής από την αντικειμενική αρχή του καταμερισμού εξειδικεύει, αυτή τη θέση περαιτέρω: πρόκειται για έναν απλό συντελεστή της παραγωγής *υποταγμένο στην προοπτική του σταθερού κεφαλαίου*. Οι άνω παρατηρήσεις του Μαρξ εκθέτουν, κατά τη γνώμη μας, αυτό το διακύβευμα στη σφαίρα της παραγωγής, θεωρημένο υπό μια δισκελή προοπτική: μια πολιτικο-νομική (νομική στο βαθμό που οι εργοστασιακοί κανονισμοί εργασίας υψώνουν το κεφάλαιο σε ιδιωτικό νομοθέτη¹⁶³) και μια ιδεολογική.

Συζητώντας την κεφαλαιοκρατική οργάνωση της εργασιακής διαδικασίας, ο Καφέντζις παρατηρεί πως παρότι, ως μετασχηματιστική πρακτική, η εργασία συνιστά μια γραμμική διαδικασία, το προτσές εργασίας «πρέπει να εφοδιαστεί με έναν μηχανισμό 'αιώνιας επιστροφής στην αφετηρία'» (Caffentzis, 2012: 112), ως όρο της επαναληπτικότητάς του. Υπό αυτή την έννοια, στη σπείρα της διαδικασίας αξιοποίησης αντιστοιχεί η κυκλικότητα της εργασιακής διαδικασίας, ιδωμένη ως ενότητα μιας γραμμικής διαδικασίας μετασχηματισμού και μιας διαδικασίας που εξασφαλίζει την επανεκκίνηση της πρώτης: «Ακριβώς όπως και στον κύκλο του Καρνό: μόνο το ένα από τα τέσσερα στάδια του κύκλου παράγει έργο, αλλά τα υπόλοιπα είναι απαραίτητα προκειμένου η μηχανή να επανέλθει σε μια θέση από την οποία να μπορεί να παραχθεί έργο ξανά» (ό.π.: 113, οι επισημάνσεις διατηρούνται). Κατά τούτο, στον αποδεκτό ρυθμό καταστροφής των εργατικών σωμάτων στον οποίο αναφερθήκαμε παραπάνω πρέπει τώρα να προσθέσουμε και μια ανεκτή «ποσότητα» εργασίας που δαπανάται για την επανεκκίνηση της εργασιακής διαδικασίας (ό.π.: 114).

¹⁶³ «Ο εργοστασιακός κώδικας, στον οποίο το κεφάλαιο διατυπώνει εν είδει ιδιωτικού δικαίου και ίδια εξουσία την αυταρχία του επί των εργατών του, χωρίς την κατά τα άλλα αγαπητή από την αστική τάξη διάκριση των εξουσιών και το ακόμη πιο αγαπητό σύστημα αντιπροσώπευσης, είναι μόνο η κεφαλαιοκρατική καρικατούρα της κοινωνικής ρύθμισης της εργασιακής διαδικασίας που καθίσταται αναγκαία με τη συνεργασία σε μεγάλη κλίμακα και με τη χρησιμοποίηση κοινών εργασιακών μέσων, ιδίως των μηχανημάτων» (Marx, 2016: 388-389).

Έτσι, το κεφάλαιο εξακολουθεί να τελεί υπό τη δυνητική ομηρία της καθημερινής και ανανεούμενης αντίστασης των εργατών, στην οποία αναφέρεται ο Μαρξ. Ο Καφέντζις αποδίδει αυτή την εξάρτηση του κεφαλαίου απ' την ταχύτητα επανεκκίνησης της εργασιακής διαδικασίας και από την οικονομία της δαπανώμενης γι' αυτήν εργασίας με τη διάκριση μεταξύ της *μηχανικής βλάβης* και του *ατυχήματος*: ενώ η πρώτη, ως προϋπολογίσιμη απόκλιση σε αυτή την επανεκκίνηση, συνιστά μια ανεξάλειπτη σταθερά της εκμηχανισμένης παραγωγικής διαδικασίας, το δεύτερο αποτυπώνει έναν τέτοιο βαθμό απόκλισης που «η ποσότητα εργασίας που απαιτείται για την αναπαραγωγή της αρχικής κατάστασης [...] είναι τεράστια»¹⁶⁴ (ό.π.: 116). Σε αντίθεση με την ζωντανή εργασία, οι μηχανές δεν παράγουν νέα αξία: μεταβιβάζουν το κεφάλαιο που έχει δαπανηθεί για την αγορά τους τμηματικά, στα παραγόμενα εμπορεύματα. Η αύξηση της παραγωγικότητας που σημειώνεται με την εισαγωγή των μηχανών τελεί, επομένως, σε σχέση αντίστροφης αναλογίας προς το τμήμα του προκαταβληθέντος σταθερού κεφαλαίου που αυτές μεταβιβάζουν ανά μονάδα εμπορεύματος (Marx, 2016: 369), το οποίο συνεπάγεται, με τη σειρά του, πως όσο μεγαλύτερη είναι η μάζα των παραγόμενων εμπορευμάτων, ανάλογα μικρότερη είναι η μεταβιβαζόμενη αξία¹⁶⁵.

Υπό αυτή την έννοια είναι που ο Μαρξ επισημαίνει τον εντασιακό χαρακτήρα της αύξησης της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου: από τη μία πλευρά, η εκμηχάνιση της παραγωγής «δεσμεύει ένα όλο και μεγαλύτερο τμήμα του κεφαλαίου σε μια μορφή στην οποία [...] είναι διαρκώς αξιοποιήσιμο» (Marx, 2016: 371). Από την άλλη

¹⁶⁴ Κατά τον Καφέντζις (2012: 119-121), αυτή τη λειτουργία της επιτήρησης του ρυθμού φθοράς του σταθερού κεφαλαίου, από κοινού με τον έλεγχο των χρόνων παραγωγής, επιτελεί η εισαγωγή ηλεκτρονικών υπολογιστών στο προτσές παραγωγής, υπό την προϋπόθεση – θα συμπληρώσουμε εμείς – πως αναφερόμαστε εδώ σε τεχνικούς ή μηχανικούς – χειριστές των υπολογιστών «σε κλάδους ή βιομηχανίες όπου διευθύνουν ή έχουν υπό τις εντολές τους χειρώνακτες εργάτες» (Μηλιός, Οικονομικής, 2008: χς), δηλαδή όπου η διανοητική εργασία εξαντλείται στη *λειτουργία της επιστασίας ή της διεύθυνσης, διαχωρισμένη από την χειρωνακτική εργασία*. Σε αυτή την περίπτωση, οι *λογικές* αυτές *μηχανές*, εισάγονται για να διασφαλίσουν την ομαλή (δηλαδή χωρίς μη αναμενόμενες αποκλίσεις) αναπαραγωγή της αρχικής κατάστασης για την οποία μιλά ο Καφέντζις. Η επισήμανση αυτή προσφέρει στοιχεία για μια θεωρία των μηχανών που υπερβαίνει την κατηγορία των *θερμικών μηχανών*, τις οποίες εξετάσαμε στο παρόν, και είναι σε θέση να θεματοποιήσει και την καπιταλιστική λειτουργία των λογικών μηχανών.

Παρατίθεται ο ηλεκτρονικός σύνδεσμος για τον ιστότοπο που φιλοξενεί το κείμενο των Μηλιού και Οικονομικής:

https://www.theseis.com/index.php?option=com_content&view=article&id=1048&catid=117&Itemid=113 (ημερομηνία πρόσβασης: 15/04/2024).

¹⁶⁵ Η ταχύτητα λειτουργίας των μηχανών δεν είναι, φυσικά, δυνατόν να αυξάνεται ανεξέλεγκτα, διότι έτσι αυξάνεται ταυτόχρονα, αυτή τη φορά εξαιτίας της απληστίας του ατομικού κεφαλαιοκράτη, και ο κίνδυνος της επιταχυνόμενης φθοράς: «Συμβαίνει συχνά ο εργοστασιάρχης λόγω της βιασύνης του να επιταχύνει υπερβολικά την κίνηση. Τότε οι βλάβες και η κακή ποιότητα του προϊόντος αντισταθμίζουν με το παραπάνω την ταχύτητα, και αυτός είναι υποχρεωμένος να μειώσει τη λειτουργία της μηχανής» (Marx, 2016: 379).

πλευρά, προς αυτή τη δυνητικότητα συστοιχεί η διαρκής προϋπόθεση «η ζωντανή εργασία [...] να αδράξει αυτά τα πράγματα [τις μηχανές – BM], να τα αναστήσει εκ νεκρών, να τα μετατρέψει από απλώς δυνατές σε πραγματικές και ενεργές χρηστικές αξίες» (ό.π.: 158, οι επισημάνσεις προστέθηκαν). Η προϋπόθεση αυτή αντιστοιχεί σε αυτό που προσδιορίσαμε ως αναγκαιότητα προσφοράς εργασιακής δύναμης. Όπως έχουμε ισχυριστεί, η δεύτερη προϋπόθεση συνίσταται στην εξασφάλιση ενός ωφέλιμου ή «παραγωγικού», δηλαδή αντίστοιχου των απαιτήσεων του προτσές αξιοποίησης, ρυθμού μετασχηματισμού της εργασιακής δύναμης σε εργασία. Η υπαγωγή της εργασιακής διαδικασίας στην αντικειμενική αρχή του καταμερισμού τροποποιεί την δεύτερη αυτή προϋπόθεση δια της υπαγωγής του ρυθμού μετατροπής του «δυνατού» σε «πραγματικό» στον ρυθμό του συστήματος των μηχανών. Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Καφέντζις (2012: 80), «ο καπιταλισμός είναι ένα σύστημα ορίων, επιταχύνσεων, διαφορικών μεταβολών· δεν συνίσταται σε ροές, αλλά σε ροές ροών». Και η χρονικότητα της μηχανής επιβάλλεται – όχι αυτόματα, αλλά ως διαρκές διακύβευμα – , ως τεχνο-επιστημονικά προσδιορισμένη ροή ροών, επί της ζωντανής εργασίας.

Η εξέταση των προκλήσεων που αντιμετώπισε η φορντική-ταιηλορική οργάνωση της παραγωγής αποτυπώνει ακριβώς αυτό το διαρκές διακύβευμα και, ταυτόχρονα, αναδεικνύει τους τροπισμούς της εργατικής αρνητικότητας. Η για μη αναμενόμενο χρονικό διάστημα παρεμπόδιση της λειτουργίας ή η καταστροφή των μηχανών, ιδωμένες ως διαδικασίες επιτάχυνσης της υλικής φθοράς των στοιχείων του σταθερού κεφαλαίου, δεν αποτελεί τον μόνο κίνδυνο που αντιμετωπίζει το κεφάλαιο στο εκμηχανισμένο προτσές παραγωγής. Η ίδια η αντικειμενική αρχή του καταμερισμού προσδιορίζει τις προσιδίες της *τεχνικές* προκλήσεις, όπως λ.χ. την αντιμετώπιση των νεκρών χρόνων, οι οποίοι ανακύπτουν ως ζήτημα στην φορντική αλυσίδα συναρμολόγησης: όπως εξηγεί ο Κοριά (1985: 186-187), η φορντική οργάνωση της εργασίας εσωκλείει μια αντιφατική τάση εφόσον, από τη μία πλευρά, η απο-ειδίκευση που συνεπάγεται η εκμηχάνιση της παραγωγής, οδηγεί σε μια ευρεία κατάτμηση των μετασχηματιστικών διεργασιών της εργασιακής διαδικασίας, στην οποία αντιστοιχεί μια αύξηση του αριθμού των απασχολούμενων εργατών.

Από την άλλη πλευρά, η αύξηση της παραγωγικότητας που επιτυγχάνεται στο σύστημα των μηχανών προϋποθέτει την επαρκή ελαχιστοποίηση των χρόνων μεταβίβασης του αντικειμένου της εργασίας, δηλαδή την κατά το δυνατόν γεφύρωση της απόστασης μεταξύ του *χρόνου εργασίας* – ως χρόνου πραγματικής μεταποίησης της

εισαχθείσας πρώτης ύλης – και του χρόνου παραγωγής – ως χρόνου «που διανύει το κεφάλαιο κατά τη διαδικασία παραγωγής» (Heinrich, ό.π.: 149) –, μεταξύ των διαφορετικών θέσεων εργασίας στο φορντικό εργοστάσιο. Η αύξηση του αριθμού των εργατών, ωστόσο, πολλαπλασιάζει τις θέσεις εργασίας από τις οποίες πρέπει να διέλθει το επεξεργαζόμενο αντικείμενο της εργασίας, δίχως να συντελείται – κατά τη διάρκεια αυτών των πολλαπλασιασμένων διελεύσεων – καμία μετασχηματιστική δραστηριότητα. Υπό αυτή την έννοια, το πρόβλημα των νεκρών χρόνων της παραγωγής, με το οποίο το κεφάλαιο βρίσκεται αντιμέτωπο στην υποκειμενική αρχή του καταμερισμού, ανακύπτει στο φορντικό υπόδειγμα με τη μορφή αυτής της «αντίφασ[ης] της μεταβίβασης» (Coriat, ό.π.: 186): «Με μια λέξη το πρόβλημα γεννιέται στο βαθμό που δεν είναι δυνατή η κατάτμηση της εργασίας παρά μόνο με αύξηση των χρόνων μεταβίβασης· οι ‘νεκροί’ χρόνοι που στην αρχή εκδιώκονται από την παραγωγή επανέρχονται από μια άλλη πλευρά» (ό.π.: 187, οι επισημάνσεις διατηρούνται).

Και ακόμη, εξετάζοντας το ζήτημα των εργατικών αρνήσεων στο πλαίσιο της φορντικής οργάνωσης της παραγωγής, ο Κοριά (ό.π.: 180) διακρίνει μεταξύ μιας όψης τους την οποία μπορούμε να ονομάσουμε *χαμηλής έντασης άρνηση μετασχηματισμού εργασιακής δύναμης σε εργασία* και μιας έτερης, που αποτυπώνει μια αντίστοιχη *άρνηση υπαγωγής του μετασχηματισμού στον ρυθμό του συστήματος των μηχανών*. Η παρατήρηση του Καφέντζις για τον κίνδυνο του ατυχήματος μπορεί να υπαχθεί σε αυτή τη δεύτερη όψη, την οποία ο Κοριά θεματοποιεί ως «*έλλειψη φροντίδας*» στην παραγωγή», «*αύξηση των ‘ελαττωμάτων κατασκευής*» και «*‘φύρα*» (ό.π., οι επισημάνσεις διατηρούνται). Στην πρώτη όψη ανήκουν οι συστηματικές απουσίες¹⁶⁶, ως μορφή υπονόμησης της συνέχειας της παραγωγικής διαδικασίας, και τα υψηλά ποσοστά turnover, ως αποτύπωση μιας αντιπαραγωγικής ανάγκης διαρκούς εκπαίδευσης νέων εργατών (ό.π.: 177-180). Το τελευταίο αυτό σημείο είναι κρίσιμο για την μαρξιστική θεωρία των μηχανών.

¹⁶⁶ Ο Κοριά (1985: 178-179, οι επισημάνσεις διατηρούνται) παραθέτει μια έκθεση της Philips [1970], στην οποία εκτίθενται οι λόγοι για τους οποίους η εταιρεία προχώρησε σε αναδιοργάνωση του προτσές εργασίας στην παραγωγή τηλεοράσεων. Οι απουσίες των εργατών προσδιορίστηκαν ως ένα από τα φαινόμενα που η αναδιοργάνωση στόχευε να αντιμετωπίσει: «[Οι απουσίες] Κυμαίνονται από μια ώρα για την επίσκεψη στο γιατρό ή τον οδοντίατρο μέχρι τις ατομικές διακοπές, τις άδειες για σπουδές, μέχρι μερικές εβδομάδες ασθένειας, και συγκεντρώνονται συνήθως: γύρω από τα Χριστούγεννα, την Ανάληψη, πριν και μετά την εποχή των διακοπών, τις περιόδους επιδημίας γρίπης [sic], τις μέρες με λιακάδα...».

Όπως είδαμε, η εκμηχάνιση, από τη μία πλευρά, απο-ειδικεύει την εργατική τάξη, ιδιοποιείται την συσσωρευμένη πρακτική της πείρα και την αντιπαραθέτει στο προλεταριάτο στη μορφή του συστήματος των μηχανών. Από την άλλη πλευρά, *αδυνατεί να εξαλείψει την εξάρτηση του κεφαλαίου από αυτή τη συσσωρευμένη πείρα του συλλογικού εργάτη*· με λίγα λόγια, η απο-ειδίκευση συνιστά *τάση που παράγει διαρκώς το αντίθετό της*, ως προϋπόθεση της μέσω της εκμηχάνισης αύξησης της παραγωγικότητας ή της εντατικοποίησης της εργασίας (στο Ιωακείμογλου, 1983: χς). Πράγματι, ο Μαρξ, συζητώντας την αντικατάσταση της υποκειμενικής από την αντικειμενική αρχή και τη μετατροπή των ζητημάτων που ανακύπτουν κατά τη διαδικασία μεταποίησης της πρώτης ύλης σε αντικείμενο της επιστημονικο-μηχανικής οργάνωσης της παραγωγής, προσθέτει: «ενώ βεβαίως, *όπως και πριν*, η θεωρητική σύλληψη πρέπει να βελτιώνεται μέσα από τη *σωρευμένη σε μεγαλύτερη κλίμακα πρακτική εμπειρία*» (Marx, 2016: 348, οι επισημάνσεις προστέθηκαν). Υπό αυτή την έννοια, αν η μηχανή συνιστά, στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, ένα μέσο της πάλης του κεφαλαίου εναντίον του προλεταριάτου, κάθε κύκλος εκμηχάνισης αντιπροσωπεύει ένα καταστατικά ατελές και ανολοκλήρωτο εγχείρημα απόσπασης της συσσωρευμένης πείρας του συλλογικού εργάτη, ένα ακόμη, δηλαδή, δομικό όριο στην δυνατότητα αυτονόμησης του κεφαλαίου από τους φορείς της ζωντανής εργασίας. Με τα λόγια του Ιωακείμογλου (1983: χς), «το κεφάλαιο κάνει [...] διαδοχικές προσπάθειες ιδιοποίησης των γνώσεων του συλλογικού εργάτη προτάσσοντας του ένα νέο σύστημα μηχανών και κάθε φορά ο συλλογικός εργάτης κατακτά καινούργια πρακτική πείρα. Και η ύπαρξη ενός τέτοιου συλλογικού εργάτη είναι όρος της άμεσης διαδικασίας παραγωγής». Στο τρίτο κεφάλαιο είχαμε αποδώσει, αντλώντας από τον Μπαλιμπάρ, ακριβώς αυτή την διαδικασία ως την «*διαρκή κατάσταση μετάβασης από τη χειρωνακτική στη μηχανική εργασία*».

Απ' όσα έχουμε ως τώρα σημειώσει, έπεται πως η δομική αυτή εξάρτηση πρέπει να διακριθεί από την δυνατότητα απονέκρωσης της εργατικής αρνητικότητας. Το κεφάλαιο βρίσκεται διαρκώς εξαρτώμενο από την ύπαρξη της διττά ελεύθερης εργατικής τάξης, από την δυνατότητά του να επιβάλλει τον μετασχηματισμό της εργασιακής δύναμης σε εργασία και, μάλιστα, με συγκεκριμένο κάθε φορά ρυθμό και από την κάθε φορά συσσωρευμένη πρακτική πείρα του συλλογικού εργάτη. Αυτή ακριβώς η εξάρτηση προσδιορίζει την αναγκαιότητα της πολιτικο-ιδεολογικής υπαγωγής του προλεταριάτου στην προοπτική του σταθερού κεφαλαίου. Η ανάπτυξη

του δεσποτισμού του κεφαλαίου, οι κανονισμοί εργασίας, η οργάνωση των μηχανισμών επιστασίας, διαχωρισμένης επιστημονικο-τεχνικής διεύθυνσης και χρονομέτρησης¹⁶⁷, η εργοστασιακή αστυνομία κ.ά. αποτελούν τις σύστοιχες της εισαγωγής των μηχανών πολιτικές όψεις του εγχειρήματος απονέκρωσης της εργατικής αρνητικότητας. Η ιδεολογία που βρίσκεται πάντοτε-ήδη υλοποιημένη στην κατατεμαχισμένη, αποσπασμένη από τον άμεσο εργατικό έλεγχο και υπαγόμενη στο σύστημα των μηχανών εργασιακή πρακτική – με δυο λόγια, ο φετιχισμός του κεφαλαίου – διαμεσολαβεί την συγκρότηση και την κατανομή υποκειμένων στο εσωτερικό της χωρικότητας (εδώ) του εργοστασίου κατά τρόπο που (τείνει να ή «επιδιώκει» να) εξασφαλίζει τις προϋποθέσεις της ομαλής επιτέλεσης της, υπαγόμενης στο προτσές αξιοποίησης, εργασιακής διαδικασίας. Και ταυτόχρονα, προς την έκκεντρη θέση των εργατών σε σχέση με τη μηχανή στη σφαίρα της παραγωγής, συστοιχεί ένα σώμα κοινωνικών παραστάσεων που επιφυλάσσει μια όμοια έκκεντρη θέση για την ζωντανή εργασία: η σύγχρονη αστική πολιτική οικονομία, η αστική κοινωνιολογία της εργασίας, οι διάφορες οντολογίες της ευφύιας ή γενικά, οι τεχνοφετιχιστικές επεξεργασίες, τεχνοφιλικές ή τεχνοφοβικές¹⁶⁸. Ο αναγκαίος χαρακτήρας αυτών των παραστάσεων, το γεγονός δηλαδή πως αντιστοιχούν σε υλικά οργανωμένες πρακτικές και δεν συνιστούν απλώς «αντανάκλασεις», δεν απαλείφει την ταξική τους λειτουργία· κάθε άλλο: όπως αποκαλύπτει ο δεύτερος ορισμός του Γιουρ

¹⁶⁷ «Τοποθετημένο στην κοινωνική του διάσταση – σαν έκφραση, δηλαδή, του συσχετισμού των ταξικών δυνάμεων στο εργαστήριο και στην κοινωνία συνολικά – το χρονόμετρο και οι μέθοδοι μέτρησης των χρόνων και των κινήσεων που καθιερώνει, εμφανίζονται σαν η προωθημένη αιχμή μιας επίθεσης όχι κατά της ‘εργασίας’ γενικά, αλλά κατά της αγωνιστικής και οργανωμένης μορφής της εργατικής τάξης, μ’ άλλα λόγια, κατά του ειδικευμένου ‘τεχνίτη’ εργάτη και του συνδικάτου του. [...] Και αυτό γιατί ο τεχνίτης εργάτης, στηριζόμενος στην αποτελεσματικότητα του συνδικάτου του, κατάφερε ‘παζαρεύοντας’ να παίρνει υψηλή αμοιβή και να επιβάλλει, μέσω του ελέγχου πάνω στις μεθόδους εργασίας, τον δικό του ρυθμό στην παραγωγή των εμπορευμάτων» (Coriat, 1985: 17, οι επισημάνσεις διατηρούνται).

¹⁶⁸ Με αφορμή την εκ μέρους του Sennett κεντροθέτηση της έναντι του ανθρώπου ανωτερότητας της μηχανής στον *Τεχνίτη*, σημειώναμε σχετικά με τις ανιστορικές παραστάσεις για την τεχνολογία: «ο Sadowski επισημαίνει τρεις κυρίαρχες εκδοχές τεχνολογικού ντετερμινισμού: η πρώτη προσλαμβάνει την κατηγορία της τεχνολογίας ως εξω-κοινωνική, ως εάν αυτή να συνιστά μια εξωτερική της ιστορικότητας (και επομένως των δομών κάθε ιστορικά συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού) οντότητα με ιδία βούληση, η οποία δεν είναι δυνατόν να ελεγχθεί αλλά προσκαλεί μόνον σε προσαρμογή προς τους μετασχηματισμούς που επιφέρει. Η δεύτερη προσλαμβάνει την διαδικασία της παραγωγής της ως γραμμική και σωρευτική και το ανθρώπινο υποκείμενο ως απλό medium της επιστημονικής και τεχνολογικής ανακάλυψης, σε ένα σχήμα συγγενές της αναπαράστασης της επιστημονικής πρακτικής που εισηγείται η παραδοσιακή φιλοσοφία της επιστήμης και ιδιαίτερα η παράδοση του λογικού θετικισμού. Η τρίτη εκδοχή αντιμετωπίζει την τεχνολογία ως a priori απελευθερωτική δύναμη και εμφανίζεται έτσι σύστοιχη των ιστορικών ρητορικών πλαισιώσεων της ιδεολογίας (με την έννοια της βιωμένης αναπαράστασης του κόσμου) της προόδου, κεντρικής στο συλλογικό δυτικό φαντασιακό ήδη από τον ύστερο 18ο αιώνα» (Μητάνης, 2022: 68-69). Για μια πιο συστηματική επισκόπηση της πραγμάτευσης του Sadowski, βλ. Sadowski, J. (2020). *Too smart: How digital capitalism is extracting data, controlling our lives, and taking over the world*. Cambridge: MIT Press.

για το εργοστάσιο, οι φετιχιστικές παραστάσεις για την σχέση εργάτη και μηχανής, ή καλύτερα, για τον χαρακτήρα της συσχέτισης του ατελούς οργανικού σώματος με τα «αυτοσυνείδητα», «αρμονικά και χωρίς διακοπή» εργαζόμενα μέρη των «παραγωγικών μηχανών», ενέχουν μια *αμιγώς πειθαρχική διάσταση*: το εργάζεσθαι με «επιδεξιότητα και φιλοπονία», έχοντας επίγνωση ότι

οι εργοστασιακοί εργάτες [...] ανήκουν σε ένα υποβαθμισμένο είδος ειδικευμένης εργασίας. [...] Για το αφεντικό τα μηχανήματα παίζουν έναν πολύ πιο σημαντικό ρόλο στην παραγωγή απ' ό,τι η εργασία και η επιδεξιότητα των εργατών, την οποία μπορεί να διδαχθεί οποιοσδήποτε με εξάμηνη μαθητεία και μπορεί να τη μάθει και ένας κοινός εργάτης¹⁶⁹ (στο Marx, 2016: 388).

Ως τώρα, επιχειρήσαμε να ερμηνεύσουμε τις ανατροπές που επιφέρει η εκμηχάνιση στην οργάνωση της εργασίας στηριζόμενοι στην καταστατική εξάρτηση του κεφαλαίου απ' την εργατική τάξη και στην αναγκαιότητα απονέκρωσης της αρνητικότητάς της. Η αναδιοργάνωση της παραγωγικής διαδικασίας, η υποτίμηση της εργασιακής δύναμης της φιγούρας του εργάτη-μάστορα και, εν τέλει, η καταστροφή της συγκεκριμένης ταξικής σύνθεσης της εργατικής τάξης, συνιστούν εδώ το ιστορικό αποτύπωμα της μορφοπλαστικής βίας με την οποία το κεφάλαιο επιχειρεί να εξασφαλίσει την ομαλή συσσώρευσή του. Υπαινιχθήκαμε ήδη πως αυτή η μορφοπλαστική βία δεν εξαντλείται φυσικά στο ιστορικό παράδειγμα της μετάβασης απ' τη μανιφακτούρα στο εργοστάσιο, αλλά επαναλαμβάνεται – προς αυτή την κατεύθυνση ωθούν οι νύξεις μας για την ανατροπή της φορντικής οργάνωσης της εργασίας και της μορφής του μαζικού εργοστασίου στην Ευρώπη και τις ΗΠΑ κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1970. Θα κλείσουμε την παρούσα εργασία εξετάζοντας μια όψη των μορφοπλαστικών αυτών εγχειρημάτων που υπερβαίνει τη σφαίρα της

¹⁶⁹ Η πειθαρχική αυτή διάσταση δεν εξαντλείται στη σφαίρα της παραγωγής, αλλά σχετίζεται και με τους εργατικούς αγώνες για το ύψος του μισθού. Την ενότητα αυτή στην υπόμνηση της αντικαταστασιμότητας των εργατών μπορεί κανείς να την εντοπίσει στον θεσμό των βιομηχανικών εκθέσεων. Όπως σημειώνει ο Καφέντζις, αναφερόμενος στις εκθέσεις του Λονδίνου του 1851 και του 1862, «το τεράστιο κόστος που απαιτήθηκε για την διεξαγωγή τους είχε και έναν δεύτερο [πέραν της δυνατότητας που έδινε στους κεφαλαιοκράτες να γνωρίσουν τις τελευταίες μηχανικές καινοτομίες – ΒΜ], πιο κρυφό, σκοπό: να επιδειχθούν οι νέες μηχανές στο γενικό κοινό, δηλαδή στην εργατική τάξη. Τα κίνητρα πίσω από αυτές τις εκθέσεις ήταν παρόμοια με τα κίνητρα που βρίσκονται πίσω από τις ένοπλες στρατιωτικές παρελάσεις. Και στις δύο περιπτώσεις έχουμε μια δημόσια επίδειξη δύναμης που φιλοδοξεί να αποτρέψει πιθανές επιθέσεις προκαλώντας δέος στον εχθρό» (Caffentzis, 2012: 288-289, οι επισημάνσεις προστέθηκαν). Ούτε βέβαια συνιστά, η ίδια πειθαρχική διάσταση των λόγων για τις μηχανές, στοιχείο της ταξικής πάλης που περιορίζεται στον 19^ο αιώνα: στο *Automation and the Future of Work*, για παράδειγμα, ο Benanav (2022: 2) υπενθυμίζει πως το 2014, κατά τη διάρκεια του αγώνα των εργατών της εστίασης στις ΗΠΑ για την αύξηση του κατώτατου μισθού στα 15 δολάρια την ώρα, στο San Francisco εμφανίστηκαν πινακίδες [billboards], «οι οποίες απειλούσαν ότι θα αντικαταστήσουν τους εργάτες των ταχυφαγείων με οθόνες αφής, εάν περνούσε ένας νόμος που θα αύξανε τον κατώτατο μισθό».

παραγωγής. Σε αυτή μας την προσπάθεια, θα αντλήσουμε από τις παρατηρήσεις του Γκράμσι σχετικά με τον φορντισμό στο *Αμερικανισμός και Φορντισμός*, από τα *Τετράδια της Φυλακής* (Gramsci, 2012: 221-236).

Ο ίδιος, αντιμετωπίζοντας τον φορντισμό-ταιλορισμό ως την πιο πρόσφατη – και μεγαλύτερης έντασης – αποτύπωση μιας μακράς διαδικασίας εξορθολογισμού της οργάνωσης της εργασίας, σύστοιχης της ανάδυσης της βιομηχανικής παραγωγής, επισημαίνει ως κρισιμότερο στοιχείο της την εκ μέρους του κεφαλαίου επιδίωξη «να δημιουργηθεί, με πρωτόγνωρη ταχύτητα και με μια συνείδηση σκοπών άγνωστη στη μέχρι τώρα ιστορία, ένας νέος τύπος εργάτη και ανθρώπου» (ό.π.: 224, οι επισημάνσεις προστέθηκαν). Ο νέος αυτός τύπος εργάτη συνιστά το είδος εκείνο του φορέα της εργασιακής δύναμης που αντιστοιχεί στην καταστροφή της φιγούρας του εργάτη-μάστορα και της σχέσης του με την εργασιακή διαδικασία ή, με άλλη διατύπωση, το είδος του φορέα της χρήσης των μέσων παραγωγής που εισάγεται στο προτσές παραγωγής σμιλεμένος στις τεχνικές απαιτήσεις του εργοστασιακού καταμερισμού. Όπως υπογραμμίζει ο Γκράμσι, η λειτουργία αυτής της μορφοπλαστικής διαδικασίας, η οποία δεν εδαφικοποιείται μόνον στο εσωτερικό του τόπου της παραγωγής αλλά – πολύ περισσότερο – σχετίζεται άμεσα με κάθε διάσταση της κοινωνικής αναπαραγωγής της εργατικής τάξης, συνίσταται στο

να αναπτύξει στον εργάτη – στον ανώτατο δυνατό βαθμό – *μηχανικές και αυτοματοποιημένες* κινήσεις, να συντρίψει τον *παλιό ψυχο-φυσικό δεσμό* της ειδικευμένης επαγγελματικής εργασίας που απαιτούσε μια ορισμένη ενεργητική συμμετοχή της διάνοιας, της φαντασίας, της πρωτοβουλίας του εργάτη και να αναγάγει τις παραγωγικές δραστηριότητες στη *φυσική, μηχανική* πλευρά μόνον (Gramsci, ό.π., οι επισημάνσεις προστέθηκαν).

Απέναντι σε μία αποτίμηση των τεχνικών δια των οποίων οι μεμονωμένοι κεφαλαιοκράτες και το αμερικανικό κράτος επιχείρησαν να μορφοποιήσουν τις εργατικές φιγούρες που επρόκειτο να στελεχώσουν την φορντική αλυσίδα παραγωγής, η οποία θα ανήγαγε τις τεχνικές αυτές σε μια γενική υστερία πουριτανισμού, ο Γκράμσι αντιλαμβάνεται ως επίδικο την ανατροπή μιας δεδομένης, σύστοιχης της φιγούρας του εργάτη-μάστορα, *ψυχο-φυσικής* σχέσης με το προτσές εργασίας και ευρύτερα, την καθημερινή ζωή της εργατικής τάξης. Κατά τη γνώμη μας, σε αυτές τις παρατηρήσεις λανθάνει η αντίληψη μιας διαδικασίας η οποία θα μπορούσε πράγματι να αποτυπωθεί με κάποιες από τις όψεις της κατηγορίας της αλλοτρίωσης, εάν το ιστορικό-φιλοσοφικό φορτίο της τελευταίας δεν καθιστούσε εξαιρετικά επισφαλής μια αυθεντική υλιστική

της ανασκευή. Διότι αυτό που περιγράφει ο Γκράμσι συνιστά μια αναδιοργάνωση πλήθους όψεων της προλεταριακής υποκειμενοποίησης, στην οποία συστοιχεί μια – αναγκαία και υλική, με τον ίδιο τρόπο που η έννοια προσδιορίζει την εν γένει ιδεολογία στον Αλτουσέρ – παράσταση απόσπασης¹⁷⁰: μια απώλεια της πρότερης σχέσης με τον ρυθμό¹⁷¹ και τους όρους εργασίας¹⁷², την σεξουαλικότητα, τον ελεύθερο χρόνο.

Όσα υποστηρίξαμε για τον επικαθορισμένο, πολιτικό χαρακτήρα της εκμηχάνισης εξηγούν και αυτήν την αναδιοργάνωση: αν, όπως ισχυριστήκαμε, η μορφοπλαστική βία του κεφαλαίου συνιστά εγχείρημα επιβολής της προοπτικής του σταθερού κεφαλαίου επί της εργατικής τάξης, η ανατροπή της πρότερης ψυχο-φυσικής σχέσης της τελευταίας με τους όρους της εργασίας ή με τις επιμέρους πτυχές του καθημερινού βίου έχει, κατά τον Γκράμσι, ως κεντρικό στόχο την εξασφάλιση εκείνης της σωματικής και ψυχικής κατάστασης «που θα αποτρέπει τη φυσιολογική κατάρρευση του στιμμένου [sic] από τη νέα μέθοδο παραγωγής εργάτη» (ό.π.: 225). Όπως είδαμε, η ανάπτυξη του συστήματος των μηχανών στο πλαίσιο του υποδείγματος της αλυσίδας συναρμολόγησης, φέρνει το κεφάλαιο διαρκώς αντιμέτωπο με μια χαμηλής έντασης εργατική αρνητικότητα, όπως αυτή αποτυπώνεται στην ανάκαμψη των νεκρών χρόνων, τις συστηματικές απουσίες και τα υψηλά ποσοστά turnover ενώ ταυτόχρονα, παρά την τάση απο-ειδίκευσης της εργατικής τάξης, η συσσωρευμένη

¹⁷⁰ Φυσικά, δεν πρόκειται για μία διαδικασία που συντελείται άπαξ. Θυμίζουμε, για παράδειγμα, πως το κίνημα του ιταλικού εργατισμού και της αυτονομίας γεννήθηκε, σε μεγάλο βαθμό, από την πάλη των εσωτερικών μεταναστών που, προερχόμενοι από τον αγροτικό νότο, γέμισαν τα εργοστάσια του ιταλικού βορρά. Θυμίζουμε, επίσης, το παράδειγμα των εποχιακών εργατών στις ανατολικές επικράτειες του γερμανικού χώρου, στους οποίους οι Ροθ και Έμπινγκχαουζ βλέπουν την καταγωγή της φιγούρας του ανειδίκευτου εργάτη και των αγώνων του.

¹⁷¹ O Malm (2016, οι επισημάνσεις διατηρούνται), παραθέτοντας στο *Fossil Capital*, τα συμπεράσματα του J. R. McCulloch σχετικά με τα οφέλη της χρήσης του ατμού ως κινητήριας δύναμης, υπαινίσσεται μια εκ μέρους του κεφαλαίου μέριμνα για αυτό που μπορούμε, κατά τη γνώμη μας, να ονομάσουμε *οικονομία της έγκλησης*: «[...] η εφεύρεση του κινητήρα ατμού μάς έχει απαλλάξει από την αναγκαιότητα να κατασκευάζουμε εργοστάσια σε μη βολικές τοποθεσίες απλώς επειδή εκεί υπάρχει καταρράκτης. Έχει επιτρέψει να τοποθετούνται στο κέντρο ενός πληθυσμού εκπαιδευμένου στα βιομηχανικά ήθη [habits]». Ο Μαρξ, όπως είδαμε, παραθέτει μια παρόμοια παρατήρηση στο *Κεφάλαιο*, αναφορικά με την δυσκολία οι ενήλικοι εργάτες να αποτελέσουν «χρήσιμους» βοηθούς των μηχανών.

¹⁷² Ένα παράδειγμα ιδεολογικής έγκλησης που αντιστοιχεί στην εμπέδωση μιας νέας σχέσης με τον χρόνο (ως μετάβασης από τον αγροτικό στον βιομηχανικό) και τους όρους επιτέλεσης της εργασιακής πρακτικής δίνεται από τον Hobsbawm στο *Η εποχή του Κεφαλαίου*. Πρόκειται για ένα απόσπασμα από το (πολλαπλά) διδακτικό φυλλάδιο της International Harvester Corporation, μέσω του οποίου η εταιρεία εκπαιδεύει τους πολωνικής καταγωγής εργάτες της στην αγγλική γλώσσα: «Ακούω τη σειρήνα των πέντε λεπτών./ Είναι ώρα να πάω στη δουλειά./ Παίρνω την κάρτα μου από τον πίνακα της πύλης/ και την κρεμάω στον πίνακα του τμήματός μου./ Αλλάζω ρούχα και ετοιμάζομαι να δουλέψω./ Η σειρήνα σφυρίζει έναρξη./ Τρώω το μεσημεριανό μου./ Απαγορεύεται να φάω ως τότε./ Η σειρήνα σφυρίζει πέντε λεπτά πριν ξαναρχίσει η δουλειά./ Ετοιμάζομαι να επιστρέψω στη δουλειά μου./ Εργάζομαι ώπου η σειρήνα να σημάνει λήξη./ Αφήνω τη θέση μου τακτοποιημένη και καθαρή./ Πρέπει να πάω σπίτι μου» (Hobsbawm, 2003: 299).

πρακτική πείρα εξακολουθεί να συνιστά συνθήκη δυνατότητας της αύξησης της παραγωγικότητας ή της εντατικοποίησης της εργασίας. Αυτές οι δύο προκλήσεις είναι που προσδιορίζουν την αναγκαιότητα της «διατήρηση[ς] της συνέχειας στη φυσική αποτελεσματικότητα του εργάτη, της μυϊκής-νευρικής του αποτελεσματικότητας» (ό.π.), διότι, όπως επισημαίνει ο Γκράμσι, ο ατομικός κεφαλαιοκράτης επιβάλλεται να «διαθέσει μια σταθερή εργατική δύναμη, ένα εναρμονισμένο μόνιμο σύνολο, γιατί και το ανθρώπινο σύνολο (ο συλλογικός εργάτης) μιας επιχείρησης είναι μια μηχανή που δεν πρέπει πολύ συχνά να ξεμοντάρεται και να ανανεώνεται στα ξεχωριστά της εξαρτήματα γιατί θα υπάρχουν τεράστιες ζημιές» (ό.π., οι επισημάνσεις προστέθηκαν). Και εδώ είναι πράγματι που βρισκόμαστε ξανά ενώπιον της ίδιας επίμονης και ανανεούμενης αντίστασης που φωτίζει ο Μαρξ, των ίδιων αρρυθμιών στο προτσές εργασίας εναντίον των οποίων εξεγείρονταν οι κεφαλαιοκράτες στα χυτήρια και τα υφαντουργεία του 19^{ου} αιώνα, των ίδιων ποιοτήτων της επιτέλεσης της εργασίας τις οποίες καταλογογραφεί – για να τις προβάλει ως διακύβευμα αγώνα – ο Γιουρ στον δεύτερο ορισμό του εργοστασίου, της ίδιας ανεξέλεγκτης αύξησης του χρόνου επανεκκίνησης απέναντι στην οποία το κεφάλαιο επιχειρεί να αμυνθεί με την αυτοματοποίηση της επιστασίας και της διεύθυνσης, ξεκινώντας από το τελευταίο τέταρτο του 20ού αιώνα¹⁷³.

Και ακριβώς υπό αυτό το πρίσμα είναι που ο Γκράμσι προσεγγίζει το φαινόμενο των συγκριτικά υψηλών μισθών του ανειδίκευτου εργάτη στην φορντική αλυσίδα συναρμολόγησης: «είναι το όργανο για την επιλογή μιας εργατικής δύναμης προσαρμοσμένης στο σύστημα παραγωγής και εργασίας και για τη σταθερή της διατήρηση» (ό.π.: 225-226, οι επισημάνσεις προστέθηκαν). Η αύξηση του εργατικού μισθού, ο δεσποτισμός και ο πειθαναγκασμός στο εσωτερικό του εργοστασίου, ωστόσο, δεν αρκούν για την εξασφάλιση αυτών των δύο προϋποθέσεων: η ιδεολογική πρακτική δεν εγκαλεί τα «άτομα» ως/σε υποκείμενα αποκλειστικά στη σφαίρα της παραγωγής. Και εδώ ακριβώς είναι που το κεφάλαιο τείνει να εμφανίζεται ως οργανωτής της συνολικής κοινωνικής ζωής της εργατικής τάξης. Διότι «ο εργάτης πρέπει να ξοδεύει ‘ορθολογικά’ τα πιο άφθονα νομίσματά του για να διατηρεί, ανανεώνει και ενδεχόμενα για να αυξάνει τη μυϊκή-νευρική του αποτελεσματικότητα κι όχι για να την καταστρέφει ή να την φθείρει» (ό.π.: 226). Έτσι, λοιπόν, η οργάνωση του προτσές παραγωγής γύρω από την αλυσίδα συναρμολόγησης, τον κατατεμαχισμό των επιμέρους εργασιακών διαδικασιών και την χρονομέτρηση συστοιχεί, ως επίθεση

¹⁷³ Βλ. σημείωση 164.

του κεφαλαίου στην εργατική τάξη, σε μια εξαιρετικά ευρεία επίθεση στις μορφές της κοινωνικής της αναπαραγωγής.

Εφόσον, λοιπόν, το ζήτημα έγκειται στη διαφύλαξη της μυϊκής-νευρικής αποτελεσματικότητας του ανειδίκευτου εργάτη, δηλαδή στην εξασφάλιση των *κανονικών όρων της ίδιας της εργασιακής δύναμης* που αντιστοιχεί στη μεγάλη βιομηχανία, οι πτυχές της κοινωνικής αναπαραγωγής του προλεταριάτου που γίνονται οι κατεξοχήν αποδέκτες της, εκ μέρους του κεφαλαίου, επιχειρούμενης αναδιοργάνωσης είναι εκείνες που κατεξοχήν συνδέονται με την φθορά αυτής της αποτελεσματικότητας: πρόκειται για την κατανάλωση αλκοόλ και την σεξουαλικότητα. Όπως δείξαμε, στη μορφή-κράτος, ως «διαχωρισμένο» μηχανισμό εγγύησης της ταξικής κυριαρχίας της αστικής τάξης, αντιστοιχεί μια λειτουργία εξασφάλισης της αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης· έτσι έχουν τα πράγματα, κατά τον Γκράμσι (ό.π.: 226, οι επισημάνσεις προστέθηκαν), και σε ό,τι αφορά την κατανάλωση αλκοόλ: «Και να η πάλι ενάντια στο αλκοόλ, τον πιο επικίνδυνο παράγοντα καταστροφής της εργατικής δύναμης, που έγινε λειτουργία του κράτους». Η λειτουργία αυτή εκφράστηκε ιστορικά στην πολιτική της *ποτοαπαγόρευσης* (ό.π.: 223), η οποία, από αυτή την προοπτική, προσδιορίζεται από τον Γκράμσι ως το συνδυασμένο αποτέλεσμα της διαδικασίας ορθολογικοποίησης της εργασίας και των διαφόρων τεχνικών ελέγχου των αποτελεσμάτων και των προκλήσεων που αυτή αντιμετώπιζε, οι οποίες έπαιρναν κατά κύριο λόγο τη μορφή τοπικών εργοστασιακών υπηρεσιών επιθεώρησης της ποιότητας της εργασίας και της ηθικής συγκρότησης των εργατών που απασχολούσε κάθε μεμονωμένος κεφαλαιοκράτης (ό.π.: 223-224). Χιλιάδες χιλιόμετρα μακριά και τρία χρόνια πριν την σύλληψη και φυλάκιση του Γκράμσι, το φύλλο της 1^{ης} Οκτωβρίου 1923 της εταιρικής εφημερίδας *Ford News* δημοσίευσε ένα άρθρο με τίτλο *Do not be deceived*, το περιεχόμενο του οποίου επιρρωνύει την μεταγενέστερη θέση του τελευταίου:

Η ποτοαπαγόρευση έχει αυξήσει την δυνατότητα των ανθρώπων να ανοίγουν αποταμιευτικούς λογαριασμούς, να αγοράζουν τις δικές τους κατοικίες και να ικανοποιούν τις ανάγκες των οικογενειών τους. Έχει μειώσει τα ατυχήματα στα εργοστάσια και τους σιδηροδρόμους και έχει αυξήσει τις χαρές και την ικανοποίηση του οικιακού βίου. [...] Ένας υπέρμαχος της δουλείας θα μπορούσε να μιλά από υψηλότερη θέση σε σχέση με έναν υπέρμαχο της κυκλοφορίας του αλκοόλ. Ο άνθρωπος έχει αποσπαστεί από τη βαρβαρότητα και έχει εκπολιτιστεί. Το εμπόριο αλκοόλ έχει μετατρέψει τους κάποτε πολιτισμένους ανθρώπους σε αχρείους. Όταν τους παρασύρει στον πάτο, σπάνια ανακάμπτουν. Το εμπόριο αλκοόλ δεν έχει καμία αντισταθμιστική ποιότητα. Έχει προκαλέσει περισσότερο πόνο από την

συνολική παγκόσμια ιστορία του δουλεμπορίου. [...] Από την επιβολή της ποτοαπαγόρευσης, το ηθικό σχεδόν κάθε κοινότητας έχει σημειώσει θαυμάσια πρόοδο. Η προσέλευση τόσο στο κατηχητικό όσο και στα σχολεία έχει αυξηθεί (ΧΣ, 1923, Οκτώβριος 1).

Το απόσπασμα αυτό έχει επιπλέον σημασία, διότι αποτυπώνει την αναγκαία σχέση μεταξύ αυτής της πρώτης παρέμβασης που αφορά το αλκοόλ και της μέριμνας για την οικογενειακή ζωή της εργατικής τάξης. Και αυτό επειδή η εξασφάλιση της επαρκούς συντήρησης της απαιτούμενης μυϊκής-νευρικής αποτελεσματικότητας του εργάτη της αλυσίδας συναρμολόγησης διέρχεται επίσης από μια οικονομία της σεξουαλικότητας, άμεσα συναρτημένη με την καταστολή της «άτακτη[ς] και ερεθιστική[ς] αναζήτηση[ς] της ευκαιριακής σεξουαλικής ικανοποίησης: ο εργάτης που πάει στη δουλειά ύστερα από μια νύχτα ‘κραιπάλης’ δεν είναι καλός εργάτης» (ό.π.: 227). Συνεπώς, το είδος της σεξουαλικότητας που αντιστοιχεί στην μορφοποιούμενη για το μαζικό φορντικό εργοστάσιο προλεταριακή υποκειμενικότητα, είναι η ενότητα της μονογαμικής ένωσης και της σταθερότητας (ό.π.: 228) που αποτυπώνεται στην πυρηνική οικογένεια.

Τέλος, στους άνω μετασχηματισμούς θα πρέπει φυσικά να προσθέσουμε και την επέκταση του εκπαιδευτικού μηχανισμού πέραν των λειτουργιών που αυτός ικανοποιούσε ως τότε σε σχέση με τον ταξικό καταμερισμό εργασίας και οι συνίσταντο αφενός στην μαθητεία «στις τεχνικές των κλάδων που δεν προέρχονταν από τη βιοτεχνική παραγωγή (όπως έγινε με τη χημεία και τον ηλεκτρισμό) (Ιωακείμογλου, 2007: 128-129) και, αφετέρου, στην παραγωγή φορέων της λειτουργίας της επιστασίας. Όπως είναι γνωστό, αυτή η μεγέθυνση και αναδιοργάνωση του εκπαιδευτικού μηχανισμού κατά τρόπο που να ανταποκρίνεται στις ανάγκες της μεγάλης βιομηχανίας και της μαζικής παραγωγής – τμήμα του οποίου υπήρξε και η μέριμνα για μαζικότερη τριτοβάθμια εκπαίδευση, στη βάση του συντελεσμένων στην παραγωγή αναβαθμών της απόσπασης της διανοητικής εργασίας, ως εργασίας διεύθυνσης, οργάνωσης και ελέγχου της παραγωγικής διαδικασίας, από την χειρωνακτική, ως καθαυτό σχέση χρήσης των μέσων παραγωγής – υπήρξε επίσης μια στιγμή κρατικής παρέμβασης ώστε να αποσπαστεί ο έλεγχος του εκπαιδευτικού μηχανισμού από την Εκκλησία.

Καταληκτικά

Ξεκινήσαμε τούτη την εργασία επιχειρώντας να αποσυσκευάσουμε την μαρξική κατηγορία της αλλοτρίωσης, όπως αυτή εκτίθεται στις σελίδες για την αλλοτριωμένη εργασία των *Οικονομικών και Φιλοσοφικών Χειρογράφων 1844*, την πρώτη συστηματική απόπειρα του Μαρξ να θεματοποιήσει μια κριτική της κλασικής πολιτικής οικονομίας, έστω και με τρόπο ατελή και εν τέλει εσωτερικό στις οντολογικές παραδοχές της τελευταίας. Εξετάσαμε τους τέσσερις τροπισμούς του ζεύγους *Entfremdung* και *Entäußerung*, αιτούμενοι να καταδείξουμε αφενός την ιεραρχημένη σχέση των αποσπάσεων – δηλαδή την αποφασιστική προτεραιότητα του χωρισμού του προλεταριακού πόλου από τα μέσα και το αντικείμενο της εργασίας – και, αφετέρου, την υπαγωγή της αρχιτεκτονικής της αλλοτρίωσης σε μια μηχανιστική σύλληψη του υλισμού και μια – θεμελιωμένη στην εγγελιανή θεωρησιακή φιλοσοφία – θεωρία αιτιότητας που δεν είναι ικανή να θεματοποιήσει την έννοια της διαφοράς και, κατά τούτο, κατατείνει στο ζεύγος του ιδεαλισμού της ουσίας και του εμπειρισμού του υποκειμένου. Δείξαμε, επίσης, ότι η κατηγορία της αλλοτρίωσης διατηρεί ως απaráκαμπτη συνθήκη δυνατότητάς της μια ριζικά ασύμπτωτη σχέση μεταξύ των δύο ιεραρχημένων επικρατειών του υλικού και του ιδεατού, η οποία συνομιλεί (κατά ανεστραμμένο τρόπο) με την καρτεσιανή οντολογία, και συστοιχεί προς μια μη αυθεντικά υλιστική θεωρία ιδεολογίας. Σε αυτό το πλαίσιο, επιχειρήσαμε να προβληματιστούμε το κοινό στις κατηγορίες της αλλοτρίωσης και της ιδεολογίας φοϋερμπαχιανό σχήμα της αντιστροφής.

Υπό το φως των παραπάνω, μπορούμε να ισχυριστούμε πως το μεγαλύτερο τμήμα της εργασίας υπήρξε μια προσπάθεια κριτικής αυτών των φοϋερμπαχιανών, καρτεσιανών και εγγελιανών οφειλών της πρώιμης μαρξικής φιλοσοφίας. Σε αυτό το εγχείρημα, επιστρατεύσαμε το ύστερο μαρξικό έργο – επισημαίνοντας, παρόλα αυτά, τις εντός του επιβιώσεις της ιδεολογικής του προϊστορίας –, την κρίσιμη θεωρητική συνεισφορά του Αλτουσέρ, καθώς και τις διεισδυτικές επισημάνσεις του ρεύματος του ιταλικού εργατισμού. Ανατρέξαμε στις δύο αυτές – εντασιακές, σε σημαντικό βαθμό, στη σχέση τους – παραδόσεις, διότι ήδη από τις πρώτες σελίδες τούτου του πονήματος επιδιώξαμε να μεταχειριστούμε την κατηγορία της αλλοτρίωσης ως ένα τρόπον τινά επιστημολογικό εμπόδιο· μια έννοια με θεμέλιο την οποία, από τη μία πλευρά, αρθρώνεται η πρώιμη μαρξική αρχιτεκτονική – αναπόσπαστο τμήμα της οποίας

συνιστά η καταγγελία της σχέσης κεφάλαιο και του ιδεολογικού χαρακτήρα της κλασικής πολιτικής οικονομίας – αλλά και μια έννοια, η οποία, συνιστώντας κεντρικό στοιχείο του θεωρητικού πεδίου της πρώιμης μαρξικής παραγωγής, κατέστησε αυτή την κριτική ανεπαρκή και, πολύ περισσότερο, απονέκρωσε την θεωρητική δυνατότητα κεντροθέτησης της ταξικής πάλης και της ιστορικότητας. Και είναι ακριβώς απέναντι στην ενότητα των φιλοσοφικο-πολιτικών συνεπειών της θεωρίας της αλλοτρίωσης – την ανιστορικότητα, την ουσιοκρατία, την επίκληση μιας έννοιας γένεσης, την κατάπτωση του αιτήματος για μια θεωρία της ιστορίας στην επικράτεια μιας τελεολογικής φιλοσοφίας της ιστορίας και, φυσικά, την έκκεντρη, παθητική, υποστασιοποιητική παράσταση για το προλεταριάτο – που επιδιώξαμε να αντιπαραβάλλουμε την, θεμελιωμένη στην σπινοζική οντολογία, αλτουσεριανή έννοια της δομικής αιτιότητας, μια αυθεντικά υλιστική θεωρία ιδεολογίας και μια σύλληψη του τρόπου παραγωγής καταστατικά εμποτισμένη από τη βία μεταξύ των συγκροτητικών στοιχείων της δομής.

Η κεντροθέτηση του αστάθμητου και της βίας μάς επέτρεψε, έτσι, να αντλήσουμε από το έργο των Τρόντι, Καφέντζις και Παντσιέρι, προκειμένου να διαυγάσουμε το φαινόμενο της προλεταριακής αρνητικότητας και, μέσω του – προσαρμοσμένου στον εσωτερικά εντασιακό χαρακτήρα του ιστορικού υλισμού, όπως αυτός αποσυσκευάζεται από την αλτουσεριανή παρέμβαση και απομακρύνει τόσο από μια εμπειριστική-ιστορικιστική προοπτική, όσο και από την ανάκαμψη της εγγελιανής τελεολογίας – σχήματος των κύκλων αγώνων, και εμμένοντας στην αποφασιστική σημασία του ιδιότυπου εμπορεύματος «εργασιακή δύναμη» και στη μη ταυτότητά του με την εργασία, να συνεισφέρουμε ορισμένα στοιχεία και νύξεις μόνον για μια υλιστική, μαρξιστική θεωρία των μηχανών, αποδεσμευμένη από την διαλεκτική της αντίφασης μεταξύ των παραγωγικών δυνάμεων και των παραγωγικών σχέσεων και μη φετιχιστική, μια θεωρία δηλαδή η οποία επιτελεί μια τριπλή κίνηση: πρώτον, εξοβελίζει την παθητικότητα, τον ενικό και εσωτερικά αδιαφοροποίητο χαρακτήρα του προλεταριάτου και θέτει στο επίκεντρο μια δομικά προσδιορισμένη αρνητικότητα, απ' το έδαφος της οποίας δεν υπάρχει χώρος για την ανάκαμψη της πρώιμης μαρξικής ουσιοκρατίας, διότι θεμελιώνεται στην υλική οργάνωση της παραγωγής και την μεσολαβητική λειτουργία της ιδεολογικής πρακτικής. Δεύτερον, αντιστοιχίζει σε αυτή την *Υδρα της ανταρσίας* όχι μια υπερβατική, ανιστορική και ταξικά ουδέτερη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, αλλά ένα μέσο του κεφαλαίου στον αγώνα του εναντίον

της καταστατικής του εξάρτησης από την εργατική τάξη, με επίδικο την απονέκρωση της δυνατότητας της άρνησης. Πρόκειται ακριβώς για τις δύο κεντρικές θέσεις της προτεραιότητας των παραγωγικών σχέσεων επί των παραγωγικών δυνάμεων και της επικαθορισμένης πολιτικο-ιδεολογικής λειτουργίας του καπιταλιστικού συστήματος των μηχανών. Οι δύο αυτές θέσεις επιβάλλουν, κατά τη γνώμη μας, την απ' την προοπτική του προλεταριάτου πρόσληψη της τεχνικής ανάπτυξης των μηχανών με τους όρους που αποδίδει στο εγχείρημα ο Γιουρ, με τη μεταφορά που συμπυκνώσαμε στον τίτλο ως *Μηχανικό Ηρακλή*. Τρίτον, διαφυλάττει την έννοια της ιστορικότητας, απομακρυνόμενη από το εγγελιανό σχήμα της αναντιστοιχίας μεταξύ μορφής και περιεχομένου και ταυτόχρονα παραμένοντας καταστατικά ανοιχτή προς τον εγγενή ασταθμητισμό της δομής. Οι δύο αυτές επισημάνσεις σημαίνουν: αφενός ότι όσα σημειώσαμε, παρότι κατατείνουν στη σύλληψη των καπιταλιστικών μηχανών ως μέσων επίθεσης του κεφαλαίου προς την εργατική τάξη, δεν συνιστούν μια τεχνοφοβική θεωρία, διότι δεν είναι δυνατόν, από το εσωτερικό της προβληματικής που αναπτύξαμε, να διατυπωθεί μια γενική – μετωνυμικά: ανιστορική – θεωρία της τεχνολογίας. Αφετέρου, ότι στον μη αυτόματο και εγγυημένο χαρακτήρα της μηχανοποίησης του προλεταριάτου αντιστοιχεί το μη αυτόματο και μη εγγυημένο της άμεσης εργατικής ανασύνταξης. Αποτυπώσαμε αυτή τη συμμετρία υπομνύοντας την δυνατότητα της καταστροφής.

Τούτων δοθέντων, η παρούσα εργασία επεδίωξε, ως προς το σκέλος της που αφορά την μαρξιστική θεωρία των μηχανών, να αποτυπώσει τις γενικές τάσεις και τις δομικές αναγκαιότητες (και συμμετρικά, τα πεδία δυνητικής παραγωγής της εργατικής αρνητικότητας) που σχετίζονται με την εκμηχάνιση του προτσές παραγωγής. Υπό αυτή την έννοια, διανοίγεται εδώ μια κρίσιμη και εξαιρετικά επίκαιρη αναγκαιότητα: αυτή της αντιπαραβολής των συμπερασμάτων μας, τα οποία θεμελιώνονται στις μαρξικές θέσεις του *Κεφαλαίου* για τις *θερμικές μηχανές* και την εργοστασιακή οργάνωση της εργασίας, με την εκ μέρους του κεφαλαίου αναδιοργάνωση της εργασίας την δεκαετία του 1970 και 1980, αλλά κυρίως με τις τρέχουσες χρήσεις των *λογικών μηχανών*, τους λόγους που περιβάλλουν την ανάπτυξη της τεχνητής νοημοσύνης και τις εφαρμογές της αυτοματοποίησης της εργασίας. Από την πλευρά μας, στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας, δεν επιχειρήσαμε σε σχέση με τούτα τα επίδικα παρά να θέσουμε όσο το δυνατόν ευκρινέστερα τις, κατά τη γνώμη μας, θεμελιώδεις θεωρητικές προϋποθέσεις ενός τέτοιου, εξαιρετικά σύνθετου αλλά και απόλυτα αναγκαίου, εγχειρήματος.

Βιβλιογραφία

Βιβλία

Ελληνόγλωσσα

- Althusser, L. (1983). *Στοιχεία αυτοκριτικής* (επιμ. και μτφρ. Τ. Καφετζής). Αθήνα: Πολύτυπο (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1972).
- Althusser, L. (1999). *Θέσεις (1964-1975)* (μτφρ. Ξ. Γιαταγάνας). Αθήνα: Θεμέλιο (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1976).
- Althusser, L. (2015). *Για τον Μαρξ* (μτφρ. Τ. Μπέτζελος). Αθήνα: Εκτός Γραμμής (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1965).
- Althusser, L. (X.X.). *Ο Λένιν και η φιλοσοφία* (μτφρ. Φ. Αμπατζοπούλου & Λ. Κύρκος). Αθήνα: Ηριδανός (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1972).
- Althusser, L., Balibar, E., Establet, R., Macherey, P., Rancière, J. (2003). *Να διαβάσουμε το Κεφάλαιο* (επιμ. Δ. Δημούλης, μτφρ. Δ. Δημούλης, Χ. Βαλλιάνος, Β. Παπαοικονόμου). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1965).
- Aron, R. (2008). *Η εξέλιξη της κοινωνιολογικής σκέψης* (μτφρ. Μπ. Λυκούδης). Αθήνα: Γνώση (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1967).
- Bologna, S. (2015). *Ναζισμός και εργατική τάξη. Κρίση, κράτος πρόνοιας και αντιφασιστική βία στη Γερμανία του Μεσοπολέμου*. Αθήνα: Antifa Scripta.
- Braverman, H. (2005). *Εργασία και μονοπωλιακό κεφάλαιο. Η υποβάθμιση της εργασίας στον εικοστό αιώνα. Τόμος Α'.* Αθήνα: Λέσχη Κατασκόπων του 21^{ου} αιώνα (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1974).
- Caffentzis, G. (2012). *Η εργασία, η Ενέργεια, η Κρίση και το Τέλος του Κόσμου. Σκέψεις για την εργασία, την τεχνολογία και την καπιταλιστική κρίση (1980-2000)*. Αθήνα: Αρχείο 71.
- Canguilhem, G. (2016). *Τι είναι μια επιστημονική ιδεολογία;* (μτφρ. Ε. Βέλτσος). Αθήνα: Πλέθρον (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1970).

- Coriat, B. (1985). *Ο εργάτης και το χρονόμετρο. Τειλορισμός – Φορντισμός και μαζική παραγωγή* (επιμ. Χ. Σταματοπούλου, μτφρ. Γ. Δαγιάντης). Αθήνα: Κομμούνα (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1979).
- Engels, F. (1974). *Η Κατάσταση της Εργατικής Τάξης στην Αγγλία (Πρώτος και Δεύτερος τόμος)*. Αθήνα: Μπάουρον (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1845).
- Federici, S. (2011). *Ο Κάλιμπαν και η Μάγισσα. Γυναίκες, Σώμα και Πρωταρχική Συσσώρευση* (επιμ. Σ. Παπάζογλου & Λ. Χαλκίδης, μτφρ. Ι. Γραμμένου, Λ. Γυιόκα & Π. Μπίκας). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις των Ξένων (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 2004).
- Feuerbach, L. (2012). *Η ουσία του χριστιανισμού – Η ουσία της θρησκείας* (επιμ. και μτφρ. Θ. Γκιούρας). Αθήνα: ΚΨΜ (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1841).
- Gramsci, A. (2012). *Για την Αλήθεια ή για το να λέμε την αλήθεια στην πολιτική. Η Τόμος* (επιμ. Λ. Αξελός). Αθήνα: Στοχαστής.
- Heinrich, M. (2017). *Το Κεφάλαιο του Καρλ Μαρξ. Εισαγωγή στους τρεις τόμους* (επιμ. και μτφρ. Σ. Λαλοπούλου). Αθήνα: Futura (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 2004).
- Heller, A. (1975). *Η θεωρία των αναγκών στον Μαρξ* (μτφρ. Τζ. Μαστοράκη). Αθήνα: Εξάντας (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1974).
- James, S. & Dalla Costa, M. (2008). *Η δύναμη των γυναικών και η κοινωνική ανατροπή*. Αθήνα: No woman's Land (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1975).
- Lotringer, S. & Marazzi, C. (επ.). *AUTONOMIA. Απόψεις, αγώνες, μαρτυρίες των Ιταλών Αυτόνομων (1970-1980)*. Αθήνα: Λέσχη Κατασκόπων του 21^{ου} αιώνα (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1980).
- Marx, K. (1975). *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα* (μτφρ. Μπ. Γραμμένος). Αθήνα: Γλάρος (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1932).
- Marx, K. (1978). *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* (μτφρ. Φ. Φωτίου). Αθήνα: Θεμέλιο (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1859).
- Marx, K. (1983). *Αποτελέσματα της άμεσης διαδικασίας παραγωγής* (μτφρ. Ε. Μιγάδη). Αθήνα: Α/συνέχεια (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1969).

- Marx, K. (1985). *Η αθλιότητα της φιλοσοφίας* (μτφρ. Γ. Δεληγιάννη – Αναστασιάδη). Αθήνα: Εκδόσεις Γερ. Αναγνωστήδη (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1847).
- Marx, K. (2008). *Μισθός, Τιμή και Κέρδος*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1898).
- Marx, K. (2009α). *Grundrisse* (επιμ. και μτφρ. Γ. Χοντζέας). Αθήνα: Α/συνέχεια (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1939).
- Marx, K. (2009β). *Ο εμφύλιος πόλεμος στη Γαλλία*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1871).
- Marx, K. (2016). *Το Κεφάλαιο. Πρώτος Τόμος* (επιμ. Θ. Γκιούρας, Θ. Νουτσόπουλος, Β. Μπαχούρου). Αθήνα: ΚΨΜ (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1867).
- Marx, K. (2018). *Κείμενα από τη δεκαετία του 1850. Μια ανθολογία* (επιμ. Θ. Γκιούρας, Θ. Νουτσόπουλος, μτφρ. Θ. Γκιούρας). Αθήνα: ΚΨΜ.
- Marx, K. (2021). *Κείμενα από τη δεκαετία του 1840. Μια ανθολογία* (επιμ. Θ. Γκιούρας, Θ. Νουτσόπουλος, μτφρ. Θ. Γκιούρας). Αθήνα: ΚΨΜ.
- Palmer, B. D. (2006). *Κουλτούρες της νύχτας. Νυχτερινές περιηγήσεις στις ιστορίες παράβασης από το μεσαίωνα μέχρι σήμερα* (μτφρ. Τ. Παπαϊωάννου). Αθήνα: Σαββάλας (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 2000).
- Roberts, J. (2003). *Σχετικά με τη φιλοσοφία της καθημερινής ζωής* (μτφρ. Γ. Καραμπέλας & Χ.Ι. Μπαλτάς). Αθήνα: Futura (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1999).
- Roth, K.H. & Ebbinghaus, A. (2017). *Το Άλλο Εργατικό Κίνημα. Προλεταριακοί αγώνες, καπιταλιστική αντεπίθεση κι εργατική αυτονομία στη Γερμανία (1880-1974)*. Αθήνα: Αρχείο 71 (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1974).
- Smith, M.R., Dew, C. & Montgomery, D. (2007). *Οι μάστορες. Ο εργατικός έλεγχος πριν τον φορντισμό*. Αθήνα: Λέσχη Κατασκόπων του 21^{ου} αιώνα.
- Spinoza, B. de (2009). *Ηθική* (επιμ. Στ. Βιρβιδάκης, μτφρ. Ευ. Βανταράκης). Αθήνα: Εκκρεμές (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1677).
- Stirner, M. (2005). *Ο Μοναδικός και η Ιδιοκτησία του* (μτφρ. Ζ. Σαρίκας). Θεσσαλονίκη: Θύραθεν (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1844).

- Thompson, E.P. (1983). *Χρόνος, εργασιακή πειθαρχία και βιομηχανικός καπιταλισμός* (μτφρ. Β. Τομανάς). Θεσσαλονίκη: Νησίδες (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1967).
- Wright, S. (2012). *Η έφοδος στον ουρανό. Ταξική Σύνθεση και Ταξική Πάλη στον Ιταλικό Αυτόνομο Μαρξισμό*. Αθήνα: Κόκκινο Νήμα (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 2002).
- Γαβριηλίδης, Α. (2000). *Η δημοκρατία κατά του φιλελευθερισμού. Η έννοια του φυσικού δικαίου στη φιλοσοφία του Σπινόζα*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Γουδέλη, Κ. (2015). *Εισαγωγή στη φιλοσοφία του Σπινόζα*. Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις.
- Ιωακείμογλου, Η. (2007). *Τι είναι και τι ζητάει η μαρξιστική κριτική από την Πολιτική Οικονομία*. Αθήνα: Λέσχη Κατασκόπων του 21^{ου} αιώνα.
- Μηλιός, Γ., Δημούλης, Δ. & Οικονομάκης, Γ.Η. (2005). *Η θεωρία του Μαρξ για τον καπιταλισμό. Πλευρές μιας θεωρητικής και πολιτικής ρήξης*. Αθήνα: Νήσος.
- Φαράκλας, Γ. (2018). *Η λογική του Κεφαλαίου. Μια κριτική εισαγωγή στην σκέψη του Μαρξ και του Βέμπερ*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον την «Εστία».
- Φουρτούνης, Γ. (2023). *Αποδόμηση σε «τελική ανάλυση». Ο σπινοζικός δομισμός του Αλτουσέρ (1960-1969) και ο πρώιμος Ντερριντά*. Αθήνα: Νήσος.

Ξενόγλωσσα

- Althusser, L. (1971). *Lenin and Philosophy and other essays* (trans. B. Brewster). New York: Monthly Review Press (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1968).
- Althusser, L. (1996). *Writings on Psychoanalysis. Freud and Lacan*. New York: Columbia University Press (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1970).
- Althusser, L. (2008). *On ideology*. London: Verso.
- Balibar, E. (2008). *Spinoza and Politics*. London: Verso (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1985).
- Benanav, A. (2022). *Automation and the Future of Work*. London: Verso.

- Caffentzis, G. (2013). *In Letters of Blood and Fire. Work, Machines, and the Crisis of Capitalism*. Oakland, CA: PM Press.
- Debord, G. (2006). Perspectives for Conscious Changes in Everyday Life. In K. Knabb (2006). *Situationist International. Anthology* (pp. 90-99). Berkeley: Bureau of Public Secrets.
- Dyer-Witheford, N. (1999). *Cyber-Marx: Cycles and Circuits of Struggle in High Technology Capitalism*. Urbana, IL: University of Illinois Press.
- Gueroult, M. (1974). *Spinoza II. L'âme (Ethique, II)*. New York: Olms, Hildesheim.
- Lukács, G. (1975). *The Young Hegel. Studies in the Relations between Dialectics and Economics* (trans. R. Livingstone). London: Merlin Press (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1948).
- Luxemburg, R. (2003). *The accumulation of Capital* (trans. A. Schwarzschild). London: Routledge (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1913).
- Macherey, P. (1998). *Introduction à l'Ethique de Spinoza. La première partie. La nature des choses*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Malm, A. (2016). *Fossil Capital. The Rise of Steam Power and the Roots of Global Warming*. London: Verso.
- Panzieri, R., Kapferer, N. & Bahr, H-D (1980). *Outlines of a Critique of Technology* (ed. P. Slater). London: Ink Links.
- Sadowski, J. (2020). *Too smart: How digital capitalism is extracting data, controlling our lives, and taking over the world*. Cambridge: MIT Press.
- Sayers, S. (2011). *Marx and Alienation. Essays on Hegelian Themes*. London: Palgrave Macmillan.
- Schmidt, Alfred (1971). *The concept of nature in Marx*. London: NLB.
- Thompson, E.P. (2013). *The Making of the English Working Class*. London: Penguin Books (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1963).
- Tronti, M. (2019). *Workers and Capital* (trans. D. Broder). London: Verso (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1966).

Ure, A. (2006). *The Philosophy of Manufactures or an exposition of the scientific, moral, and commercial economy of the factory system of Great Britain*. London: Routledge (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1835).

Άρθρα

Ελληνόγλωσσα

- Althusser, L. & Lamprou, M. (2014). Περί γενέσεως. *Décalages*, 1(2), 1-3.
- Althusser, L. (1986). Η έννοια του οικονομικού νόμου στο «Κεφάλαιο». *Θέσεις – τριμηνιαία επιθεώρηση*, 15, 65-82.
- Althusser, L. (1987). Σημείωση σχετικά με τους Ιδεολογικούς Μηχανισμούς του κράτους (IMK). *Θέσεις – τριμηνιαία επιθεώρηση*, 21.
- Althusser, L. (2004). Το υπόγειο ρεύμα του υλισμού της συνάντησης. *Θέσεις – τριμηνιαία επιθεώρηση*, 88.
- Althusser, L. (2006). Για το πρωτείο των παραγωγικών σχέσεων επί των παραγωγικών δυνάμεων. *Εκτός Γραμμής*, 11.
- Althusser, L. (2010). Γιατί το κράτος είναι μία μηχανή. *Θέσεις – τριμηνιαία επιθεώρηση*, 113.
- Lacan, J. (1979). Το στάδιο του καθρέφτη ως διαμορφωτής της λειτουργίας του πρώτου ενικού προσώπου (Je). *Ο Πολίτης*, 25, 27-30.
- Musto, M. (2008). Ο Μαρξ στο Παρίσι. Χειρόγραφα και αποσπάσματα από το 1844. *Θέσεις – τριμηνιαία επιθεώρηση*, 102, 109-129.
- Γεωργόπουλος, Ν. (1985). Η έννοια της αλλοτρίωσης κατά τον πρώιμο Μαρξ. *Δωδώνη*, 14Γ, 71-86.
- Ιωακείμογλου, Η. (1983). Συλλογικός εργάτης ή εργάτης μάζα; (Σημειώσεις για μια κριτική του εργατισμού). *Θέσεις – τριμηνιαία επιθεώρηση*, 3.
- Κούβδος, Ι. (2012). Μια ανάγνωση της θεωρίας της ιδεολογίας του Λουί Αλτουσέρ. *Θέσεις – τριμηνιαία επιθεώρηση*, 120.
- Λαπατσιώρας, Σ. (2023). Λ. Αλτουσέρ: Επιστήμη, ιδεολογία, φιλοσοφία, πρακτική. Στο Α. Μπαλτάς & Θ. Δημητράκος (επ.), *Φιλοσοφία και επιστήμες στον εικοστό αιώνα. Τόμος 2. Κοινωνικές επιστήμες και επιστήμες του ανθρώπου: ο γαλλικός*

δρόμος της έννοιας (σ. 511-541). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

- Μελάς, Κ. (1990). Η θεωρία της Αλλοτριώσης και η μαρξική θεωρία της αξίας-εργασίας. *Αξιολογικά*, 77, 231-248.
- Μηλιός, Γ. & Οικονομάκης, Γ. (2008). Για τον ταξικό προσδιορισμό της εργατικής και της νέας μικροαστικής τάξης: Μια απάντηση. *Θέσεις – τριμηνιαία επιθεώρηση*, 105.
- Μηλιός, Γ., Οικονομάκης, Γ. & Λαπατσιώρας, Σ. (2000). Η Μαρξική θεωρία της αξίας. *Θέσεις – τριμηνιαία επιθεώρηση*, 73.
- Μητάνης, Β. (2022). Η τεχνική της ταξικής συναίνεσης. Κριτικές παρατηρήσεις για τον *Τεχνίτη* του Richard Sennett. *Δοκιμές, επιθεώρηση κοινωνικών σπουδών*, 25-26, 47-81.
- Μιχαλάκης, Α. (2007). Η κριτική του Ιδεαλισμού και το πρόβλημα της μεθόδου: όψεις της σχέσης Μαρξ – Φώυερμπαχ. *Αξιολογικά*, 18, 123-148.
- Φουρτούνης, Γ. (2002). Εμμένεια και δομή. *Αξιολογικά*, 14, 191-227. DOI: <https://doi.org/10.26220/axi.1245>
- Φουρτούνης, Γ. (2007). Δομή, ιδεολογία και ιστορία. Στοιχεία για τη θεμελίωση του δομιστικού μαρξισμού. *Αξιολογικά*, 17, 211-234.
- Φουρτούνης, Γ. (2008). Δομή, αστάθμητο και βία στην έννοια του τρόπου παραγωγής. *Θέσεις – τριμηνιαία επιθεώρηση*, 102.
- Φουρτούνης, Γ. (2018). Ο Ετιέν Μπαλιμπάρ και η αλτουσεριανή επιστημολογία μαρξισμού. *Κρίση. Εξαμηνιαία επιστημονική επιθεώρηση*, 2018/2, 137-164.

Ξενόγλωσσα

Badiou, A. (1967). Louis Althusser. Le (re)commencement du matérialisme historique. *Critique*, 23(240).

Διδακτορικές διατριβές

Φουρτούνης, Γ. (1999). *Λουί Αλτουσέρ: το αναπόδραστο μιας αδύνατης θεωρίας* (Διδακτορική διατριβή). Αθήνα: Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο (ΕΜΠ).

Μητσοπούλου, Χ. (2007). *Η. Lefebvre και Α. Heller. «Καθημερινή ζωή» και «Νεωτερικότητα»* (Διδακτορική διατριβή). Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

Σωτήρης, Π. (1999). *Η απόπειρα του Λουί Αλτουσέρ να ορίσει το ειδικό πεδίο της φιλοσοφίας και να ανασυνθέσει τη μαρξιστική πρακτική της φιλοσοφίας* (Διδακτορική διατριβή). Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.

Άρθρα Εφημερίδων

ΧΣ, (1923, Οκτώβριος 1). Do not be deceived. *Ford News*, σ. 2.

Ηλεκτρονικοί σύνδεσμοι

Παρατίθεται λίστα με τους ηλεκτρονικούς συνδέσμους στους οποίους παραπέμπουμε στο κείμενο, με τη σειρά που εμφανίζονται:

1. http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&view=article&id=46:category-46&catid=112&Itemid=113
2. https://www.theseis.com/index.php?option=com_content&view=article&id=988:category-988&catid=16&Itemid=113
3. https://www.marxists.org/archive/marx/works/1876/part-played-labour/index.htm
4. http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&view=article&id=860:category-860&catid=28&Itemid=113
5. https://www.marxists.org/archive/marx/works/1890/letters/90_09_21.htm
6. https://troploin.fr/node/85
7. http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&view=article&id=1008:category-1008&catid=14&Itemid=113
8. http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&view=article&id=203:category-203&catid=94&Itemid=113
9. https://notesfrombelow.org/article/mass-worker-and-social-worker
10. https://www.marxists.org/reference/archive/stalin/works/1935/05/04.htm

11. https://alertacomunista.wordpress.com/2019/02/27/capitalist-use-machinery-marx-versus-objectivists/
12. http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&view=article&id=788:category-788&catid=36&Itemid=113
13. https://www.theseis.com/index.php?option=com_content&view=article&id=1127:category-1127&catid=128&Itemid=113
14. https://alertacomunista.wordpress.com/2019/06/07/england-1845-1885/
15. http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&view=article&id=723:category-723&catid=43&Itemid=113
16. https://www.theseis.com/index.php?option=com_content&view=article&id=1048&catid=117&Itemid=113